

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Διάλεξη 9^ο εξαμήνου
Τομέας 2: Πολεοδομίας και χωροταξίας

Θέμα:

“Glück auf”

Μια περιήγηση στο μύθο της βιομηχανικής Γερμανίας

Αθήνα, Μάρτιος 2014
Επιβλέπων καθηγητής: Μπελαβίλας Νίκος
Σπουδαστές: Γαϊτανόπουλος Νίκος, Καλδής Γιώργος

Φωτογραφία εξωφύλλου: Πανοραμική θέα του Landschaftspark Duisburg - Nord από την κορυφή της παλιάς χαλυβορυγίας Meiderich, Απρίλιος 2013, προσωπικό αρχείο.

Αυτή η εργασία πραγματοποιήθηκε χάρις στη βοήθεια πολλών ατόμων. Καταρχάς θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τους καθηγητές Νίκο Μπελαβίλα στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και τον Bernd Kritzmann στο Hafencity Universität Hamburg για τη βοήθεια και την καθοδήγησή τους όσον αφορά το επιστημονικό τμήμα αυτής της εργασίας. Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στον Cristian για τη φιλοξενία, το φαγητό και τις μετακινήσεις στο Ruhrgebiet. Ευχαριστούμε τον Πέτρο και το Νίκο για τη φιλοξενία τους στο Βερολίνο και τη Μικαέλα για τη φιλοξενία στο Trier και τη μεταφορά στο Völklingen. Για τη βοήθεια και τις συμβουλές του πάνω στο σχεδιασμό του τεύχους ευχαριστούμε το Νίκο Ραδαίο. Τέλος θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τις οικογένειες μας για την υπομονή και τη συμπαράστασή τους όλο αυτό το διάστημα.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	7
---------------	---

Μέρος 1°

Κεφάλαιο 1: Ιστορική εξέλιξη της βιομηχανίας

1.1 Βιομηχανία και αστικοποίηση.....	13
1.1.1 Πρώτη βιομηχανική επανάσταση.....	13
1.1.2 Δεύτερη εκβιομηχάνιση και τριτογενοποίηση.....	18
1.1.3 Από το φορντισμό στην αποβιομηχάνιση.....	19
1.2. Η εξέλιξη της μορφής των βιομηχανικών κτιρίων.....	23

Κεφάλαιο 2: Βιομηχανική αρχαιολογία και μνημεία

2.1 Ορισμοί.....	29
2.2 Τεχνικά μνημεία, βιομηχανική κληρονομιά και αρχαιολογία.....	20
2.3 Ιστορία - Εξέλιξη της θεώρησης του μνημείου και της βιομηχανικής αρχαιολογίας.....	33
2.4 Από την απαξίωση στην αναγνώριση.....	39
2.5 Αξία των μνημείων.....	47
2.6 Μεθοδολογία, κριτήρια και οργανισμοί.....	52
2.6.1 Μεθοδολογία και κριτήρια.....	52
2.6.2 Οργανισμοί.....	56
2.7 Μνημεία και τοποθεσίες της βιομηχανικής κληρονομιάς στη λίστα της παγκόσμιας κληρονομιάς της UNESCO.....	59

Κεφάλαιο 3: Το βιομηχανικό τοπίο

3.1 Ορισμοί.....	63
3.2 Σχετικά με τη θεώρηση του βιομηχανικού τοπίου.....	63
3.3 Εκφάνσεις του βιομηχανικού τοπίου.....	67
3.3.1 Τοπόσημα.....	69
3.3.2 Brownfields.....	70
3.4 Πάρκα στο βιομηχανικό κόσμο.....	71
3.4.1. Πράσινες νησίδες (οάσεις) στην έρημο του βιομηχανικού τοπίου 1850-1910.....	71
3.4.2. Το σχεδιασμένο πράσινο 1910-1960.....	73
3.4.3. Το πράσινο ως χώρος αναψυχής 1960-1989.....	74
3.4.4. Η αναγέννηση των ερειπίων 1989-2014.....	74
3.5 Η αξία των ερειπίων.....	77

Κεφάλαιο 4: Πολιτιστική πολιτική

4.1 Μοντέλα πολιτιστικής ανάπτυξης.....	83
4.2 Επίκεντρα ανθουσών δραστηριοτήτων.....	85
4.3 Θεσμοί: Εργαλεία, οργανισμοί και μηχανισμοί για την πραγματοποίηση μιας επανάχρησης.....	87

Κεφάλαιο 5: Βιομηχανική κουλτούρα

5.1 Εισαγωγή στην έννοια της βιομηχανικής κουλτούρας.....	91
5.2 Προς τη σημερινή θεώρηση της βιομηχανικής κουλτούρας.....	92
5.3 Κουλτούρα της αποβιομηχάνισης.....	96
5.4 Βιομηχανικός τουρισμός.....	97
5.4.1 Ο βιομηχανικός τουρισμός ως βιωματική εμπειρία.....	98
5.5 Επιδράσεις της βιομηχανικής κουλτούρας στην τέχνη.....	101
5.5.1 Πολιτιστικές εκδηλώσεις.....	103
5.6 Ελιτισμός.....	103

Κεφάλαιο 6: Επαναχρήσεις και αναπλάσεις βιομηχανικών κτιρίων και συγκροτημάτων

6.1 Ορισμοί.....	107
6.2 Ιστορική εξέλιξη των επαναχρήσεων και αναπλάσεων.....	107
6.3 Ποιοι είναι οι λόγοι που συμβάλλουν στην επανάχρηση των παροπλισμένων βιομηχανικών συγκροτημάτων;.....	113
6.4 Ποια κτίρια παραμένουν;.....	115
6.5 Ποιες είναι οι ποιότητες και οι προοπτικές που μπορεί να προσφέρει το αποβιομηχανοποιημένο περιβάλλον;.....	116
6.6 Επιλογή της νέας χρήσης.....	119
6.7 Σενάρια επανάχρησης.....	120
6.8 Αποκατάσταση ή διατήρηση.....	127
6.9 Ποιος πραγματοποιεί τις αναπλάσεις-επαναχρήσεις;.....	128
6.10 Αρνητικές συνέπειες των αναπλάσεων-επαναχρήσεων.....	130

Μέρος 2^ο

Εφαρμοσμένα παραδείγματα επαναχρήσεων στη Γερμανία

1. Αμβούργο.....	135
1.1 Ιστορικά στοιχεία.....	135
1.2 Ottensen.....	143
1.3 Altona.....	157
1.4 Speicherstadt – HafenCity.....	161
1.5 Neustadt.....	166
1.6 Wilhelmsburg.....	167
1.7 Eimsbüttel.....	168
1.8 Hamburg – Nord.....	169
1.9 Hammerbrook.....	172
1.10 Bergedorf.....	172
2. Περιοχή του Ρουρ.....	173
2.1 Η ποδηλατική διαδρομή του Emscher Park.....	174
2.2 Dortmund.....	175
2.3 Hamm.....	177
2.4 Bochum.....	177

2.5 Gelsenkirchen.....	180
2.6Duisburg.....	181
2.7Essen.....	185
3. Λοιπή Γερμανία.....	187
3.1 Κάτω Σαξονία.....	187
3.2Saarland.....	189
3.3Σαξονία.....	191
Συμπεράσματα.....	195
Βιβλιογραφία.....	197
Πηγές εικόνων.....	207

Αντικείμενο αυτής της εργασίας είναι η εξέταση του βιομηχανικού κόσμου στο γερμανικό χώρο με επικέντρωση στον τομέα των επαναχρήσεων των βιομηχανικών χώρων και κτιρίων. Με την υποχώρηση της βιομηχανικής παραγωγής στο δυτικό κόσμο εξαιτίας διάφορων οικονομικών ανακατατάξεων ένα μεγάλο απόθεμα βιομηχανικών κτιρίων εκκενώνεται και προκύπτουν ζητήματα σχετικά με τη διαχείρισή τους στο νέο κόσμο που ακολουθεί την αποβιομηχάνιση. Η εργασία αυτή δεν περιορίζεται αυστηρά στην έννοια του βιομηχανικού κτιρίου αλλά αντίθετα μελετά σφαιρικά τη βιομηχανία και τις επιρροές που είχε και δέχτηκε από το χώρο της.

Στο πρώτο μέρος αυτής της έρευνας αναπτύσσεται το θεωρητικό υπόβαθρο, με αναφορές ενίοτε σε εφαρμοσμένα παραδείγματα.

Αρχικά αναλύεται η ιστορία της βιομηχανίας, με έμφαση στο Γερμανικό χώρο και πώς επηρεάζει αυτή τις διαδικασίες της αστικοποίησης. Γίνεται αναφορά στην πρώτη βιομηχανική επανάσταση ενώ ύστερα ακολουθεί ανάλυση της δεύτερης εκβιομηχάνισης και στη συνέχεια της ανάπτυξης και εξάπλωσης του τριτογενούς τομέα. Εξετάζονται οι συνθήκες που οδηγούν από την εποχή του φορντισμού στο μεταφορντισμό και την αποβιομηχάνιση της δεκαετίας του 1970. Φυσικά, παράλληλα με την εξέλιξη του αστικού χώρου και των μορφών παραγωγής τα βιομηχανικά κτίρια μεταβάλλονται, καθώς τα νέα επιτεύγματα στην τεχνολογία υπαγορεύουν μια διαφορετική δομή και μορφή. Με την αποβιομηχάνιση, παρολαυτά, όλες οι παραπάνω διαδικασίες χάνονται σε ένα παρελθόν του οποίου οι μνήμες πολλές φορές κάθε άλλο παρά ευχάριστες είναι. Ωστόσο, το βιομηχανικό παρελθόν αποτελεί σημαντικό κομμάτι της ανθρώπινης ιστορίας, ίσης σημασίας με το μεσαίωνα ή την αναγέννηση. Στα πλαίσια αυτής της εργασίας μελετάται, λοιπόν, ο τομέας της βιομηχανικής αρχαιολογίας και εξετάζεται το κατά πόσον μπορούν τα βιομηχανικά και τα τεχνικά κατάλοιπα του παρελθόντος να θεωρηθούν μνημεία. Πρόκειται για συνειδητοποιήσεις, τόσο αυτή των μνημείων όσο και του όρου βιομηχανική αρχαιολογία, οι οποίες επέρχονται σταδιακά στο χρονικό πλαίσιο του τελευταίου αιώνα αλλά είναι, ωστόσο, απαραίτητες. Η ανάγκη αυτή αιτιολογείται με την κατανόηση της κοινωνικής, αισθητικής, συναισθηματικής και ιστορικής αξίας των μνημείων. Σε αυτό το σκοπό συνεισφέρουν πλήθος οργανισμών όπως η UNESCO, το TICCIH κ.α.

Η βιομηχανία, είτε ως δυναμικός παράγοντας παραγωγής είτε ως μνημείο, αφήνει ένα ανεξίτηλο ίχνος στο τοπίο και οι μορφές της είναι σημαντικά τοπόσημα. Αποτελούν κομμάτι όλων των εκφάνσεών του, είτε πρόκειται για τις πόλεις είτε για την ύπαιθρο, καθώς οι βιομηχανίες επέλεξαν να εγκατασταθούν σε

σημεία κομβικής σημασίας όσον αφορά τις πρώτες ύλες και την πρόσβαση στα δίκτυα μετακινήσεων και μεταφορών. Φυσικά οι αλλαγές στο βιομηχανικό τοπίο είναι αναμενόμενες μετά την αποβιομηχάνιση. Οι παροπλισμένες βιομηχανίες και οι περιβάλλον χώρος τους, όταν δεν επαναχρησιμοποιούνται, μετατρέπονται σε brownfields. Ωστόσο, η βιομηχανική εποχή δεν άφησε πίσω της μόνο κτίρια. Πάρκα σχεδιάστηκαν και σχεδιάζονται ακόμα στο χώρο των βιομηχανιών. Επανεξετάζεται η αξία των ερειπίων και ανακαλύπτεται αξία και στα βιομηχανικά ερείπια. Οι διάφορες πολιτιστικές πολιτικές αποτελούν έναν από τους βασικούς άξονες και εργαλείο τα τελευταία χρόνια διαχείρισης των brownfields και των παροπλισμένων βιομηχανιών με σκοπό εκτός άλλων τη δημιουργία νέων κέντρων μέσα στις πόλεις, την αναζωογόνησή τους και την αλλαγή της αστικής εικόνας.

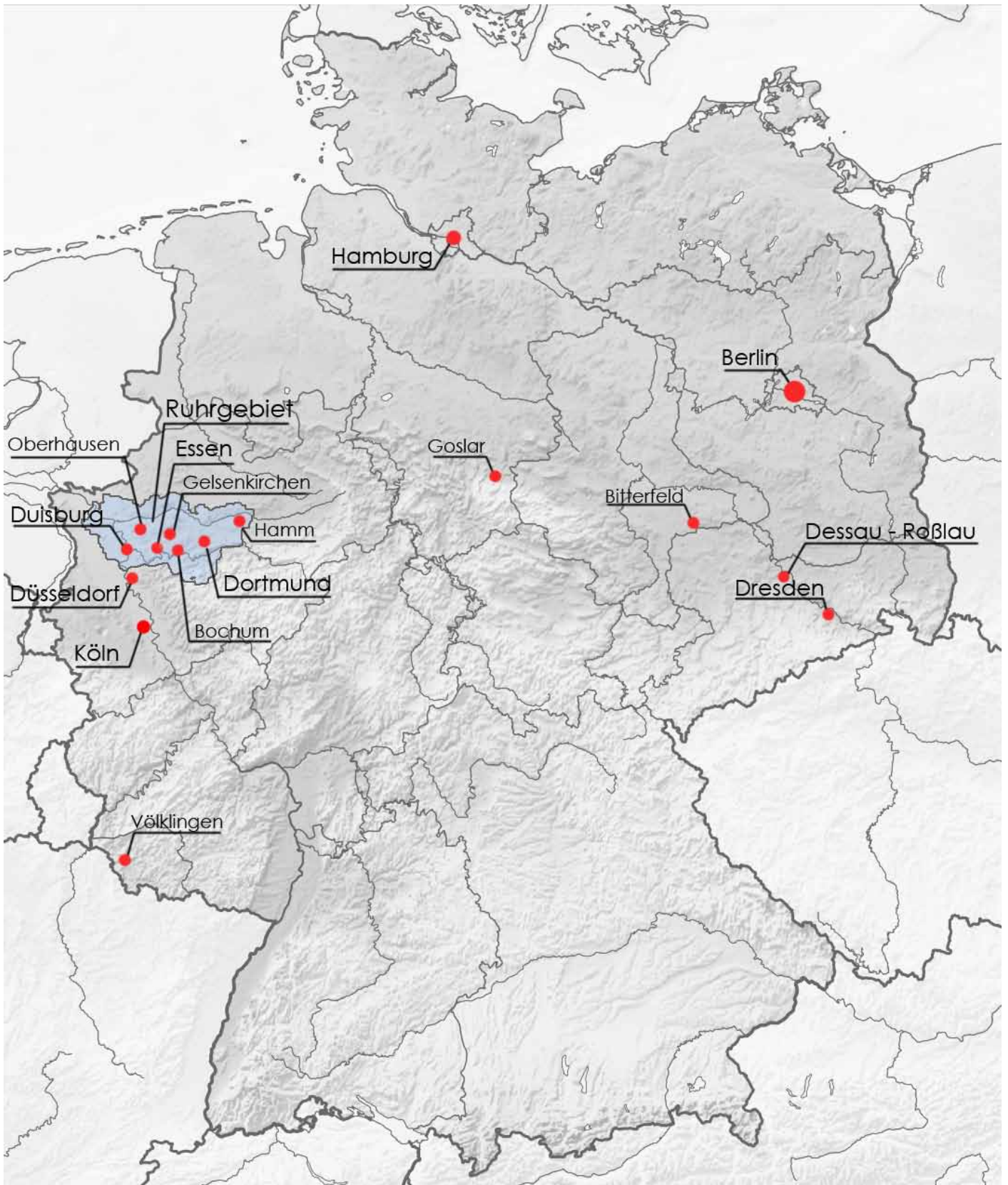
Ο κόσμος της βιομηχανίας είναι πολύτιμος για το σήμερα, γιατί κατά κύριο λόγο συνδέεται με τον πολιτισμό εκείνης της εποχής, ο οποίος μάλιστα έχει επηρεάσει το σημερινό τρόπο αντίληψης. Η βιομηχανική κουλτούρα συμπεριλαμβάνει κάθε έκφανση του πολιτισμού στη βιομηχανική περίοδο είτε πρόκειται για την τέχνη και την αρχιτεκτονική είτε για τον καθημερινό τρόπο ζωής και τις ιδέες και τις αντιλήψεις της εποχής. Μελετάται, ωστόσο, όχι μόνο η κουλτούρα της βιομηχανικής εποχής αλλά και το πώς η αισθητική της μεταφέρεται στο σήμερα, για να διαμορφώσει την κουλτούρα της αποβιομηχάνισης. Από αυτή έχει επηρεαστεί σημαντικά ο κινηματογράφος, η μουσική, η λογοτεχνία κτλ.

Έχοντας εξετάσει όλους τους παραπάνω παράγοντες σχετικούς με τη βιομηχανία μπορεί τελικά να μελετηθεί, λαμβάνοντάς τους υπόψη, η επανάχρηση των βιομηχανικών κελυφών. Αρχικά αναφέρεται η ιστορία των επαναχρήσεων, η οποία αποτελεί μια διαδικασία με μεγάλο παρελθόν. Εξετάζονται, ύστερα, οι λόγοι οι οποίοι οδηγούν, συμβάλλουν και πολλές φορές καθιστούν αναγκαία την επανάχρηση των βιομηχανικών κτιρίων. Πρέπει να επιλεχθούν ποια κτίρια διατηρούνται, αφού το βιομηχανικό απόθεμα πολλές φορές είναι μεγαλύτερο από αυτό που μπορούμε να διαχειριστούμε. Στη συνέχεια αναλύονται ποιες είναι οι ποιότητες που μπορεί να προσφέρει αυτό το «διαφορετικό» αποβιομηχανοποιημένο περιβάλλον σε επίπεδο κτιρίου, γειτονιάς και πόλης και ποιες είναι οι διαδικασίες για την επιλογή της νέας χρήσης και πού πρέπει να στοχεύει. Υπάρχουν ποικίλοι τρόποι με τους οποίους αντιμετωπίζουμε τα βιομηχανικά κτίρια και συγκροτήματα, οι οποίες υποπίπτουν σε διαφορετικές κατηγορίες- σενάρια. Οι αναπλάσεις αυτές πραγματοποιούνται από το δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα ή από σύμπραξή τους. Αξίζει να αναφερθεί εδώ ο ρόλος και ανεξάρτητων ομάδων, οι οποίες μάλιστα κατάφεραν να διατηρήσουν κτίρια, όταν κάθε άλλη πρωτοβουλία στόχευε στην κατεδάφισή τους. Ωστόσο, καμία αλλαγή δεν μπορεί να επιφέρει μόνο θετικά αποτελέσματα. Συνεπώς στο τέλος αναλύεται πώς μπορεί μια ανάπλαση να έχει αρνητικές συνέπειες όχι μόνο σε επίπεδο κτιρίου αλλά και σε μεγαλύτερη κλίμακα, όπως στην περιοχή και στους κατοίκους και γίνεται μια σύντομη ανασκόπηση της διαδικασίας του gentrification.

Στο δεύτερο μέρος αναφέρονται παραδείγματα εφαρμοσμένων επαναχρήσεων από διάφορα μέρη της Γερμανίας. Στην πόλη του Αμβούργου και ιδιαίτερα στην περιοχή του Ottensen μπορεί κανείς να δει εφαρμοσμένα όλα σχεδόν τα σενάρια τα οποία διερευνήθηκαν στο πρώτο μέρος. Στην παραδοσιακά βιομηχανική περιοχή του Ruhr (η μεγαλύτερη στην ηπειρωτική Ευρώπη), η οποία αποτελεί τη μεγαλύτερη σε πληθυσμό μητροπολιτική περιοχή της Γερμανίας, ακολουθείται η πορεία της ανάπτυξης του IBA Emscher Park σε μερικά από τα σημαντικότερα βιομηχανικά μνημεία στον κόσμο. Τέλος, αναφέρονται άλλα σημαντικά μεμονωμένα παραδείγματα στην υπόλοιπη Γερμανία όπως τα ορυχεία του Rammelsberg στο Goslar με χίλια χρόνια ιστορίας και το σιδηουργείο του Völklingen στο Saarland.

¹⁰⁾ Οι κυριότερες γερμανικές πόλεις που αναφέρονται στην παρούσα εργασία.

Μέρος 1°

Θεωρητική Ανάλυση

Ιστορική εξέλιξη της βιομηχανίας

1.1 Βιομηχανία και Αστικοποίηση

Από την προϊστορική ήδη εποχή, η παραγωγή προϊόντων χειροτεχνίας όπως τα όπλα, τα κοσμήματα και τα αγγεία είχε φτάσει σε αξιοσημείωτο επίπεδο αυτονομίας σε σχέση με τις παραδοσιακές αγροτικές δραστηριότητες, προκαλώντας την εμφάνιση εντατικών ανταλλαγών και τροποποιώντας βαθύτατα την οικονομική διάρθρωση των προηγούμενων πολιτισμών. Πολλές αρχαίες πόλεις ήταν σπουδαία παραγωγικά κέντρα με ανεπτυγμένη βιομηχανική δραστηριότητα. Όμως, η σπανιότητα κεφαλαίου, ο βιοτεχνικός χαρακτήρας της παραγωγής, η συχνή προσφυγή στην εργασία δούλων, δεν επιτρέπουν να χαρακτηρίσουμε τα εργαστήρια της αρχαία εποχής σαν προδρόμους των βιομηχανικών επιχειρήσεων του νεώτερου κόσμου. Εξίσου αδύνατο είναι να βρεθούν ουσιαστικές αναλογίες μεταξύ της νεώτερης βιομηχανίας και των βιοτεχνικών εργασιών του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης.¹

Η πρώτη βιομηχανία, του 18ου αιώνα, είχε την τάση να **εγκαθίσταται σε αγροτικές συχνά περιοχές** χωρίς αυτό να αποτελεί τον κανόνα. Η ύπαιθρος προσφερόταν περισσότερο για τη δέσμευση, της μοναδικής αξιοποιήσιμης ενέργειας της εποχής, αυτή της υδραυλικής ενέργειας των ποταμών, οι οποίοι αποτελούσαν και την κύρια οδό μεταφοράς πρώτων υλών και εμπορευμάτων. Επίσης ανάμεσα στον αγροτικό πληθυσμό υπήρχαν μεγάλα αποθέματα εργατικών χεριών (η αγροτική βιοτεχνία, οι υφαντουργοί και οι σιδεράδες παρείχαν στις βιομηχανίες εργατικά χέρια ήδη ειδικευμένα). Σημαντικό ρόλο στην επιλογή της χωροθέτησης των βιομηχανιών έπαιξε και η εγγύτητά τους στις πηγές πρώτων υλών (μεταλλεία, ορυχεία κλπ). Τον ίδιο καιρό, οι αρχαίες πόλεις είναι αγορές, πηγές διαθέσιμου κεφαλαίου, τόποι διαχείρισης αυτού του κεφαλαίου, κατοικίες των οικονομικών και πολιτικών αρχόντων, αποθήκες εργατικών χεριών. Επιπλέον, η πόλη σαν εργαστήριο, επιτρέπει τη συγκέντρωση σε μικρό χώρο των μέσων παραγωγής: εργαλεία, πρώτες ύλες, εργατικά χέρια.²

1. Σιδηρουργείο στο Tintern, Monmouthshire, χαρακτηριστικό του B.T. Pounce από πίνακα του Thomas Hearne, 1790

1.1.1 Πρώτη βιομηχανική επανάσταση

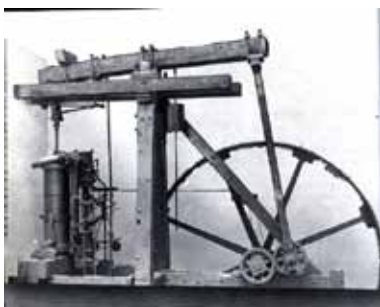
Η βιομηχανική επανάσταση στην Ευρώπη δε συνέβη μέσα σε μία νύχτα αλλά εξαπλώθηκε σε ολόκληρη την ήπειρο σταδιακά. Κάποιοι από τους παράγοντες που πυροδότησαν αυτή την εξέλιξη ήταν η ασυνήθιστα μεγάλη αύξηση του πληθυσμού, η οποία τοποθετείται στα μέσα του 18ου αιώνα και παρήγαγε ένα τεράστιο απόθεμα εργατικών χεριών. Ταυτόχρονα, κατέστη απαραίτητη η υιοθέτηση, νέων και πιο αποδοτικών τρόπων παραγωγής, που θα μπορούσαν να παρέχουν είδη πρώτης ανάγκης σε τόσο πολλούς ανθρώπους.³ Τότε ξεκίνησε

1. Εγκυκλοπαίδεια νέα δομή, εκδόσεις "ΔΟΜΗ", Αθήνα 1996, τόμος έβδομος, σελ. 135

2. Lefebvre Henry, Το δικαίωμα στη πόλη: Χώρος και πολιτική, εκδόσεις Κουκίδα, 2007 Αθήνα, σελ. 26-27

3. <http://www.erih.net/industrial-history.html>

και το πρώτο κύμα μετακινήσεων από την ύπαιθρο στην πόλη, με το νέο εργατικό δυναμικό να συγκεντρώνεται γύρω από τα εργοστάσια σε κοινότητες. Έτσι ο αστικός πληθυσμός στην Ευρώπη αυξάνεται απότομα και οι μικρές κοινότητες άρχισαν να εξελίσσονται σε πόλεις. Όμως, οι κακές συνθήκες διαβίωσης που επικρατούσαν στις μεγάλες πόλεις οδήγησε μερικούς βιομήχανους στο σχεδιασμό νέων περιοχών κατοικίας για την εργατική τάξη κοντά στις βιομηχανίες. Αυτές οι πρώιμες ενέργειες σύνδεσης της βιομηχανίας με την κατοικία κατέληξαν στο σχεδιασμό βιομηχανικών πόλεων, οι οποίες προσέλαβαν πολλές μορφές, από τις «πρότυπες» υφαντουργικές, σιδηροδρομικές και εργοστασιακές πόλεις μέχρι τις σχεδιασμένες ουτοπικές κοινότητες.⁴ Με την κατάληψη των αστικών κέντρων η βιομηχανία τείνει να καταστρέφει τους αρχαίους πυρήνες. Αυτό όμως δεν εμποδίζει την επέκταση του φαινομένου («πόλη»: πόλεις και πληθυσμιακές συγκεντρώσεις, εργατοπόλεις, προάστια σε συνδυασμό με παραγκουπόλεις (εκεί όπου η εκβιομηχάνιση δεν καταφέρνει να απασχολεί και να μονιμοποιεί τα διαθέσιμα εργατικά χέρια). Πρόκειται για μια διαδικασία με δύο όψεις: εκβιομηχάνιση και αστικοποίηση, αύξηση και ανάπτυξη, οικονομική παραγωγή και κοινωνική ζωή.⁵

2. Η ατμομηχανή του James Watt

Υπό την επίδραση λοιπόν της μηχανοποίησης και των νέων εφευρέσεων της εποχής (το 1776 ο James Watt κατασκευάζει την πρώτη ατμομηχανή), **το τοπίο αρχίζει να αλλάξει**. Τα εργοστάσια εγκαθίστανται κατά μήκος των καναλιών μέσω των οποίων προμηθεύονται κάρβουνο ή δίπλα στις γαιανθρακοφόρες λεκάνες.⁶ Όμως δεν ήταν όλες οι επικράτειες στην Ευρώπη το ίδιο προνομιούχες. Υπάρχουν πολλές περιπτώσεις, που ενώ διάφορες περιοχές ήταν πλούσιες σε πρώτες ύλες, ήταν δέσμιες της μεγάλης απόστασής τους από τους κύριους υδάτινους άξονες (τη μόνη σημαντική δίοδο επικοινωνίας της εποχής) και έτσι άργησαν σημαντικά να αναπτυχθούν. Αντίθετα η Βρετανία που υπήρξε πρωτοπόρος στη βιομηχανία, είχε σαν προτέρημα το σχετικά μικρό της μέγεθος και το ότι ήταν νησί. Κανένα μέρος στη Βρετανία δεν απέχει περισσότερο από 110 χιλιόμετρα από τη θάλασσα, το οποίο σημαίνει ότι οπουδήποτε ιδρύονταν βιομηχανίες ήταν κοντά σε ένα ποτάμι, ένα κανάλι ή τη θάλασσα, γεγονός που δε βοηθούσε μόνο το εγχώριο αλλά και το διεθνές εμπόριο.⁷ Μετά το 1820, οι πρώτοι σιδηρόδρομοι ενισχύουν τους άξονες της νέας αυτής γεωγραφίας και διευκολύνουν ακόμα περισσότερο τη μεταφορά προϊόντων, πρώτων υλών και εργατών.⁸ Παρ' όλα αυτά οι προβιομηχανικοί τομείς (οικοδομή, μεταποίηση, βιοτεχνίες) συνεχίζουν να ευημερούν μέχρι και το πρώτο τρίτο του 19ου αιώνα και να κατέχουν το μεγαλύτερο μερίδιο στην προσφορά εργασίας σε σύγκριση με τις νέες δραστηριότητες που άκμαζαν. Με την πάροδο των χρόνων, εξαιτίας των νέων μορφών μηχανοποιημένης παραγωγής και με την εδραίωση της βιομηχανίας συναντάμε ριζικές αλλαγές σε παλιές βιομηχανικές περιοχές, που επηρεάζουν τόσο τις προϋπάρχουσες πόλεις όσο και την ύπαιθρο. Παρατηρείται και μια πρώτη μορφή αποβιομηχάνισης σε ορισμένους παρακμάζοντες τομείς όπως η

4. Frampton Kenneth, Μοντέρνα Αρχιτεκτονική: Ιστορία και κριτική, εκδόσεις Θεμέλιο 2009 σελ. 30

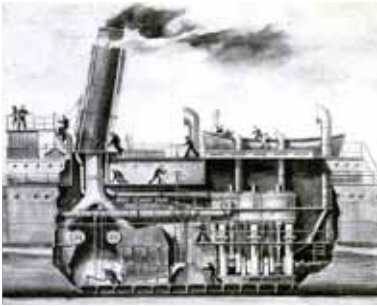
5. Lefebvre Henry, Το δικαίωμα στη πόλη: Χώρος και πολιτική, εκδόσεις Κουκίδα, 2007 Αθήνα σελ. 28

6. Jean-Luc Pinol, Francois Walter, Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη: 1 Ως το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, εκδόσεις Πλέθρον, 2007 Αθήνα, σελ. 76

7. <http://www.saburchill.com/history/chapters/IR/040f.html>

8. Jean-Luc Pinol, Francois Walter, ο.π. σελ. 76

3. Τομή ατμόπλοιου

υφαντουργία και η σταδιακή εξαφάνιση της βιοτεχνίας. Εκείνη την εποχή προκλήθηκε και ο πρώτος διαχωρισμός μεταξύ κατοικίας και εργασίας, καταστρέφοντας έτσι τις σχέσεις γειτονιάς. Η εμφάνιση των πρώτων συλλογικών τρόπων εργασίας επιτρέπει την επιλογή μιας κατοικίας, που δε βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με την περιοχή του τόπου εργασίας.⁹

Τα μοντέλα σχέσεων της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης μπορούν να αναχθούν σε **δύο μεγάλες διαδικασίες**: στην πρώτη η αστικοποίηση στηρίζεται στην παλιά διάρθρωση της πόλης και σταδιακά επεκτείνεται με την ανάπτυξη της περιφέρειας, στη δεύτερη η αστικοποίηση πραγματοποιείται έξω από το παλιό σύστημα, χάρη στην ανάπτυξη των βιομηχανικών χωριών και, σπανιότερα, έχοντας *ex nihilo* (εκ του μηδενός) γενέσεις.¹⁰

Πολλά είναι τα παραδείγματα περιοχών σε ολόκληρη την Ευρώπη, αρχικά στο βορρά και αργότερα στο νότο, που εκμεταλλεύονται τις τοπικές πηγές πρώτων υλών αναπτύσσοντας βαριά βιομηχανία. Στις χώρες με κοιτάσματα άνθρακα, νέες πόλεις σχηματίζονται με την τεχνητή συνένωση μικρότερων παλιότερων πόλεων που διαθέτουν ορυκτό πλούτο, υπερτροφικά βιομηχανικά χωριά ή, ακόμη, *ex nihilo* πόλεις. Τέτοιες πόλεις-μανιάρια εντοπίζονται στο Ρουρ. Το συγκεκριμένο είδος ανάπτυξης χαρακτηρίζεται από τον Rene Leboutte ως «αστικοποίηση βάσει ταυτότητας», διότι η πόλη προσδιορίζεται στον χώρο σιγά-σιγά.¹¹ Παρ' όλα αυτά, η διαδικασία της αστικοποίησης αποτυγχάνει πολλές φορές να δημιουργήσει ένα νέο πρωτότυπο αστικό σύστημα, γιατί όταν τα ήδη υπάρχοντα παραδοσιακά κέντρα των πόλεων, συνεχίζουν να βρίσκονται σε ρυθμούς ανάπτυξης, είναι και αυτά τα οποία διαδραματίζουν πρωταρχικό ρόλο (διοικητικό, οικονομικό, εκτελεστικό) στα νεοδημιουργηθέντα κομμάτια του αστικού δικτύου.

Σε όλες τις βιομηχανικές περιοχές της Ευρώπης παρατηρείται μια ένταση του φαινομένου της αστικοποίησης. Η διαδικασία διάλυσης της ευρωπαϊκής πόλης αρχίζει ήδη τον 19ο αιώνα με την εμφάνιση της βιομηχανικής κοινωνίας. Η αστική διάχυση, η πύκνωση του παλιού αστικού ιστού μεταξύ των προαστίων, όπως ακριβώς η αστικοποίηση σαν κηλίδα λαδιού και οι διάφορες μορφές αστικοποίησης, αλλάζουν δραστικά το τοπίο.¹² Πολλοί είναι οι νέοι οικισμοί, που δημιουργούνται εκ του μηδενός, όμως ο μόνος χαρακτηρισμός που τους αρμόζει είναι «πόλεις εργοστάσια» παρά πραγματικές πόλεις, και ο πληθυσμός τους σπάνια υπερβαίνει τους 20000 κατοίκους. Ο Leboutte συμπληρώνει πως συχνά η βιομηχανία οδηγεί στη δημιουργία των προαστίων, τα οποία έχουν ως σημείο αναφοράς προϋπάρχοντες αστικούς πυρήνες, και στην «αστικοποίηση βάσει συμπληρωματικότητας» μεταξύ του παλιού πυρήνα και του προαστίου.¹³ Σίγουρα πάντως, η εκβιομηχάνιση δεν επηρεάζει παντού με τον ίδιο τρόπο την αστικοποίηση. Με εξαίρεση τις χώρες με πλούσιο υπέδαφος, οι επενδύσεις της βιομηχανίας σε

9. Aldo Rossi, Η αρχιτεκτονική της πόλης, μτφρ. Βασιλική Πετρίδου, εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1987. σελ. 235

10. Jean-Luc Pinol, Francois Walter, Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη: 1 Ως το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, εκδόσεις Πλέθρον, 2007 Αθήνα, σελ. 79

11. Jean-Luc Pinol, Francois Walter, ο.π. σελ. 81

12. Jean-Luc Pinol, Francois Walter, ο.π. σελ. 82

13. Jean-Luc Pinol, Francois Walter, ο.π. σελ. 82-84

4. Ειδυλλιακή εικόνα του σιδηροδρόμου Κολωνία-Minden γύρω στο 1860

14. Lefebvre Henry, Το δικαίωμα στη πόλη: Χώρος και πολιτική, εκδόσεις Κουκίδια, σελ. 28

15. Jean-Luc Pinol, Francois Walter, Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη: 1 Ως το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, εκδόσεις Πλέθρον, 2007 Αθήνα, σελ. 83

16. Η θεώρηση αυτή ξεκινάει από τη σκέψη ότι το πιο απλό κριτήριο των πόλεων είναι ο αριθμός των κατοίκων τους. Η δεύτερη ιδέα την οποία επιχειρεί να αξιοποιήσει είναι ότι υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στη σειρά κάθε πόλης σε μία κατάταξη όλων των πόλεων ανάλογα με τον αριθμό των κατοίκων τους και στον αριθμό των κατοίκων της. Ο Zirf το 1949 έδωσε την απλοϊκή εξήγηση ότι στις αγροτικές κοινωνίες οι οικισμοί είναι διεσπαρμένοι και άρα μικρότεροι, ώστε να βρίσκονται κοντά στους καταναλωτές, ενώ στις βιομηχανικές κοινωνίες διαμορφώνονται μεγαλύτερες πόλεις προκειμένου να υπάρξει όφελος από τη συγκέντρωση δραστηριοτήτων και, επομένως, στις αναπτυσσόμενες χώρες, που είναι ημιαγροτικές-ημιβιομηχανικές, παρουσιάζεται μια ομαλή "συνέχεια" μεγάλων-μικρών οικισμών. Αγγελίδης Μηνάς, Χωροταξικός σχεδιασμός και βιώσιμη ανάπτυξη, εκδόσεις Συμμετρία, 2004 Αθήνα, σελ. 103-104

17. <http://www.erih.net/industrial-history.html>

18. Jean-Luc Pinol, Francois Walter, ο.π. σελ. 83

μία περιοχή δεν επηρεάζουν αναγκαστικά τους προϋπάρχοντες πυρήνες. Σε περιπτώσεις που η σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία διαμορφώθηκε έξω από τις παλιότερες πόλεις, δημιουργήθηκαν νέα πολεοδομικά συγκροτήματα στα οποία ο παραδοσιακός αστικός χαρακτήρας της ευρωπαϊκής πόλης εκφυλίζεται. Ακραιο παράδειγμα οι πόλεις που ανεγείρονται στον «νέο κόσμο» (ΗΠΑ) και οι οποίες σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά δεδομένα είναι ελάχιστες.¹⁴ Οι παλιές πόλεις διατηρούν συνήθως τις κεντρικές λειτουργίες τους, όμως μπορούν επίσης να απαλλαγούν από αυτές μεταβιβάζοντάς τες στα προάστια. Αυτό συνέβη και στο Ρουρ, όταν η εμφάνιση των νέων πόλεων-δορυφόρων περιθωριοποίησε τις παραδοσιακές πόλεις. Στη βιομηχανική λεκάνη του Ρουρ, η αστική δομή είναι μια «κυψέλη χωρίς μητρόπολη», ένα πραγματικό «σμήνος πόλεων» (Leboutte 1997).¹⁵ Ο πληθυσμός των πόλεων εκρήγνυται. Όμως, η κατάταξη των πόλεων σύμφωνα με το νόμο Zirf-Auerbach, ή τον νόμο «σειράς-μεγέθους», φέρνει στην επιφάνεια την απουσία μιας πρώτης σε μέγεθος πόλης, επομένως την απουσία μητρόπολης.¹⁶

Η πόλη του Ρουρ αποτελεί το πρότυπο του αχανούς βιομηχανικού και αστικού συγκροτήματος. Η επέκταση του ξεκινά τη δεκαετία του 1840, με την πολιτική ένωση των κρατιδίων, την επέκταση του Γερμανικού τελωνειακού ομίλου (Zollverein) και την ολοκλήρωση του σιδηροδρόμου Κολωνία Minden το 1847, την πρώτη σύγχρονη μεταφορική σύνδεση στη Γερμανία¹⁷, μέχρι που σχηματίζεται ένα τεράστιο μάγμα οικισμών. Τα όρια μεταξύ υπαίθρου και πόλης σταματούν να υφίστανται, και οι φυσικοί διαχωρισμοί μεταξύ των παλιών οικιστικών πυρήνων είναι πλέον δυσδιάκριτοι. Ο πληθυσμός σταδιακά αυξάνεται εξαιτίας των μεταναστευτικών κυμάτων που συρρέουν κατ' αρχάς από τις γειτονικές περιοχές και αργότερα τη δεκαετία του 1880 από την ανατολική και δυτική Πρωσία, όπως επίσης και από τα ρωσικά και αυστριακά εδάφη της Πολωνίας.¹⁸ Η εκβιομηχάνιση επέφερε ανακατατάξεις: συχνά, πόλεις παντελώς άγνωστες κατά τη διάρκεια των τριών αιώνων της νεωτερικότητας, ξαφνικά αποκτούν ζωή με την άφιξη των μηχανών, των εργοστασίων και των εργατών. Παλιές πόλεις, όπως το Dortmund, το Essen, το Duisburg, γνωρίζουν μια νέα περίοδο άνθισης. Ασήμαντοι οικισμοί όπως το Bochum, ή το Hesse (αριθμούσαν 5.000 κάτοικους γύρω στο 1800 και πάνω από 300.000 το 1910) ή μικρά χωριά όπως το Gelsenkirchen αναβαθμίζονται σε πόλεις. Απλές τοπογραφικές περιοχές όπως το Oberhausen αποκτούν πλέον αστικό αέρα, χωριά συνενώνονται χωρίς ουσιαστικά να γίνονται πόλεις, παρά τους δεκάδες χιλιάδες κατοίκους τους. Οι πόλεις στις οποίες άρχισε η διαδικασία της εκβιομηχάνισης γνώρισαν ταχύτερους ρυθμούς ανάπτυξης και γενικότερα, οι πόλεις της μεταλλουργίας αναπτύχθηκαν με ταχύτερους ρυθμούς από εκείνες της υφαντουργίας. Η περίπτωση αυτή είναι ολοφάνερη στις βιομηχανικές πόλεις της Γερμανίας. Την περίοδο 1871 – 1910 όσες είχαν εξειδικευτεί στις μεταλλουργικές εργασίες (Dortmund, Essen, Düsseldorf κλπ.) σημείωσαν κατά δύο φορές ταχύτερους ρυθμούς ανάπτυξης από εκείνες που ειδικεύονταν

Πάνω: 5. Πολωνοί μετανάστες εργάτες στο ορυχείο Julia του Herne (Ruhrgebiet) το 1987. Το συγκεκριμένο ορυχείο αναφερόταν ως πολωνικό γιατί η πλειονότητα των εργατών προέρχονταν από την Πολωνία.

Κάτω δεξιά:

6. Η ραγδαίως αναπτυσσόμενη πόλη του Bochum κατά τη βιομηχανική επανάσταση.

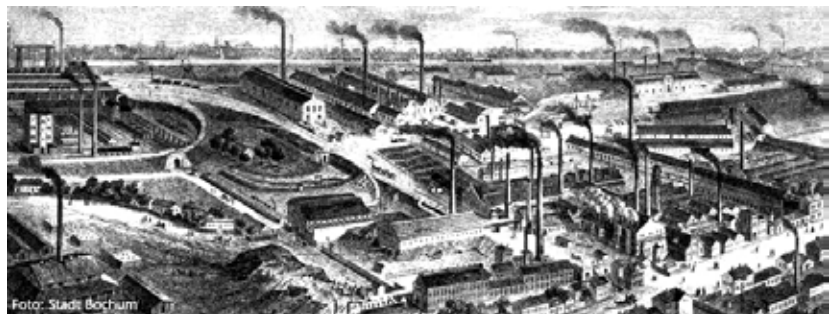
7. Ο σιδηρόδρομος αποτέλεσε την κινητήρια δύναμη για την ανάπτυξη της βιομηχανίας στην ηπειρωτική Ευρώπη.

19. Jean-Luc Pinol, Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα, εκδόσεις Πλέθρον, 2007 Αθήνα, σελ. 51

20. Jean-Luc Pinol, ο.π. σελ. 52-51

στην κλωστοϋφαντουργική βιομηχανία (Barmen, Krefeld, Aix-la-Chapelle/Aachen, Augsburg κλπ.). Επιπλέον, ο ρυθμός ανάπτυξης τους αυξανόταν ανά δεκαετία, ενώ οι πόλεις της υφαντουργίας σημείωσαν μια πτώση από τη δεκαετία του 1880.¹⁹ Στις ευρωπαϊκές πόλεις που έχουν ειδικευθεί στη βιομηχανική δραστηριότητα, η δομή της απασχόλησης είναι πολύ πιο μονολιθική. Στο Bochum, στην περιοχή του Ρουρ, σχεδόν το 63% της βιομηχανικής απασχόλησης το 1882 εντοπίζεται στα ορυχεία και στα χυτήρια. Ακόμη και το 1907 παρόλο που η αύξηση του πληθυσμού συνοδεύτηκε από διαφοροποίηση της απασχόλησης, τα ορυχεία και τα χυτήρια συγκέντρωναν πάντα περισσότερο από το 45% της βιομηχανικής απασχόλησης.²⁰

Οι αστικοί πυρήνες της Ευρώπης βρίσκονται σε πλήρη διαδικασία αλλαγής στα μέσα του 19ου αιώνα. Όχι μόνο επειδή οι εξελίξεις στη βιομηχανία ανατρέπουν την καθημερινότητα στην πόλη, αλλά κυρίως επειδή η πόλη ανακτά τη λειτουργία της ως τόπος παραγωγής αγαθών που προορίζονται για μια υπερτοπική αγορά, ρόλο που είχε χάσει εξαιτίας του ελέγχου της παραγωγής και των εμποδίων που έθετε η βιοτεχνία. Ωστόσο, η αστικοποίηση δεν οφείλεται πάντα αποκλειστικά στην εκβιομηχάνιση. Σημαντικές πόλεις μεγάλης ακτινοβολίας αναπτύσσονται, όπως το Αμβούργο χάρη στο μεγάλο λιμάνι του και το θαλάσσιο εμπόριο, ή η Φρανκφούρτη χάρη στην εμβέλεια των οικονομικών δομών της.

1.1.2 Δεύτερη εκβιομηχάνιση και τριτογεννοποίηση

Στα μέσα του 19ου αιώνα στην καρδιά της βιομηχανικής Ευρώπης άκμαζε πλέον η παραγωγή αυτών που σήμερα ονομάζουμε καταναλωτικά αγαθά. Η πρώτη παγκόσμια έκθεση, που ήταν κατεξοχήν μια έκθεση βιομηχανικών προϊόντων που απευθύνονταν στο ευρύ κοινό, όπως και αυτές που ακολούθησαν, οργανώθηκε το 1851 (Λονδίνο). Την ίδια περίπου εποχή άνοιγαν τις πύλες τους τα πρώτα μεγάλα καταστήματα, με τις σταθερές, μη υποκείμενες σε διαπραγμάτευση, τιμές, που ήταν τοποθετημένες σε εμφανές σημείο, μπροστά από τα πωλούμενα αγαθά. Η διαδικασία της αγοράς και της πώλησης είχε αποπροσωποποιηθεί, αλλά ταυτόχρονα, είχε διευκολυνθεί ριζικά. Είχε επινοηθεί η κατανάλωση μαζικά παραγόμενων αγαθών.

Από τη δεκαετία του 1880 μέχρι τη δεκαετία του 1930, κατά τη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση, παρουσιάζεται **στενότερη σύνδεση της βιομηχανίας με την πόλη**. Επειδή η εγκατάσταση έξω από τους αστικούς πυρήνες δεν ικανοποιεί τους «επιχειρηματίες», σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο της εκβιομηχάνισης, τώρα οι απαιτήσεις των νέων βιομηχανιών ευνοούν τη συγκέντρωση των δραστηριοτήτων στα αστικά κέντρα. Αντίστροφα η πόλη που προϋπήρχε της εκβιομηχάνισης επιταχύνει αυτή τη διαδικασία.²¹ Το φαινόμενο της αστικοποίησης έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην απογείωση της βιομηχανίας, επειδή χρειαζόταν μεγάλο αριθμό εργατικών χεριών, ιδίως ο κλάδος παραγωγής μηχανών –που αποτέλεσε τον κορμό της βιομηχανίας κατά την ωριμότητά της. Η διαδικασία συγκέντρωσης ανθρώπων και πόρων εκμεταλλεύεται τις νέες τεχνολογίες στον τομέα των μέσων μεταφοράς, τα οποία είναι ταχύτερα, αποτελεσματικότερα και συνδέονται μεταξύ τους μέσω ενός διευρυμένου δικτύου που καλύπτει όλο και περισσότερες περιοχές της γηραιάς ηπείρου. Περιοχές προνομιούχες ως προς τις συναλλαγές και την κυκλοφορία, οι πόλεις προσελκύουν τις αγορές, το κεφάλαιο αλλά και τα κέντρα αποφάσεων.

Τα ναυπηγεία, η βαριά πολεμική βιομηχανία, αργότερα η αυτοκινητοβιομηχανία, άλλαξαν το χάρτη της Ευρώπης. Τέτοιες βιομηχανίες είχαν ανάγκη τεραστίων σε έκταση εγκαταστάσεων για την αποθήκευση των πρώτων υλών, την παραγωγή, την

8. Οι διαφημιστικές πινακίδες που καταλαμβάνουν πλέον μεγάλο μέρος του δημοσίου χώρου, αποτυπώνουν τη νέα κουλτούρα της μαζικής κατανάλωσης προϊόντων, που γεννήθηκε και επικράτησε με τη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση. Cincinnati Ohio, ΗΠΑ (1920).

21. Lefebvre Henry, Το δικαίωμα στη πόλη: Χώρος και πολιτική, εκδόσεις Κουκίδια, σελ. 27

9,10. Μαζική παραγωγή του Μοντέλου T της Ford, του πρώτου μαζικά παραγόμενου αυτοκινήτου. Τη δεκαετία του 1920 η παραγωγή έφτασε τα 2.000.000 αυτοκίνητα ετησίως και με την τιμή του στα 240 δολάρια κατέστη προσιτό για αρκετές οικογένειες.

αποθήκευση των προϊόντων, είχαν ανάγκη άμεσης σύνδεσης με το σιδηροδρομικό δίκτυο ή πρόσβαση σε πλωτούς ποταμούς. Ένα εντελώς νέο, υβριδικό, τοπίο δημιουργήθηκε. Ιστορικά υπήρξε βίαιη η σύγκρουση ανάμεσα στην πραγματικότητα της πόλης και τη βιομηχανική πραγματικότητα. Όσο για τη διαδικασία, γίνεται βαθμιαία όλο και πιο δυσνόητη, γιατί η εκβιομηχάνιση δεν παράγει μόνο επιχειρήσεις (εργάτες και διευθυντές επιχειρήσεων), αλλά και διάφορα γραφεία, κέντρα τραπεζικά και οικονομικά, τεχνικά και πολιτικά.²² Άλλωστε, πλέον οι χώροι της διοίκησης έχουν αποστασιοποιηθεί από τον χώρο εργασίας όπου παράγονται τα εμπορεύματα. Επιζητώντας τη γειτνίαση με τράπεζες, διοικητικές υπηρεσίες και ασφαλιστικές επιχειρήσεις η διοίκηση ενός βιομηχανικού συγκροτήματος συγκεντρώνεται στα κέντρα των πόλεων δημιουργώντας το λεγόμενο «city».²³

Από τις αρχές του 20ου αιώνα, το μεγαλύτερο μερίδιο της απασχόλησης στον δευτερογενή τομέα θα το πάρουν οι μικρού και μεσαίου μεγέθους πόλεις, ενώ ο τριτογενής τομέας φαίνεται να χαίρει ιδιαίτερης άνθισης στις μεγαλύτερες πόλεις. Δεν θα ήταν υπερβολή να μιλήσουμε για μια διαδικασία αποβιομηχάνισης στις μεγάλες πόλεις κατά τον 20ο αιώνα. Έτσι φαίνεται να κλείνει ο κύκλος σύμφωνα με τον οποίο, σε μια πρώτη φάση, οι αστικές περιοχές προσελκύουν κόσμο και δραστηριότητες μέχρι κορεσμού.²⁴ Η υπερσυσσώρευση έχει ως αποτέλεσμα τον σταδιακό περιορισμό των οικονομικών δραστηριοτήτων και στα αστικά κέντρα καθώς και στις περιοχές που είναι στη σφαίρα επιρροής τους και τη δημιουργία περιφερειακών ανισοτήτων. Έτσι αρχίζει μια νέα περίοδος, που χαρακτηρίζεται από αποκεντρωμένες δραστηριότητες και ωφελεί τις μεσαίου μεγέθους πόλεις, η ανταγωνιστικότητα των οποίων εκτινάχθηκε εξαιτίας της ανάπτυξης (και της μετέπειτα παρακμής) των ίδιων των μεγαλουπόλεων.

Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα, οι επιχειρηματίες, πλέον δεν περιορίζονται στην προσφορά στέγης και παροχών κοινωνικής φύσεως στους εργάτες τους, αλλά παρεμβαίνουν, καθοριστικά όλο και περισσότερο, στη γενικότερη πολιτική της χώρας τους ή της περιοχής τους, στο μέτρο που πιστεύουν ότι τους αφορά η οργάνωση των μέσων μεταφοράς και των τρόπων διανομής των προϊόντων τους.²⁵

1.1.3 Από τον φορντισμό στην αποβιομηχάνιση

Από τη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση και μέχρι τη δεκαετία του 1970 στη δυτική Ευρώπη και στη Βόρεια Αμερική κυριαρχεί ο **φορντισμός** ως σύστημα οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης. Ο φορντισμός βασισμένος στις μεθόδους επιστημονικής διαχείρισης της παραγωγής που πρώτος εισήγαγε ο Taylor, προχωρά στον περαιτέρω καταμερισμό της εργασίας, μέσα απ' την ενσωμάτωση των παραπάνω αρχών στα νέα εξειδικευμένα μηχανήματα «ειδικής χρήσης». Υπάρχει μια συγκέντρωση, του κεφαλαίου και της παραγωγής, η οποία πραγματοποιείται σε μεγάλα εργοστάσια.

22. Lefebvre Henry, Το δικαίωμα στη πόλη: Χώρος και πολιτική, εκδόσεις Κουκίδα, σελ. 28

23. Aldo Rossi, Η αρχιτεκτονική της πόλης, μτφρ. Βασιλική Πετρίδου, εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1987 σελ. 235

24. Jean-Luc Pinol, Francois Walter, Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη: 1 Ως το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, εκδόσεις Πλέθρον, 2007 Αθήνα, σελ. 90

25. Pinard Jacques, Η βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ. Γεώργιος Σπανός, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1991 σελ. 143

11. Η γραμμή παραγωγής του Ford το 1913

12. Ο Charlie Chaplin στην ταινία του Μοντέρνοι Καιροί (1936), σατιρίζει τους εντατικοποιημένους ρυθμούς εργασίας που έφερε η γραμμή παραγωγής.

Ο Φορντ εφάρμοσε την **καθετοποίηση της παραγωγής**, σύμφωνα με την οποία όλα τα στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας πραγματοποιούνται σε ένα χώρο και η συναρμολόγηση γίνεται σε μία κινούμενη γραμμή παραγωγής.²⁶ Ο συγκεκριμένος τρόπος εργασίας την εποχή της «μαζικής παραγωγής» στηρίζεται στην εξειδίκευση, στην τυποποίηση του αντικειμένου εργασίας και στο σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στη διανοητική-πνευματική εργασία και τη χειρωνακτική εργασία. Έτσι διαμορφώνεται μια αυστηρή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο επιτελικό και εκτελεστικό τμήμα της παραγωγής. Το πρώτο, το οποίο και αποτελεί την ελίτ του εργοστασίου, χαρακτηρίζεται από ιεραρχικές και αυταρχικές δομές, περιλαμβάνοντας τους διευθυντές, ειδικευμένα στελέχη μάνατζμεντ καθώς και εξειδικευμένους τεχνίτες οι οποίοι είτε σχεδιάζουν τα προϊόντα είτε είναι επιστάτες που εξασφαλίζουν την εφαρμογή των άνωθεν εντολών και τον έλεγχο των αποτελεσμάτων. Το δεύτερο, παίρνει σάρκα και οστά στη φιγούρα του ημειδικευμένου χειρώνακτα εργάτη, ο οποίος λειτουργεί υπό τους ρυθμούς των ιμάντων μεταφοράς, με συγκεκριμένο και περιορισμένο τρόπο παρέμβασης στη μεταποιητική διαδικασία. Μια οπτικοποίηση αυτού του φαινομένου γίνεται στην ταινία «Μοντέρνοι Καιροί» του Charlie Chaplin. Έτσι, άνοιξε ο δρόμος για την παραγωγή μεγάλων ποσοτήτων προϊόντων, χαρακτηριστικό των οποίων ήταν η τυποποίηση και η μικρή ποικιλία. Τα συστήματα διαχείρισης στηρίχθηκαν σε στρατηγικές ελέγχου της αγοράς και μηδενικής αλλαγής των προϊόντων, απόρροια του υψηλού όγκου αποθεμάτων ο οποίος ήταν συνυφασμένος με το συγκεκριμένο παραγωγικό μοντέλο «just-in-case production», δηλαδή την παραγωγή προϊόντων σε περίπτωση που χρειαστούν (καθυστερήσεις, ανεπαρκή ή ελαττωματικά προϊόντα).²⁷

Η εν λόγω ανάγκη για την εύρυθμη λειτουργία του συστήματος είχε και τις αντίστοιχες πολιτικό-οικονομικές της εκφράσεις. Την περίοδο του φορντισμού η πολιτική έκφραση είναι Κεϋνσιανής προέλευσης με στόχο αφενός, να ενισχύσει μια σειρά κανονικοτήτων οικονομικού χαρακτήρα ώστε να διασφαλίζεται η μεγέθυνση και ευημερία του φορντικού κύκλου συσσώρευσης και, αφετέρου, να προωθήσει ρυθμιστικούς κανόνες για την εξασφάλιση της οικονομικής σταθερότητας του συστήματος και της κοινωνικής ειρήνης, όπως το γνωστό σε όλους Κράτος Πρόνοιας.²⁸ Επιπλέον, μαζί με τον φορντισμό διαμορφώθηκαν και νέα κοινωνικά πρότυπα. Η μαζική παραγωγή για να εφαρμοστεί και να λειτουργήσει χρειάστηκε μαζικές αγορές, οι οποίες να εξασφαλίζουν τη μαζική κατανάλωση. Οι εργαζόμενοι πλέον πληρώνονται καλύτερα, πράγμα που τους μετατρέπει σε καταναλωτές και δημιουργούν μια αυτοαναπαραγόμενη ζήτηση για αγαθά.

Κατά τη διάρκεια του Β' παγκοσμίου πολέμου, στη Γερμανία, πολλές βιομηχανίες μετατρέπονται για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες του στρατού και πολλές νέες χτίζονται. Μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού προέρχεται από τους αιχμαλώτους

26. <http://walk2geographies.wordpress.com/2011/06/20/fordisme-fordism/>

27. Ψαρρά Α., Η μετάβαση στο μεταφορντισμό. Τάσεις και χαρακτηριστικά της νέας μεταβιομηχανικής κοινωνίας, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, κατεύθυνση πολυεθνική και χωροταξία, ΕΜΠ, 2002 Αθήνα σελ. 4

28. Ψαρρά Α., ο.π. Αθήνα σελ. 4

13. Οι πετρελαϊκές κρίσεις επηρέασαν άμεσα τις οικονομίες της Δύσης.

14. Εγκαταλειμμένος σιδηροδρομικός σταθμός στο Detroit. Η πρώην "motor city" υπήρξε ένα από τα μεγαλύτερα θύματα της αποβιομηχάνισης και αποτελεί παράδειγμα συρρικνούμενης πόλης με τον πληθυσμό της να έχει μειωθεί κατά 60% τα τελευταία 40 χρόνια

15. Οι Gastarbeiter στο σταθμό της Στουτγκάρδης 23.3.1961. Εκεί που τελειώνει η παλιά και ξεκινάει η νέα πατρίδα.

των στρατοπέδων συγκέντρωσης οι οποίοι εξοντώνονται από τη σκληρή εργασία και τις απάνθρωπες συνθήκες κράτησης. Το τέλος του πολέμου βρίσκει την Ευρώπη και ιδιαίτερα τη Γερμανία κατεστραμμένη. Ένας από τους κύριους στόχους των βομβαρδισμών των συμμάχων ήταν και οι βιομηχανίες. Στην περιοχή του Ruhr γύρω στο 30% των βιομηχανικών συγκροτημάτων ισοπεδώθηκε. Τις δύο επόμενες δεκαετίες αρχίζει η εποχή της ανοικοδόμησης και στη Γερμανία υπάρχει ανάγκη για εργατικά χέρια. Συρρέουν λοιπόν, μεγάλες μάζες μεταναστών εργατών (Gastarbeiter) από τις χώρες του νότου (Τουρκία, Ελλάδα, Ιταλία) οι οποίοι θα επανδρώσουν τις βιομηχανίες και θα συμβάλουν στο «βιομηχανικό θαύμα» της Γερμανίας στα χρόνια που θα ακολουθήσουν.

Όμως η οικονομική αστάθεια που προκλήθηκε από τις δύο πετρελαϊκές κρίσεις του 1973 και του 1979 οδήγησαν και στην κρίση του συγκεκριμένου προτύπου ανάπτυξης. Η κρίση αυτή εκδηλώνεται με το φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού (υψηλοί ρυθμοί πληθωρισμού χωρίς την αντίστοιχη ανάπτυξη). Γι' αυτό το φαινόμενο οι ευθύνες επιρρίφθηκαν πέραν των άλλων και: 1) στους υψηλούς μισθούς των εργαζομένων στις ανεπτυγμένες βιομηχανικά χώρες, που μέχρι τότε στήριζαν τη συνεχώς αυξανόμενη παραγωγή μέσω της συνεχώς διευρυμένης κατανάλωσης και 2) στις υψηλές δαπάνες για ασφάλιση και περιθαλψη, σύμφυτες με το Κράτος Πρόνοιας, που στήριζε την «κοινωνική ειρήνη». (A.J. Scott)²⁹

Η κρίση αυτή αποτυπώθηκε στον αστικό ιστό πολύ έντονα με το **φαινόμενο της αποβιομηχάνισης**. Οι επιχειρήσεις για να μπορέσουν να ξεπεράσουν τη δεινή κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει και να ξανακάνουν ανταγωνιστικά τα προϊόντα τους στρέφονται προς τις χώρες του τρίτου κόσμου, εκεί όπου υπάρχει μεγάλο απόθεμα πρώτων υλών, πληθώρα φθηνών εργατικών χεριών και δεν υπάρχουν τόσο περιβαλλοντικοί έλεγχοι και περιορισμοί που να συνεπάγονται περισσότερες δαπάνες.³⁰ Έτσι τα εργοστάσια στις μέχρι πρότινος ανεπτυγμένες βιομηχανικές ζώνες κλείνουν, αφήνοντας πίσω τεράστιες εγκαταλελειμμένες εκτάσεις και εγκαταστάσεις. Το γεγονός ότι η βαριά βιομηχανία που άνθισε το 19ο και 20ο αιώνα ήταν γεωγραφικά συγκεντρωμένη οδήγησε στη δημιουργία πολύ οξυμένων καταστάσεων σε ορισμένες περιοχές. Τα υψηλά επίπεδα ανεργίας, που έφερε το κλείσιμο των εργοστασίων, οδήγησαν στη σταδιακή εγκατάλειψη των βιομηχανικών πόλεων. Παραδοσιακά κέντρα εργασίας που άκμασαν για πολλά χρόνια χάνουν την αξία τους, υποβαθμίζονται και οι κάτοικοί τους πλέον αναγκάζονται να αναζητήσουν αλλού εργασία. Έτσι πολλές πόλεις στην κοιλάδα του Ρουρ, στην Αγγλία, στη Νότια Ουαλία, στη Βόρεια Γαλλία, στη χώρα των Βάσκων, στη βόρεια Ιταλία καθώς και στις ΗΠΑ αντιμετωπίζουν δημογραφική μείωση, ερημώνουν, το αστικό περιβάλλον μαραζώνει και δημιουργείται το φαινόμενο των συρρικνούμενων πόλεων (shrinking cities).

29. Βαΐου Ντίνα, Μαντουβάλου Μαρία, Μαυρίδου Μαρία, Το ζήτημα της αποβιομηχάνισης. Τεύχος σημειώσεων του Μαθήματος Ιστορία και θεωρία 8 εμβραθύνσεις, κατεύθυνση: Θεωρίες για τη σύγχρονη πόλη, ΕΜΠ, 2006 Αθήνα σελ. 63

30. Βαΐου Ντίνα, Μαντουβάλου Μαρία, Μαυρίδου Μαρία, ο.π. σελ. 63-64

Μια άλλη πτυχή της συγκεκριμένης περιόδου είναι και η **διαφοροποίηση των μορφών της εργασίας** και η **όξυνση της κοινωνικής ανισότητας**. Η νέα εποχή χαρακτηρίζεται από την εισαγωγή νέων τεχνολογιών, τις νέες ευέλικτες μορφές παραγωγής, τη δημιουργία υπεργολαβικών δικτύων, την αποκαθετοποίηση της παραγωγικής μονάδας³¹ και την αναζήτηση φτηνού εργατικού δυναμικού που οδήγησε στην εκβιομηχάνιση της Ασίας αλλά παράλληλα και στην αποβιομηχάνιση παραδοσιακών βιομηχανικών κέντρων της Δύσης. Στο επίπεδο της βιομηχανικής απασχόλησης οι εργαζόμενοι βρίσκονται αντιμέτωποι με την παγκόσμια αγορά εργασίας. Η αποβιομηχάνιση, με την κατακόρυφη μείωση της βιομηχανικής απασχόλησης δε συνεπάγεται και μείωση της παραγωγικής βάσης ή αποανάπτυξη. Αντίθετα, ο παραγόμενος πλούτος αυξάνεται. Το πρόβλημα είναι η γεωγραφική και κοινωνική κατανομή των φαινομένων που συνδέονται με την αποβιομηχάνιση. Διαμορφώνεται, δηλαδή σταδιακά, αφ' ενός μεν μια όλο και πιο ολιγάριθμη ομάδα εργαζομένων, από την οποία απαιτούνται υψηλοί βαθμοί ειδίκευσης και διανοητικές δεξιότητες, με αναβαθμισμένους όρους εργασίας, σε αντιδιαστολή με ένα αυξανόμενο αριθμό «περιφερειακών» εργαζομένων των οποίων οι συνθήκες εργασίας, η ασφάλεια, η αμοιβή και τα δικαιώματα συνεχώς υποβαθμίζονται. Παράλληλα υποβαθμίζεται ο θεσμός του κράτους πρόνοιας και της έννοιας του βασικού μισθού ως μηχανισμού κατανομής του παραγόμενου πλούτου.³² Αν σε όλα τα παραπάνω προσθέσουμε και την ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιών διαμορφώνεται ο νέος χάρτης της παγκοσμιοποίησης, όπου οι μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις γίνονται παγκόσμιες, αυξάνεται το διεθνές εμπόριο και η συνεχής ροή κεφαλαίου και εμπορευμάτων. Πλέον, μπαίνουμε σε μία νέα περίοδο που η κυρίαρχη πολιτική έκφραση είναι ο νεοφιλελευθερισμός και ξεκινάει το φαινόμενο της «παγκοσμιοποίησης».

31. Οικονομοπούλου Μάρθα, Αποβιομηχάνιση και πολιτιστική πολιτική: Η περίπτωση της πόλης του Πειραιά, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, κατεύθυνση πολεοδομία και χωροταξία, ΕΜΠ, 2011 Αθήνα σελ. 15

32. Βαΐου Ντίνα, Μαντουβάλου Μαρία, Μαυρίδου Μαρία, Το ζήτημα της αποβιομηχάνισης, Τεύχος σημειώσεων του Μαθήματος ιστορία και θεωρία 8 εμβασθύνσεις, κατεύθυνση: Θεωρίες για τη σύγχρονη πόλη, ΕΜΠ, 2006 Αθήνα σελ. 64

33. Οικονομοπούλου Μάρθα, ο.π. σελ. 16

Η μετάβαση από τον βιομηχανικό καπιταλισμό στο σημερινό παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα έχει σαφείς επιπτώσεις στην ανάπτυξη των πόλεων. Η κρίση των παραγωγικών και κοινωνικοοικονομικών δομών οδήγησε στην αποβιομηχάνιση των πόλεων με παράλληλη, ενίσχυση του τριτογενούς τομέα της οικονομίας.³³ Στα πλαίσια αυτά δημιουργούνται νέες ευκαιρίες απασχόλησης και αναπτύσσεται ο τεταρτογενής τομέας, ένας σχετικά νέος τύπος της γνωστικής βιομηχανίας που εστιάζει στην τεχνολογική έρευνα, σχεδιασμό

16. Αριστερή σελίδα: Manhattan, Νέα Υόρκη. Ο ορισμός της παγκόσμιας πόλης.

17. Πάνω: Πρώιμο βιομηχανικό συγκρότημα στα τέλη του 18ου αιώνα στη Γερμανία.

και εξέλιξη, όπως ο προγραμματισμός ή η βιοχημεία, καθώς και στη διαχείριση των πληροφοριών.³⁴ Οι επιχειρήσεις που ασχολούνται σε αυτόν τον τομέα έχουν μεγάλη ελευθερία στην επιλογή του χώρου εγκατάστασης, αφού δεν επηρεάζονται από τους παραδοσιακούς παράγοντες χωροθέτησης (πρώτες ύλες, αγορά) και απαιτούν εξειδικευμένο προσωπικό. Η αναδιάρθρωση που έφεραν αυτές οι αλλαγές δημιούργησαν νέα δεδομένα στη γεωγραφία της παγκόσμιας οικονομίας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Kantor το 1987 «οι πόλεις γίνονται δέσμιες ενός ψηλά ανταγωνιζόμενου αστικού οικονομικού περιβάλλοντος στο οποίο παραδοσιακοί παράμετροι όπως η γεωγραφική θέση, οι υποδομές και οι μεταφορές που κάποτε είχαν σημαντικό ρόλο στην χωροθέτηση μιας επιχείρησης, σήμερα δεν έχουν πια τόση σημασία».³⁵

Έτσι καθιερώθηκαν περιοχές που συγκεντρώνουν τον τεταρτογενή και τριτογενή τομέα μαζί με τις νέες τεχνολογίες, άλλες που παραμένουν εξαγωγείς πρώτων υλών και άλλες που βρίσκονται σε μια ενδιάμεση κατάσταση εμφανίζονται αναπτυσσόμενες, παράγουν, συναρμολογούν, και εξάγουν προϊόντα, έχουν αξιόλογη αγορά, άφθονο και ευέλικτο εργατικό δυναμικό και δέχονται τμήματα της παραγωγής από τις χώρες του κέντρου, εισάγουν νέα τεχνολογία και τα ενσωματώνουν στη δική τους οικονομία.^{36,37}

1.2 Η εξέλιξη της μορφής των βιομηχανικών κτιρίων

Κατά την προβιομηχανική περίοδο, τα πρώτα εργαστήρια, είτε αυτά ήταν νερόμυλοι, είτε προστεγασμένα που περιέβαλαν τους φούρνους των υαλουργών, των χυτών ή των ασβεστοποιών, είτε κατασκευασμένα από πέτρα ή σανίδες υπόστεγα, όπου επεξεργάζονταν την ξυλεία, τα δέρματα ζώων ή την άργιλο, δεν ξεχώριζαν διόλου από τα άλλα αγροτικά κτίσματα ανάμεσα στα οποία είχαν στηθεί.³⁸ Η κυρίαρχη αρχιτεκτονική μέχρι το 18ο αιώνα αποτελείται από κάστρα, εκκλησίες, παλάτια, μοναστήρια, αρχοντικά κλπ. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο κινούνται και οι νέοι επιχειρηματίες που ασχολούνταν με τη νεογέννητη βιομηχανία. Προερχόμενοι ως επί το πλείστον από την αριστοκρατική ή την αστική τάξη, οικοδομούν μεγαλειώδη πολυώροφα κτίσματα, που μοιάζουν περισσότερο με αρχοντικές κατοικίες ή κάστρα, με τους βοηθητικούς χώρους τους που χρησίμευαν ως κατοικίες και ως εργαστήρια για τους εργάτες, και λιγότερο με την εικόνα που έχουμε σχηματίσει στο μυαλό μας σήμερα για το πώς μοιάζει ένα εργοστάσιο. Έτσι και αλλιώς, λειτουργικά, ήταν κάτι νέο για εκείνη την εποχή και δεν υπήρχε κάποιο υλοποιημένο παράδειγμα προς μίμηση, οπότε έχιζαν βάση των μορφών που ήταν ήδη γνωστές. Ο Jacques Pinard αναφερόμενος στα νεοδημιουργηθέντα εργοστάσια περιγράφει χαρακτηριστικά ότι: «Επρόκειτο για μεγάλα αρχοντικά, σχεδιασμένα κατά γεωμετρικό τρόπο, που διατηρούσαν μια απόλυτη συμμετρία σε σχέση με έναν κεντρικό άξονα, με αρμονικές αναλογίες, με

34. http://en.wikipedia.org/wiki/Quaternary_sector

35. Kantor Paul, The dependent city: The changing political economy of urban economic development in the United States, Urban Affairs Quarterly, vol.22 June 1987 σελ. 493-520

36. Οικονομοπούλου Μάρθα, Αποβιομηχάνιση και πολιτιστική πολιτική: Η περίπτωση της πόλης του Πειραιά, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, κατεύθυνση πολεοδομία και χωροταξία, ΕΜΠ, 2011 Αθήν σελ. 16-17

37. Τρανό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση των ασιατικών τίγρεων (Νότια Κορέα, Σιγκαπούρη, Ταϊβάν, Χονγκ Κονγκ) οι οποίες γνώρισαν ξέφρενους ρυθμούς ανάπτυξης από τη δεκαετία του 1970 μέχρι την ασιατική κρίση του 1997 και τη δεκαετία που διανύουμε φαίνεται να εμφανίζουν εκ νέου ρυθμούς ανάπτυξης παρά τη διεθνή οικονομική κρίση.

38. Pinard Jacques, Η βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ. Γεώργιος Σπανός, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1991 σελ. 140

39. Pinard Jacques, Η βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ. Γεώργιος Σπανός, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1991 σελ.19,140

40. Pevser Nikolaus, A history of building types, Thames and Hudson, 1976 London, σελ. 273

41. Pinard Jacques, ο.π. σελ.25

42. Pinard Jacques, ο.π. σελ. 96-97

43. Pinard Jacques, ο.π. σελ. 28

44. «Ήταν μια πολιτεία χτισμένη με κόκκινα τούβλα ή με τούβλα που θα ήταν κόκκινα, αν ο καπνός και οι στάχτες το επέτρεπαν. Μα όπως είχαν τα πράγματα, ήταν μια πολιτεία με ένα αφύσικο κόκκινο και μαύρο χρώμα, σαν το μπογιατισμένο πρόσωπο ενός κανίβαλου. Ήταν μια πολιτεία γεμάτη μηχανήματα και ψηλές τσιμινιέρες, απ' όπου ξεπετάγονταν ασταμάτητα ατέλειωτα φίδια καπνού. Είχε ένα μαύρο κανάλι και ένα γαλαζοκόκκινο ποτάμι από μπόγια που βρώμαγε φριχτά και τεράστια συγκροτήματα κτιρίων γεμάτα παράθυρα, που χτυπούσαν και έτρεμαν όλη μέρα, ενώ το έμβολο της ατμομηχανής δούλευε μονότονα πάνω κάτω, όπως το κεφάλι ενός ελέφαντα σε κατάσταση τρέλας από μελαγχολία. Υπήρχαν κάμποσοι μεγάλοι δρόμοι, όλοι όμοιοι μεταξύ τους, και πολλά σοκάκια, ακόμα πιο όμοια μεταξύ τους, τα οποία κατοικούσαν άνθρωποι, το ίδιο όμοιοι μεταξύ τους, και όλοι μπαινόβγαιναν τις ίδιες ώρες, με τους ίδιους ήχους, πάνω στα ίδια πεζοδρόμια, για να κάνουν την ίδια δουλειά και το κάθε τους σήμερα ήταν όμοιο με χθες και το αύριο και κάθε χρόνος τους πανομοιότυπος με τον περσινό και τον επόμενο».

Τσαρλς Ντίκενς, Τα δύσκολα χρόνια, Εκδοτικός οίκος Ζαχαρόπουλος, 2010 Αθήνα σελ. 42-43

45. Pevser Nikolaus, ο.π. σελ. 286

γωνιόλιθους, τουλάχιστον στις γωνίες, στα γεισώματα και στα πλαίσια των παραθύρων κορυφώνονταν με μεγάλες στέγες από κεραμίδια ή σχιστόλιθους, με σοφίτες τύπου mansart, και έφεραν διακοσμητικά στοιχεία στις μακρότατες προσόψεις τους με τα άπειρα ανοίγματα, όπως στα ανάκτορα στα οποία αυτές οι μανιφακτούρες έμοιαζαν πολλές φορές» και συνεχίζει τονίζοντας ότι: «Η ποιότητα των κτισμάτων, της διακόσμησης και του τοπίου που είχε επιλεγεί και κατείχαν, κατά τρόπο ορθολογικό, υπενθύμιζε τη συχνά φεουδαρχική προέλευση αυτών των επιχειρήσεων, που συντομότητα ξεπέρασαν το χειροτεχνικό στάδιο, έστω και αν η ενέργεια που χρησιμοποιούσαν παρέμεινε, για πολύ καιρό ακόμη η υδροδυναμική».³⁹

Όμως, μετά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και μέχρι το πρώτο μισό του 19ου, την εποχή που χαρακτηρίζουν οι ιστορικοί ως πρώτη βιομηχανική επανάσταση, συντελέστηκαν ραγδαίες εξελίξεις στον τομέα της τεχνολογίας που άλλαξαν άρδην τη μέχρι τότε ζωή. Σηματοδοτήθηκε μια τομή στην ιστορία του πολιτισμού με πολλές μεταβολές στα οικονομικά, στα πολιτικά, στα κοινωνικά και στα δημογραφικά δεδομένα στην Ευρώπη. Αυτή η συγκυρία επέβαλε ανακατατάξεις και στον τρόπο δόμησης των πόλεων και των κτιρίων. Τα νέα δεδομένα επέβαλαν την εισαγωγή νέων τύπων κτιρίων όπως οι σιδηροδρομικοί σταθμοί, οι βιβλιοθήκες, εκθεσιακοί χώροι κλπ., δημιουργώντας παράλληλα και την ανάγκη για μια νέα αμιγή βιομηχανική αρχιτεκτονική. Η πρώτη βιβλιογραφική αναφορά στον όρο «εργοστάσιο» γίνεται το 1771 από τον Francois Blondel, ο οποίος στο βιβλίο του "Cours d' architecture" επισημαίνει ότι πρέπει να είναι απλά και στερεά και να κτίζονται στην περιφέρεια της πόλης κοντά σε ποτάμι.⁴⁰

Σύμφωνα με τον J. Pinard τρεις είναι οι μεγάλοι νεωτερισμοί που κατέστησαν δυνατές όλες αυτές τις εξελίξεις: η εισαγωγή του ατμού ως πηγή ενέργειας, η χρησιμοποίηση ταχύτερων και ισχυρότερων μέσων μεταφοράς, τόσο χερσαίων, με την προσφυγή στο σιδηρόδρομο, όσο και θαλάσσιων, με τα νέα πλοία με έλικα και σιδερένιο σκελετό, και η χρήση νέων υλικών για τις κατασκευές, όπως ο χυτοσίδηρος, ο σίδηρος και αργότερα ο χάλυβας.⁴¹

Η ανάπτυξη της βιομηχανίας και η εισαγωγή μηχανών και νέων γεννητριών ενέργειας που λειτουργούν με κάρβουνο οδήγησαν στη διαφοροποίηση της τυπολογίας των κατασκευών, προκάλεσαν τον πολλαπλασιασμό των εργοστασίων, καθώς και μια σημαντική αύξηση της επιφάνειάς που καταλαμβάνουν. Έτσι η δυνατότητα οικοδόμησης των εργοστασίων καθ' ύψος, από τα τέλη του 18ου αιώνα και μετά, και κυρίως από τις αρχές του 19ου αιώνα, επέτρεψε την καλύτερη χρησιμοποίηση της μηχανικής ενέργειας που παρήγαγαν οι ατμοκίνητες μηχανές και που διανεμόταν στους άξονες μετάδοσης, τους εγκατεστημένους στους διάφορους ορόφους των νέων κτιρίων. Οι κατασκευές καθ' ύψος έγιναν δυνατές χάρη στη χρησιμοποίηση σιδερένιων

Από πάνω προς τα κάτω:

18. Το εργοστάσιο ποτοποιίας, Benedictine liqueur στο Fecamp.

19. Το εργοστάσιο χαλιών Templeton

20. Η καπνοβιομηχανία Yenidze, στη Δρέσδη

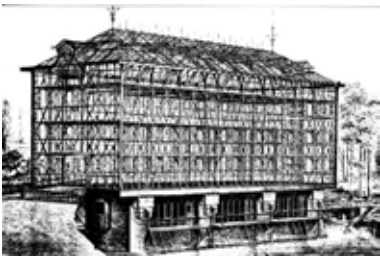
21. Ο John Marshall's Temple Mill στο Leeds

σκελετών με υποστυλώματα από χυτοσίδηρο, που επέτρεπαν μεγαλύτερα ανοίγματα απ' ό,τι τα ξύλινα που χρησιμοποιούνταν ως τότε, αφήνοντας ελεύθερες μεγαλύτερες επιφάνειες στο έδαφος, απαραίτητες για να εγκατασταθούν τα νέα κλωστοϋφαντουργικά μηχανήματα.⁴²

Η αύξηση των επενδύσεων οδήγησε τους επιχειρηματίες στην αναζήτηση ταχύτερων, και κυρίως οικονομικότερων μεθόδων κατασκευής από τις παραδοσιακές. Τα κτίρια θα χάσουν το μνημειακό χαρακτήρα τους για να υιοθετήσουν μια πιο λειτουργική διάταξη. Από εδώ και στο εξής είναι πελώρια, οικοδομημένα συχνά με πλινθοδομή και με κάποια στοιχεία διακόσμησης στις μονότονες, προσόψεις τους, με τις ατέλειωτες σειρές παραθύρων. Η χρησιμοποίηση της πελεκητής πέτρας, που είχε προσδώσει την ωραία τους όψη στα βιομηχανικά κτίσματα των προηγούμενων αιώνων, αντικαταστάθηκε από τη χρήση κοινών λίθων μικρών διαστάσεων και τσιμεντόλιθων, με επικάλυψη από αμμοκονίαμα που πολύ γρήγορα γίνεται σκούρο από την κάπνα, με αποτέλεσμα αυτές να μοιάζουν με στρατώνια.⁴³ Τότε διαμορφώνεται και η αποκρουστική εικόνα όλων εκείνων των μουντών τοίχων στους δρόμους, που τους πλαισιώναν οι απέραντες σειρές των εργαστηρίων, στις βιομηχανικές πολιτείες. Το υπόδειγμα αυτό διαδίδεται σε πάμπολλες ορεινές κοιλάδες και συντελεί στο θλιβερό και απωθητικό χαρακτήρα των βιομηχανικών ζωνών, όπως τον περιγράφουν οι σύγχρονοί τους.⁴⁴

Η εμφάνιση της βαθμιαίας τυποποιούμενης νέας αυτής τεχνολογίας κατασκευής εργοστασίων δε θα εμποδίσει τη διατήρηση ορισμένων τοπικών ιδιομορφιών, όπως η χρησιμοποίηση επιχώριων υλικών. Μερικοί επιχειρηματίες θα προσπαθήσουν να προσθέσουν κάποιους κόκκους φαντασίας στις αρχιτεκτονικές αυτές συνθέσεις, εισάγοντας διακοσμημένες καπνοδόχους, πύργους με επάλξεις, μνημειακές πύλες, που ορισμένοι θα χαρακτηρίσουν ως αναπολήσεις της μεσαιωνικής οχυρωματικής τέχνης. Μπορεί τα στοιχεία ιστορικισμού, ως μοτίβα διακόσμησης των εργοστασίων, να έχουν μειωθεί αισθητά κατά το 19ο αιώνα, δε λείπουν, όμως, και κάποια ακραία παραδείγματα όπως το John Marshall's Temple Mill στο Leeds χτισμένο το 1838-40 από τον Ignatius Bonomi. Ένα ιδιαίτερο κτίριο το σχέδιο του οποίου είναι βασισμένο στον αιγυπτιακό ναό του Όρους στο Edfu. Το εργοστάσιο και τα γραφεία της ποτοποιίας των Benedictine liqueur στο Fecamp, χτισμένο με στοιχεία από γαλλο-γοτθικό μέχρι και πρώιμο αναγεννησιακό ύφος από τον αρχιτέκτονα C. Albert, μοιάζει να έχει κατασκευαστεί πολύ πριν από το 1893-1900 οπότε και χτίστηκε. Το εργοστάσιο χαλιών Templeton στη Γλασκώβη φανερά εμπνευσμένο από το παλάτι το δόγηδων της Βενετίας, σχεδιάστηκε από τον William Leiper και κατασκευάστηκε το 1889-92 ή το engine house στο Sanssouci του Potsdam με το χαρακτηριστικό ανατολίτικο στυλ και τους μιναρέδες⁴⁵ και η καπνοβιομηχανία Yenidze στη Δρέσδη με τον ιδιαίτερο τρούλο και τους μιναρέδες-καμινάδες.

Τέλος του 19ου αιώνα πια, έχουν εισαχθεί όλες οι καινοτομίες στο σχεδιασμό των εργοστασίων και ο ιστορισμός που εφαρμοζόταν στη μορφολογική επίλυση εγκαταλείπεται. Τα εργοστάσια αυτής της εποχής είναι καθαρά λειτουργικά, πέρα από κάθε αισθητική ή καλλιτεχνική κατηγορία και κυρίως, έργα των μηχανικών και όχι των αρχιτεκτόνων.⁴⁶ Με τη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση και την υποκατάσταση από την ηλεκτρική ενέργεια των άλλων πηγών ενέργειας που χρησιμοποιούνταν ως τότε, υπήρξε ακόμα μεγαλύτερη ελευθερία ως προς την επιλογή του τόπου εγκατάστασης και των μορφών κατασκευής. Όταν η οργάνωση της παραγωγής, μεταφοράς και της αποθήκευσης ξεκίνησε να μελετάται πιο διεξοδικά, διαπιστώθηκε ότι οι φορτοεκφορτώσεις ήταν ταχύτερες και λιγότερο δαπανηρές, όταν γίνονταν σε οριζόντιο επίπεδο παρά όταν γίνονταν καθ' ύψος. Γι' αυτό και τα ως τότε πολυώροφα κτίρια θα αντικατασταθούν βαθμιαία από απέραντα ισόγεια, με μεταλλικό σκελετό, που φωτίζονται από την οροφή με σύστημα sheds. Οι νέοι χώροι επιτρέπουν μεγάλη άνεση ως προς την οργάνωση της εργασίας και τη χωροθέτηση των μηχανημάτων επειδή προσφέρουν μεγάλες ελεύθερες και ενιαίες επιφάνειες.

Το αποφασιστικό βήμα για το σίδηρο και το αστάλι ήταν να φέρει το σκελετό στην όψη, ώστε να αποφευχθούν οι φέροντες τοίχοι, και τα σιδερένια δοκάρια να πρέπει να παραλάβουν αποκλειστικά το βάρος του πατώματος. Πρωτοπόροι σ' αυτό τον τομέα ήταν οι Γάλλοι. Το τελευταίο βήμα στην κατασκευή εξολοκλήρου μεταλλικού σκελετού πραγματοποιήθηκε στις αποθήκες του St Ouen Docks Paris που κατασκευάστηκαν το 1864-65 και αργότερα στο εργοστάσιο σοκολάτας του Menier στο Noisiel-sur-Marne χτισμένο από τον Jules Saulnier το 1871-72, 12 χρόνια πριν δηλαδή από τις καινοτομίες στην κατασκευή ουρανοξυστών στο Σικάγο. Σύντομα η ιδέα αυτή υιοθετήθηκε από τη δεκαετία του 1870 από όλα τα εργοστάσια σε κάθε χώρα της Ευρώπης και τη δεκαετία του 1880 εφαρμόστηκε στην κατασκευή ουρανοξυστών. Στη Γαλλία επίσης, και πιο συγκεκριμένα στο Tourcoing, το 1895 κατασκευάστηκε από τον Francois Hennebique, το Charles six spinning mill, που ήταν το

46. Λάββας Γεώργιος, Επίτομη ιστορία της αρχιτεκτονικής: με έμφαση στο 19ο και 20ο αιώνα, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002.σελ. 227-228

47. Pevser Nikolaus, A history of building types, Thames and Hudson, 1976 London, σελ. 286-288

48. Frampton Kenneth, Μοντέρνα Αρχιτεκτονική: Ιστορία και κριτική, εκδόσεις Θεμέλιο 2009 σελ. 108

49. Frampton Kenneth, ο.π. σελ. 110

50. Pevser Nikolaus, ο.π. σελ.288

Αριστερή σελίδα πάνω:
22. Η Menier Chocolate Factory,
του Jules Saulnier
στο Noisiel-sur-Marne

23. Η Turbinenhalle της AEG, του
Peter Behrens, στο Βερολίνο

Αριστερή σελίδα κάτω:
24. Το εργοστάσιο Fagus, των Walter
Gropius και Adolf Meyer, στο Alfeld

Πάνω: 25. Η καπνοβιομηχανία Van
Nelle των Brickmann & Van der
Vlucht, στο Ρότερνταμ

Κάτω: 26,27. Edward Burtynsky,
Η βιομηχανική παραγωγή
στην Κίνα σήμερα

πρώτο εργοστάσιο εξολοκλήρου φτιαγμένο από οπλισμένο σκυρόδεμα. Στη συνέχεια ακολούθησαν αμέτρητα παραδείγματα σε ολόκληρο τον κόσμο.⁴⁷

Το πέρασμα στον 20ο αιώνα θα σημάνει σημαντικές καινοτομίες και αλλαγές στην κατασκευή των βιομηχανικών κτιρίων. Εκτός από τους μηχανικούς, ασχολούνται πλέον και οι αρχιτέκτονες με την κατασκευή βιομηχανικών κτιρίων. Σημαντική προσωπικότητα σε αυτή την καμπή της βιομηχανικής αρχιτεκτονικής είναι ο Peter Behrens που κτίζει το εργοστάσιο μηχανών στροβίλων της εταιρείας AEG στο Βερολίνο το 1909. Το κτίριο αυτό αποτελεί μια σοβαρή αναγνώριση της βιομηχανίας ως του μόνου ενεργού ρυθμιστή της ζωής. Χωρίς καθόλου να θυμίζει ένα καθαρό σχέδιο από σίδηρο και γυαλί (όπως ήταν τα υπόστεγα των σιδηροδρόμων του 19ου αιώνα), το εργοστάσιο αυτό του Behrens ήταν ένα συνειδητό έργο τέχνης, ένας ναός στη δύναμη της βιομηχανίας, χωρίς το παραμικρό ίχνος ακαδημαϊκού ιστορικισμού.⁴⁸ Ακολουθούν και άλλοι αρχιτέκτονες, όπως οι Walter Gropius και Adolf Meyer, οι οποίοι προσάρμοσαν στο Faguswerk στο Alfeld τη μέθοδο κατασκευής που είχε χρησιμοποιηθεί στο εργοστάσιο μηχανικών στροβίλων σε μια πιο ελεύθερη αρχιτεκτονική αισθητική. Οι γωνίες εξακολουθούν να καθορίζουν τη σύνθεση του κτιρίου, όμως σε αυτό το παράδειγμα είναι από γυαλί. Οι γυάλινες επιφάνειες, τοποθετημένες λίγο πιο μπροστά από την τούβλινη επένδυση δίνουν μια ανάλαφρη αίσθηση καθώς κανείς νομίζει ότι κρέμονται από τη στέγη.⁴⁹ Αποτελεί ένα κτίριο ορόσημο που για πολλούς σηματοδότησε το ξεκίνημα του παγκόσμιου μοντέρνου κινήματος. Αλλά αυτά δεν ήταν τα μόνα υλοποιημένα παραδείγματα. Ο Behrens σχεδίασε και άλλα εργοστάσια για την AEG, ο Hans Poelzig έχτισε το 1911-12 τη χημική βιομηχανία στο Luben κοντά στο Ροζναη. Τα δέκα χρόνια που ακολούθησαν τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο παρατηρήθηκε η σύντομη ανάδυση του εξπρεσιονισμού και μετά η νίκη του ρασιοναλισμού και του φονξιοναλισμού. Αυτή η αλλαγή θα οδηγήσει σε μια μεταβολή στον τρόπο αντίληψης και σχεδιασμού της μορφής των εργοστασίων και της αρχιτεκτονικής γενικότερα. Η διαδρομή πάει από το Alfeld κατευθείαν στο Ρότερνταμ και την καπνοβιομηχανία Van Nelle (1927-29) των Brickmann & Van der Vlucht, μέχρι τα τυποποιημένα νεότερα αμερικάνικα εργοστάσια: αυστηρά κυβικά, χαμηλά και χωρίς παράθυρα.⁵⁰

Τέλος, στο σημερινό παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, η πλειονότητα των σύγχρονων εργοστασίων στις χώρες της Ασίας, της Λατινικής Αμερικής και της Αφρικής είναι ελαφριές κατασκευές, οι οποίες είναι εύκολο να αποσυναρμολογηθούν και να μεταφερθούν γρήγορα και εύκολα σε οποιοδήποτε άλλο μέρος του πλανήτη ανάλογα με της επιταγές της παγκόσμιας οικονομίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα maquiladoras στο Μεξικό στα σύνορα με τις ΗΠΑ.

«...Σβήνοντας ένα κομμάτι από το παρελθόν είναι σαν να σβήνεις ένα αντίστοιχο κομμάτι από το μέλλον...»

Γιώργος Σεφέρης

2.1 Ορισμοί

- Βιομηχανική αρχαιολογία είναι «η συστηματική διερεύνηση όλων των υλικών πηγών του βιομηχανικού παρελθόντος από την προϊστορία ως και το παρόν», όπου όλοι οι όροι όπως «βιομηχανικό» ή «συστηματική» πρέπει να ερμηνεύονται κατά τον ευρύτερο και περιεκτικότερο δυνατό τρόπο.¹

- Η βιομηχανική αρχαιολογία σύμφωνα με την παραπάνω κατανόηση βρίσκεται σε μια ερευνητικά ιστορική σύνδεση, η οποία μπορεί να σκιαγραφηθεί με τους όρους ιστορική γεωγραφία, γενετική έρευνα του πολιτιστικού τοπίου, εφαρμοσμένη ιστορική γεωγραφία και προστασία του πολιτιστικού τοπίου.²

- Μνημείο: «κίνητο ή ακίνητο αντικείμενο που προέρχεται από μια περασμένη πολιτιστική περίοδο. Έχει ιδιαίτερη αξία, ως χαρακτηριστικό έργο της περιόδου κατασκευής του, για την κατανόηση της τέχνης και της ιστορικής εξέλιξης, για τη γνώση της αρχαιότητας και την ιστορική έρευνα και για τη διάσωση διαδικασιών που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον».³

- Τεχνικό μνημείο είναι το κίνητο ή ακίνητο αντικείμενο που χαρακτηρίζει την εποχή του και συμβάλλει στην κατανόηση μιας εργασιακής διαδικασίας. Μπορεί να προέρχεται από τους χώρους της βιομηχανίας, του εμπορίου, των μεταφορών, των υπηρεσιών παροχής αγαθών και κάθε άλλου τομέα που έχει επηρεαστεί από την τεχνική. Εκφράζεται έτσι σαφώς, αντίστοιχα προς τα μνημεία της τέχνης, ότι ως τεχνικό μνημείο θεωρείται κάθε βιομηχανικό «τεχνικό» επίτευγμα, κάθε ατμομηχανή και γέφυρα, κάθε υδατόπυργος και πάγκος εργασίας, εν τέλει κάθε προϊόν των παραγωγικών τομέων που αναφέρθηκαν προηγουμένως.⁴

- Η βιομηχανική κληρονομιά είναι τα κατάλοιπα του βιομηχανικού πολιτισμού που έχουν ιστορική, τεχνολογική, κοινωνική, αρχιτεκτονική ή επιστημονική αξία. Αυτά τα κατάλοιπα αποτελούνται από κτίρια και μηχανήματα, εργαστήρια, μύλους και εργοστάσια, μεταλλεία, χώρους μεταποίησης και διύλισης, χώρους φύλαξης και αποθήκευσης, τόπους όπου παράγεται, μεταφέρεται και χρησιμοποιείται ενέργεια, μεταφορές με όλη την υποδομή τους, καθώς και χώρους που χρησιμοποιούνταν για κοινωνικές δραστηριότητες σχετικές με τη βιομηχανία, όπως η στέγαση, η θρησκευτική λατρεία και η εκπαίδευση.⁵

---

1. Slotta Rainer, Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ.: Άγις Παπαδόπουλος, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA, 1991 Αθήνα, σελ. 201

2. Nagel Frank Norbert, Kulturlandschaftsforschung und Industriearchäologie, Ergebnisse der Fachsitzung des 52. Geographentags Hamburg, εκδόσεις Franz Steiner, Geographische Gesellschaft Hamburg, Stuttgart 2001, σελ 3

3. Slotta Rainer, ο.π. σελ. 205

4. Slotta Rainer, ο.π. σελ. 206

5. Χάρτα του Nizhny Tagil για τη βιομηχανική κληρονομιά, μτφρ. Χριστίνα Αγκριαντώνη και Νίκος Μπελαβίλας, 2003, Ρωσία, σελ. 2

2.2 Τεχνικά Μνημεία Βιομηχανική κληρονομιά και αρχαιολογία

Με την εφεύρεση της ατμομηχανής στα τέλη του 18ου αιώνα, καθώς και με τις καινοτομίες στο εμπόριο και τις συναλλαγές ξεκινάει μια αλλαγή όμοιας κλίμακας με αυτής που έφερε τη μετάβαση από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού. Οι μεταβολές και οι εξελίξεις στις κοινωνικές, τεχνικές και οικονομικές συνθήκες της μεταποίησης είναι τόσο βίαιες και γρήγορες, ώστε η νέα εποχή να μπορεί να χαρακτηριστεί ως επανάσταση. Η Βιομηχανική Επανάσταση ήταν το εναρκτήριο λάκτισμα μιας περιόδου της ανθρώπινης ιστορίας που επηρέασε και επηρεάζει ακόμα τόσο τον άνθρωπο όσο και κάθε άλλη μορφή ζωής στον πλανήτη.⁶ Σήμερα τα εργαλεία, οι μηχανές, ο εξοπλισμός και οι κατοικίες του προσωπικού είναι οι πρωταρχικές μαρτυρίες της παλιάς βιομηχανικής δραστηριότητας. Σε καλύτερη ή χειρότερη κατάσταση σώζονται συσκευές, κατοικίες, εργοστασιακές εγκαταστάσεις και εργατικοί οικισμοί, πολλοί μάλιστα με χρήσεις που λίγο σχετίζονται με την κατοικία (λ.χ. θρησκευτική λατρεία, μόρφωση των παιδιών κλπ), ως ανεκτίμητα κατάλοιπα εκείνης της εποχής.⁷ Όλα τα παραπάνω αποτελούν ιστορικά κειμήλια και μπορούν να συμπεριληφθούν στην έννοια του μνημείου. Η αξία όλων αυτών των υλικών καταλοίπων είναι παγκόσμια και η σπουδαιότητα και αναγκαιότητα της μελέτης και της διατήρησής τους οφείλει να αναγνωρισθεί.⁸ Σύμφωνα με τη Γερμανική Εθνική Επιτροπή για την Προστασία των Μνημείων είναι αντικείμενα, τα οποία αποτελούν ενθύμια του παρελθόντος, και η διατήρηση και προστασία τους είναι θέμα ενδιαφέροντος του κοινωνικού συνόλου. Αυτό το ενδιαφέρον είναι μια αναντικατάστατη έκφανση του κοινωνικού πολιτισμού και συμβάλλει στο σχηματισμό της ιστορικής του ταυτότητας. Είναι μείζονος σημασίας το γεγονός ότι ο δημόσιος διάλογος συνεισφέρει σε μεγάλο βαθμό στην εξέλιξη της κατανόησης των μνημείων.

Ο **ορισμός του μνημείου** όπως παρατέθηκε και η σχετική με αυτόν αντίληψη συναντώνται ως σήμερα στους νόμους για την προστασία των μνημείων στη Γερμανία με μικρότερες ή μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις. Διακρίνουμε τα μνημεία σε αυτά της τέχνης και εκείνα της τεχνικής. Τα «μνημεία τέχνης» χαιρούν βέβαια καλύτερης μεταχείρισης, αν και σημειώνεται μια αυξανόμενη τάση ενασχόλησης της συντήρησης των μνημείων από τη δεκαετία του 1970 με τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην «τέχνη» και την «τεχνική» και με τις τεχνικές εγκαταστάσεις.

Ωστόσο, η έρευνα του μνημείου δεν περιορίζεται στο παρελθόν. Ακόμα και σήμερα παράγονται έργα τα οποία θα μπορούσαν να θεωρηθούν αργότερα μνημεία. Ο Slotta προτείνει την προσαρμογή του ορισμού, ώστε να μπορούν να συμπεριληφθούν και τα σύγχρονα έργα με την αφαίρεση της πρότασης που αφορά την «περασμένη πολιτιστική περίοδο», ώστε να είναι διαχρονικός. Κατά τα άλλα, μπορεί να ισχύσει για τα τεχνικά μνημεία, όπου το επίθετο «τεχνικά» πρέπει να εννοείται ως το ευρύ-

6. Χάρτα του Nizhny Tagil για τη βιομηχανική κληρονομιά, μτφρ. Χριστίνα Αγγριαντώνη και Νίκος Μπελαβίλας, 2003, Ρωσία, σελ. 1

7. Pinard Jacques, Η βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ. Γεώργιος Σπανός, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1991 σελ. 30

8. Χάρτα του Nizhny Tagil, ο.π. σελ. 1

τατο σύνολο των περιοχών της βιομηχανίας, του εμπορίου, των συγκοινωνιών και των υπηρεσιών παροχής αγαθών. Η ευρύτητα του ορισμού του τεχνικού μνημείου, όπως είναι καταγεγραμμένος παραπάνω, ενδέχεται να τον κάνει να φαίνεται αρχικά αποθαρρυντικός. Ωστόσο, προέρχεται από την προσαρμογή του ορισμού του μνημείου από τους συντηρητές των μνημείων της τέχνης στο χώρο των τεχνικών μνημείων. Όπως στα μνημεία της τέχνης συμπεριλαμβάνονται πολλές φορές όργανα ή προϊόντα μικρής αξίας, τα οποία μπορεί να μη διατηρούνται σίγουρα αλλά καταγράφονται και εισάγονται σε καταλόγους, αντίστοιχα πρέπει να γίνεται και με το κάθε τεχνικό κειμήλιο το οποίο μπορεί να θεωρηθεί μνημείο. Κατά τον Slotta: «Υπάρχει μια ιδιαίτερα διευρυμένη αντίληψη του μνημείου, που οφείλει να γίνεται σεβαστή και αποδεκτή».⁹

Ως **τεχνικό μνημείο** μπορεί να θεωρηθεί κάθε επίτευγμα του βιομηχανικού πολιτισμού. Με αυτή την παραδοχή σημειώνεται ένας «υποβιβασμός» του όρου του μνημείου σε αυτόν του «αντικειμένου», χωρίς, ωστόσο αυτό να σημαίνει και τον ευτελισμό της αξίας του.¹⁰

Η διατήρηση και η συντήρηση των μνημείων, όπως έχει διαμορφωθεί από το χώρο των μνημείων της τέχνης, έχει σημαντικές επιπτώσεις στον αντίστοιχο τομέα των τεχνικών μνημείων. Αν, όμως, κάθε αρχιτεκτονικό ή μηχανικό επίτευγμα χαρακτηριζόταν ως μνημείο, τότε, δεδομένου ότι κάποια ακόμα αποτελούν λειτουργικό τμήμα της παραγωγικής διαδικασίας, ελλοχεύει ο κίνδυνος μιας «μουσειοποίησης» η οποία θα απόβαινε μοιραία για κάθε είδους εξέλιξη και θα οδηγούσε ενδεχομένως στην πνευματική και οικονομική ερείπωση. Δεν επιθυμούμε σε καμία περίπτωση μια μουσειοποιημένη ιστορία.¹¹

Η επιστήμη η οποία ασχολείται με τα μνημεία, τεχνικά και μη, του βιομηχανικού παρελθόντος είναι η **βιομηχανική αρχαιολογία**, της οποίας ο ορισμός από το Rainer Slotta αναγράφεται παραπάνω. Ο όρος «αρχαιολογία» έχει να κάνει με το γεγονός ότι ο κλάδος ασχολείται με φυσικά αντικείμενα και απαιτεί εργασία πεδίου, ακόμα και αν οι διαδικασίες εκσκαφών της παραδοσιακής αρχαιολογίας σπάνια εφαρμόζονται.¹² Στο δεύτερο άρθρο της Χάρτας του Δουβλίνου γράφεται για τη βιομηχανική αρχαιολογία: «...είναι μια πηγή μάθησης η οποία πρέπει να αναμεταδοθεί σε καθεμία από τις πολλαπλές της διαστάσεις. Απεικονίζει σημαντικές εκφάνσεις της τοπικής, εθνικής και διεθνούς ιστορίας και των αντίστοιχων αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στις εποχές και τους πολιτισμούς. Απεικονίζει τα εφευρετικά ταλέντα τα οποία σχετίζονται με τις επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις, καθώς και τις κοινωνικές και καλλιτεχνικές κινήσεις. Η δημόσια και η εταιρική ενημερότητα και κατανόηση σχετικά με τη βιομηχανική κληρονομιά είναι σημαντικό μέσο για τη συνεχόμενη διατήρησή της».¹³

9. Slotta Rainer, Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ.: Άγης Παπαδόπουλος, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA, 1991 Αθήνα, σελ. 206

10. Slotta Rainer, ο.π. σελ. 206

11. Slotta Rainer, ο.π. σελ. 207

12. R.A.Buchanan, Industrial Archaeology in Britain, εκδόσεις Penguin Books, Αγγλία 1972 σελ. 21

13. Χάρτα του Δουβλίνου για τη συντήρηση των τοποθεσιών, κτιρίων, περιοχών και τοπίων βιομηχανικής κληρονομιάς, 2011 άρθρο 2

Ωστόσο, ο ορισμός αυτός δεν είναι ο μοναδικός αλλά αντίθετα υπάρχει μια τεράστια πληθώρα από απόψεις σχετικά, η οποία αγγίζει ένα χαώδες επίπεδο. Όσο, όμως, οι ορισμοί ποικίλουν τόσο αναντίρρητο είναι το γεγονός ότι η βιομηχανική αρχαιολογία αποτελεί έναν εδραιωμένο και καθιερωμένο επιστημονικό κλάδο. Κατά τον Slotta: «στην αφετηρία όλων των ερευνών βρίσκεται το «φυσικό τεκμήριο», δηλαδή το «τεχνικό τεκμήριο», που «ερωτάται» με όλες τις διαθέσιμες μεθόδους και δυνατότητες έρευνας. Ταυτόχρονα εκφράζει, και δίκαια, τη θέση ότι η βιομηχανική αρχαιολογία δεν υπόκειται ούτε σε χρονικούς ούτε σε χωρικούς περιορισμούς. Έγκειται στη γοητεία της επιστήμης και για αυτό δεν πρέπει να προκαλεί τελικά απορίες, το γεγονός ότι από τη διεπιστημονική εργασία, τις διαφορετικές μεθόδους και αντιλήψεις προκύπτουν συγκρούσεις όχι μόνο από χώρα σε χώρα αλλά και μέσα στις ίδιες τις χώρες. Μόνο μέσα από τον πλουραλισμό των απόψεων μπορεί να γεννηθεί μια πλούσια σε πληροφορίες, ενδιαφέρουσα εικόνα».¹⁴

Οφείλει να ειπωθεί εδώ ότι δεν υπάρχουν σπουδές σχετικές με τη βιομηχανική αρχαιολογία, αλλά αντίθετα ο τομέας αυτός αποτελεί πεδίο συνάντησης διαφορετικών επιστημονικών κλάδων συμπεριλαμβανομένων ιστορικών της τεχνικής και της οικονομίας, οικονομολόγοι, κοινωνιολόγοι, ιστορικοί της τέχνης και των κατασκευών, αρχιτέκτονες, εθνολόγοι κλπ. Η εν λόγω συνεργασία πραγματοποιείται τόσο σε ακαδημαϊκό επίπεδο (πανεπιστήμια, μουσεία, αρχεία) όσο και σε «ερασιτεχνικό» με την καλή έννοια. Παρά όλες τις διαφοροποιήσεις στην αρχή κάθε ερευνητικής εργασίας βρίσκονται τα τεχνικά μνημεία, τα φυσικά κατάλοιπα, κάτι το οποίο συνδέει και όλους τους ενδιαφερόμενους με τα τόσο διαφορετικά επιστημονικά υπόβαθρα. Η χαώδης ποικιλία των ορισμών τελικά ωχριά μπροστά στα αποτελέσματα της συνεργασίας. Μόνο ο αριθμός των όρων σχετικά με τα φυσικά βιομηχανικά κατάλοιπα στη Γερμανία, ενδεικτικά, είναι αποθαρρυντικός για τον ορισμό και την αποδοχή διεθνούς ορολογίας, καθώς κάθε ίδρυμα εμμένει στους δικούς του ορισμούς. Ωστόσο, για το Slotta αυτό αποτελεί αρκετή απόδειξη για το γεγονός ότι η βιομηχανική αρχαιολογία έχει εισχωρήσει στο χώρο των επιστημών. Η σημασία της ως επιστήμη είναι μεγάλη καθώς εκτός άλλων επιτυγχάνει τη διεύρυνση του τι θεωρούμε μνημείο, αρχαιολογία και διατηρήσιμο παρελθόν. Ο R.A.Buchanan το εκφράζει ως εξής: «Η βιομηχανική αρχαιολογία μπορεί να ανοίξει το φανταστικό οφθαλμό του μελετητή της ιστορίας σε νέες προοπτικές με το τον τρόπο που η γνώση της αρχιτεκτονικής δίνει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να δει και να εκτιμήσει πολύ περισσότερα στο τοπίο της πόλης από ότι μπορούσε χωρίς αυτή τη γνώση».¹⁵

14. Slotta Rainer, Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ.: Άγις Παπαδόπουλος, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA, 1991 Αθήνα, σελ. 206-207

15. R.A.Buchanan, Industrial Archaeology in Britain, εκδόσεις Penguin Books, Αγγλία 1972 σελ. 24

Τέλος, αλλά και κύρια, πρέπει να σημειωθεί ότι μπορεί μεν η βιομηχανική αρχαιολογία να μελετά το βιομηχανικό παρελθόν αλλά το κέντρο της θα είναι η ανθρώπινη δραστηριότητα. Στη δεκαετία του 1960 ο David Marshall Smith, σημαντικός εκπρόσωπος της βιομηχανικής αρχαιολογίας, θα εξέφραζε κάτι τέτοιο κάπως έτσι: «Η βιομηχανική αρχαιολογία ασχολείται τελικά περισ-

σότερο με τον άνθρωπο παρά με τα αντικείμενα: τα εργοστάσια, τα εργαστήρια, τα σπίτια και οι μηχανές έχουν ενδιαφέρον, όταν είναι αποτελέσματα της ανθρώπινης ιδιοφυΐας, επιχειρηματικότητας, συμπόνιας ή απληστίας – ως φυσική, δηλαδή, έκφραση της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Από όποια οπτική και να προσεγγίσουμε το ζήτημα ο άνθρωπος θα βρίσκεται στη βάση της περιέργειάς μας»¹⁶

2.3 Ιστορία – Εξέλιξη της θεώρησης του μνημείου και της βιομηχανικής αρχαιολογίας

«Τα πάντα είναι τεχνική: Η βίαιη, αλλά και υπομονετική μονότονη προσπάθεια των ανθρώπων στο περιβάλλον, οι γρήγορες μεταβολές που σπεύδουμε να ονομάζουμε επαναστάσεις - της πυρίτιδας, του υδρόμυλου, της βιομηχανίας – η αργή τελειοποίηση των διαδικασιών, των εργαλείων, και εκείνες οι αμέτρητες κινήσεις του ανθρώπου, που μπορεί και να μην έχουν τόση σπουδαιότητα στην πορεία του εκσυγχρονισμού...»

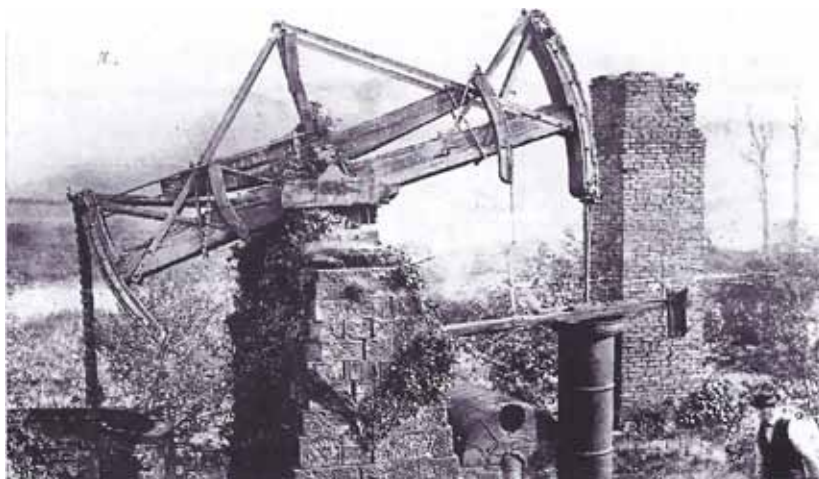
- Fernard Braudel (Γάλλος ιστορικός)

Γενικά ο **χαρακτηρισμός ενός αντικειμένου ως μνημείο** δεν ήταν πάντα ο ίδιος, αντίθετα μετεξελίχθηκε σημαντικά στο διάστημα των δύο τελευταίων αιώνων. Κοινωνικές ανακατατάξεις οδήγησαν στην αλλαγή του πώς καταλαβαίνουμε το τι είναι ένα μνημείο και οδηγεί σε μια συνεχιζόμενη επανεκτίμηση και επικαιροποίηση της λίστας των αντικειμένων που ονομάζουμε μνημεία. Το 19ο αιώνα η επιλογή των μνημείων έτεινε να βασίζεται σε μια στροφή στην ιστορία καθορισμένη από την εκπαίδευση και τον πατριωτισμό, ταυτίστηκε ευρέως με ιστορικές αξίες της τέχνης ή με την «μνημειακή ιστορία». Με άλλα λόγια μέχρι τότε μνημείο θεωρούταν ότι ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με την τέχνη. Με την πάροδο του χρόνου επέρχεται η ανάπτυξη των πόλεων και με τη σειρά της «η μνήμη γίνεται το νήμα που διαπερνάει όλη την πολύπλοκη δομή της πόλης και κατά τούτο διαφέρει η αρχιτεκτονική των αστικών συντελεστών από την τέχνη, κατά το ότι η τέχνη είναι ένα στοιχείο που υφίσταται μόνο του, ενώ και τα μεγαλύτερα μνημεία της αρχιτεκτονικής είναι στενά συνδεδεμένα με την πόλη».¹⁷ Μέσα στον ορισμό του μνημείου αρχίζει να συμπεριλαμ-

1. Ατμομηχανή «Fairbottom Bob»

16. Palmer Marilyn, *Industrial Archaeology: Principles and Practice*, εκδόσεις Routledge, Νέα Υόρκη 1998 σελ. 14

17. Aldo Rossi, *Η αρχιτεκτονική της πόλης*, μτφρ. Βασιλική Πετρίδου, εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1987 σελ. 192

βάνεται σιγά σιγά και η αρχιτεκτονική. Γύρω στο 1900 η έννοια για το τι μπορεί να αποτελέσει ένα μνημείο έγινε πιο ευρεία: αντικείμενα της καθημερινής ζωής, όπως η ανώνυμη παραδοσιακή αρχιτεκτονική άρχισαν να θεωρούνται σημαντικά στοιχεία ενός ιστορικού και τοπογραφικού συνόλου. Το ευρωπαϊκό έτος πολιτιστικής κληρονομιάς το 1975 σηματοδοτεί την τελευταία εξέλιξη στο τι συνιστά ένα μνημείο.¹⁸ Πλέον ο ορισμός του μνημείου φτάνει στη σημερινή του έννοια, αυτή που εμπεριέχει όλο και μεγαλύτερο αριθμό όχι μόνο έργων αλλά και κτιρίων, τα οποία μέχρι τότε δεν άνηκαν σε αυτήν την κατηγορία. Ο Διονύσης Ζήβας λέει χαρακτηριστικά: «Μιλούμε σήμερα με μεγάλη ευκολία και πάρα πολύ συχνά για μνημεία της λαϊκής αρχιτεκτονικής, ονομάζουμε μνημεία κτίρια στερούμενα μνημειακού προορισμού ή μνημειακού ύφους, μιλούμε για νεώτερα μνημεία καταργώντας επίσημα κάθε χρονικό περιορισμό. Έχουμε εισάγει νέες έννοιες, όπως είναι ο μνημειακός χώρος, το μνημειακό σύνολο, ακόμα και η πόλη μνημείο. Μιλούμε τέλος, για μνημεία- τοπία και για ενότητες μνημείων και τοπίων, για τις σχέσεις που υπάρχουν μεταξύ τους και για αυτές που δημιουργούνται».¹⁹ Στα παραπάνω συμπεριλαμβάνεται όχι έσχατο το τεχνικό μνημείο, το οποίο μπορεί να αναφέρεται από τα μεγάλα τεχνικά επιτεύγματα μέχρι και τα καθημερινά αντικείμενα. Ωστόσο, δεδομένου ότι ο κόσμος διανύει την τρίτη βιομηχανική επανάσταση της επικοινωνίας και των πληροφοριών, δεν αποκλείεται μια περαιτέρω διεύρυνση της έννοιας, τέτοια που να περιλαμβάνει ακόμα και άυλα αντικείμενα υπό τη μορφή πληροφορίας. Αυτό, όμως, βρίσκεται ακόμα στα χώρο της υπόθεσης.

Η θεώρηση του μνημείου έχει να κάνει, όμως, και με την **ιστορική συγκυρία** υπό το φως της οποίας θεωρείται. Η ιστορία, έτσι και αλλιώς, διαβάζεται κάθε φορά υπό τις ισχύουσες συνθήκες. Για το λόγο αυτό πολλές φορές μνημεία «κατασκευάζονται» προκειμένου να εξυπηρετήσουν διάφορους σκοπούς. Στην ιστορία τα παραδείγματα όπου εποχές καταδικάζονται για να αναδειχθούν άλλες είναι πολλά. Ο μεσαιώνας, για παράδειγμα, κατηγορείται κατά την άνοδο της αναγέννησης. Όπως διατυπώνει ο Νίκος Μπελαβίλας: «Μέσω αυτής της επιλογής, στην πραγματικότητα δεν επιστρέφει η ιστορική εικόνα του τόπου δια των υλικών ιχνών, η οποία είναι πολύ πιο περίπλοκη και λαβυρινθώδης από την απλοποιημένη προβολή ενός μνημείου, αλλά επιδεικνύεται μια εικόνα διαλεγμένη προκειμένου να βιωθεί και να εκπεμφθεί ένα σαφές μήνυμα της κοινωνίας και της εποχής»^{20,21}

18. Vereinigung der Landesdenkmalpfleger c/o Landesamt für Denkmalpflege Hessen, Vorsitzender: Prof. Dr. Gerd Weiss, εκδόσεις Michael IMHOF 2011 Petersberg σελ. 11

19. Ζήβας Διονύσης, Τα μνημεία και η πόλη, εκδόσεις Libro, Αθήνα 1997 σελ. 27

20. Αντίστοιχα στην Ελλάδα προβαλλόταν το αρχαιοελληνικό σε βάρος του βυζαντινού

21. Μπελαβίλας Νίκος, Τα μνημεία και οι εποχές τους, GRA review 4, Summer-Autumn 2012, Αθήνα σελ. 14-15

Η ιστορική αξία των βιομηχανικών μνημείων τονίζεται ισχυρά για πρώτη φορά μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Ο Fernard Braudel τονίζει τότε τη σημασία των τεχνικών μνημείων. Ωστόσο, είχε υπάρξει μια μικρή χρονική περίοδος, συγκεκριμένα πριν τον πρώτο παγκόσμιο, κατά την οποία η συντήρηση μνημείων είχε στραφεί στα βιομηχανικά κτίρια. Αυτό δε σημαίνει φυσικά την άμεση αναγνώρισή τους ως μνημεία, αλλά είναι μια σημαντική στροφή προς αυτήν την κατεύθυνση της εκτίμησης και της αναγνώρισής τους. Συγκεκριμένα κάτι τέτοιο καταγράφεται στο

2. Στο κανάλι του Lüneburg διακρίνονται ο παλιός γερανός και τα παλιά πλοιάρια ως τεχνικά μνημεία και τουριστικά αξιοθέατα.

3. Άποψη από το εσωτερικό του υδατόπυργου στο Lüneburg όπου σήμερα φιλοξενείται το μουσείο νερού.

τεύχος 1 με τίτλο «Σημειώσεις του οργανισμού του Ρήνου για τη συντήρηση μνημείων και την προστασία του πολιτισμού» το έτος 1910. Υπό τον τίτλο «Βιομηχανικά κτίσματα» συγκεντρώνει αυτό το τεύχος μια συνολική άποψη σχετικά με τα «ιστορικά βιομηχανικά κτίρια» (Aachen, Sachsen, περιοχή του Berg) και τα «σύγχρονα βιομηχανικά κτίρια» όπου εκτός άλλων παρουσιάζονται οικοδομήματα του Behrens, του Theodor Fischer και του Bruno Traut. Η αντιμετώπιση ιστορικών και κτιρίων, τα οποία είχαν τότε μόλις κατασκευαστεί, δεν έχει την ίδια μεθοδική για τη συντήρηση των μνημείων. Ο λόγος ήταν ότι το Brahmeh, στη βιομηχανική περιοχή της επικράτειας του Berg, δεν είχε κριθεί κατάλληλο, για να φιλοξενήσει την ετήσια συγκέντρωση του οργανισμού του Ρήνου σηματοδύοντας τον τόπο με την εντύπωση ότι η σύγχρονη με την τότε εποχή βιομηχανική δόμηση κάθε άλλο παρά αξιοσημείωτη ήταν. Με τη γνώση ότι τα εργοστάσια προανήγγελλαν «ένα ιδιαίτερα μεγάλο μέλλον» άρχισε να θεωρείται μια νέα αντιμετώπιση, όπου και τα νέα και τα παλιά τεχνικά κτίρια είχαν χρήση, στην οποία μπορούσε να αποδοθεί αξία, ότι, δηλαδή, περιείχαν «φιλαλήθεια» και «σοφή λιτότητα της μορφής». Την εφαρμογή αυτών των κριτηρίων εκφράζει και η επιλογή των προηγούμενων παραδειγμάτων κτιρίων για το τεύχος του οργανισμού. Το από πού προέρχεται το ενδιαφέρον για τα εργοστάσια και η συγκεκριμένη άποψη περί φιλαλήθειας γίνεται ξεκάθαρο αν δει κανείς το συγγραφέα του συγκεκριμένου εντύπου του οργανισμού του Ρήνου, τον F.W.Bredt. Ο Dr. Bredt είχε μόλις λίγο καιρό πριν λάβει μέρος στην ημερίδα του Barmen στη δεύτερη ετήσια συνάντηση της Werkbund στη Φρανκφούρτη ως αντιπρόσωπος της οργάνωσης Ρήνου για τη συντήρηση των μνημείων και την προστασία του πολιτισμού. Του αρκούσε να μεταφέρει τη μόλις συντιθέμενη «Εκθεση πρότυπων κτιρίων εργοστασίων» του Walter Gropius στο Barmen, όπου και παρέδωσε μια ανοιχτή διάλεξη σχετικά με τα κτίρια μετακινήσεων και εργοστασίων.²²

Οι πρωτοβουλίες του οργανισμού του Ρήνου ήταν για πολύ καιρό η προοδευτική πρόταση για τη συντήρηση των βιομηχανικών μνημείων πουθενά αλλού τόσο όσο εκεί στο κέντρο των παρατηρήσεων της πραγματικής βιομηχανικής δόμησης. Εδώ πρέπει να σημειωθεί παρενθετικά ότι και τα τεχνικά μνημεία αντιμετωπίζονται τότε κυρίως ως αρχιτεκτονικά μνημεία. Για αυτό το λόγο η αισθητική τους ποιότητα βρίσκεται στο προσκήνιο, καθώς το κεντρικό ενδιαφέρον της έρευνας τρέφεται από τη ζήτηση του να δημιουργηθούν προτάσεις και πρότυπα για την τότε βιομηχανική δόμηση. «Ο σημερινός αρχιτέκτονας πρέπει να εξυπηρετεί νέες ανάγκες», λέει ο Schmid στην έκθεσή του για τα ιστορικά εργοστάσια στο Aachen στις σημειώσεις του Οργανισμού του Ρήνου το 1910, «τις οποίες δε θα μπορεί να προσομοιώσει. Αλλά θα μπορεί από το πνεύμα τους, το οποίο βρίσκεται μέσα τους, να καταλήξει στο υλικό, το οποίο θα χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή τους και από το οποίο θα παράξει κάτι χρήσιμο». Τέτοιες σκέψεις εκφράζει ξανά μια φορά μετά το ξέσπασμα του πρώτου παγκοσμίου πολέμου και μετά την οικονομική ύφεση που ακολούθησε μετά το 1918 δεν αναφέρθηκε ξανά σε αυτό.²³

22. Föhl Axel, Bauten der Industrie und Technik, Schriftenreihe des deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz, 1994 σελ. 29

23. Föhl Axel, Bauten der Industrie und Technik, Schriftenreihe des deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz, 1994 σελ. 31

Η κατάκτηση της Γερμανίας με το πέρας του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, οι όροι των τότε συνθηκών, καθώς και η στρατηγική της «καμένης γης» που ήθελε να εφαρμόσει ο Χίτλερ λίγο πριν από την ολοκληρωτική ήττα του έθεσαν σε μεγάλο κίνδυνο τα βιομηχανικά κτίρια της Γερμανίας, ιδιαίτερα στην περιοχή του Ρουρ. Ο ίδιος ο Alfred Spreer, αρχιτέκτονας και στενός συνεργάτης του Χίτλερ αρνήθηκε να καταστρέψει τα βιομηχανικά κτίρια στο Ρουρ και την υπόλοιπη Γερμανία προκειμένου να μην πέσουν στα χέρια των συμμάχων. Ο ίδιος είπε: «*Η δραστηριότητα μου κατά το τέλος του πολέμου κατευθύνεται αποκλειστικά σχεδόν στη διάσωση του βιομηχανικού αποθέματος χωρίς ιδεολογικές προκαταλήψεις, απέναντι σε όλες τις δυσκολίες. Αυτό συνέβη όχι χωρίς προβλήματα και με έκανε να προχωρήσω παραπέρα στο δρόμο του ψεύδους, της ντροπής, της σχιζοφρένειας στον οποίο είχα βρεθεί*». Το Μάρτιο του 1945 προσπάθησε ο Spreer να αλλάξει τη γνώμη του Χίτλερ με ένα υπόμνημα, το οποίο τελείωνε ως εξής: «*Δεν έχουμε κανένα δικαίωμα σε αυτό το στάδιο του πολέμου μας να κάνουμε καταστροφές, οι οποίες θα επηρεάσουν τη ζωή του λαού*». Ο Χίτλερ απάντησε σε αυτό: «*Αν χαθεί ο πόλεμος, τότε και ο λαός είναι χαμένος. Δεν είναι απαραίτητο να προσέξουμε τις βάσεις, οι οποίες θα χρειάζεται ο γερμανικός λαός στην πρωτόγονη επιβίωσή του. Είναι αντίθετα καλύτερα να τα καταστρέψουμε από μόνοι μας. Τότε ο λαός θα αναγνωρίσει τον εαυτό του ως ανίσχυρο και ότι το μέλλον ανήκει στον ισχυρότερο ανατολικό λαό. Το μόνο που θα μείνει όρθιο μετά από αυτόν τον αγώνα, θα είναι οι αδύναμοι που θα είναι αρεστοί στους καλούς*».²⁴ Τελικά η τακτική της «καμένης γης» δεν εφαρμόστηκε αλλά ούτε ο κίνδυνος ξεπεράστηκε. Στο μεταξύ γινόντουσαν προσπάθειες εφαρμογής του σχεδίου Morgenthau, το οποίο στόχευε στην πλήρη αποβιομηχάνιση της Γερμανίας, στην κατεδάφιση των εργοστασίων της και στη μετατροπή της οικονομίας σε αγροτική και που τελικά εγκαταλείφθηκε από φόβο ότι θα έδινε τροφή σε έναν νέο κύκλο μίσους.

Με το τέλος του Β' Παγκοσμίου κανείς δε βρισκόταν σε θέση να συζητήσει το κατά πόσον ο όρος «ιστορικά διατηρητέο μνημείο» είναι πλήρης. Οι πληγές του πολέμου ήταν ακόμα ανοιχτές και η ανθρωπότητα ανά τον κόσμο προσπαθεί να ορθοποδήσει. Στο προσκήνιο βρίσκονται έννοιες με σημαντικότερο για την εποχή περιεχόμενο, όπως η αναδόμηση, η τεχνολογική πρόοδος και η αξιοποίηση. Ωστόσο, το ζήτημα των μνημείων δεν έσβησε. Μετά από το πέρας του ναζισμού και την αμαύρωση των συμβόλων και των μνημείων που έφερε μαζί του, η αναζήτηση ταυτότητας και του τι σημαίνει πραγματικά ένα μνημείο αποτελεί αντικείμενο προβληματισμού.

Τη δεκαετία του 1960 η βιομηχανική αρχαιολογία γίνεται για πρώτη φορά αποδεκτό πεδίο μελέτης την ίδια εποχή που η αρχαιολογία υιοθετεί μια πιο κριτική στάση.²⁵ Η καταγωγή της τοποθετείται πρακτικά στη Μεγάλη Βρετανία αλλά όπως φαίνεται και παραπάνω η μελέτη της εμφανίζεται αρκετά νωρίτερα και σε

24. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, *Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur*, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000 σελ. 93

25. Palmer Marilyn, *Industrial Archaeology: Principles and Practice*, εκδόσεις Routledge, Νέα Υόρκη 1998 σελ. 3

26. Palmer Marilyn, ο.π. σελ. 8

άλλες περιοχές.²⁶ Η εξύμνηση της βιομηχανίας συνεχίζεται από τους αρχαιολόγους μέχρι το 1970. Στη συνέχεια το ενδιαφέρον τους στρέφεται και στην ιστορία της εργατικής τάξης.

Το έτος 1975 υπήρξε ένας σταθμός για τη θεώρηση των μνημείων όπως αναγνωρίζεται σήμερα. Το Συμβούλιο της Ευρώπης το ονομάζει «Έτος ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς». Το αρχικό περιεχόμενο του όρου «μνημείο» τότε αναθεωρείται προσαρμοσμένο στις ανάγκες της εποχής. Παύουν πλέον να θεωρούνται μνημεία μονάχα τα κτίρια με συγκεκριμένες λειτουργίες ή μνημειακό χαρακτήρα όπως τα θέατρα, οι ναοί, οι τάφοι κλπ. Σύμφωνα με το Διονύση Ζήβα: «Μνημείο είναι κάθε τι που μπορεί να μεταδώσει μια πληροφορία για το παρελθόν μας». Όπως μαρτυρά και η ίδια η λέξη μνημείο είναι οτιδήποτε είναι συνδεδεμένο ή μπορεί να συνδεθεί με τη μνήμη ενός γεγονότος ή μιας κοινωνικής δομής. Σύμφωνα με τον παραπάνω ορισμό το μνημείο δεν περιορίζεται σε κάτι που έχει χάσει τη λειτουργία του, αλλά αντίθετα μπορεί να είναι ακόμα χρήσιμο. Δεν αναφέρεται μόνο σε ορισμένα λαμπρά παραδείγματα αλλά και σε ολόκληρα σύνολα μαζί με το περιβάλλον τους (λ.χ. πόλεις μνημεία). Πλέον η καταγωγή μόνο από κάποιο συγκεκριμένο παρελθόν δεν είναι αυτή που μπορεί να αναδείξει ένα μνημείο, καθώς και το σήμερα μπορεί να γεννήσει μνημεία. Ο δημιουργός ή ο κτήτορας δεν είναι πια περιοριστικοί παράγοντες. «Μνημεία δεν είναι μόνο τα κτίρια αλλά και τα τεχνικά έργα μιας εποχής. Έτσι, τώρα πια, μπορούμε άφοβα να πούμε πως εκτός από τα καθιερωμένα στη συνείδηση όλου του κόσμου μνημεία της αρχαιότητας και του μεσαίωνα, εξίσου μνημεία είναι τα σπίτια, οι εκκλησίες, τα γεφύρια και οι ανεμόμυλοι των νεώτερων χρόνων είναι όλα εκείνα τα μικρά ή μεγάλα, αρχαιότερα ή νεώτερα, σπουδαία ή ταπεινά που συναπαρτίζουν την αρχιτεκτονική κληρονομιά του έθνους, που είναι στενά, αναπόσπαστα δεμένα με την ιστορία, το τοπίο και τους ανθρώπους, που αποτελούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της φυσιογνωμίας της χώρας μας», γράφει ο Ζήβας²⁷ αναφερόμενος στην Ελλάδα αλλά ο ορισμός είναι συνολικός και μπορεί να εφαρμοστεί σε όλο τον κόσμο.

Αξίζει να γίνει μια σύντομη αναφορά εδώ στα μουσεία τα οποία φιλοξενούν και αναδεικνύουν τα τεχνικά μνημεία. Αν και η αποδοχή και η αναγνώρισή τους καθυστέρησε, η ιδέα της διατήρησής τους είναι αρκετά παλιά. Το πρώτο μουσείο επιστήμης ("Science Museum") ιδρύεται στην Αγγλία το 1857 στο χώρο του Victoria & Albert Museum με σκοπό να εκθέσει τα διάφορα καλλιτεχνικά και τεχνικά μνημεία.²⁸ Ακολουθώντας το παράδειγμα της Αγγλίας ιδρύεται το Gewerbe Museum zu Berlin το 1868 και το Museum für Kunst und Gewerbe στο Αμβούργο το 1877 ως το πρώτα παραδείγματα τέτοιων μουσείων στη Γερμανία.²⁹ Το 1903 στο Μόναχο, τέλος, ανοίγει το Deutschen Museum von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik, το οποίο είναι από τα σημαντικότερα σε αυτό το είδος. Σε αυτά τα μουσεία εκτίθενται για πρώτη φορά αντικείμενα της καθημερινής ζωής πα-

27. Ζήβας Διονύσης, Τα μνημεία και η πόλη, εκδόσεις Libro, Αθήνα 1997 σελ. 36

28. <http://www.vam.ac.uk/content/articles/a/a-brief-history-of-the-museum/>, http://www.sciencemuseum.org.uk/about_us.aspx

29. <http://www.mkg-hamburg.de>

4. Η αίθουσα των μηχανών στο Zeche Zollern στο Dortmund

ράλληλα στα έργα τέχνης και αναγνωρίζονται ως άξια έκθεσης. Στο ίδιο κλίμα ανοίγουν από τα τέλη του 19ου αιώνα τα πρώτα υπαίθρια μουσεία στη Σκανδιναβία (οικομουσεία), όπου πλέον και τα ίδια τα σπίτια αποτελούν εκθέματα.³⁰

Στη σύγχρονη εποχή, σε πάρα πολλούς τομείς, μνημεία τα οποία παλιότερα κανείς δε θα θεωρούσε ως τέτοια, σήμερα λαμβάνουν την αναγνώριση που τους αξίζει (π.χ. βιομηχανικά μνημεία στον αποβιομηχανοποιημένο «πρώτο κόσμο»). Ταυτόχρονα, όμως, σε ακραίες περιπτώσεις βλέπουμε και ένα μηδενισμό της έννοιας του μνημείου, όπου μνημεία αναγνωρισμένα σε προηγούμενες φάσεις έπαψαν να αναγνωρίζονται και καταφίστηκαν (π.χ. θρησκευτικά μνημεία σε περιοχές θρησκευτικών πολέμων όπως το Αφγανιστάν ή η Βοσνία, πολιτικά μνημεία των πρώην σοσιαλιστικών χωρών μετά την πτώση των καθεστώτων το 1989).³¹

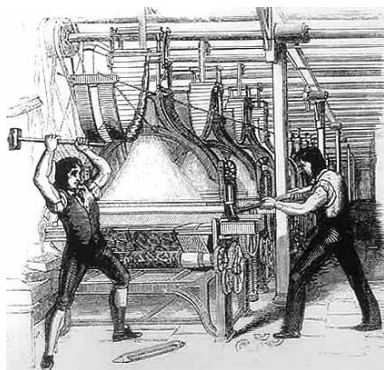
Σήμερα ο βιομηχανικός χώρος της Γερμανίας θεωρείται ένα ανεκτίμητο, αναντικατάστατο και ζωντανό μνημείο το οποίο δεν αποτελείται μόνο από κτίρια αλλά και από τον εξοπλισμό, ο οποίος βρίσκεται κατά περίπτωση σε λειτουργία (π.χ. εργοστάσιο Fagus στο Alfeld). Όλα αυτά φυσικά δε θα μπορούσαν να λειτουργήσουν αποκομμένα από το περιβάλλον τους. Το τοπίο, η κορυφογραμμή των υψικαμίνων και των μηχανημάτων εξορύξεων στον ορίζοντα είναι ένας φορέας μνήμης μοναδικός, ικανός να ξυπνήσει μνήμες και συναισθήματα τα οποία πολλές φορές είναι θαμμένα σε συνειδήσεις που δεν τα έζησαν ποτέ ή προτίμησαν να τα ξεχάσουν.

Τελικά, αποφασιστικός παράγοντας για το τι θεωρείται μνημείο είναι **η κοινωνία και η εποχή η οποία το περιβάλλει και το θεωρεί**. Με την αίσθηση της ιερότητας του μεταφυσικού να επιβιώνουν ακόμα και σήμερα δεν είναι περίεργο το γεγονός ότι τα ταφικά και τα θρησκευτικά μνημεία έχουν τη μακρύτερη ιστορική πορεία. Αντίστοιχα, τα σύμβολα της πολιτικής εξουσίας από την εποχή των κάστρων μέχρι των κοινοβουλίων, αναγνωρίστηκαν αρκετά πίσω στο παρελθόν, κάτι που συνεχίζεται και σήμερα. Ωστόσο, αποτελούν και τους πρώτους στόχους σε περιόδους πολέμων ή επαναστάσεων, όπως για παράδειγμα η Βασιλίη. Τελευταία αναγνωρίζονται τα αστικά, τα τεχνικά και τα σχετικά με την καθημερινότητα των ανθρώπων μνημεία, εκφράζοντας και την τελευταία στροφή της αρχαιολογίας προς αυτήν την κατεύθυνση. Σε άρθρο του ο Νίκος Μπελαβίλας διατυπώνει: «Με απλά λόγια και στην εποχή μας πιο εύκολα εγκαθίσταται μία νέα χρήση ή επιλέγεται η λύση της μερικής ή ολοσχερούς κατεδάφισης για ένα μνημειακό αστικό μέγαρο, ένα εργοστάσιο, ένα σπουδαίο νερόμυλο ή ένα παραδοσιακό νησιωτικό οικιστικό σύνολο απ' ότι για έναν ναό, ένα ανάκτορο ή ένα μέγαρο κοινοβουλίου. Αυτό δε διατυπώνεται σε καμία «χάρτα» και όμως αποτελεί άτυπο και άγραφο κανόνα».³²

30. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000 σελ. 298

31. Μπελαβίλας Νίκος, Τα μνημεία και οι εποχές τους, GRA review 4, Summer-Autumn 2012, Αθήνα σελ. 12-13

32. Μπελαβίλας Νίκος, ο.π. σελ. 13

5. Οι λουντιστές καταστρέφουν τις μηχανές του εργοστασίου, χαρακτηριστικό 1844

6. Μουντζουρωμένος από το κάρβουνο εργάτης. Καρτ ποστάλ από το Ruhrgebiet.

Ο ενθουσιασμός για τη βιομηχανική αρχιτεκτονική είναι ένα νέο φαινόμενο. Η ίδια η βιομηχανία δεν έχαιρε πάντα της εκτίμησης και της αποδοχής που έχει σήμερα. Μέχρι πολύ πρόσφατα οι άνθρωποι έκριναν τα βιομηχανικά κτίρια όχι γι' αυτό που είναι παρά μόνο γι' αυτό που αντιπροσώπευαν. Είχαν εντυπωθεί στη συνείδηση του λαού ως τα μη αποδεκτά κειμήλια των καταπιεστικών-αντίξωων συνθηκών εργασίας και της άθλιας, φτωχής ζωής της εργατικής τάξης. Ό,τι εμπλεκόταν μαζί της είτε επρόκειτο για τα κτίρια, είτε για τον εξοπλισμό είτε ακόμα και για τους ίδιους του εργαζομένους στιγματιζόταν και κάποιες φορές μάλιστα στοχοποιούνταν.³³ Ένα χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα είναι ο λουντισμός, ένα κίνημα εργατών που έδρασε ανάμεσα στο 1811 και το 1816 στην Αγγλία και δραστηριοποιούνταν στην καταστροφή ή τουλάχιστον απενεργοποίηση των μηχανημάτων υποστηρίζοντας ότι οι μηχανές περιόριζαν την ανθρώπινη εργασία. Οι λουντιστές επιτίθονταν σε εγκαταστάσεις και άτομα και συγκρούστηκαν και με το βρετανικό στρατό μέχρι που η κυβέρνηση συνέλαβε κάποια από τα μέλη τους και τα καταδίκασε σε εξορία ή θάνατο, κάτι που έκανε το κίνημα να διαλυθεί σε πολύ μικρό διάστημα. Αξιζει να σημειωθεί ότι οι Βρετανοί βιομήχανοι φοβούμενοι την οργή των λουντιστών είχαν κατασκευάσει μυστικά δωμάτια στα κτίριά τους, για να καταφύγουν εκεί, ενώ η βρετανική κυβέρνηση, για να καταπνίξει το κίνημα όρισε την εξορία ως ποινή για την καταστροφή μηχανημάτων.³⁴ Στη Γερμανία δεν εμφανιζόταν μεγαλύτερη συμπάθεια για το χώρο της βιομηχανίας. Από την περιοχή του Haenig από όπου συλλεγόταν πίσσα διασώζεται η εξής πληροφορία από το 18ο και 19ο αιώνα, η οποία αποδεικνύει την κοινωνική θέση που κατείχαν οι εργάτες στις πηγές πίσσας: «παρότι η πίσσα ήταν περιζήτητη από τους αγρότες, οι τελευταίοι δε συμπαθούσαν ιδιαίτερα τους «παραγωγούς της πίσσας» («Teerkerls»). Στις κοπέλες της περιοχής αποδίδονται φράσεις – ιδιώματα όπως: «Ik mag kei'n Teerkerl lien, de'n smaerigen Teerpott hat» - «Δε μ' αρέσει το παλικάρι της πίσσας, που 'χει τη βρωμιάρικη κατασρόλα (πηγή) της» ή «Ik will kei'n Teerkerl friien, ik will ein'n ut'r Stadt» - «Δε θέλω να παντρευτώ ένα παλικάρι της πίσσας, θέλω έναν από την πόλη». Παντρεύονταν, όμως, τα «παλικάρια της πίσσας» παρολαυτά».³⁵

Ο χώρος της αρχιτεκτονικής είχε αρχίσει από νωρίς να βρίσκει μια μοναδική αξία στα βιομηχανικά κτίρια. Αναγνώριζε σε αυτά ένα πρότυπο το οποίο όχι μόνο άξιζε να μιμηθεί κανείς αλλά αντίθετα έδινε κατεύθυνση και για το μέλλον. Ο Johann Friedrich Ludwig Hausman, ο οποίος δίδασκε από το 1811 Τεχνολογία και Σιδηρουργεία στο πανεπιστήμιο του Göttingen, έγραψε το 1832 στο βιβλίο του «Σχετικά με την επί του παρόντος κατάσταση και τις ανάγκες του Harz στο Ανόβερο» ότι τα κρατικά σιδηρουργεία του Harz μπορούν να λειτουργήσουν «ως πρότυπα». Ως πρότυπη σκιαγραφεί ο ίδιος την εξωτερική εμφάνιση ειδικότερα του Rothenhütte στο Elbingerode και του Königshütte στο Bad Lautenberg, τα οποία στα τέλη της δεκαετίας του 1820

33. Marcus Binney, Francis Machin, Ken Powell, Bright Future, The Re-use of Industrial Buildings, Published by SAVE Britain's Heritage, a registered charity No 269129 founded in 1975 to campaign for historical buildings at risk, London April 1990

34. <http://en.wikipedia.org/wiki/Luddite>

35. Slotta Rainer, Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ.: Άγις Παπαδόπουλος, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991 Αθήνα, σελ. 60

7. Το Crystal Palace στο Λονδίνο

8. Καρικατούρα του Άιφελ το 1887, με αφορμή τη δηλωσή του ότι ο πύργος του είναι ένα δημιούργημα εφάμιλλο των πυραμίδων της Αιγύπτου.

36. Mende Michael και Föhl Axel, Niedersachsen und Bremen: Denkmale der Industrie und Technik, Nicolaische Verlagsbuchhandlung, 1990 Berlin σελ. 9

37. Marcus Binney, Francis Machin, Ken Powell, Bright Future, The Re-use of Industrial Buildings, Published by SAVE Britain's Heritage, a registered charity No 269129 founded in 1975 to campaign for historical buildings at risk, London April 1990

38. Frampton Kenneth, Μοντέρνα Αρχιτεκτονική: Ιστορία και κριτική, εκδόσεις Θεμέλιο 2009 σελ. 41

39. Frampton Kenneth, ο.π. σελ. 42

40. http://en.wikipedia.org/wiki/Eiffel_Tower#cite_ref-loyrette174_6-0

ανακαινίστηκαν εκ θεμελίου και δέχθηκαν επεκτάσεις. Ξεχωρίζουν ως: «Γεμάτα γούστο, με την ανάγκη αυτού του κλάδου επιχειρήσεων για αρμονία φανερή και ως κτίρια τα οποία εκπροσωπούν μεγάλη διάρκεια στο χρόνο». Ο Hausman δεν ήταν ο μόνος που είχε καταλήξει σε αυτό το συμπέρασμα. Άλλοι σύγχρονοι του υμνούν με τον ίδιο τρόπο τα νέα, «σε όμορφο γοτθικό στυλ» χυτήρια και τις υψικαμίνους του Königsshütte και τα χαρακτηρίζουν συνολικά ως ένα «πραγματικά βασιλικό έργο».³⁶

Η συνεχής άνοδος του πρεστίτζ των βιομηχανιών το 19ο αιώνα φαίνεται σε αυτή ακριβώς την ανάμειξη επιφανών αρχιτεκτόνων της εποχής στο σχεδιασμό εργοστασίων.³⁷

Σε αντίθεση, όμως, με αρκετούς αρχιτέκτονες ο υπόλοιπος κόσμος δεν αγάλιασε με την ίδια ευκολία τα βιομηχανικά κτίρια και την αισθητική τους, συμπεριλαμβανομένων και αρκετών αρχιτεκτόνων. Ο μηχανικός του πρώτου Gare du Nord στο Παρίσι Léonce Reynaud όταν έγραφε στο Traité d' architecture (1850) είχε κατανοήσει πολύ καλά το ζήτημα της «αναπαράστασης». Έλεγε: «Η τέχνη δεν προχωρεί ούτε και εξελίσσεται με τον γοργό ρυθμό της βιομηχανίας, με αποτέλεσμα τα περισσότερα κτίρια των σιδηροδρόμων να είναι σήμερα ατελή ως προς τη μορφή της διάταξής τους. Ορισμένοι σταθμοί έχουν ίσως την κατάλληλη διάταξη, δίνουν όμως κυρίως την εικόνα βιομηχανικής ή προσωρινής κατασκευής και όχι κτιρίου προορισμένου για δημόσια χρήση».³⁸ Στο Crystal Palace του Λονδίνου πολλοί από τους συμμετέχοντες στην έκθεση, για να αποφύγουν τις επιπτώσεις του «θερμοκηπίου», προτίμησαν να χρησιμοποιήσουν υπόστεγα με υφάσματα και γιρλάντες, που έκρυβαν τον ήλιο. Έτσι, όμως, εξυπηρετούσαν και ένα ακόμα σκοπό, αυτό της απόκρυψης της απαράδεκτης για αυτούς «αντικειμενικότητας» της κατασκευής.³⁹ Όταν ανακοινώθηκε η κατασκευή του πύργου του Άιφελ στο Παρίσι, οι αντιδράσεις ήταν μεγάλες. Η γνώμη της τότε αντίδρασης μπορεί να περιγραφεί από την επιστολή μιας επιτροπής 300 ατόμων (ένας για κάθε μέτρο του πύργου) στον τότε υπουργό έργων και υπεύθυνο της έκθεσης Charles Alphand: «Εμείς, οι συγγραφείς, ζωγράφοι, γλύπτες, αρχιτέκτονες και παθιασμένοι υπέρμαχοι της μέχρι τώρα ανέγγιχτης ομορφιάς του Παρισιού, διαμαρτυρόμαστε με όλη τη δύναμή μας, γεμάτη αγανάκτηση για το μολυσμένο γαλλικό γούστο, ενάντια στην ανύψωση αυτού του άχρηστου και τερατώδους πύργου του Άιφελ. Για να αιτιολογήσουμε τα επιχειρήματά μας, φανταστείτε για μια στιγμή έναν ανόητο και γελοίο πύργο να δεσπόζει πάνω από το Παρίσι σα μια γιγάντια μαύρη στήλη καπνού, καταπλακώνοντας κάτω από το βάρβαρο όγκο του την Παναγία των Παρισίων, τον πύργο του Saint-Jacques, το θόλο του μουσείου απομάχων και την αψίδα του θριάμβου, όλα τα μνημεία μας θα εξαφανιστούν σε αυτό το φριχτό όνειρο. Και για είκοσι χρόνια... θα βλέπουμε τη μισητή σκιά του μισητού πύργου από μέταλλο να απλώνεται σαν κηλίδα μελανιού».⁴⁰ Στη Γερμανία, στο σταθμό της Δρέσδης κατά τη διάρκεια επισκευών μετά τους βομβαρδισμούς από τις συμμαχικές δυνάμεις στο δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ο μεταλλικός σκελετός

καλύφθηκε, για να μη φαίνεται, και αποκαλύφθηκε μονάχα κατά την αποκατάσταση από το γραφείο Foster & Partners το 1997 – 2006.⁴¹ | 41

Στον 20ο αιώνα ο Le Corbusier έδωσε στο εργοστάσιο εξέχουσα θέση ως **πρότυπο μοντέρνας αισθητικής**, αλλά το έκανε αναφερόμενος στην εξωτερική μορφή και ιδίως στην πλαστικότητα. Παραφράζοντας τη φράση του Nietzsche «*Τα κράτη με τη μεγαλύτερη μνήμη θα 'ναι τα κράτη του Μέλλοντος*».⁴²

Κατά την περίοδο του εθνικοσοσιαλισμού υπήρχε μια διφορούμενη άποψη σε σχέση με την τεχνική: από τη μια πλευρά η εχθρική ή, τουλάχιστον, σκεπτικιστική αντιμετώπισή της και από την άλλη η βεβιασμένη υποστήριξη όλων των υποδομών και της βιομηχανίας για την προετοιμασία του πολέμου. Η σκεπτικιστική αντιμετώπιση οφείλεται αυτή τη φορά στην προπαγάνδα του τρίτου Ράιχ η οποία προώθησε τη χειρονακτική εργασία ως λαϊκό-κοινωνικό μέτρο εξυγίανσης της γερμανικής οικονομίας μετά την οικονομική κρίση του 1929. Η κατάπνιξη των μηχανών εξαιτίας της χειρονακτικής εργασίας από λαϊκό-πολικούς και ψυχολογικούς λόγους βασίστηκε πάνω στο όνειρο της αυτοπραγμάτωσης μέσω της εργασίας. Αντίστοιχα η θετική αντιμετώπιση της βιομηχανίας δεν αναφερόταν σε μια ανάγκη για χειρονακτική εργασία αλλά για (στρατιωτικά κατευθυνόμενη) τεχνολογία αιχμής και η προετοιμασία με σκοπό την αυτάρκεια, η οποία ήταν απαραίτητη συνθήκη για τη διεξαγωγή του πολέμου, απαιτούσε την ενίσχυση ολόκληρων καινούριων βιομηχανικών κλάδων όπως η υγροποίηση κάρβουνου και η επανενεργοποίηση εγκαταλελειμμένων μονάδων παραγωγής, ακόμα και ορυχείων. Για αυτό ενεργοποιούνται ξανά παλιές βιομηχανικές εγκαταστάσεις ή αντικαθίστανται με νέα κτίρια όπως στα ορυχεία του Rammelsberg στο Harz.⁴³

Με το πέρας του πολέμου τα βιομηχανικά κτίρια της Γερμανίας βρέθηκαν σε μεγάλο κίνδυνο, καθώς οι Σύμμαχοι θέλησαν να τα καταστρέψουν σε μια προσπάθεια παροπλισμού της Γερμανίας. Αν και το μεγαλύτερο μέρος μιας τέτοιας καταστροφής αποφεύχθηκε, το ενδιαφέρον δε στράφηκε στα βιομηχανικά μνημεία αλλά όπως ήταν λογικό στην αντιμετώπιση των πληγών του πολέμου και στην ανοικοδόμηση των ερειπωμένων πόλεων.

Πρωτοπόρους στη Γερμανία, όσον αφορά την ενασχόληση με τα βιομηχανικά κτίρια, μπορούμε να θεωρήσουμε τους **Bernhard και Hilla Becher** οι οποίοι ξεκίνησαν το 1957 να φωτογραφίζουν βιομηχανικά κτίρια τα οποία απειλούνταν με κατεδάφιση. Σε μικρό χρονικό διάστημα είχαν δημιουργήσει μια τεράστια συλλογή από φωτογραφίες παλιών και εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών πολλών από τα οποία δεν υπήρχαν πλέον. Συστηματικά αποτύπωναν τα απομεινάρια της βιομηχανίας σε φωτογραφίας τόσο σταθερά και με οξύτητα εισάγοντας μια νέα πρωτοποριακή σκοπιά ανάγνωσης των βιομηχανικών λειψάνων σαν αντικείμενα στο τέλος της ύπαρξής τους.⁴⁴ Για 50 χρόνια το ζευγάρι φωτογράφιζε τη βιομηχανική αρχιτεκτονική σε όλη την Ευρώπη δημιουργώντας

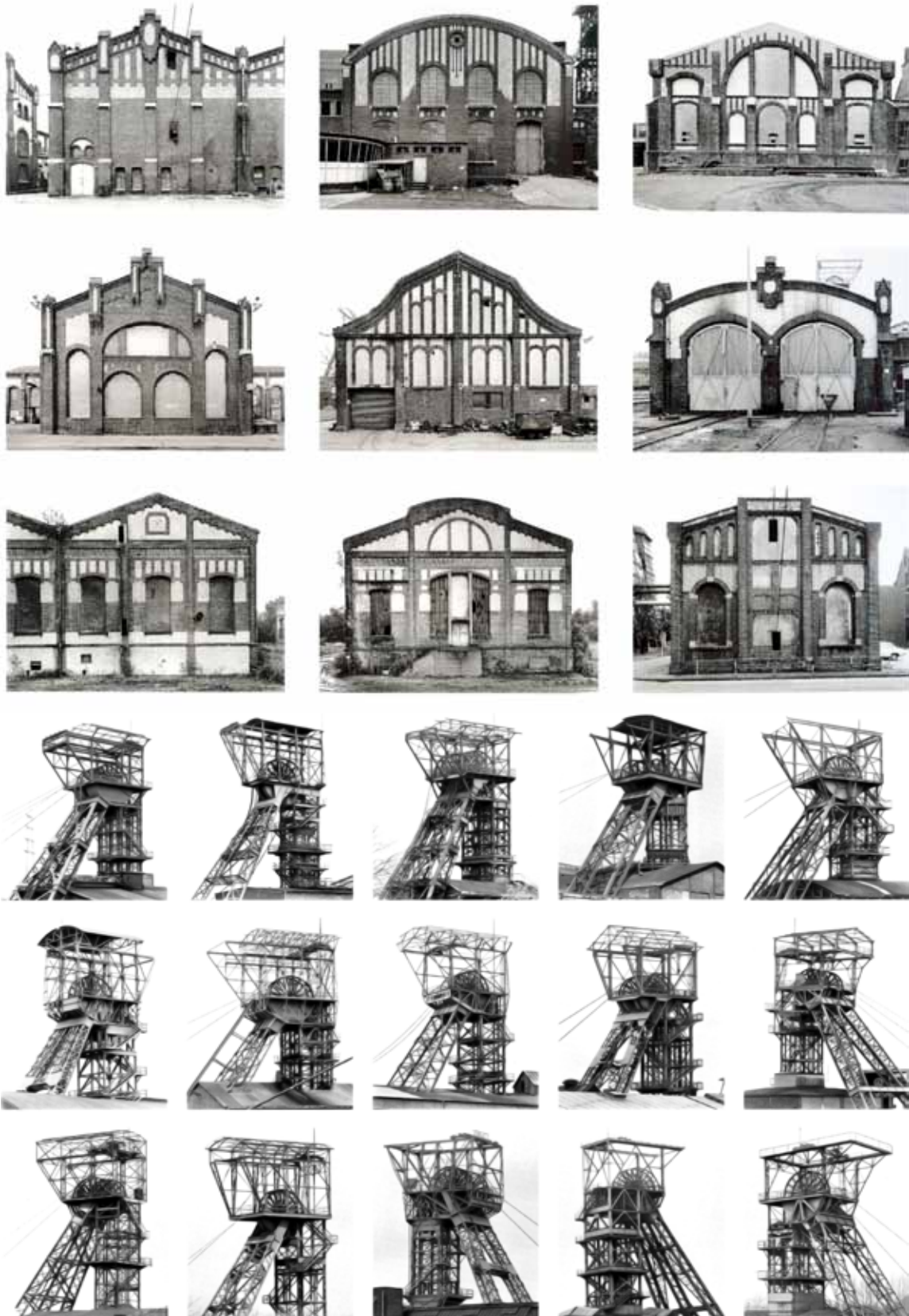
---

41. <http://www.fosterandpartners.com/projects/dresden-station-redevelopment/>

42. Αδάμ Μάρω, Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, 1998 Αθήνα, σελ. 54

43. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000 σελ. 89

ένα αρχείο των βασικών μορφών της βιομηχανικής εποχής. Πάνω στο έργο τους η Hilla Becher σχολιάζει: «Όποιος συλλέγει κάτι το κατηγοριοποιεί, είτε πρόκειται για ποτήρια μπίρας, πεταλούδες κλπ... Όμοια με τα γραμματόσημα, τα οποία κατηγοριοποιούνται βάσει της χώρας, του χρώματος, της εικόνας και της εποχής. Παρομοίως μπορεί κανείς να κατηγοριοποιήσει κανείς και αυτά τα δύσκολα στην κατανόηση βιομηχανικά κτίρια».⁴⁵

Οι πύργοι, τα κάστρα και το οχυρά ερείπια ήταν ως τότε το καθιερωμένο οπτικό ενδιαφέρον στο τοπίο. Μετά τον πόλεμο, όμως, ενδιαφέροντα αξιοθέατα αρχίζουν να αποτελούν και τα βιομηχανικά κτίρια, αυτά που συμβολίζουν την τεχνολογική πρόοδο.⁴⁶ Η μεγαλύτερη αλλαγή επέρχεται με το έτος 1975, το οποίο ορίζεται από την Ευρωπαϊκή Ένωση ως έτος αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Η έκθεση *Satanic Mills* από τη *Save Britain's Heritage* το 1978 έδειξε ολοκάθαρα ότι τα βιομηχανικά κτίρια σε πόλεις με μεγάλη βιομηχανοποίηση απασχολούσαν με μεγάλο ενδιαφέρον, πολλές φορές ίσως και πάθος, όχι μόνο τους βιομηχανικούς αρχαιολόγους και συντηρητές αλλά και ένα μεγάλο αριθμό ανθρώπων που έζησαν σε αυτές τις πόλεις και συχνά είχαν δουλέψει στα συγκεκριμένα εργοστάσια.⁴⁷

Στη Γερμανία η διεύρυνση της δραστηριότητας της προστασίας των μνημείων και η ένταξή της στο πολιτιστικό, κοινωνικό και στο πολεοδομικό νομοθετικό πλαίσιο συνοδεύτηκε από μια νέα σχέση με τα ΜΜΕ. Αλλά επίσης και από τη μεριά των μέσων παρουσιάστηκε ένα νέο, αλλαγμένο ενδιαφέρον σε αυτό το τώρα ακόμα κοινωνικό και πολιτιστικό πολιτικό θέμα. Από το τέλος της δεκαετίας του 1960 εμφανίστηκε και εξελίχθηκε ένα νέο κίνημα διαμαρτυρίας, το οποίο σύστησε σε αμέτρητες πρωτοβουλίες πολιτών ένα δημοκρατικότερο τρόπο διαλόγου και διαμόρφωσης της γνώμης. Το κίνημα βρήκε ανταπόκριση στην ενδυναμωμένη κριτική στάση και κάλυψη από τα ΜΜΕ. Επαναπροσδιορίστηκε η προστασία της μνήμης ως άρρηκτα συνδεδεμένη με τον αγώνα ενάντια στην καταστροφή ιστορικών δομών της πόλης και κοινωνικών και οικολογικών βιοτόπων. Η προστασία των μνημείων είδε σε αυτή την κατάσταση μια ευκαιρία και έτσι ξεκίνησε με τη σειρά της μια εκστρατεία, ώστε να φέρει το διευρυμένο όρο προστασίας, ο οποίος επέτρεπε για πρώτη φορά και την ύπαρξη προστασίας των βιομηχανικών μνημείων, στο φως της δημοσιότητας και να κάνει καλύτερη την κατανόηση των ανησυχιών της.

9. Συστηματική καταγραφή προσώπων εργοστασίων και ανυψωτικών μηχανισμών από τους Hilla και Bernhard Becher.

44. Prietzel Cathrin, Nutzungsdruck-Konversionsmaßnahmen Bewahren Erneuern Gestalten: Die Umnutzung von industriellen Kulturdenkmälern in Schleswig-Holstein, 2009 Kiel, σελ. 60

45. <https://www.getty.edu/art/gettyguide/artMakerDetails?maker=1813>

46. Dettmar Jörg και Gänser Karl, Ökologie und Gartenkunst im Emscher Park, Ulmer Verlag, 1999 Stuttgart

47. Marcus Binney, Francis Machin, Ken Powell, Bright Future, The Re-use of Industrial Buildings, Published by SAVE Britain's Heritage, a registered charity No 269129 founded in 1975 to campaign for historical buildings at risk, London April 1990

Οι υπεύθυνοι για το Ευρωπαϊκό Έτος Προστασίας των Μνημείων το 1975 ενίσχυσαν το ενδιαφέρον, το οποίο έδωσε τροφή σε αναρίθμητες δημοσιεύσεις, διοργανώσεις και έντυπα. Το κύμα νοσταλγίας και η κατάρρευση της πίστης στην πρόοδο έμοιαζαν να προσφέρουν την ευκαιρία σε μια ευρύτερη βάση και συμμετοχή στην πολιτική, στην κοινωνία και στα κρατικά μέτρα να συνεισφέρουν στη συντήρηση μνημείων με δημόσια συμφωνία. Στις δημοσιεύσεις εκείνου του καιρού μπορούσε να φανεί μια τρομερή θέληση διαφοροποίησης, η οποία συνδεόταν με τη συντήρηση των βιομηχανικών μνημείων και η οποία, όμως, έδειχνε τη μεμονωμένη ακόμα στάση του κάθε κράτους ξεχωριστά. Όσο οι γερμανικές δημοσιεύσεις επιδείκνυαν μεμονωμένα παραδείγματα και τόνιζαν ιδιαίτερα τις κοινωνικό – ιστορικές και πολεοδομικές εκφάνσεις τους, στην Αγγλία εμφανίζονταν τα πρώτα παραδείγματα στοχευμένων επαναχρήσεων.

Καθώς η προστασία των μνημείων έβρισκε κατά κύριο λόγο μεγάλη ανταπόκριση στους κλασικούς τομείς και στην ανακαίνιση των πόλεων από τη δεκαετία του 1970, συνέδεσε ο λαός τα «Τεχνολογικά πολιτιστικά μνημεία» όπως οι μύλοι και τα υδροκίνητα σφυριά με τα τεχνικά μνημεία. Το κύμα νέων υπαιθριών μουσείων, τα οποία εμφανίζονται για πρώτη φορά στη Σκανδιναβία, στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 συνετέλεσε σε αυτή την καθιέρωση ακόμα περισσότερο. Η σύνδεση της βιομηχανικής αρχαιολογίας με εναλλακτικές ομάδες παρήγαγε ένα νέο διευρυμένο δημόσιο διάλογο και ευρύτερη αποδοχή. Λιγότερο άμεση, συχνά σχετική με καλλιτεχνικές και πολιτιστικές δραστηριότητες, η δημοσιότητα άρχισε να αναγνωρίζει τα επαναχρησιμοποιημένα βιομηχανικά κτίρια ως θετικά.⁴⁸ Οφείλει να σημειωθεί εδώ ότι οφείλεται στη δράση καλλιτεχνών και ανεξαρτήτων ομάδων πολιτών η διατήρηση κάποιων ιστορικών βιομηχανικών κτιρίων μέχρι σήμερα καθώς και η διάσωσή τους από τον κίνδυνο της κατεδάφισης (λ.χ. Zeche Carl).⁴⁹ Ήταν πρώτο το κύμα καταγραφής και επανάχρησης της δεκαετίας του 1980 που έφερε μια ευρύτερη συμφωνία συνδεδεμένη με μια συνειδητή τοπικιστική περηφάνια. Είναι εντυπωσιακό ότι ασχολήθηκαν με το θέμα της βιομηχανικής κληρονομιάς πιο δύσκολα οι τόσο προοδευτικές στις αρχές της δεκαετίας του 1970 σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις σε σχέση με τις «συντηρητικές», κάτι το οποίο αφήνει να γίνουν υποθέσεις ότι ο όρος «βιομηχανική κληρονομιά» χρησιμοποιούταν σε υψηλότερους κύκλους.

Ωστόσο, υπήρχαν περαιτέρω εμπόδια στην αναγνώριση της βιομηχανικής κληρονομιάς. Η αλλαγή της άποψης των εργοδοτών είναι σίγουρα δύσκολο έργο για την εφαρμογή ιδεών σχετικές με τη συντήρηση. Ένα μειωμένο ενδιαφέρον για τη βιομηχανική δόμηση ως οικοδομική εργασία από την πλευρά των αρχιτεκτόνων, όπως επίσης και των πιθανών εργοδοτών, οδήγησε μετά από μια τελευταία άνθηση τη δεκαετία του 1950 (Neufert, Lodders, Kraemer, Eiermann, P.F. Schneider, Schupp) σε μια ευρεία απόρριψη της σύνδεσης της αρχιτεκτονικής με τη βιομηχανία, με άλλα λόγια της διεκδίκησης του ρόλου της αρχιτεκτονικής στα βιομηχανικά κτίρια. Με αυτόν τον τρόπο απομακρύνθηκε από την κατανόηση των ιστορικών βιομηχανικών κτιρίων ως πολιτιστική αξία του χώρου. Ακολούθησε η εγκατάλειψη της «θριαμβευτικής» στάσης για τη βιομηχανία των δεκαετιών του 1920 και του 1930. Οι ίδιοι αρχιτέκτονες, όπως ο Fritz Schupp, οι οποίοι ήθελαν να δημιουργήσουν στην δεκαετία του 1920 «μνημεία της βιομηχανίας», έβρισκαν ακόμα σε αυτά χρηστική αξία. Το 1959 γράφει ο Schupp στο θέμα της κατεδάφισης του τότε 30 χρονών καταστήματος Schocken του Erich Mendelsohn στη Στουτγάρδη: *«Είμαι πεπεισμένος ότι ο Erich Mendelsohn, αν ζούσε ακόμα και του προσφερόταν η δυνατότητα, να γκρεμίσει το κτίριό του και να το χτίσει ξανά, θα τη δεχόταν ευχαρίστως. Θα ήταν για αυτόν μεγάλη χαρά να μπορεί να εργαστεί με τα σημερινά μέσα σε ένα ελαφρύτερο κτίριο στη θέση της κάπως βαρύτερης και πιο μουντής κατασκευής από μπετόν κλίνκερ από την αρχή της εποχής του μοντέρνου. Θα ήταν επίσης σίγουρα ο πρώτος ο οποίος θα*

48. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, *Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur*, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000 σελ. 198

49. Hober Andrea και Ganser Karl, *Industriekultur: Mythos und Modern in Ruhrgebiet im Rahmen der IBA Emscher Park*, εκδόσεις Kalrtext, Gelsenkirchen 1999

κατέκρινε το γεγονός ότι το έργο του είχε τεθεί υπό τη φροντίδα της συντήρησης μνημείων, όταν η δυνατότητα χρήσης του δεν μπορούσε να εξασφαλιστεί απόλυτα κατά τη γνώμη του ειδήμονα εργοδότη. Είμαι πεπεισμένος – σύμφωνα με την οπτική του κλάδου εργασίας μου – ότι σε κάθε περίπτωση και χωρίς σκέψη θα κατεδαφιζόταν ένα ξεπερασμένο βιομηχανικό κτίριο, ακόμα και αν θέσει ένα εκπληκτικό αρχιτεκτονικό πρότυπο στο χώρο μιας εποχής». ⁵⁰

Από τα κτίρια του Fritz Schupp η περίπτωση του ορυχείου Germania στο Dortmund αποτελεί ένα παράδειγμα αυτής της στάσης. Ξεκινώντας στις αρχές της δεκαετίας του 1940 και θεωρούμενο συχνά ως ένα υποδειγματικό ορυχείο κατά τη δεκαετία του 1950, χαρακτηρίστηκε ως η υπέρβαση της «μνημειώδους» αρχιτεκτονικής του Zollverein Schacht XII με τα ίδια κατασκευαστικά μέσα. Το 1972 η υποστήριξη αυτή υποχώρησε και το συγκρότημα εγκαταλείφθηκε σχεδόν εξολοκλήρου. Η μεταφορά και έκθεση του ανυψωτικού σκελετού του 1944 πάνω από το Bergbaumuseum (μουσείο ορυχείων) στο Bochum το 1973 ανήκει στη σειρά των πρώτων εργασιών διατήρησης στο Ruhrgebiet. Με τη μεταστέγαση απέκτησε το για τα μέτρα της εποχής εκείνης ιδιαίτερα «νέο» αντικείμενο μια νέα λειτουργία ως τοπόσημο του μουσείου, ως σημείο θέασης και πρόσβασης στο παρακείμενο ορυχείο. Μόνο η ιστορική από τεχνολογικής άποψης οπτική και η στενά βιογραφική/προσωπική σύνδεση με τα κτίρια μουσείων του 1938 των Schupp και Kremmer μπορούσαν παλαιότερα να αιτιολογήσουν την πολυέξοδη αυτή κίνηση και ανακαίνιση. Η ανύψωση του μηχανισμού γεώτρησης ήταν η οπτική κορύφωση ενός δομικού εκμοντερνισμού και της επέκτασης του μουσείου. Ωστόσο, και οι δύο δράσεις έγιναν αρχικά δυνατές με την κατεδάφιση των τελευταίων, τοξωτών αιθουσών, οι οποίες διατηρούνταν στα εδάφη του μουσείου και χρησιμοποιούνταν ως εκθεσιακοί χώροι, ενός παλιού σφαγείου του 19ου αιώνα, το οποίο σήμερα θα μπορούσε να θεωρηθεί μνημείο. Αυτό αποδεικνύει τα στενά όρια της κατανόησης των βιομηχανικών μνημείων εκείνη την εποχή.

Στις ιδιοκτησίες ιστορικών βιομηχανικών κτιρίων και εγκαταστάσεων αρχιτεκτονικά ακριβά και εύκολα χρησιμοποιήσιμα κτίρια βρίσκονταν στο κέντρο των συζητήσεων για διατήρηση, ενώ η ανάγκη για δομική αποδοχή νέων χρήσεων οδηγούσε συχνά στην κατεδάφιση. Τα παραπάνω αποτελούσαν μια διχασμένη τοποθέτηση, η οποία συχνά βασιζόταν στη μέχρι τότε υπάρχουσα κυριαρχία αισθητικών κριτηρίων και στην ανάγκη για γρήγορη οικονομική επιτυχία. Τα βιομηχανικά μνημεία οδηγούσαν συχνά σε αντιπαραθέσεις συλλογικού-πολιτικού επιπέδου, οι οποίες ήταν δύσκολα κατανοητές στους μη εμπλεκόμενους. Οι στρατηγικές «tabula rasa» των κοινοτήτων στον οικονομικό-πολιτικό στίβο και των επιχειρήσεων με σκοπό την αποφυγή κρατικών ή προερχόμενων από τους πολίτες παρεμβάσεων εμπόδιζαν συχνά τη δημιουργία οικειοποίησης και επανάχρησης της ιστορικής βιομηχανικής αρχιτεκτονικής. ⁵¹

50. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, *Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur*, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000 σελ. 198

51. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, ο.π. σελ. 199

Τη νέα κατανόηση ακολουθούν πολυάριθμες νέες εκδόσεις. Μια από αυτές τις πρώτες εκδόσεις η οποία ασχολείται με την αισθητική διάσταση της φθοράς κυκλοφορεί το 1981 ο τόμος «Νεκρή Τεχνολογία» των Manfred Hamm και Rolf Steinberg. Για πρώτη φορά συναντάται μια τελείως νέα άποψη η «νεκρή τεχνολογία», συγκεκριμένα σαν μια εικόνα από μια οργανική αρχιτεκτονική, από κάτω, που φαίνεται ακόμα να είναι ζωντανό. Τα όρια ανάμεσα στη φύση και τις ανθρώπινες δημιουργίες είχε ξεπεραστεί.⁵²

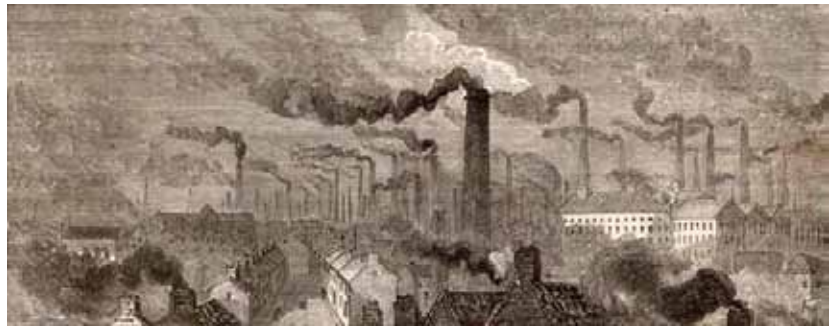
Παρά, όμως, τις κινήσεις και τις δράσεις για την αναγνώριση της βιομηχανικής κληρονομιάς, η αποδοχή δε φαίνεται να έχει ριζώσει μέσα στον καθένα και τα ένστικτα που διαμορφώθηκαν σε βάθος δύο αιώνων επιβιώνουν ακόμη. Η αναγνώριση ενός βιομηχανικού κτιρίου ως μνημείο από τον καθημερινό άνθρωπο είναι μια διαδικασία η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις απαιτεί συγκεκριμένο εκπαιδευτικό υπόβαθρο όσον αφορά τόσο τους νέους όσο και τους μεγαλύτερους σε ηλικία. Οφείλει να σημειωθεί εδώ ότι οι κακές αναμνήσεις από έναν, εργασιακό σε αυτή την περίπτωση χώρο, μπορούν να οδηγήσουν τους χρήστες του στο να στραφούν εναντίον του. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι το Kokerei Hansa στην περιοχή Huckarde του Dortmund. Παρότι οι προτάσεις για τη διατήρησή του και τη μετατροπή του ήρθαν το έτος 1992 μετά τον παροπλισμό του, 20 χρόνια σχεδόν μετά το 1975, οι συντηρητές μνημείων συνάντησαν ένα μεγάλο εμπόδιο. Οι κάτοικοι της περιοχής, ιδιαίτερα αυτοί που ζούσαν κοντά στο εργοστάσιο ή είχαν εργαστεί σε αυτό και είχαν αναγκαστεί να αποσυρθούν σε μια πρώιμη σύνταξη ή να αναζητήσουν εργασία αλλού στην περιοχή του Ρουρ, με το σύνθημα «αρκετά με τη βρωμιά» δήλωσαν αρκετά ξεκάθαρα τη θέση τους.⁵³ Αν και το Kokerei διατηρήθηκε και τελικά μετατράπηκε σε μουσείο, η αρχική αντίσταση των κατοίκων είναι αναντίρρητο γεγονός. Η αναγνώριση και αποδοχή των βιομηχανικών μνημείων και κτιρίων είναι μια διαδικασία που παρά την εξάπλωσή της δεν έχει εδραιωθεί εξίσου σε κάθε κοινωνική τάξη ακόμα και σήμερα, κάτι που δημιουργεί αφενός την ανάγκη διεύρυνσης της ενημέρωσης για αυτό το θέμα και δίνει τροφή αφετέρου στον προβληματισμό για το βαθμό στον οποίο η αναγνώριση της βιομηχανικής κληρονομιάς στρέφεται σε συγκεκριμένες ομάδες προωθώντας άθελά της έναν πολιτιστικό ελιτισμό.

10. Έκθεση φωτογραφίας σε αίθουσα του Hansa Kokerei στο Dortmund

52. Prietzel Cathrin, Nutzungsdruck-Konversionsmaßnahmen Bewahren Erneuern Gestalten: Die Umnutzung von industriellen Kulturdenkmälern in Schleswig-Holstein, 2009 Kiel, σελ. 59-60

53. Lemmer Ruth, Föhl Axel, Verschwunden, Vergessen, Gewahrt?, Industriedenkmale in Deutschland, εκδόσεις Redieck und Schade, 1999 Düsseldorf και Bonn, σελ. 113

«Θα έλεγε κανείς ότι τίποτε δε χρειάζεται παρά να ρίξουμε στο χώμα αυτά τα εξαμβλώματα και να χτίσουμε αξιοπρεπή σπίτια στη θέση τους. Το πρόβλημα είναι ότι καταστρέφοντας τις παραγκουπόλεις, καταστρέφονται και άλλα πράγματα μαζί. Η αρχαιολογία μπορεί να βοηθήσει στο να προσδιορίσουμε ποια είναι αυτά τα «άλλα πράγματα»...»

George Orwell για τις εργατικές κατοικίες στο Manchester κατά τη δεκαετία του 1930.⁵⁴

2.5 Αξία των Μνημείων

«Πύργοι από ασάλι και σίδηρο, κατασκευασμένα σύμφωνα με τους κανόνες της μηχανικής, κτίρια αυστηρά αφιερωμένα στον σκοπό τους, σχηματίζουν επιβλητικά έργα τέχνης της αρχιτεκτονικής. Τα μάτια μας αρχίζουν αργά να βλέπουν την ομορφιά αυτών των δημιουργιών και να βρίσκουν τον ενθουσιασμό για αυτά. Αν η τέχνη μπορεί να γίνει έκφραση του χρόνου, τότε τα βιομηχανικά μας κτίρια είναι η μεγαλύτερη απόδειξη της σημερινής τέχνης»

Τα παραπάνω αποτελούν εντυπώσεις του Paul Clemen, ενός συντηρητή μνημείων από το Saarland, όπως καταγράφηκαν το 1924 και προκαλούν εντυπώσεις. Παρόμοιοι είναι οι ισχυρισμοί του ένα χρόνο αργότερα στην πρωσική Ρηνανία. Ο Herrman Keuth, καλλιτέχνης και συντηρητής από το Saarland, περιγράφει «επιβλητικά έργα της τέχνης της αρχιτεκτονικής», «μεγαλεπήβολη ομορφιά» και «τη δυνατότερη απόδειξη της σημερινής τέχνης». Άλλες δηλώσεις της ίδιας εποχής αναφέρονται σε «απόλυτη ομορφιά» και «οικοδομήματα της τέχνης του χώρου» και ήδη από τότε σε «μοναδικά χαρακτηριστικά μνημεία». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι και οι δύο παρατηρήσεις, η καλλιτεχνική του Keuth για το Völklingen και η αρχιτεκτονική του Clemen για το Rheinhausen, αυστηρά μηχανικών κατασκευών, χαλυβουργιών και στις δύο περιπτώσεις, μιλάνε συγκεκριμένα και όχι παραδειγματικά για σημεία σταθμούς της νέας τάξης πραγμάτων. Η συντήρηση των μνημείων είχε μια τάση να στρέφει την προοπτική της στον όρο του «καλλιτεχνικά όμορφου», ιδιαίτερα καθώς αυτό επεκτεινόταν και σε άγνωστα για τότε νοηματικά πεδία. Έτσι και αλλιώς πρέπει να αναγνωριστεί από το παρασκήνιο της εποχής, κατά την οποία έγιναν αυτές οι δηλώσεις, ότι ενόψει του παλιότερα

11. Το βιομηχανικό Manchester στα τέλη του 19ου αιώνα

54. Stratton Michael, Trinder Barrie, Twentieth century industrial archaeology, εκδόσεις E & FN Spon, 2000 Λονδίνο σελ. 143

ακόμα εξαπλωμένου δισταγμού, να αναγνωρίσουν μνημεία της αρχιτεκτονικής μετά το πέρας του 19ου αιώνα, τώρα εμφανίζεται ένας σημαντικός νεωτερισμός. Ιδιαίτερα η δήλωση του Clemens για «κτίρια ως μοναδικά χαρακτηριστικά μνημεία» της εποχής προϋδεάζει για τις επόμενες εξελίξεις στη θεώρηση των μνημείων και κάνει κατανοητό το μέγεθος της αξίας τους.⁵⁵ Θα έλεγε κανείς ότι η αισθητική και ο βιομηχανικός εξοπλισμός με το πρώτο άκουσμα δεν ταιριάζουν. Ο βιομηχανικός εξοπλισμός σήμερα θεωρείται από πολλές πλευρές: οικονομική, κοινωνική, πολιτική, ιστορική, πολιτισμική, εθνολογική και αισθητική. Η αισθητική (αίσθηση – αίσθημα) λειτουργεί σαν προσπάθεια αναζήτησης διαχρονικών αξιών. Ίσως στην εποχή της πληροφορικής η σκέψη προς το παρελθόν γίνεται σαν ένα αντιστάθμισμα προς το διαρκή καταιγισμό με ψηφιακές πληροφορίες. Πέρα από τη νοσταλγική ματιά μπορεί μέσα από μια πρακτική θεώρηση του παραδοσιακού πλούτου να αντληθεί γνώση για το παρόν.⁵⁶

Οι λόγοι για τους οποίους τα μνημεία είναι απαραίτητα και η διάσωσή τους ύψιστης σημασίας δεν είναι περιορισμένοι σε ένα αυστηρά επιστημονικό πλαίσιο, το οποίο απευθύνεται μόνο στους αρμόδιους ειδικούς, ή στη μουσειακή συλλογή τους. Ο άνθρωπος έχει μια βασική ανάγκη, αυτή του να θυμάται. Εθνικά χαρακτηριστικά καθώς και αξίες κοινές σε όλη την Ευρώπη σε μεγάλο βαθμό καθορίζονται από τα πολιτιστικά και αρχιτεκτονικά μνημεία. Φέρουν μαζί τους τη μνήμη προηγούμενων εποχών με ό,τι αυτό συνεπάγεται και οι πληροφορίες που τα συνοδεύουν είναι πολύ πιο ευρείες από ό,τι μπορεί να φανταστεί κανείς. Πέρα, όμως, από το, αυτονόητο, ξύπνημα της μνήμης συνεισφέρουν και στον προσδιορισμό της ταυτότητας κάθε ομάδας, είτε πρόκειται για ένα μικρό χωριό που αναφέρεται στην παλιά του εκκλησία είτε για μια ολόκληρη χώρα που αναζητά το είναι της στη δομή και το σχηματισμό των αστικών συνόλων της. Η χωρική/τοπική ποικιλία και οι ιδιαιτερότητες τους θεωρούνται ταυτόχρονα μαρτυρίες αλλά και αξιοθέατα. Τα μνημεία αποτελούν ένας μέρος μια κοινής διαδικασίας ανάπτυξης. Είτε αν τα συγκρίνουμε, ή τα δούμε μαζί, είναι υλικές αποδείξεις, οι οποίες ενσαρκώνουν διανοητικούς κόσμους, συστήματα αξιών, και των τρόπων ζωής και τις πράξεις των ανθρώπων του παρελθόντος.⁵⁷ «Ετσι...», κατά τον Aldo Rossi, «...ο χαρακτήρας ολόκληρων εθνών, πολιτισμών και εποχών, διαφαίνεται μέσα από το σύνολο των αρχιτεκτονικών έργων τους που αποτελεί το εξωτερικό τους περίβλημα».⁵⁸

Σύμφωνα με τη Χάρτα του Nizhny Tagil για τη βιομηχανική κληρονομιά: «Η βιομηχανική κληρονομιά έχει κοινωνική αξία ως τμήμα των καταλοίπων της καθημερινής ζωής συνηθισμένων ανδρών και γυναικών και, με αυτή την ιδιότητα, προσδίδει μια σημαντική αίσθηση ταυτότητας. Έχει τεχνολογική και επιστημονική αξία στην ιστορία της μεταποίησης, της μηχανικής, των κατασκευών και μπορεί να έχει και σημαντική αισθητική αξία για την ποιότητα της αρχιτεκτονικής, της μελέτης και του σχεδιασμού».⁵⁹

55. Föhl Axel, Bauten der Industrie und Technik, Schriftenreihe des deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz, 1994 σελ. 29

56. Ζαφειροπούλου Σιμόνη, Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, 1998 Αθήνα, σελ. 42

57. Vereinigung der Landesdenkmalpfleger c/o Landesamt für Denkmalpflege Hessen, Vorsitzender: Prof. Dr. Gerd Weiss, εκδόσεις Michael IMHOF 2011 Petersberg σελ. 13

58. Aldo Rossi, Η αρχιτεκτονική της πόλης, μτφρ. Βασιλική Πετρίδου, εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1987 σελ. 192

59. Χάρτα του Nizhny Tagil για τη βιομηχανική κληρονομιά, μτφρ. Χριστίνα Αγριαντώνη και Νίκος Μπελαβίλας, 2003, Ρωσία σελ. 2

12. Το χυτήριο του Königshütte (βασιλική σιδηρουργία) με τη γοθτική του αρχιτεκτονική το 1904 πριν εκσυγχρονιστεί τη δεκαετία του 1950

Εκτός των άλλων τα μνημεία αποτελούν **σημαντικά το-
πόσημα**, απλά και μόνο εξαιτίας της υπεροχής του μεγέθους τους. Πολλά έχουν ξεχωριστά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, από βενετσιάνικα παράθυρα που τοποθετούνταν στα αετώματα των πρώτων μύλων, μέχρι περίτεχνους πύργους και καμινάδες. Ειδικότερα στα παλαιότερα βιομηχανικά κτίρια επιβιώνουν δείγματα αρχιτεκτονικών τύπων τα οποία δεν έχουν μονάχα αισθητική αξία αλλά και ιδεολογική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εφαρμογή του γοθτικού ρυθμού στα σιδηρουργεία του Königshütte, του οποίου η μορφή θυμίζει γοθτική εκκλησία. Αξίζει να σημειωθεί εδώ η ταύτιση που υπήρχε ανάμεσα στη γοθτική αρχιτεκτονική και τη «γερμανική εθνική ταυτότητα» το 19ο αιώνα. Οι χαρακτηριστικές αυτές μορφές απέπνεαν τις έννοιες «θρησκεία», «πατρίδα» και «τέχνη». Το γοθτικό στοιχείο θεωρούταν «ανέκαθεν άξιου σεβασμού», «όμορφο» και συνεπώς «γερμανικό». ⁶⁰ Η γοθτική αρχιτεκτονική εκπροσωπούσε την «Έκφραση του ιερού». Ενσωμάτωνε την πράξη και την επιδίωξη για κάτι υψηλότερο. Στους ρομαντικούς κρικικούς εκείνης της εποχής έφερνε μια «Ανάμνηση του μεγάλου παρελθόντος και την ελπίδα για ένα πλουσιότερο μέλλον». ⁶¹ Μέσα στο μνημειακό χαρακτήρα επιβιώνουν όλες αυτές οι αξίες και η αναζήτηση ταυτότητας ενός όχι και τόσο μακρινού παρελθόντος.

Βάσει των παραπάνω τα κτίρια-μνημεία δεν κρατάνε μονάχα ζωντανές αποδείξεις της μνήμης σημαντικών επιτευγμάτων, μεγάλων προσωπικοτήτων και του έργου τους αλλά και, σύμφωνα με τον Goethe, «υπάρχουν ως ντοκουμέντα ενός σταδίου του ανθρώπινου πολιτισμού». Αντίθετα, όμως, με τη δημοφιλή άποψη της σημερινής προστασίας μνημείων, ο πρώιμος 19ος αιώνας δεν ήταν απαραίτητα μια κλειστοφοβική εποχή για τους σύγχρονούς του. Σε μεγάλο βαθμό τα κτίρια μνημεία έδειχναν το «στάδιο γνώσης» που είχε επιτευχθεί διέδιδαν τη λειτουργία τους ως πρότυπα. Ιδιαίτερα σε «περιόδους κρίσης» αναζητούταν σε αυτά η ελπίδα της κατεύθυνσης. Τα ως μνημεία αναγνωρισμένα «μνημειώδη κτίρια» συνέδεαν το παρελθόν με το παρόν, όπου τα επιτεύγματα και οι απαιτήσεις της τεχνολογίας καλύπτονταν με ένα ύφασμα διανθισμένο με αποσπάσματα της ιστορίας της αρχιτεκτονικής. Όφειλαν «με κάθε συνέπεια και όλον τον πλούτο του επικρατούντος στυλ να εξυμνούν τα αιώνια, ιδεατά επιτεύγματα του πολιτισμού» σύμφωνα με τον Herrman Lotze στην Ιστορία της Αισθητικής του. ⁶²

60. Slotta Rainer, Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ.: Άγις Παπαδόπουλος, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA, 1991 Αθήνα, σελ. 150

61. Mende Michael και Föhl Axel, Niedersachsen und Bremen: Denkmale der Industrie und Technik, Nicolaische Verlagsbuchhandlung, 1990 Berlin σελ. 9

62. Mende Michael και Föhl Axel, Niedersachsen und Bremen: Denkmale der Industrie und Technik, Nicolaische Verlagsbuchhandlung, 1990 Berlin, σελ. 11

Τα κατάλοιπα κτισμάτων, αν υπάρχουν επί τόπου, ή αν υπάρχουν αναπαραστάσεις τους, αποτελούν εξαιρετικές μαρτυρίες, αφού ανακαλούν άθελά τους τις συνθήκες εργασίας, όπως, λ.χ., ο διαθέσιμος χώρος γύρω από τα μηχανήματα, ο φωτισμός των θέσεων εργασίας, η παρουσία ή όχι εγκαταστάσεων κοινωνικού χαρακτήρα. Πρέπει να γίνονται παραλληλισμοί, όχι τόσο με ότι σήμερα υπάρχει όσο με άλλες παραγωγικές μονάδες, εγκατεστημένες σε γειτονικές χώρες, σε χρονολογίες αρκετά κοντινές.

Τα τεχνικά μνημεία μπορούν να διαφωτίσουν και τα προβλήματα των σχέσεων ανάμεσα στην εργοδοσία και το συνδικαλιστικό κίνημα των εργαζομένων. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η λεγόμενη «αίθουσα προστασίας του δικαίου» στο Friedrichsthal – Bildstock, η οποία αποτελεί την πιο εντυπωσιακή μαρτυρία του πρώτου συνδικαλιστικού κινήματος των εργατών του Saar και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον Nikolaus Warken τον επονομαζόμενο και «Eckstein» (καρό). Αποτελεί τεκμήριο της πρώτης απόπειρας των εργατών των ορυχείων να αποσπάσουν κοινωνικές βελτιώσεις από τη βασιλική διεύθυνση των ορυχείων. Οι απάνθρωπες συνθήκες εργασίας είχαν οδηγήσει τους εργάτες σε μαζικές απεργίες υπό την ηγεσία του Nikolaus Warken με τις οποίες κατάφεραν να αποσπάσουν κάποιες βελτιώσεις στην εργασία καθώς και κατοχυρώσεις κάποιων δικαιωμάτων τους. Η «αίθουσα προστασίας του δικαίου» ήταν ο χώρος συγκέντρωσης τον οποίο κατασκεύασαν με αυστηρά δική τους χρηματοδότηση και συνεισφορές. Διασώζεται μάλιστα η πληροφορία ότι κάθε εργάτης μαζί με τα χρήματα που προσέφερε, έφερνε μαζί του και ένα τούβλο για το κτίριο. Όταν το κίνημα καταπνίγηκε κάποια χρόνια αργότερα και πιο μετά ακόμα υποκινητές και εκπρόσωποι της εξουσίας ξεχάστηκαν, το κτίριο αυτό παραμένει σιωπηλός μάρτυρας εκείνων των πρώτων κινήσεων για την κατοχύρωση των εργατικών δικαιωμάτων.⁶³

Με αυτό το παράδειγμα αναδεικνύεται μια άλλη διάσταση της αξίας των μνημείων. Διαφαίνεται ότι τα τεχνικά μνημεία μπορούν εξίσου καλά να απαντήσουν σε κοινωνικά προβλήματα και ερωτήματα. Προφανώς στη διήγηση μιας τέτοιας ιστορίας δεν αρκούν μόνο οι τεχνικές εγκαταστάσεις μόνες τους: πρέπει να διεξαχθούν έρευνες τόσο στο υλικό των αρχείων όσο και στις προφορικές μαρτυρίες, οι οποίες οφείλουν να καταγραφούν πριν χαθούν οριστικά. Εφόσον, όμως, αξιοποιηθούν ως πηγή επεξηγήσεων μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα ακόμη και για την τύχη μεμονωμένων ατόμων, όπως για το Nikolaus Warken.⁶⁴

Έτσι διαφαίνεται η σπουδαιότητα που έχουν για την έρευνα της βιομηχανικής αρχαιολογίας κτίρια ή μηχανές μικρής, εκ πρώτης όψεως, αξίας. Φανερώνουν τη δύναμη που έχουν οι γυμνοί τοίχοι ενός τεχνικού μνημείου να ξυπνούν και να τεκμηριώνουν σε μεμονωμένες περιπτώσεις την ιστορία της ανθρώπινης δραστηριότητας και του πόνου. Τέτοια μνημεία είναι οι σιωπηλοί μάρτυρες συναισθημάτων και αναγκών που χαρακτήρισαν ή και μετέβαλλαν ολόκληρες εποχές της ανθρώπινης ιστορίας οδηγώντας τον κόσμο στη σημερινή του εικόνα.⁶⁵ Αξίζει να αναλογιστεί εδώ κανείς το παράδειγμα του Aldo Rossi: «*Επισκεφθείτε ένα άσυλο: ο πόνος είναι κάτι το συγκεκριμένο. Βρίσκεται στους τοίχους, στις αυλές, στους θαλάμους. Όταν οι κάτοικοι του Παρισιού κατέστρεψαν τη Βασίλη, διέγραψαν ταυτόχρονα αιώνες αδικίας και πόνου, που η συγκεκριμένη μορφή τους για το Παρίσι ήταν η Βασίλη*».⁶⁶ Όμοια μπορεί κανείς να νιώσει τα φαντάσματα των εργατών να περιπλανιούνται στα ορυχεία του Γκόσλαρ τα οποία είναι μέχρι και σήμερα ανοιχτά στο κοινό (η ξενάγηση μά-

---

63. Slotta Rainer, Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ.: Άγις Παπαδόπουλος, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA, 1991 Αθήνα, σελ. 92-95

64. Slotta Rainer, ο.π. σελ. 94-95

65. Slotta Rainer, ο.π. σελ. 99-100

66. Aldo Rossi, Η αρχιτεκτονική της πόλης, μτφρ. Βασιλική Πετρίδου, εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1987 σελ. 141

λιστα γίνεται υπό το ελάχιστο φως που δούλευαν τότε οι εργάτες) ή στα υπόγεια του Zeche Zollern, όπου ο κατάλογος των νεκρών ανθρακωρύχων ξυπνάει το δέος στον επισκέπτη. Με τον τρόπο αυτόν γίνεται ένα μικρό βήμα προς το στόχο: τη ζωντανή ιστορία που γίνεται κατανοητή στο σύνθετο σύνολο της και έχει στο κέντρο της τον άνθρωπο. Ταυτόχρονα, από το κτίριο του φρεατίου, το υπνωτήριο και τη μηχανή τεκμηριώνεται με μια δεύτερη προσέγγιση ένα πλήθος μεμονωμένων πεπρωμένων: του ανώνυμου εργάτη στη στοά του ορυχείου ή του νέου κοριτσιού στην επεξεργασία του ορυκτού στην επιφάνεια του εδάφους, του χειριστή, του διευθυντή του συμβούλου και της ανώνυμης διευθύνσης του ορυχείου. Η ιστορία είναι μια αλληλουχία σχέσεων που προκαλούνται από ανθρώπους κυρίως από μεμονωμένα άτομα. Για το λόγο αυτό έχουμε το δικαίωμα της αναζήτησης και ανάδειξης των μεμονωμένων πεπρωμένων πίσω από τα τεχνικά μνημεία.⁶⁷

Οφείλει, ωστόσο, εδώ να σημειωθεί η **επιλεκτική φύση της μνήμης του ανθρώπου**. Ο επισκέπτης σε ένα φεουδαρχικό κάστρο δε θυμάται τόσο το δεσποτισμό της μοναρχίας όσο συγκινείται με το ρομαντισμό τον οποίο έχει αυτή η εποχή για το σήμερα. Αντίστοιχα λειτουργεί και ένας επισκέπτης σε ένα βιομηχανικό μνημείο. Η μνήμη των αντιξοοτήτων και των απάνθρωπων συνθηκών εργασίας υπάρχει ακόμα αλλά τείνει να χάνεται στο ρομαντισμό που δημιουργούμε για το παρελθόν. Οι άνθρωποι, όμως, οι οποίοι είχαν δουλέψει σε αυτά τα εργοστάσια ή των οποίων οι ζωές είχαν επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από αυτά έχουν μια διαφορετική αντιμετώπιση. Είναι συμβολικό το ξέσπασμα σε δάκρυα μιας γυναίκας σε μια από τις «ημέρες ανοιχτών μνημείων» η οποία είχε γνωρίσει τον άντρα της στο δρόμο για τη δουλειά στη σιδηροδρομική. Δεν της είχε επιτραπεί ποτέ να εισέρθει στο χώρο. Όσο λειτουργούσε η επιχείρηση όσοι δεν είχαν εργασία εκεί ήταν αποκλεισμένοι έξω.⁶⁸ Είναι, λοιπόν, υποχρέωση του ανθρώπου να περιορίζει την εξωραϊσμένη αυτή εικόνα στο νου του και να διατηρεί μια σφαιρική αντίληψη των πραγμάτων. Αντίστοιχες κινήσεις πρέπει να κάνουν και τα μουσεία και οποιαδήποτε άλλη μορφή της ιστορικής μνήμης.

---

67. Slotta Rainer, Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ.: Άγις Παπαδόπουλος, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA, 1991 Αθήνα, σελ. 100

68. Föhl Axel, Bauten der Industrie und Technik, Schriftenreihe des deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz, 1994 σελ. 133

2.6 Μεθοδολογία, κριτήρια και οργανισμοί

«Οι χώροι της βιομηχανικής κληρονομιάς έχουν μεγάλη ποικιλία όσον αφορά το λόγο του σχεδιασμού τους και την εξέλιξή τους μέσα στο χρόνο. Πολλές εκπροσωπούν διαδικασίες, τεχνολογίες αλλά και τοπικές και ιστορικές συνθήκες ενώ άλλες αποτελούν εξέχοντα επιτεύγματα παγκόσμιας επιρροής. Άλλα είναι συγκροτήματα και διαδικασίες ή συστήματα που πραγματοποιούνται σε πολλαπλούς χώρους, των οποίων τα συστατικά είναι ανεξάρτητα με διαφορετικές τεχνολογίες και αντιπροσωπεύουν διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Η σημασία και η αξία της βιομηχανικής κληρονομιάς είναι διαφωτιστική για τα ίδια τα κτίρια ή την περιοχή, το είδος του υλικού, τα διάφορα συστατικά, τα μηχανήματα και το περιβάλλον, εκφρασμένα στο βιομηχανικό τοπίο, με έγγραφη καταγραφή, καθώς και τις άυλες καταγραφές που υπάρχουν στις μνήμες, τις τέχνες και τις παραδόσεις».⁶⁹

Εξαιτίας της μεγάλης σημαντικότητάς τους και της αξίας τους, τα μνημεία πρέπει να γίνονται αντικείμενο προσεκτικής διαχείρισης. Με τον όρο «διαχείριση» εννοείται το σύνολο των εργαλείων, των μεθόδων, των οργανώσεων και των οργανισμών, καθώς και η νομοθεσία που τα συνοδεύει, το οποίο συνεισφέρει στον εντοπισμό, στην αναγνώριση, στην καταγραφή, στην προστασία και στον καθορισμό του τρόπου ανάδειξης των μνημείων.

2.6.1 Μεθοδολογία και κριτήρια

Ο ευρύς σημερινός ορισμός του μνημείου καθώς και ο μεγάλος αριθμός καταλοίπων της βιομηχανικής εποχής, ο οποίος, ωστόσο, μειώνεται σταδιακά – γεγονός που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη από τους συντηρητές μνημείων – κάνουν την επιλογή και την αναγνώριση των μνημείων μια επίπονη και χρονοβόρα διαδικασία. Είναι, λοιπόν, απαραίτητο ειδικά στο χώρο των τεχνικών μνημείων να επιλέγονται με αυστηρά κριτήρια τα πιο τυπικά και χαρακτηριστικά επιτεύγματα αυτού του χώρου αποκλείοντας έτσι τα πιο κοινά ή αυτά που δεν καταφέρνουν με τέτοια επιτυχία να μεταδώσουν το πνεύμα της εποχής. Πρέπει, λοιπόν, να οριστούν τα κριτήρια τα οποία διαχωρίζουν το μνημείο από ένα οποιοδήποτε κατάλοιπο του παρελθόντος.

Αρχικά πραγματοποιείται η σύνταξη του αρχείου και η σε βάθος ανάλυση του μνημείου και εκτιμάται με αυτόν τον τρόπο η σημασία του στο πλαίσιο των γενικότερων φαινομένων. Από εδώ μπορούν να προκύψουν συμπεράσματα για τον καλύτερο τρόπο ανάδειξης του. Κριτήρια αξιολόγησης ενός μνημείου μπορούν να θεωρηθούν τα εξής:⁷⁰

- Η σημασία του μνημείου σε σχέση με τον τόπο στον οποίο αναφέρεται: μπορούμε να διακρίνουμε μνημεία «τοπικής» ή «περιφερειακής σημασίας» ή ακόμα και «εθνικής» ή «διεθνούς»

69. Χάρτα του Δουβλίνου για τη συντήρηση των τοποθεσιών, κτιρίων, περιοχών και τοπίων βιομηχανικής κληρονομιάς, 2011 άρθρο 2

70. Slotta Rainer, Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ.: Άγις Παπαδόπουλος, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA, 1991 Αθήνα, σελ. 208-209

- Η μοναδικότητα του μνημείου: Είναι προφανές ότι το να διατηρηθεί οτιδήποτε πληρεί τα χαρακτηριστικά του τεχνικού μνημείου αποτελεί μια ουτοπία. Χρειάζεται, συνεπώς, να επιλεχθούν με προσοχή, ώστε να διατηρηθεί από κάθε σημαντική κατηγορία αντικειμένων τουλάχιστον ένα. Στην περίπτωση όπου υπάρχουν περισσότερα εξίσου άξια και αντιπροσωπευτικά μνημεία τότε θα πρέπει να επιλεγεί αυτό το οποίο βρίσκεται σε ένα περιβάλλον όπου οι συνθήκες εργασίας και λειτουργίας που σχετίζονται με αυτό είναι περισσότερο εμφανείς.
- Η κατάσταση του μνημείου: όταν υπάρχει δυνατότητα επιλογής, τότε επιλέγεται το μνημείο το οποίο βρίσκεται σε καλύτερη κατάσταση, για να διατηρηθεί και να αναδειχθεί. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι οφείλει να γίνεται προσπάθεια να διασωθούν όσο το δυνατόν περισσότερα μνημεία, για να αποφευχθεί το ενδεχόμενο μιας μελλοντικής στιγμής στο χρόνο, όπου δε θα υπάρχει κανένα μνημείο.

Για να μη συμβεί κάτι τέτοιο, είναι ευθύνη του συντηρητή, να προστατέψει και τα υπόλοιπα κατάλοιπα του παρελθόντος, στα πλαίσια του δυνατού, από τη φθορά που μπορεί να τους επιφέρει το περιβάλλον τους και τη θεώρησή τους ως λιγότερο σημαντικά. Σύμφωνα με το Rainer Slotta: «Όλα πρέπει να αποτυπωθούν, καταλογογραφηθούν και τεκμηριωθούν – και το «όλα» οφείλει να υπογραμμιστεί. Είναι αυτονόητο ότι τμήματα ιδιαίτερης σημασίας πρέπει να μεταφερθούν σε μουσεία ή συλλογές, για να διασφαλιστεί η δυνατότητα της προσεκτικής εξέτασής τους, εφόσον αυτή κριθεί απαραίτητη. Γιατί πόσες φορές, αλήθεια, δεν προέκυψαν από ένα μικρό κομμάτι ενός μνημείου συμπεράσματα με γενικότερη ισχύ; Και πόσες φορές δεν προέκυψαν καινούρια, διαφοροποιημένα ερωτήματα; Θα πρέπει να καταβληθεί κάθε προσπάθεια, ώστε τα μνημεία να παραμείνουν όσο γίνεται περισσότερο *in situ*, στο παλιό, φυσικό τους περιβάλλον ή – εφόσον κριθεί αναγκαίο ή σκόπιμο – να μεταφερθούν σε κάποιο άλλο μέρος. Διότι δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι και οι εργασίες κατεδάφισης στοιχίζουν χρήματα συχνά μάλιστα πολλά που ενδεχομένως θα αρκούσαν για τη συντήρηση του μνημείου».⁷¹ Η μελέτη της βιομηχανικής αρχαιολογίας για οποιοδήποτε βιομηχανικό μνημείο δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να πραγματοποιείται μονωμένη από το φυσικό περιβάλλον του ή το ιστορικό πλαίσιο του.⁷²

Ό,τι θεωρείται σημαντικό **πρέπει να διασώζεται**, ακόμα και όταν δεν είναι δυνατή η ομαλή ένταξή τους στο σχεδιασμό, παρά μόνο με σκοπό τη διάσωσή του. Έτσι διατηρείται η αρχή της αντιστρεψιμότητας, της αποφυγής δηλαδή οποιασδήποτε καταστροφής εφόσον δεν υπάρχει δυνατότητα σωστής αξιοποίησης στο παρόν, για να δεχθούν πιθανόν μια καλύτερη στο μέλλον. Σύμφωνα με το Νίκο Μπελαβίλα: «Η τελική επιλογή δεν έχει να κάνει με την ανάδειξη, τη χρήση και τελικά την ένταξη στον υπάρχοντα χώρο σε όλες τις κλίμακές του, αλλά και στην καθημερινότητα όσων αποτελούν υλικό που συγκροτεί μια εικόνα και μια «ιστορία»,

71. Slotta Rainer, Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ.: Άγις Παπαδόπουλος, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA, 1991 Αθήνα, σελ. 209

72. Palmer Marilyn, Neaverson Peter, Industry in the Landscape, εκδόσεις Routledge, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 13

έχοντας υπ' όψιν ότι η επέμβαση αφορά συνήθως ένα ζων και εξελισσόμενο κέλυφος σε μια ζώσα και εξελισσόμενη κοινωνία. Από εκεί και πέρα, η έμπνευση και συνθετική τόλμη ήταν και είναι το βασικό εργαλείο της αρχιτεκτονικής, υπό την προϋπόθεση της βαθιάς επίγνωσης του υποκειμενισμού των επιλογών που επιβάλλει η εποχή, ο τόπος οι κοινωνικές συνθήκες».⁷³

Η διατήρηση, ωστόσο, δεν είναι μια στιγμιαία απόφαση αλλά μια διαδικασία με μεγάλη διάρκεια. Δεν αρκεί η αναγνώριση ενός μνημείου αν στη συνέχεια εγκαταλειφθεί στην τύχη του μέχρι η φθορά και η ερείπωση να κυριαρχήσουν πάνω του. Δυστυχώς κάτι τέτοιο συμβαίνει, καθώς συμβαδίζει πολλές φορές με συμφέροντα των τοπικών εξουσιών δίχως διορατικότητα ή οικονομικό ορίζοντα. Κατά τον Slotta: «Είναι πολύ λογικότερο να διαμορφωθούν τα μνημεία κατά τρόπο που να ανταποκρίνεται σε λειτουργικές αναγκαιότητες ανάλογες του περιβάλλοντός τους».⁷⁴ Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η μεταφορά του ανελκυστικού σκελετού από το ορυχείο Germania στο Dortmund πάνω από το Bergbau Museum στο Bochum, το οποίο αναλύθηκε παραπάνω.

Μια σημαντική κατηγοριοποίηση η οποία πρέπει να αναφερθεί και να αναλυθεί εδώ είναι αυτή του διαχωρισμού των μνημείων σε μνημεία τέχνης και τεχνικά μνημεία. Ένα τέτοιο έργο έχει μεγάλο βαθμό δυσκολίας, καθώς και οι δύο κατηγορίες υπάγονται στο γενικότερο χαρακτηρισμό των «πολιτισμικών μνημείων», όπου οι έννοιες «τέχνη» και «τεχνική» συνυπάρχουν. Ο διαχωρισμός γίνεται ακόμα πιο δύσκολος, όταν ένα μνημείο κατατάσσεται και στις δύο κατηγορίες όπως για παράδειγμα ένα τεχνικό μνημείο το οποίο έχει διακοσμηθεί με ιδιαίτερα αισθητικά στοιχεία. Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι ο διαχωρισμός αυτός δεν είναι απόλυτος ούτε πάντα επιθυμητός. Κάτι τέτοιο για παράδειγμα δεν νοούταν το 19ο αιώνα. Μια απόλυτη και αδιάλλακτη απόφαση πολλές φορές μπορεί να δημιουργήσει περισσότερα εμπόδια από ότι να συνεισφέρει στην καλύτερη κατανόηση και ανάδειξη του μνημείου. Μια τέτοια διαδικασία μπορεί να επιτευχθεί με ερωτήματα διεπιστημονικού χαρακτήρα. Μερικά παραδείγματα τεχνικών μνημείων και μνημείων τέχνης εκτίθενται παρακάτω:

Οι μηχανικές εγκαταστάσεις του Kokerei Hansa ή οι γερανοί του Kampnagel στο Αμβούργο στην περιοχή Hamburg Nord είναι δύο παραδείγματα εξοπλισμού, ο οποίος βρίσκεται σε αχρηστία. Δεν έχουν σε καμία περίπτωση το «καλλιτεχνικό στοιχείο» ούτε υπήρξε σκοπός να γίνουν μνημεία, όταν κατασκευάστηκαν. Ο ρόλος τους ήταν αυστηρά καθορισμένος και λειτουργικός. Σήμερα, ωστόσο, και τα δύο τεχνικά αυτά μνημεία μας παρέχουν πολλές πληροφορίες για την εποχή τους όσον αφορά την τότε εργασία. Είναι αδύνατον να χαρακτηριστούν ως μνημεία τέχνης. Υπό αυτό το πρίσμα μπορεί κανείς να δει και άλλα κομμάτια εξοπλισμού, όπως υψικάμινοι, ανελκυστικοί σκελετοί, υδρόμυλοι κλπ.

---

73. Μπελαβίλας Νίκος, Τα μνημεία και οι εποχές τους, GRA review 4, Summer-Autumn 2012 Αθήνα, σελ. 17

74. Slotta Rainer, Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ.: Άγις Παπαδόπουλος, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA, 1991 Αθήνα,, σελ. 209-210

Υπάρχουν περιπτώσεις απώλειας των «τεχνικών» χαρακτηριστικών ενός μνημείου και τη μετεξέλιξή του σε «μνημείο τέχνης». Αυτά τα μνημεία προέρχονται συνήθως από παλιά ενιαία σύνολα που έχουν καταστραφεί και έχασαν την τεχνική εγκατάσταση, η οποία αποτελούσε το κύριο χαρακτηριστικό τους.

Η αντίστροφη περίπτωση, της μετεξέλιξης, δηλαδή, ενός μνημείου τέχνης σε τεχνικό, είναι πολύ σπανιότερη. Είναι ελάχιστες οι περιπτώσεις παλατιών ή μοναστηριών που μετατράπηκαν κάποια στιγμή σε βιομηχανίες, έχασαν τον αρχικό τους χαρακτήρα και έγιναν τεχνικά μνημεία, διατηρώντας τις τεχνικές τους εγκαταστάσεις. Μια από αυτές είναι του Mettlach, στην περιοχή του Saar: το παλιό κτίσμα της μονής στεγάζει μια βιομηχανική μονάδα της εταιρίας Villeroy & Boch. Το φαινόμενο της υιοθέτησης της αρχιτεκτονικής των παλατιών από βιομηχανίες και εταιρίες είναι πολύ πιο συχνό (λ.χ. στο Schney).⁷⁵

Γίνεται συνεπώς κατανοητό ότι το να χαρακτηριστεί ένα μνημείο ως «τεχνικό» έγκειται στη θέληση καθώς και στο πώς αντιλαμβάνεται κανείς την επιλογή των κριτηρίων που τα καθορίζουν. Όταν ένα μνημείο αναφέρεται μόνο σε επιτεύγματα στον τομέα των μηχανολογίας και το τεχνικό χαρακτηριστικό επικρατεί, τότε μπορεί κανείς να το εντάξει με ευκολία στα τεχνικά μνημεία. Σε περιπτώσεις μεμονωμένων μνημείων ή όταν υπάρχουν σύνολα, όπου το τεχνικό και το αισθητικό στοιχείο συνυπάρχουν, παρατηρείται ότι τα τεχνικά μνημεία μειώνονται, όταν εξετάζονται υπό το πρίσμα της ύπαρξης ή μη τεχνικών εγκαταστάσεων. Όταν, όμως, επιβιώνουν πληροφορίες σχετικές με τις διαδικασίες παραγωγής από ιστορικές πηγές τότε σημειώνεται αύξηση στον αριθμό των μνημείων τα οποία μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως τεχνικά.

Η βιομηχανική αρχαιολογία είναι, όπως και οι άλλες επιστήμες, ένα μέσο για να ερμηνευτεί η εξέλιξη των φαινομένων στον ευρύτερο τομέα των βιομηχανικών δραστηριοτήτων. Η ακριβής παρατήρηση των εμπειρικών και τεχνικών δεδομένων καταλήγει στη λεπτομερή και ακριβή περιγραφή τους, και αυτό είναι, κατά γενικό κανόνα, η βάση της επιστημονικής τους ερμηνείας.

Για να κατανοηθεί η βιομηχανική πραγματικότητα, είναι πιο σημαντικό να συνειδητοποιηθεί πρώτα το σχέδιο λειτουργίας της επιχείρησης (Betriebsplan) και όχι η απλή χωροθέτηση των κτιρίων τα οποία πολλές φορές μάλιστα τοποθετούνταν εκτός πόλης. Κατανοώντας το σκοπό και τη λειτουργία της επιχείρησης μπορεί να αποσαφηνιστεί και η λογική γύρω από κάθε διαδικασία της. Οι ογκώδεις κατασκευές και εξοπλισμοί είναι πολύ δυσκολότερο να διασωθούν απ' ό,τι τα μικρά αντικείμενα ή τα αρχεία, που είναι όμως ίσως πιο τρωτά ή που συχνά έχουν χαθεί νωρίτερα. Οι αναμνήσεις παλαιών εργατών, είτε απλών αυτόπτων μαρτύρων, παρουσιάζουν πάντοτε μεγάλο ενδιαφέρον, και αξίζει να τις ακούσουμε με προσοχή, να τις σημειώσουμε ή να τις μαγνητοφωνήσουμε, γιατί είναι αναντικατάστατες, και θα εξαφανιστούν και αυτές με τη σειρά τους όταν σβήσουν και οι τελευταίοι επιζώντες

75. Slotta Rainer, Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ.: Άγις Παπαδόπουλος, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA, 1991 Αθήνα, σελ. 213

των όχι τόσο μακρινών αυτών περιόδων. Αξιόλογες πηγές αποτελούν και τα ρομαντικά, νατουραλιστικά και λαϊκά μυθιστορήματα του 19ου αιώνα (Βίκτωρ Ουγκώ, Κάρολος Ντίκενς, Εμίλ Ζολά κ.α.) καθώς και οι κοινωνικές έρευνες φιλόδοξων (βαρόνος de Morogues, οι γιατροί Guerin και Villerme), για να έρθει κανείς σε επαφή με το βιομηχανικό κόσμο της εποχής εκείνης, και αποτελούν μια απαραίτητη προσέγγιση για τον επιστημονικό αυτό κλάδο.⁷⁶

*«Η εις βάθος γνώση της βιομηχανικής και κοινωνικοοικονομικής ιστορίας μιας περιοχής ή χώρας ή οι συνδέσεις αυτών με άλλα κομμάτια του κόσμου είναι απαραίτητες, για να κατανοήσει κανείς τη σημαντικότητα των χώρων και των κτιρίων της βιομηχανικής κληρονομιάς».*⁷⁷

2.6.2 Οργανισμοί

Όλες οι παραπάνω διαδικασίες για την προστασία των μνημείων θα ήταν αδύνατες χωρίς την υποστήριξη και το συγχρονισμό των προσπαθειών από τοπικούς και διεθνείς οργανισμούς. Η συνεισφορά τους δεν περιορίζεται εκεί αλλά και στη διεύρυνση της συνειδητοποίησης του τι αποτελεί μνημείο και πόσο μεγάλη είναι η αξία του. Οι γνωστότεροι από αυτούς τους οργανισμούς είναι η UNESCO, το ICOMOS και η TICCIH. Εκτός αυτών, όμως, υπάρχουν και μικρότεροι εθνικής αλλά και τοπικής εμβέλειας όπως η Γερμανική Εθνική Επιτροπή για την Προστασία των Μνημείων. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι κάθε κρατίδιο της Γερμανίας έχει το δικό της οργανισμό για την προστασία των μνημείων.

Μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα, η αρχιτεκτονική κληρονομιά απασχολούσε μόνο εθνικές ανησυχίες και οι περισσότεροι νόμοι που αφορούν τη προστασία ιστορικών κτιρίων στην Ευρώπη χρονολογούνται από εκείνη την περίοδο. Αμέτρητες οργανώσεις υπήρχαν σε κάθε χώρα, αλλά το πεδίο δράσης τους περιοριζόταν πάντα στα σύνορα της χώρας τους. Ο πολιτιστικός διεθνισμός, όπως τον ξέρουμε σήμερα, ήταν αποτέλεσμα του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, με τη δημιουργία της λεγεώνας των εθνών, και περισσότερο μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, με τη δημιουργία του ΟΗΕ και την ίδρυση της UNESCO.

Ένα σημαντικό βήμα προς τη σημερινή αντίληψη των μνημείων γίνεται με το συνέδριο της Αθήνας το 1931, το οποίο είχε θέμα την αποκατάσταση ιστορικών κτιρίων, και στη συνέχεια η **χάρτα των Αθηνών** που συντάχθηκε από τον Le Corbusier στο 4ο CIAM στην Αθήνα το 1933 και δημοσιεύθηκε το 1943 στο Παρίσι. Τότε εισάγεται για πρώτη φορά η ιδέα της παγκόσμιας κληρονομιάς ενώ ταυτόχρονα αρχίζει να αυξάνεται η ευαισθητοποίηση των ειδικών σχετικά ανά τον κόσμο.⁷⁸

76. Pinard Jacques, Η βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ. Γεώργιος Σπανός, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1991 σελ. 45

77. Χάρτα του Δουβλίνου για τη συντήρηση των τοποθεσιών, κτιρίων, περιοχών και τοπίων βιομηχανικής κληρονομιάς, 2011 άρθρο 5

78. Χάρτα των Αθηνών για την αποκατάσταση των ιστορικών μνημείων, 1931

13. Max Schulze Sölde - Die Zeit der Technik (Ο καιρός των μηχανών)

Το 1951 στο Παρίσι το πρώτο συνέδριο από αρχιτέκτονες και ειδικούς ιστορικών κτιρίων πρότεινε ότι για τις χώρες οι οποίες δεν έχουν ακόμα κεντρική οργάνωση για την προστασία ιστορικών κτιρίων παρέχεται η δυνατότητα για την ίδρυση μιας τέτοιας εξουσίας, και στο όνομα της UNESCO, όλες οι χώρες μέλη συμμετέχουν στο διεθνές κέντρο για τη μελέτη, διατήρηση και αποκατάσταση της πολιτιστικής κληρονομιάς [(ICCRUM) International Center for the Study of the Preservation and the Restoration of Cultural Property] που είχε την έδρα του στη Ρώμη.

Στο δεύτερο συνέδριο Αρχιτεκτόνων και ειδικών ιστορικών κτιρίων στη Βενετία το 1964, υιοθετήθηκαν 13 αναλύσεις, η πρώτη ήταν η παγκόσμια χάρτα των αποκαταστάσεων, περισσότερο γνωστή ως **χάρτα της Βενετίας**, και η δεύτερη που προωθήθηκε από την UNESCO συνετέλεσε στη δημιουργία του διεθνούς συμβουλίου μνημείων και (ιστορικών) τοποθεσιών International Council on Monuments and Sites (ICOMOS).

Η χάρτα της Βενετίας δημιουργήθηκε από την ανάγκη για τη δημιουργία μιας οργάνωσης από ειδικούς στη διατήρηση και αποκατάσταση ανεξάρτητα από τις ήδη υπάρχουσες υπηρεσίες μουσειολόγων, ICOM. Το **ICOMOS** δουλεύει για την προστασία και διατήρηση τόπων πολιτιστικής κληρονομιάς. Είναι η μόνη παγκόσμια μη κυβερνητική οργάνωση στο είδος της, η οποία είναι αφιερωμένη στο να προωθεί την εφαρμογή θεωρίας, μεθοδολογίας και επιστημονικών τεχνικών στη διατήρηση της αρχιτεκτονικής και αρχαιολογικής κληρονομιάς. Η δουλειά του βασίζεται στις αρχές που διατυπώθηκαν το 1964 στη χάρτα της Βενετίας. Πρόκειται για ένα δίκτυο από ειδικούς το οποίο επωφελείται από τη διεπιστημονική ανταλλαγή των μελών του, ανάμεσα στους οποίους βρίσκονται αρχιτέκτονες, ιστορικοί, αρχαιολόγοι, ιστορικοί της τέχνης, γεωγράφοι, ανθρωπολόγοι, μηχανικοί και πολεοδόμοι.⁷⁹

Ένας ακόμα οργανισμός, ο οποίος δραστηριοποιείται στα πλαίσια της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι η Διεθνής Επιτροπή για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς – **TICCIH** (The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage). Πρόκειται για ένα διεθνή, μη κυβερνητικό οργανισμό, ο οποίος ιδρύθηκε το Μάιο του 1973 στο Ironbridge της Μεγάλης Βρετανίας. Μέλη του είναι ενώσεις και πρόσωπα από όλον τον κόσμο. Το TICCIH συνεργάζεται με το ICOMOS και την UNESCO για την προστασία των καταλοίπων της βιομηχανίας σε όλο τον πλανήτη. Σε αυτά περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων μεταλλουργίες, κλωστοϋφαντουργίες, βυρσοδεψία, ορυχεία, ατμόμυλοι, σιδηροδρομικά δίκτυα, γέφυρες και ενεργειακοί σταθμοί, ναυπηγεία, φάροι αλλά και εργατικοί οικισμοί ή λιμενικές εγκαταστάσεις.⁸⁰ Στο ίδιο πλαίσιο δραστηριοποιείται και το E-FAITH (European Federation of Associations of Industrial and Technical Heritage: Ευρωπαϊκός Σύνδεσμος Οργανισμών για τη Βιομηχανική και Τεχνική Κληρονομιά). Προωθεί τη συνεργασία και την ανταλλαγή ιδεών μεταξύ των διάφορων οργανισμών καθώς και την αλληλοϋποστήριξή τους για την επίτευξη κοινών στόχων.⁸¹

79. <http://www.icomos.org/en/about-icomos/mission-and-vision/history>

80. <http://www.ticcih.gr/index.php?timicat1=94758&timicat2=0>

81. <http://www.e-faith.org/home/?q=content/what-e-faith>

Στη Γερμανία το Έτος Προστασίας των Μνημείων, το 1975, προσέφερε την ευκαιρία να δημιουργηθεί ένα συντονιστικό ίδρυμα σε ομοσπονδιακό επίπεδο. Το 1973 αφιερώνεται στην προετοιμασία για το έτος των μνημείων και για τις σχέσεις με τον τύπο ιδρύεται η «γερμανική εθνική επιτροπή για την προστασία των μνημείων», η οποία ανατίθεται στο ομοσπονδιακό υπουργείο εσωτερικών. Η επιτροπή διατηρήθηκε και μετά το 1975 και χρησιμοποιήθηκε για τις σχέσεις των υπηρεσιών μνημείων του τοπίου με τον τύπο και τη δημοσιότητα. Έτσι ήταν δυνατόν να δοθεί προσοχή στα θέματα ανησυχίας της προστασίας των μνημείων σε ομοσπονδιακό πλαίσιο και να συγχρονιστούν οι σχετικές με τα μνημεία δράσεις.⁸²

Ένας άλλος οργανισμός, ο οποίος έχει συνεισφέρει στη διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς στη Γερμανία είναι το **IBA Emscher Park** (Internationale Bauausstellung Emscher Park=διεθνής κατασκευαστική έκθεση στον Emscher). Ξεκίνησε τις δραστηριότητές του στις 21 Απριλίου του 1989 και ολοκλήρωσε την πορεία του το 1999. Σκοπός του είναι η εισαγωγή και εφαρμογή πολεοδομικών, κοινωνικών, πολιτιστικών και οικολογικών προτάσεων για τη διατήρηση και την επανάχρηση των βιομηχανικών μνημείων στην περιοχή του Ρουρ. Για να το πετύχει αυτό, το IBA Emscher Park συνεργάστηκε όχι μόνο με επιχειρήσεις και συνδέσμους αλλά και με τις κινήσεις των κατοίκων της περιοχής. Στα χρόνια της δράσης του σχεδιάστηκαν και πραγματοποιήθηκαν 120 project με ποικίλους στόχους. Ανάμεσα τους βρισκόταν η προστασία των μνημείων, η επιδιόρθωση των καταστροφών στο περιβάλλον και η ανάπτυξη κοινωνικών πρωτοβουλιών και ενδιαφέροντος για την ευρύτερη περιοχή. Σημαντικά έργα του IBA Emscher Park αποτελούν το Landschaftspark Duisburg Nord, η νέα χρήση του Gasometer στο Oberhausen και του Jahrhunderthalle στο Bochum.⁸³

Γενικότερα στη Γερμανία από τη δεκαετία του 1970 και ύστερα αναπτύχθηκαν πολλά κινήματα κατοίκων που ίδρυσαν ομάδες διαφύλαξης της ιστορικής μνήμης της περιοχής τους. Ανάμεσα στα ενδιαφέροντά τους ήταν η διαφύλαξη της βιομηχανικής ιστορίας, της ζωής των εργατών από τη ματιά των «από κάτω» και όχι όπως την προωθούσε το κράτος. Τα Stadtteilarchiven, όπως ονομάζονται, μας παρέχουν σήμερα πολύτιμες πληροφορίες για το παρελθόν τόσο της γειτονιάς, όσο της βιομηχανίας και της εργατικής τάξης. Φροντίζουν εκτός άλλων για τη διατήρηση συγκεκριμένων βιομηχανικών κτιρίων, καθώς και για τα στοιχεία τα οποία σχετίζονται με τη μνήμη τους. Το όνομα τους σημαίνει αρχεία συνοικιών (ή τμημάτων πόλεως) και πρόκειται σήμερα για μη κυβερνητικές οργανώσεις των οποίων ο κύριος στόχος είναι η συλλογή στοιχείων από τα τελευταία εκατό χρόνια της πόλης είτε πρόκειται για φωτογραφίες, βιβλία, σχέδια είτε για καρτ ποστάλ με εικόνες του Αμβούργου και η έκθεσή τους έτσι ώστε η πόλη να γνωρίζει την ιστορία της. Φυσικά και η βιομηχανία αποτελεί κομμάτι αυτής, οπότε και αυτή πρέπει να προστατευτεί. Υπάρχουν 19 τέτοια αρχεία στην πόλη του

82. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, *Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur*, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000 σελ. 198

83. http://de.wikipedia.org/wiki/Internationale_Bauausstellung_Emscher_Park

Αμβούργου. Το Honigfabrik, το Drahtstifte-Fabrik Feldtmann και το Gängeviertel φιλοξενούν στους χώρους τους μεταξύ άλλων τα Stadtteilarchiven του Wilhelmsburg, του Ottensen και του Neustadt αντίστοιχα.⁸⁴

Πέραν των παραπάνω, στη Γερμανία το κάθε κρατίδιο έχει μία ή περισσότερες μέρες το χρόνο αφιερωμένες στη βιομηχανική κληρονομιά ή στην τεχνική. Οι μέρες αυτές, καθώς και το περιεχόμενό τους, μπορεί να διαφέρουν από κρατίδιο σε κρατίδιο. Έτσι υπάρχει η μέρα των μύλων ή η ημέρα του νερού και των σχετικών υποδομών κλπ. Αυτές οι ημέρες βοηθούν τους κατοίκους των κοντινών περιοχών να έρθουν σε επαφή με τα κοντινά σε εκείνους βιομηχανικά και τεχνικά μνημεία και ταυτόχρονα αποτελούν και ένα λόγο αναζωογόνησής τους, καθώς οργανώνονται επισκέψεις τόσο σε παροπλισμένες εγκαταστάσεις όσο και σε εργοστάσια που λειτουργούν ακόμη. Επίσης οργανώνονται σε αυτά εκδηλώσεις, οι οποίες ενίοτε είναι και δωρεάν, προσκαλώντας τον καθένα στα βιομηχανικά μνημεία.

Το 2015, τέλος, πρόκειται να οριστεί ως **Ευρωπαϊκό Έτος Βιομηχανικής και Τεχνικής Κληρονομιάς** γιορτάζοντας τα 40 χρόνια από το 1975, το Έτος Προστασίας των Μνημείων. Η απόφαση λήφθηκε κοινή συναινέσει πολλών οργανισμών βιομηχανικής κληρονομιάς από όλη την Ευρώπη στη συνάντηση στο Calais της Γαλλίας το Νοέμβριο του 2009.⁸⁵

2.7 Μνημεία και τοποθεσίες της βιομηχανικής κληρονομιάς στη λίστα παγκόσμιας κληρονομιάς της UNESCO⁸⁶

- Αυστραλία
Royal Exhibition Building and Carlton Gardens (2004)
- Αυστρία
Πολιτιστικό τοπίο Hallstatt – Dachstein Salzkammergut (1997)
Σιδηρόδρομος Railway (1998)
- Βέλγιο
Οι 4 ανεκκυστήρες στο Canal du Centre και ο περιβάλλων χώρος τους, La Louviere και La Roeulx (Hainault) (1998)
Τα νεολιθικά ορυχεία πυρίτη στη Spiennes (Mons) (2000)
Το συγκρότημα κατοικιών-εργαστηρίων-μουσείων Plantin-Moretus (2005)
- Βολιβία
Πόλη του Potosi (1987)
- Βραζιλία
Ιστορική πόλη του Ouro Preto (1980)
Ιστορικό κέντρο της πόλης Olinda (1982)
Ιστορικό κέντρο της πόλης Diamantina (1999)
Ιστορικό κέντρο της πόλης Goias (2001)
- Χιλή
Εργοστάσιο αλατιού Humberstone and Santa Laura (2005)

84. http://www.hamburger-geschichtswerkstaetten.de/html/ueber_uns____.html

85. <http://www.e-faith.org/home/?q=content/european-industrial-and-technical-heritage-year-2015>

86. <http://international.icomos.org/18thapril/2006/whsites.htm>

- Κίνα
Όρος Qincheng και το αδρευτικό σύστημα Dujiargyan (2000)
- Κούβα
Αρχαιολογικό τοπίο των πρώτων φυτειών καφέ στη νοτιοανατολική Κούβα (2000)
- Τσεχία
Κυτθα Hora: Ιστορικό κέντρο με την εκκλησία της Αγίας Βαρβάρας και τον καθεδρικό της Παναγίας στο Sedlec (1995)
- Φινλανδία
Εργοστάσιο χαρτιού και χαρτονιού Verla (1996)
- Γαλλία
Βασιλικά ορυχεία αλατιού στο Arc-et-Senans (1982)
Pont du Gard (Ρωμαϊκό υδραγωγείο) (1985)
Canal du Midi (1996)
- Γερμανία
Ορυχεία του Rammelsberg και η ιστορική πόλη του Goslar (1992)
Σιδηρουργεία Völklingen (1994)
Συγκρότημα ορυχείων Zollverein στο Essen (2001)
- Ινδία
Ορεινός σιδηρόδρομος της Ινδίας (1999, 2005)
Σταθμός Chhatrapati Shivaji (πρώην Victoria Terminus)(2004)
- Ιταλία
Crespi d'Adda (1995)
- Μεξικό
Ιστορική πόλη του Guanajuato και τα προσκείμενα ορυχεία (1988)
Ιστορικό κέντρο του Zacatecas (1993)
- Ολλανδία
Δίκτυο Μύλων στο Kinderdijk-Elshout (1997)
Ιστορικό κέντρο του Zacatecas (1993)
- Νορβηγία
Røros (1980)
- Πολωνία
Ορυχείο αλατιού Wieliczka (1978)
- Σλοβακία
Banska Stiavnica (1993)
- Ισπανία
Παλιά πόλη της Segovia και το υδραγωγείο της (1985)
Las Medulas (1997)
- Σουηδία
Σιδηρουργεία Engelsberg (1993)
Ορυχεία του Μεγάλου Χάλκινου Βουνού στο Falun (2001)
Ραδιοφωνικός σταθμός Varberg (2004)
- Ηνωμένο Βασίλειο και Βόρεια Ιρλανδία
Ironbridge Gorge (1986)
Βιομηχανικό τοπίο Blaenavon (2000)
Μύλοι του Derwent Valley (2001)
New Lanark (2001)
Saltaire (2001)
Liverpool – Εμπορική ναυτική πόλη (2004)

3.1 Ορισμοί

• Ο όρος τοπίο αναφέρεται σε έναν πολιτιστικό προσδιορισμό του τόπου, ο οποίος στην απλούστερη των περιπτώσεων περιορίζεται στην πολιτιστική αντίληψη και ερμηνεία, ενώ στις περιπλοκότερες περιπτώσεις περιλαμβάνει τη δομική, κατασκευαστική παρέμβαση.¹ Με άλλα λόγια τοπίο είναι η πολιτιστική θεώρηση του τόπου. Το πώς αυτό γίνεται αντιληπτό κατέχει κεντρική θέση στο νεότερο δυτικό πολιτισμό.² Για τον αρχαιολόγο και τον ιστορικό το τοπίο είναι η φυσική έκφανση των αλλαγών που προκλήθηκαν από τον άνθρωπο τόσο στο χώρο όσο και στο χρόνο και μπορούν να ερμηνευθούν από ένα εκπαιδευμένο μάτι.³

• Με τον όρο πολιτιστικό τοπίο εννοείται μια επιστημονική αντίληψη του τοπίου η οποία συμπεριλαμβάνει τόσο την υψηλή πνευματική δραστηριότητα όσο και την υλική, και πιθανόν ταπεινή, πρακτική διαδικασία.⁴

• Αστικό τοπίο θεωρείται το «τοπίο» που περιλαμβάνει το περιβάλλον της πόλης δομημένο και μη, καθώς και ότι συνδέεται με αυτό. Σε αυτή την κατηγορία υπάγονται όχι μόνο ο υλικός παράγων, όπως τα κτιριακά συγκροτήματα, οι συγκοινωνιακές υποδομές, οι υπαίθριοι διαμορφωμένοι αστικοί χώροι κλπ. αλλά και ο πολιτιστικός παράγων, δηλαδή οι μνήμες και η ανθρώπινη θεώρηση που συνδέονται με τον αστικό χώρο.

• Με τον όρο βιομηχανικό τοπίο αναφέρεται κανείς στον τόπο, όπου κυριαρχούσαν οι χρήσεις της βιομηχανίας. Στους κόλπους του δε συμπεριλαμβάνει μόνο την ευρύτερη περιοχή της βιομηχανίας αλλά και τα ίδια τα βιομηχανικά συγκροτήματα, τις κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες, τη σχέση του τόπου με τις παραγωγικές και αναπτυξιακές διαδικασίες, τον τρόπο διαβίωσης και κατοίκησης καθώς και όλες τις μνήμες που είναι άρρηκτα δεμένες μαζί του. Εκεί βρίσκεται παράλληλα και η έννοια της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς δίνοντας στο βιομηχανικό τοπίο τη διάσταση του αντικειμένου ιστορικής μνήμης.⁵

3.2 Σχετικά με τη θεώρηση του βιομηχανικού τοπίου

Οι έρευνες σχετικά με το βιομηχανικό τοπίο και τη βιομηχανική αρχαιολογία, κυρίως σε ότι αφορά τον προσδιορισμό τους ως επιστημονικά πεδία, έχουν πάνω από 40 χρόνια πορείας στο Αμβούργο, στη Γερμανία. Κατά τους Frank Norbert Nagel και Winfried Schenk: «Η βιομηχανική αρχαιολογία πρέπει εδώ πάνω από όλα να κατανοηθεί ως μέθοδος καλύτερης έρευνας του πολιτιστικού τοπίου, αν και μπορεί να σταθεί και ως αυτοδύναμος κλάδος».⁶ Η θεώρηση του πολιτιστικού τοπίου μέσω της βιομηχανικής αρχαιολογίας προέκυψε από το γενικότερο χώρο της ιστορικής γεωγραφίας και χρησιμοποίησε την ορολογία και τη μεθολογία που είχε εφαρμόσει νωρίτερα ο κλάδος της μελέτης της ερήμωσης. Αυτός ο κλάδος μελετά εκτός άλλων πώς οι περίοδοι ερήμωσης επηρεάζουν ολόκληρες περιοχές. Από τις μελέτες του γίνεται ξεκάθαρο ότι υπάρχουν φάσεις μπρος και πίσω στην εξέλιξη του πολιτιστικού τοπίου και ότι σχηματίζονται

1. Μωραΐτης Κώστας, Το τοπίο, Πολιτιστικός προσδιορισμός του τοπίου, εκδόσεις Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα 2005, σελ. 16

2. Μωραΐτης Κώστας από τη συλλογή Πορεία: τιμητικός τόμος στον καθηγητή Διονύση Α. Ζήβα / Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων, εκδόσεις Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα 2007, σελ. 432

3. Palmer Marilyn, Industrial Archaeology: Principles and Practice, εκδόσεις Routledge, Νέα Υόρκη 1998 σελ. 16

4. Μωραΐτης Κώστας, Το τοπίο, Πολιτιστικός προσδιορισμός του τοπίου, εκδόσεις Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα 2005, σελ. 7

5. Οικονομοπούλου Μάρθα, Αποβιομηχάνιση και πολιτιστική πολιτική, Η περίπτωση της πόλης του Πειραιά, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, ΔΠΜΣ – Αρχιτεκτονική και σχεδιασμός του χώρου, Αθήνα 2011 σελ. 29

6. Nagel Frank Norbert, Kulturlandschaftsforschung und Industriearchäologie, Ergebnisse der Fachsitzung des 52. Geographentags Hamburg, εκδόσεις Franz Steiner, Geographische Gesellschaft Hamburg, Stuttgart 2001 σελ. 1

Πάνω: 1. Η χαλυβουργία August Thyssen στο Duisburg με τις παρακείμενες κατεστραμμένες από τον πόλεμο εργατικές κατοικίες.

Δεξιά σελίδα: 2. Το βιομηχανικό τοπίο του Duisburg τη δεκαετία του 1950, μετά τους δύο παγκοσμίους πολέμους. Πυκνοί καπνοί πάνω από τις εργατικές συνοικίες είναι ο τίτλος της φωτογραφίας του Carl Andreas Abel

και επηρεάζονται με αυτόν τον τρόπο όχι μόνο τα αρχικά χωριά και οι κοιλάδες αλλά και όλο το πολιτιστικό τοπίο και κυρίως οι βιομηχανίες, οι επιχειρήσεις και οι δρόμοι μετακίνησης. Μπορεί να ειπωθεί ότι η βιομηχανική αρχαιολογία αποτελεί τη λογική συνέχεια της μελέτης ερήμωσης. Συγκεκριμένα η έρευνα της ερήμωσης και του πολιτιστικού τοπίου είχε φροντίσει ελάχιστα για τη μελέτη των τεχνολογικών αναπτυξιακών αλμάτων και πάντα άφηνε την αίσθηση ότι κάτι υπολειπόταν, καθώς οι αντίθετες χρήσεις των στοιχείων του πολιτιστικού τοπίου (όπως κτιρίων και επιφανειών) που προκύπτουν από τις ερημώσεις δεν ήταν αρχικά αντικείμενο παρατήρησης, κάτι το οποίο, όμως, μετεξελίχθηκε με αργούς ρυθμούς. Η βιομηχανική αρχαιολογία προσπάθησε να γεμίσει αυτά τα κενά. Σε όλες τις λεπτομέρειες, ιδιαίτερα τις τεχνολογικές των αυτόνομων μνημείων ή μηχανών, δεν χρειάστηκε για αυτό το λόγο να εξεταστεί από την πλευρά της γεωγραφίας.⁷

Τα βιομηχανικά τοπία αποτελούν το **ανομοιογενές εκείνο μείγμα** το οποίο περιέχει ταυτόχρονα υλικές και άυλες παραμέτρους. Είναι μόνο τα τελευταία 250 χρόνια κατά τα οποία η βιομηχανική εξέλιξη επιβλήθηκε πάνω στο ανθρωπογενές τοπίο (του οποίου η μορφή μέχρι τότε ήταν κατά κύριο λόγο αγροτική) και οι επιρροή της ήταν συγκριτικά κατακλυσμική, δεδομένου του χρόνου στον οποίο πραγματοποιήθηκε.⁸ Οι εγκαταστάσεις και τα μηχανήματα, πολλά από τα οποία θεωρούνται μνημεία της τεχνικής, στέκονται ως οι σιωπηλοί μάρτυρες των διαδικασιών και των κοινωνικό-οικονομικό δομών μιας εποχής όχι και τόσο μακριά από το σήμερα και φέρουν τις μνήμες της απασχόλησης των ανθρώπων. Το αισθητικό κριτήριο μπορεί να μην απουσιάζει αλλά σίγουρα δεν είναι κυρίαρχο. Οι μορφές της φυσικής ανάπτυξης είναι διαφορετικές με ιδιόμορφα συνονθυλεύματα φυτών να αναπτύσσονται σήμερα τρεφόμενα από τη βιομηχανική σκουριά. Τα βιομηχανικά τοπία αποτελούν πάνω από όλα το αποτύπωμα ενός χώρου διαβίωσης και απασχόλησης των ανθρώπων και αξιολογούνται με κριτήριο τη σημασία τους για αυτούς. Υπήρξαν και συνεχίζουν να υπάρχουν ως σημεία αναφοράς και είναι αυτά που μετατρέπουν κενές νοηματικά εκτάσεις σε πολιτισμικά φορτισμένους τόπους.⁹

Υπό τις μεθοδικές εξελίξεις, όπως αυτές έγιναν στην Αγγλία, η συστηματοποιημένη εξέταση της εξέλιξης των βιομηχανικών τοπίων αναφέρει ένα σημαντικό στοιχείο: «Ο βιομηχανικός αρχαιολόγος, αν θέλει να έχει πραγματική κατανόηση του χώρου και των αντικειμένων της βιομηχανικής επανάστασης, πρέπει να κοιτάει το τοπίο στο σύνολό του. Η βιομηχανική αρχαιολογία είναι εν μέρει μια μελέτη του τοπίου και δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια εξ ολοκλήρου θεματική προσέγγιση». (Cossons, 1993) Ήδη ως κριτήριο τακτοποίησης εξαπλώθηκε σε μεγάλο βαθμό η σχετική με το τοπίο προσέγγιση στη βιομηχανική αρχαιολογία. Αντιπροσώπευε τη γρήγορη, οπτική αντίληψη των αντικειμένων και των κατασκευών.¹⁰

Η θεώρηση της φύσης και του τοπίου ως σημεία εκκίνησης για την περιγραφή των βιομηχανικών παρεμβάσεων και αλλαγών αντικατοπτρίζει μια στάση, η οποία μπορεί να συσχετιστεί τόσο με την τοπική προστασία όσο και με τις σύγχρονες οικολογικές ιδέες. Τουλάχιστον πέτυχε αυτή η θεώρηση στο να περιορίσει μια απομόνωση της ιστορικής εξέλιξης και στο να θέσει το σχηματισμό των τωρινών σχέσεων ως αποτέλεσμα αναρίθμητων διαφορετικών και αλληλοεξαρτώμενων διαδικασιών, οι οποίες ανιχνεύονται στο περιβάλλον στην ευρύτερη έννοιά τους. Παλαιότερες επιστημονικές μέθοδοι θεώρησης και ανάλυσης

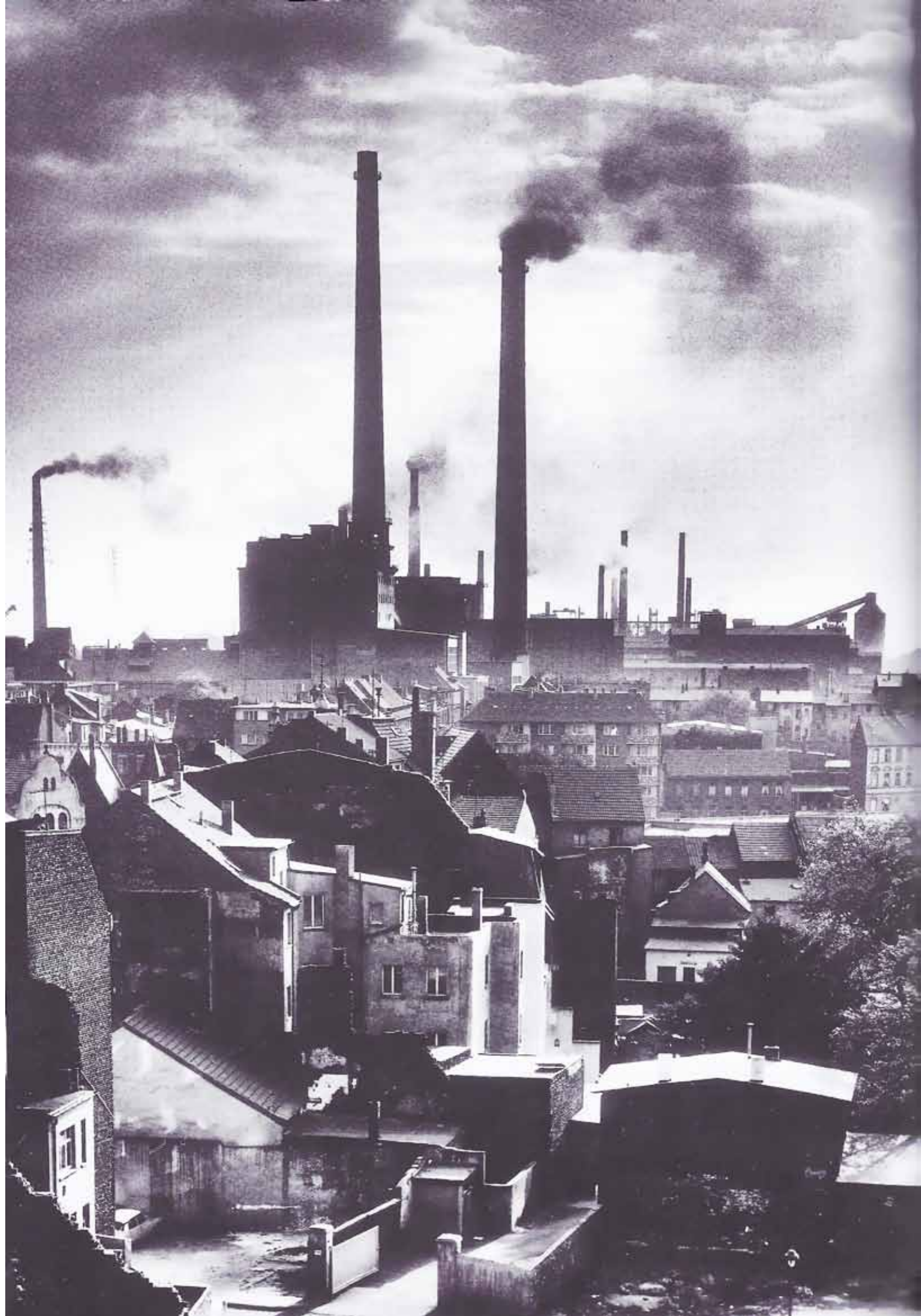
7. Nagel Frank Norbert, Kulturlandschaftsforschung und Industriearchäologie, Ergebnisse der Fachsitzung des 52. Geographentags Hamburg, εκδόσεις Franz Steiner, Geographische Gesellschaft Hamburg, Stuttgart 2001 σελ. 2

8. Palmer Marilyn, Industrial Archaeology: Principles and Practice, εκδόσεις Routledge, Νέα Υόρκη 1998 σελ. 16

9. Οικονομοπούλου Μάρθα, Αποβιομηχάνιση και πολιτιστική πολιτική, Η περίπτωση της πόλης του Πειραιά, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, ΔΠΜΣ – Αρχιτεκτονική και σχεδιασμός του χώρου, Αθήνα 2011 σελ. 29

10. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000 σελ. 129

του τοπίου όπως η ιστορική γεωγραφία, η οικονομική γεωγραφία και η έρευνα του πολιτιστικού τοπίου συμπεριλαμβάνονται εδώ, αν και απουσιάζει η σύνδεση και η εκτίμηση των κτισμάτων ως πηγές.¹¹

Η **καταγραφή** των βιομηχανικών τοπίων εξελίχθηκε σε μια καταγραφή των σημαντικότερων απερχόμενων τρόπων σκέψης της βιομηχανικής αρχαιολογίας για τις εργασίες, τους στόχους και τις δυνατότητες της προστασίας και της συντήρησης των μνημείων. Έτσι είναι πιθανό να παρουσιαστούν σημαντικά διαφορετικές αναμεταξύ τους προσεγγίσεις, όπως για παράδειγμα η συστηματική, «αρχαιολογική» παρέμβαση σε ιστορικές νομικές μονάδες (π.χ. οικόπεδα), μέσω της Nuffield Survey του Ironbridge Gorge, οργανωμένη από την Ironbridge Trust. Μια περισσότερο ιστορικό-λειτουργική, οικονομικά και κοινωνικά ιστορική προσέγγιση αντιπροσωπεύουν οι αναλύσεις του βιομηχανικού τοπίου, όπως κατανοούν οι Palmer και Neaverson από αρχαιολογικά εκμεταλλεύσιμης βάσης. Δεν αναφέρονται σε χωρικές διαστρωματώσεις αλλά σε λειτουργικές και αιτιώδεις συσχετίσεις και ανάγκες, σε ένα δίκτυο από χωρικές και χρονικές σχέσεις. Οι προτεινόμενες από αυτούς βασικές προϋποθέσεις οικονομικών δραστηριοτήτων δημιουργούν ένα σύμπλεγμα θεμελιωδών, οικονομικών και κοινωνικών ερωτήσεων, των οποίων η αντίστοιχη απάντηση ή ξεχωριστή λύση βρίσκεται σε συγκεκριμένο περιεχόμενο και καταγράφεται από φαινόμενα του τοπίου και της κατασκευής.¹²

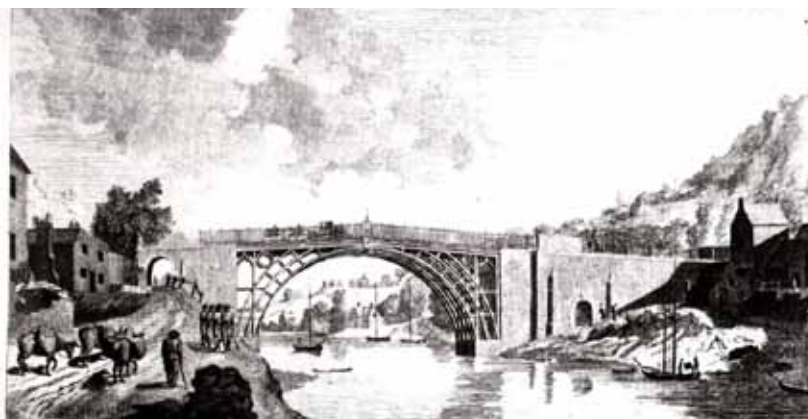
Από την εποχή της κίνησης για την τοπική προστασία η επεκταμένη από άποψη περιεχομένου και θεωρητικά επαναπροσδιορισμένη συντήρηση μνημείων συνδέθηκε με την προστασία του τοπίου. Τα μνημεία ενταγμένα στο τοπίο τους όπως και τα ίδια τα φυσικά και πολιτιστικά τοπία θεωρήθηκαν ανεξάρτητα άξια προστασίας στοιχεία. Αντιπροσωπευτικό των παραπάνω είναι το γεγονός ότι η τοπική προστασία, μερικές φορές σε συνεργασία με τη Deutsche Werkbund, αντιπρόσταν πάντα στην καταστροφή οργανικά αναπτυσσόμενων τοπίων και τοποθετούταν υπέρ ενός λογικού σχεδιασμού. Φαίνεται ότι εδώ συχνά, εκουσίως ή μη, δεν υπήρχε διάκριση ανάμεσα σε ένα ευρύ, ιδεατό «αρχαίο τοπίο» και σε ένα δυναμικά εξελισσόμενο πολιτιστικό τοπίο, αν και ο όρος άρχισε σύντομα να υπονοεί την κατανόηση και την αλλαγή. Εκτός αυτού ο όρος πολιτιστικό τοπίο αντιστοιχούσε παλαιότερα κυρίως στα σχηματισμένα πριν από τη βιομηχανική εποχή τοπία – μια παραδοχή η οποία φαίνεται νοσταλγική και μακριά από την πραγματικότητα δεδομένης της σημερινής κατανόησης της βιομηχανικής κουλτούρας και των αναριθμητών, μεγάλης σημασίας, μη αναστρέψιμα βιομηχανικά μορφοποιημένων περιοχών.¹³

11. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, *Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur*, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000 σελ. 129

12. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, ο.π. σελ. 130

13. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, *Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur*, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000 σελ. 267-268

14. Lemmer Ruth, Föhl Axel, *Verschwunden, Vergessen, Gewahrt?*, *Industriedenkmale in Deutschland*, εκδόσεις Redieck und Schade, 1999 Düsseldorf και Bonn, σελ. 69

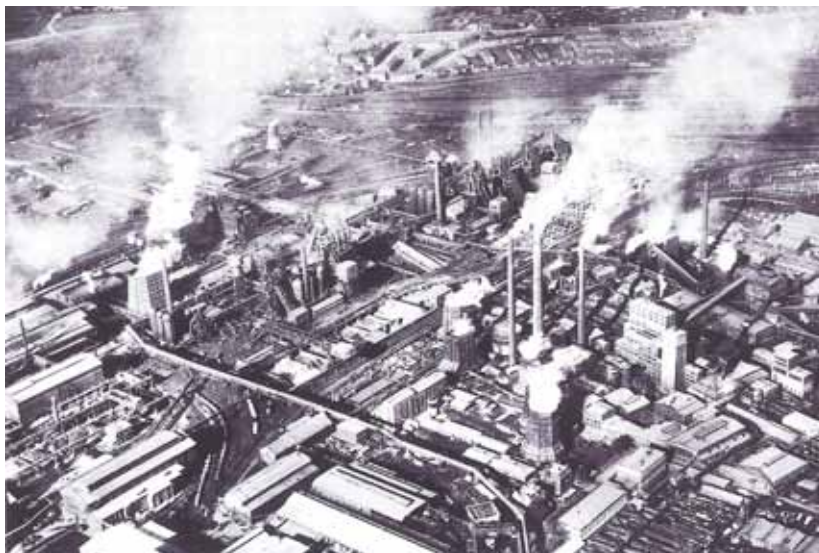

3.3 Εκφάνσεις του βιομηχανικού τοπίου

Το βιομηχανικό τοπίο από την απαρχή της ύπαρξής του κατείχε και κατέχει κυρίαρχη θέση στη διαμόρφωση του φυσικού και του αστικού τοπίου. Πρώιμες οιονεί βιομηχανικές οικονομικές δραστηριότητες άφησαν το σημάδι τους στο τοπίο, ήδη από την αρχαιότητα. Αρχικά η ακόρεστη ανάγκη για ξυλεία –η οποία ήταν αναντικατάστατη τόσο για την κατασκευή κτιρίων όσο και ως καύσιμη ύλη- οδήγησε στην αποψίλωση και τη διάβρωση ολόκληρων περιοχών. Στην Ολλανδία η κατασκευή φραγμάτων για τη διεκδίκηση καλλιεργήσιμων εκτάσεων από τη θάλασσα το 18ο αιώνα μεταβάλλει ριζικά το τοπίο. Το 19ο αιώνα με τη βιομηχανική επανάσταση υπήρξε μια ραγδαία άνοδος της υπερεκμετάλλευσης και της ανάπτυξης. Οι πρώτες βιομηχανίες αποτέλεσαν κέντρα γύρω από τις οποίες αναπτύχθηκαν πόλεις ή είχαν τέτοια θέση στον αστικό ιστό, ώστε να επηρεάσουν άμεσα την εξέλιξη του. Αναζητώντας άμεση πρόσβαση σε πρώτες ύλες, σε εργατικό δυναμικό για τη λειτουργία τους και στα δίκτυα συγκοινωνιών για τη γρήγορη μεταφορά των προϊόντων τους κατέλαβαν θέση σε ζωτικά σημεία των πόλεων όπως κοντά σε λιμάνια ή σιδηροδρομικούς σταθμούς ή και έξω από αυτές κοντά σε όχθες ποταμών. Πόλεις ολόκληρες πλέον αναφέρονται στις βιομηχανίες, όπως το Duisburg το οποίο είναι ευθυγραμμισμένο με τις υψικαμίνους τους «όπως οι μεσαιωνικές κατοικίες με την εκκλησία».¹⁴

Στο τέλος του 19ου αιώνα αναπτύχθηκε η μεγαλύτερη βιομηχανική περιοχή στην κυρίως Ευρώπη. Η ανάπτυξη ανάμεσα στους ποταμούς Ρουρ και Emscher υπήρξε αργή μέχρι το 1834. Το ειδυλλιακό τοπίο του καθαρού ποταμού με τους περιστασιακούς μύλους να γυρίζουν βαριεστημένα και τα άλογα στα βοσκοτόπια έμελε σύντομα να αντικατασταθεί από μια πολύ πιο σπιβαρή και βάρβαρη δομή παραγωγής και ανάπτυξης. Με την επέκταση των πόλεων στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα πόλεις όπως το Oberhausen και το Gelsenkirchen ξεπηδούν από το πουθενά και οι καμινάδες αρχίζουν να γίνονται αναπόσπαστο κομμάτι του τοπίου. Την ίδια περίοδο στη Γαλλία, στο Λα Κρεζό, η ανάπτυξη είναι τέτοια που οι δημογραφικές υποδομές αδυνατούσαν να την ακολουθήσουν. Το παραδοσιακό μέχρι τότε αστικό τοπίο έχει μεταβληθεί άρδην, καθώς πλέον στη νέα αυτή πόλη δεν υπάρχει ούτε μία εκκλησία και οι θρησκευτικές τελετές πραγματοποιούνται σε διασκευασμένες βιομηχανικές κατασκευές στις οποίες το διακριτικό των χώρων λατρείας, το καμπαναριό, θα προστεθεί

Αριστερή σελίδα:
3. Η γέφυρα Ironbridge πάνω από τον ποταμό Severn

Δεξιά σελίδα:
Πάνω: 4. Η πόλη του Duisburg ευθυγραμμισμένη με τις υψικαμίνους. Όλοι οι δρόμοι οδηγούν στο εργοστάσιο.

Κάτω: 5. Βιομηχανικό τοπίο στο Dortmund το 1961

χρόνια αργότερα.¹⁵ Μετά τη δεκαετία του 1890 το τοπίο του Ρουρ έρχεται όλο και πιο κοντά στη σημερινή εικόνα που επικρατεί στο μυαλό της πλειοψηφίας για τις βιομηχανίες. Οι βαριές βιομηχανίες αυξάνονται με εκθετική πρόοδο και με την επέκταση του σιδηροδρόμου σημειώνεται πληθυσμιακή έκρηξη. Ακόμα και οι φυσικές δομές μεταβάλλονται. Οι ποταμοί ισιώνουν και τροποποιούνται με τσιμέντο. Ο Emscher προορίζεται επισήμως ως η κύρια δίοδος βιομηχανικών αποβλήτων στο Ρήνο. Τα τοπία του φυσικού τοπίου υποτάσσονται στην εξάπλωση του βιομηχανικού τοπίου. Στις αρχές του 20ου αιώνα η περιοχή του Ρουρ θεωρείται ως μια τεράστια ενιαία πόλη και τα όρια ανάμεσα στην πόλη, τη βιομηχανία και την ύπαιθρο παύουν να υφίστανται. Την ίδια περίοδο η Γερμανία επέκτεινε τις δραστηριότητες της στο πεδίο της εξόρυξης φαιάνθρακα (λιγνίτη), άλλη μια βιομηχανία που εκμεταλλεύεται τεράστιες εκτάσεις γης και έχει τεράστιες επιδράσεις στη μορφή του τοπίου. Ακόμα και ολόκληρα χωριά εξαφανίστηκαν καθώς η λαίλαπα των λιγνιτωρυχείων καταβρόχθισε ολόκληρα βουνά. Για την εξόρυξη λιγνίτη από το υπέδαφος ανοιγόταν τεράστιες τρύπες, τις οποίες με το τέλος των διαδικασιών γέμιζαν ξανά. Ωστόσο με την απουσία των κοιτασμάτων ήταν αδύνατο ο τόπος να αποκτήσει την παλιά του εικόνα και σύντομα τα τοπία των εξορύξεων σημαδεύονταν από τους κρατήρες. Όποια διαχείριση και αν επιδέχονταν παρέμεναν και παραμένουν μοναδικά σημάδια του βιομηχανικού τοπίου. Στη δυτική Γερμανία στην περιοχή ανάμεσα στην Κολωνία και το Άαχεν που η εξόρυξη λιγνίτη ξεκίνησε τη δεκαετία του 1950, τα πρώην σκάμματα πλέον σε μεγάλο τους μέρος έχουν καλλιεργηθεί ξανά. Παρ' όλα αυτά μπορεί κανείς εύκολα να καταλάβει ότι τα επανατοποθετημένα χωριά, οι νεοδημιουργηθέντες υδροβιότοποι και οι τεχνητοί λόφοι αποτελούν μέρος ενός νέου κατασκευασμένου τοπίου, και πίσω από τα νέο-φυτεμένα δάση οξιάς η εκμετάλλευση της γης συνεχίζεται.¹⁶ Μια τέτοια επανάχρηση αποτελεί το Ferropolis στην περιοχή του Dessau. Ο παλιός κρατήρας γεμίζει με νερό και μετατρέπεται σε μια λίμνη με ένα νησί στη μέση. Το τοπίο μεταβάλλεται όχι μόνο οπτικά με τη δημιουργία της λίμνης στη θέση του μολυσμένου βυθίσματος αλλά και με την αλλαγή των δραστηριοτήτων που σχετίζονται με αυτό. Στη θέση των εργατών σήμερα οι άνθρωποι ξεκουράζονται δίπλα στα νερά, κάνουν θαλάσσια σπορ και παρακολουθούν συναυλίες.¹⁷

15. Pinol Jean-Luc, Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα, μτφρ. Ιωάννα Δουραμπέτη, Έφη Κάννερ, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2000, σελ. 52

16. Hober Andrea και Ganser Karl, Industriekultur: Mythos und Modern in Ruhrgebiet im Rahmen der IBA Emscher Park, εκδόσεις Kalrtext, Gelsenkirchen 1999

17. <http://www.erih.net/european-theme-routes/industrial-landscapes/history.htm>

3.3.1 Τοπόσημα

Από τη στιγμή της κατασκευής τους τα βιομηχανικά κτίρια ή έστω τμήματά τους αποτέλεσαν τοπόσημα μέσα στον αστικό ιστό ή έδωσαν τη βάση από την οποία αυτός αργότερα εξαπλώθηκε. Οι υψικάμινοι, οι υδατόπυργοι, τα ανυψωτικά μηχανήματα και τα ίδια τα εργοστάσια υπήρξαν αναντίρρητα σημεία ενδιαφέροντος στα οποία όχι μόνο αναφερόταν η πόλη αλλά πολλές φορές μάλιστα επηρεαζόταν από αυτά. Αποτέλεσαν τοπόσημα όχι μόνο λόγω της μοναδικότητας και της σημασίας τους αλλά και εξαιτίας του μνημειακού τους μεγέθους. Οι καμινάδες διαμόρφωσαν το βιομηχανικό τοπίο και αποτέλεσαν αναπόσπαστο κομμάτι της εικόνας των βιομηχανικά εξελιγμένων πόλεων (Αμβούργο, Ρουρ). Πρέπει να σημειωθεί ότι τα στοιχεία τα οποία δέσποζαν με τέτοιο τρόπο στο αστικό τοπίο κάποιες φορές διακοσμούνταν κατάλληλα, ώστε να μην προσβάλλουν την εικόνα της πόλης στην οποία βρίσκονται. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο υδατόπυργος του Mönchelgladbach που κατασκευάστηκε το 1908 – 1909 και αποτελεί μια μοναδική περίπτωση. Επειδή η μια πλευρά που βλέπει το παλιό ρωμανικό μοναστήρι είναι διακοσμημένη με το ανάγλυφο του αγίου της πόλης και του μοναστηριού (St. Vitus). Επιτυγχάνεται έτσι η σύνδεση του παλιού και του νέου αρχιτεκτονικού εμβλήματος της πόλης κατά έναν ξεχωριστό τρόπο που εξασφαλίζει και οπτικά αυτή τη σύνδεση.¹⁸ Οι πύργοι εν γένει αποτελούν χαρακτηριστικά τοπόσημα στον τοπιακό χώρο και γίνονται αντικείμενα ανάλογης διαχείρισης, ώστε να αναδειχθούν ή όχι. Διαλέγοντας να μην αναφερθούμε στα άπειρα παραδείγματα επικρατούντων στο τοπίο, αναδειχθέντων πύργων (φάρος της Αλεξάνδρειας, πύργος του Άιφελ, υψικάμινοι, Empire State Building κλπ.) σημειώνεται ότι στο παρελθόν οι διωκόμενοι Κιστερκιανοί μοναχοί προκειμένου να μείνουν στην αφάνεια επέλεξαν να μη χιτίζουν καμπαναριά στα απομακρυσμένα μοναστήρια τους, για να μην μπορείς κανείς να τα βρει.¹⁹

Αριστερή σελίδα:

6. Το φεστιβάλ μουσικής Melt! στο Ferrópolis του Gräfenhainichen κοντά στο Dessau. Τα επιβλητικά, παροπλισμένα πλέον, μηχανήματα εξόρυξης συνθέτουν μια μοναδική ατμόσφαιρα.

Δεξιά σελίδα:

7. Καρτ ποστάλ με τον υδατόπυργο του Mönchelgladbach με τη μορφή του St. Vitus στην όψη του.

18. Slotta Rainer, Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ.: Άγης Παπαδόπουλος, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA, 1991 Αθήνα, σελ. 159

19. Nagel Frank Norbert, Kulturlandschaftsforschung und Industriearchäologie Band 2 Türme, Schornsteine, Industrie – Mühlen, Land – Art Bedeutung und Bewertung von Landmarken in der Kulturlandschaft, Institut für Geographie, Hamburg 2006 σελ. 9

20. http://en.wikipedia.org/wiki/Carbonia,_Sardinia

Η **αξία** των τοποσήμων στο χώρο του τοπίου δεν περιορίζεται στον οπτικό παράγοντα και στις πληροφορίες και μνήμες που φέρουν (π.χ. ο ανυψωτικός σκελετός στο Bergbaumuseum στο Bochum) αλλά επηρεάζει και την ίδια την ανάπτυξη των τοπίων, όπως στο προαναφερθέν παράδειγμα του Duisburg. Γίνεται εδώ προφανές η επιρροή των τοποσήμων του βιομηχανικού τοπίου πάνω στο αστικό. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και μετά το πέρας των λειτουργιών πολλών βιομηχανιών το ίχνος τους ως τοπόσημα παραμένει στην περιοχή καθορίζοντας ενίοτε ακόμη και την ονομασία της. Τέτοιες περιοχές είναι το Γκάζι και το Μεταξουργείο στην Αθήνα, τα Καμίνια στον Πειραιά, το χωριό Ironbridge δίπλα στην πασίγνωστη ομώνυμη γέφυρα στην Αγγλία, η γειτονιά Bavaria Viertel στο Αμβούργο, η οποία διατήρησε την ονομασία της ακόμα και μετά την κατεδάφιση των εργοστασίων της ζυθοποιίας Bavaria – St.Pauli, το χωριό Carbonia στην Ιταλία, το οποίο ίδρυσε ο Μουσολίνι ίδρυσε το 1938, για να στεγάσει τους εργάτες των τοπικών ορυχείων κ.α. (carbon = κάρβουνο)²⁰ Στην Καλογρέζα υπάρχει η οδός Ανθρακωρύχων και αντίστοιχα στο Αμβούργο το Honig Fabrik στο Wilhelmsburg βρίσκεται στην Industriestrasse (οδός βιομηχανίας). Έξω από το χώρο όπου κατασκευάζονταν τραμ στο Eimsbüttel περνάει η οδός Straßebahnring (οδός τραμ). Όλα αυτά τα ονόματα δεν αποτελούν παρά ένα παράδειγμα του μόνιμου ίχνους που άφησε η βιομηχανία στις περιοχές δράσης της.

Πάνω Αριστερά: 8. Αλλοίωση του τοπίου – κρατήρας εξόρυξης

Κάτω Αριστερά: 9. Μόλυνση, φωτ. Edward Burtynsky

Πάνω Δεξιά: 10. Brownfield, φωτ. Edward Burtynsky

3.3.2 Brownfields

Ωστόσο, η αλληλεπίδραση των δύο χώρων δε σταματά στην εποχή της βιομηχανικής δόξας. Με την αποβιομηχάνιση τα βιομηχανικά συγκροτήματα εγκαταλείπονται αλλά ο ρόλος τους ως τοπόσημα δεν καταργείται. Αντιθέτως το βιομηχανικό τοπίο ενισχύεται πολιτιστικά με τις μνήμες που το βαραίνουν αφήνοντας τις εγκαταστάσεις να στέκονται ως μάρτυρες διαδικασιών και τρόπων διαβίωσης ξεπερασμένων. Δυστυχώς η εγκατάλειψη σπάνια ταυτίζεται με τη δημιουργία ρομαντικών ερειπίων αλλά πολύ περισσότερο με αχρησιμοποίητες εκτάσεις βλαβερές για το χώρο τόσο από άποψη χρήσεων όσο και υγιεινής. Δεν πρέπει να αγνοείται το γεγονός ότι τα απόβλητα των βιομηχανιών, όσο και των εγκαταλειμμένων όγκων τους σε βάθος χρόνου, έχουν μολύνει σε τέτοιο βαθμό το έδαφος, ώστε να υποβαθμίζονται κατακόρυφα οι συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής (π.χ. Kokerei Hansa, Bitterfeld). Ο όρος brownfield συμπεριλαμβάνει όλα αυτά ακριβώς τα εγκαταλειμμένα βιομηχανικά τοπία. Ωστόσο, ακόμα και ο περιβάλλον χώρος βιομηχανιών που συνέχισαν να λειτουργούν συχνά παρέμενε απεριποίητος και με το κλείσιμό τους μετατρέπονταν σε χωματερή – brownfield.²¹

Η ύπαρξη των brownfield στο αστικό τοπίο όχι μόνο δεν μπορεί να αγνοηθεί αλλά αντίθετα επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξή του, καθώς η πόλη επεκτείνεται σε νέες περιοχές, όταν δε γίνεται μια σωστή επανάχρηση στους υπάρχοντες χώρους, οι οποίοι είναι κενοί χρήσεων. Επομένως το αστικό τοπίο μεταβάλλεται δημιουργώντας αστικά κενά και υποβαθμισμένες εστίες γύρω από τις βιομηχανικές εκτάσεις τα οποία παρότι κενά έχουν μεγάλη πολιτιστική υπόσταση.²² Ταυτόχρονα τα brownfields έχουν επίσης τη διάσταση του σημείου αναφοράς, καθώς δεν είναι λίγες οι φορές που γίνεται αναφορά σε μια εγκαταλειμμένη βιομηχανική εγκατάσταση εν είδει τοποσήμου. Είναι, λοιπόν, κυρίαρχης σημασίας η θέσπιση στρατηγικών επαναχρήσεων για τις περιοχές αυτές του βιομηχανικού και του αστικού τοπίου, ώστε όχι μόνο να αρθούν από το χώρο οι αρνητικές επιδράσεις τους αλλά ταυτόχρονα να μπορέσουν να αποτελέσουν ζωτικά σημεία στο αστικό-βιομηχανικό τοπίο, χωρίς να στερηθούν του πολιτιστικού παράγοντα που τα συνδέει με αυτά.

Στο κρατίδιο της Σαξονίας-Άνχαλτ και ειδικότερα στην περιοχή που ορίζουν οι πόλεις Dessau, Bitterfeld και Gräfenhainichen έλαβε χώρα ένα μεγάλο πρόγραμμα το Industrielle Gartenreich, το οποίο αποτέλεσε ένα μακροχρόνιο πείραμα (1989-1999) που προσπάθησε να δώσει απαντήσεις στα ερωτήματα του νέου παραδείγματος σχεδιασμού του ανθρώπινου περιβάλλοντος.

21. Marcus Binney, Francis Machin, Ken Powell, Bright Future, The Re-use of Industrial Buildings, Published by SAVE Britain's Heritage, a registered charity No 269129 founded in 1975 to campaign for historical buildings at risk, London April 1990

22. Μείμαρογλου Δανάη – Αθηνά, Ανάπλαση και ανάδειξη επιβαρυμένων από πρότερη χρήση χώρων (brownfields) σε αστικές περιοχές, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, ΔΠΜΣ – Πολεοδομία χωροταξία, Αθήνα 2008/2009, σελ. 188-191

10. Bitterfeld. Μέχρι πρότινος αποτελούσε την πιο μολυσμένη περιοχή της Ευρώπης.

12, 13 Μερικά χιλιόμετρα δίπλα από το Bitterfeld, στο Gräfenhainichen. Πριν ο κρατήρας των εξορυξεων και σήμερα η λίμνη και το πάρκο του Ferrropolis.

Το τοπίο είχε σημαδευτεί ανεπανόρθωτα από την εξόρυξη λιγνίτη και συνεπικουρούμενη από τις χημικές βιομηχανίες η περιοχή είχε χαρακτηριστεί ως η πιο μολυσμένη περιοχή στην Ευρώπη. Το σχέδιο βασίστηκε στην παράδοση του διαφωτισμού και του βιομηχανικού μοντερνισμού στην περιοχή τα οποία απέκτησαν διεθνή αναγνώριση μέσα από τους βασιλικούς κήπους του 18ου αιώνα στο Wörlitz του Dessau και τη βιομηχανική κουλτούρα που άνθισε στην περιοχή του Dessau με τη σχολή του Bauhaus τον 20ο αιώνα. Η προσέγγιση που υιοθετήθηκε στο σχεδιασμό του περιβάλλοντος προέρχεται από την κριτική αξιολόγηση της ιστορίας και την αντιμετώπιση των τρεχουσών αλλαγών στην περιοχή. Αυτή η προσέγγιση εμπεριέχει τη συνεπή προστασία πόρων, δημιουργώντας νέες εργασιακές ευκαιρίες και φανερώνει έναν πλούτο από πολιτιστικές προοπτικές για τις μελλοντικές γενιές.²³

Με τη μετάβαση στην **εποχή της βιωσιμότητας**, γεννιέται μια νέα πρόκληση για το σχεδιασμό του πολιτιστικού τοπίου. Το ζήτημα που προκύπτει είναι να μην ξεχάσουμε τις αντιπαραθέσεις της ιστορίας. Στη θέα νέων παγκόσμιων ενεργειακών, οικολογικών και κοινωνικών προβλημάτων, είναι δυνατές δράσεις με νέες συμμαχίες, νέες μορφές συνεργασίας, παρεμβάσεων και δικτύων. Το προαπαιτούμενο είναι ένα μαθησιακό περιβάλλον, το οποίο υποστηρίζεται και παρακινείται από όσους είναι ικανοί να συνδυάσουν την κριτική σκέψη στο σύγχρονο σχεδιασμό. Το Industriel Gartenreich αποτέλεσε μια προνομιακή περιοχή σχεδίων: πλούσια σε χτισμένα οράματα, με ένα μεγάλο βαθμό προγραμματικής πυκνότητας, και την ίδια στιγμή, αποτελεί ένα σύμβολο για τα λάθη του παρελθόντος.

3.4 Πάρκα στο βιομηχανικό κόσμο

Τα πάρκα στις βιομηχανικές περιοχές δεν ξεκίνησαν με το πρόγραμμα της IBA Emscher Park στο Ruhrgebiet. Αντιθέτως υπάρχει μια μεγάλη ιστορία στη Γερμανία όπου πάρκα φτιαχνόντουσαν σαν απάντηση των καταστροφικών επιδράσεων της βιομηχανοποίησης.

3.4.1 Πράσινες νησίδες (οάσεις) στην έρημο του βιομηχανικού τοπίου (1850-1910)

Με την πρώτη βιομηχανική επανάσταση, μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, μεγάλες εκτάσεις φυσικού τοπίου μετατράπηκαν σε πυκνοδομημένες πόλεις. Το βιομηχανικό τοπίο χαρακτηριζόταν από την έλλειψη πράσινων-ελεύθερων χώρων και ήταν αποκομμένο από την πόλη.²⁴ Η βιομηχανία εμφανίστηκε σαν η «μη - πόλη» και η «αντί - πόλη». Εγκαταστάθηκε σε νέες περιοχές, εκεί όπου υπήρχαν τα αναγκαία μέσα που χρησιμοποιούσε, δηλαδή οι πηγές ενέργειας, πρώτων υλών, εργατικών χεριών, αλλά χτύπησε με την πιο δυνατή έννοια του όρου, τις πόλεις, καταστρέφοντάς τις, διαλύοντάς τις. Τις έκανε να αναπτύσσονται υπέρμετρα, αλλά με μια έκρηξη των παλιών χαρακτηριστικών τους (φαινόμενο συμπύκνωσης - έκρηξης).²⁵ Στην όψη αυτής της πολύ ταχείας ανάπτυξης πολλές πόλεις έδωσαν βάση στη δημιουργία δημόσιων πάρκων. Τα υφιστάμενα πάρκα που είχαν διάφορες επαύλεις, παλάτια και κάστρα που χρονολογούνται από την προβιομηχανική εποχή δεν ήταν προσβάσιμα από το κοινό, και δεν προσφερόντουσαν σαν σημεία εκκίνησης για τον σχεδιασμό του πρασίνου.²⁶

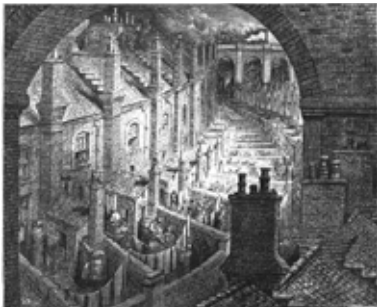
23. <http://www.industrielles-gartenreich.de/>

24. Hober Andrea και Ganser Karl, *Industriekultur: Mythos und Modern in Ruhrgebiet im Rahmen der IBA Emscher Park*, εκδόσεις Kalttext, Gelsenkirchen 1999

25. Lefebvre Henry, *Το δικαίωμα στη πόλη: Χώρος και πολιτική*, εκδόσεις Κουκίδα, 2007 Αθήνα, σελ. 253

26. Stefan Siemer και Ulrike Stot-trop, *Unter freiem Himmel: Emscher Landschaftspark* Reginalverband Ruhr, Birkhäuser Architecture, 2010 Basel σελ. 52

Πάνω:
14. Gustave Doré,
Εργατικές συνοικίες στο Λονδίνο
κατά το 19ο αιώνα, γκραβούρα

15. Ατμοσφαιρική ρύπανση
στο Oberhausen.
Οι εργάτες δεν είχαν καμία επαφή με
τη φύση και ο αέρας που ανέπνεαν
ήταν ιδιαίτερα επιβαρυνμένος.

16. Παιδική ερασία (1908) στα
ανθρακωρυχεία της Δυτικής Βιρτζίνια

Δεξιά: 17. Οι κήποι των φτωχών
όπως ονομάστηκαν οι μικροί κήποι
που πρότεινε ο Schreber.
Oldenburg 1851.

27. Engels Friedrich, Η κατάσταση
της εργατικής τάξης στην Αγγλία,
εκδόσεις Μπάουρον, 1974 Αθήνα,
σελ. 71-72

28. [http://de.wikipedia.org/wiki/
Schrebergarten](http://de.wikipedia.org/wiki/Schrebergarten)

29. [http://de.wikipedia.org/wiki/
Moritz_Schreber](http://de.wikipedia.org/wiki/Moritz_Schreber)

Οι εργάτες εκείνη την εποχή ζούσαν κάτω από πολύ **άθλιες συνθήκες**, υποσιτισμένοι και κοινωνικά παραμελημένοι. Ο Ένγκελς στην κατάσταση της εργατικής τάξης αναφέρει για την Αγγλία «Κάθε μεγάλη πόλη έχει μια ή περισσότερες «κακές συνοικίες»-όπου συγκεντρώνεται η εργατική τάξη. Ασφαλώς είναι συνηθισμένο η φτώχεια να μένει σε σοκάκια κρυμμένα δίπλα στα παλάτια των πλουσίων, όμως, γενικά, της έχουν προσδιορίσει μια απομονωμένη περιοχή, όπου κρυμμένη από τα μάτια των πιο εύπορων τάξεων, δεν έχει παρά να τα βγάλει, καλά-κακά, πέρα μόνη της. Αυτές οι «κακές συνοικίες» είναι παντού οργανωμένες στην Αγγλία σχεδόν κατά τον ίδιο τρόπο, τα χειρότερα σπίτια στην πιο σιχαμένη περιοχή της πόλης. Το πιο συχνό είναι οικήματα με δύο πατώματα ή ακόμα με ένα, από τούβλα, ευθυγραμμισμένα σε μακριές σειρές, κατά το δυνατό με υπόγεια κατοικημένα και που σχεδόν πάντα είναι ακανόνιστα οικοδομημένα. Αυτά τα μικρά σπίτια, με τα τρία ή τέσσερα διαμερίσματα τους και μια κουζίνα, ονομάζονται *cottages* και αποτελούν συνήθως σε όλη την Αγγλία, με εξαίρεση μερικές συνοικίες του Λονδίνου, τις κατοικίες της εργατικής τάξης. Συνήθως πάλι οι ίδιοι δρόμοι δεν είναι ούτε ισοπεδωμένοι ούτε λιθοστρωμένοι είναι βρώμικοι, γεμάτοι από απορρίμματα τροφών και ζώων, χωρίς υπονόμους και αυλάκια, και απ' την άλλη γεμάτοι με στάσιμα βορβορώδη νερά, όλο δυσωδία. Ακόμα, ο ηλιασμός και ο αερισμός έχουν καταστεί δύσκολοι εξαιτίας της πυκνής, κακής και ανάκατης οικοδόμησης ολόκληρης της συνοικίας, και καθώς πολλά πρόσωπα ζουν εδώ σ' ένα μικρό χώρο, είναι εύκολο να φανταστεί κανένας τί αέρα αναπνέουν σ' αυτές τις συνοικίες».²⁷

Η κατάσταση στη Γερμανία σίγουρα δεν ήταν καλύτερη. Οι εργάτες είχαν ανάγκη από πράσινο κάτι που έλειπε από τις γειτονιές τους. Οι μελέτες του γερμανού γιατρού **Moritz Schreber** πάνω στην υγεία των παιδιών και τις επιπτώσεις της αστικοποίησης, που έφερε η βιομηχανική επανάσταση, πάνω στην υγεία των κατοίκων οδήγησαν στη δημιουργία μικρών κήπων στα προάστια που παραχωρήθηκαν στους εργάτες οι οποίοι μπορούσαν να πηγαίνουν εκεί μετά τη δουλειά, να καλλιεργούν τα απολύτως απαραίτητα και να έρχονται σε επαφή με τη φύση. Οι κήποι αυτοί ονομάστηκαν *Schrebergärten*, προς τιμήν του γιατρού, δοκιμάστηκαν αρχικά στη Λειψία ενώ αργότερα επεκτάθηκαν σε ολόκληρη τη Γερμανία αποτελώντας το σημείο εκκίνησης για την αναβάθμιση και εξάπλωση του πρασίνου στις βιομηχανικές περιοχές.^{28,29}

18, 19, 20 Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης στις εργατικές συνοικίες (Gängeviertel = συνοικίες των στενών) του Αμβούργου στις αρχές του 19ου αιώνα.

Όσον αφορά τα **μεγάλα αστικά πάρκα**, το Central Park που σχεδιάστηκε το 1858 στη Νέα Υόρκη από τον Frederick Law Olmsted αποτέλεσε πρότυπο και για άλλες ευρωπαϊκές πόλεις. Υπό αυτό το πλαίσιο το πρώτο αστικό πάρκο εγκαινιάστηκε στο Essen μόλις έξι χρόνια αργότερα. Παρ' όλα αυτά τα νέα πάρκα δεν ικανοποιούσαν μόνο σκοπούς αναψυχής. Η βιομηχανική κοινωνία ενέταξε σε αυτά και άλλες λειτουργίες: «*Το αστικό πάρκο πρέπει να αποτελέσει έναν ουδέτερο χώρο όπου όλοι οι πολίτες να μπορούν να συναντιούνται*» δήλωσε ο δήμαρχος του Bochum στα εγκαινία του αστικού πάρκου της περιοχής του το 1878. Τα πάρκα βοήθησαν στην κοινωνικοποίηση των ανθρώπων και η ιδέα του πάρκου ως χώρου εκπαίδευσης δεν βρισκόταν μακριά. Όταν η δημοτική αρχή του Dortmund αποφάσισε να φτιάξει έναν βοτανικό κήπο στο κέντρο της πόλης τον συνέλαβε σαν ένα χώρο αναψυχής και διδασκαλίας περιβαλλόμενο από επιφάνειες με διακοσμητικά λουλούδια.³⁰

3.4.2 Το σχεδιασμένο πράσινο 1910-1960

«Μακάρι να μπορούσα να περιγράψω την άγωνα βδελυρότητα, τη φαγωμένη γη γεμάτη με σκουπίδια, την αξιολύπητη φύτευση, κάθε φύλλο ήδη σχεδόν πνιγμένο από την κάπνα, τα δέντρα ήταν σαν ξεφτισμένες κουρτίνες...»

Αυτή ήταν η σκληρή κριτική του Heinrich Hauser το 1930 για τη νησίδα πρασίνου που είχε ανοίξει το 1899 στη μέση της βιομηχανικής περιοχής του Duisburg.³¹

Ήδη από το 1910 πολλοί αρχιτέκτονες τοπίου είχαν αντιληφθεί ότι το **να σχεδιάζουν νησίδες πρασίνου πια δεν αρκούσε**. Στη διεθνή έκθεση αστικού σχεδιασμού στο Düsseldorf συζητήθηκε η ανάγκη για τη δημιουργία ενός εθνικού πάρκου στη βιομηχανική περιοχή του Ruhrgebiet. Λίγο αργότερα το 1912 ο Robert Schmidt αντιπαρατέθηκε ανοιχτά στο νέο ρυθμιστικό σχέδιο του κρατιδίου και πρότεινε αντί για τοπικές νησίδες πρασίνου, να δημιουργηθούν πράσινοι διάδρομοι μεγάλης κλίμακας οι οποίοι είτε θα οδηγούσαν απευθείας στα κέντρα των πόλεων ή θα τις διαχωρίζαν μεταξύ τους.³² Ήταν μια από τις πρώτες ουσιαστικές προσπάθειες διαχείρισης και αναβάθμισης του βιομηχανικού τοπίου, αν και ειπώθηκε ότι εξαιτίας της έλλειψης εμπειρίας οι κινήσεις στόχευαν κυρίως στο να απομονώσουν με το πράσινο το βιομηχανικό χώρο, που τον θεωρούσαν άσχημο και μολυσμένο, για να μην έρχονται σε επαφή μαζί του.³³

Σε αυτή την κατεύθυνση κινήθηκε και η σχολή του Bauhaus το 1919, μετά τον καταστροφικό πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, το πρώτο πρόγραμμα που διατύπωσε, καλούσε σε μια σύνθεση πολιτισμού με το σκοπό σχεδιασμού ενός νέου κόσμου. «*Ο υπέρτατος, μολονότι μακρινός, στόχος του Bauhaus ήταν το Gesamtkunstwerk –συνολικό έργο τέχνης-...»* Επιπλέον επιθυμούσαν «να δημιουργήσουν κήπους σε πρώην ερήμους» μια φαινομενικά ουτοπιστική πρόβλεψη για τα μελλοντικά οικοδομικά ζητήματα.³⁴

30. Stefan Siemer και Ulrike Stottrop, Unter freiem Himmel: Emscher Landschaftspark Reginalverband Ruhr, Birkhäuser Architecture, 2010 Basel σελ. 52

31. Stefan Siemer και Ulrike Stottrop, ο.π. σελ. 54

32. Stefan Siemer και Ulrike Stottrop, ο.π. σελ. 54

33. Hober Andrea και Ganser Karl, Industriekultur: Mythos und Modern in Ruhrgebiet im Rahmen der IBA Emscher Park, εκδόσεις Kalrtext, Gelsenkirchen 1999

34. <http://www.industrielles-gartenreich.de/>

3.4.3 Το πράσινο ως χώρος αναψυχής 1960-1989

Η δεκαετία του 1960 έφερε νέες ιδέες και ανατροπές. Στο προσκήνιο επανήλθαν ξανά οι παλιές ιδέες του Schmidt για τη δημιουργία στην περιοχή του Ruhr ενός πλέγματος από πράσινες ζώνες. Από το 1961 και μετά αναπτύχθηκε ένα περιφερειακό σύστημα πράσινων χώρων, που χρησιμοποιούσαν ήδη υπάρχοντες χώρους πρασίνου και πάρκα για να δημιουργήσουν ένα συνεχές δίκτυο πράσινων διαδρομών.³⁵

Τα πάρκα στην περιοχή του Ruhr αποτέλεσαν το βασικό στοιχείο της συγκεκριμένης στρατηγικής, που υιοθέτησε ιδέες από τα πρότυπα των αμερικάνικων πάρκων αναψυχής, και από την άλλη μεριά ήρθαν σαν απάντηση στην αυξανόμενη ζήτηση για εκπαίδευση. Αυτή η αλλαγή αποτελεί τον καρπό των κινήσεων της δεκαετίας του 1960 και του 1970 που ανάμεσα σε άλλα απαίτησαν το δικαίωμα στην πόλη στους ελεύθερους χώρους και στο πράσινο. Στις συγκεκριμένες περιοχές υπάρχει πλέον μια ευρεία γκάμα δραστηριοτήτων όπως διάφορες ζώνες παιχνιδιού και άθλησης, εγκαταστάσεις κολύμβησης, γαστρονομικές προτάσεις, χώροι αναψυχής και ανά τακτά χρονικά διαστήματα ποικίλες πολιτιστικές εκδηλώσεις.

3.4.4 Η αναγέννηση των ερειπίων 1989-2014...

Η αποβιομηχάνιση και οι αχανείς, κενές πλέον σε χρήσεις, βιομηχανικές επιφάνειες που άφησε πίσω, έφεραν ξανά στο προσκήνιο τις **ιδέες για νέα πάρκα**. Αλλά στα νέα δεδομένα τα πάρκα δεν βρίσκονται σε ανταγωνισμό για τη διεκδίκηση γης ανάμεσα στις βιομηχανίες και στις πόλεις, αλλά αυτή τη φορά καλούνταν να γεμίσουν τις άδειες επιφάνειες που αυτές έχουν αφήσει πίσω και να επουλώσουν τις πληγές που είχε αφήσει η ανθρώπινη δραστηριότητα πάνω στο τοπίο. Η περιοχή του Emscher με τις παροπλισμένες βιομηχανίες σχεδιάστηκε σαν ένας νέος πράσινος διάδρομος. Το τοπίο ήταν το κεντρικό σημείο που εστίασε ο αστικός επανασχεδιασμός. Το παλιό ρητό που έλεγε ότι η πόλη καταβροχθίζει τη φύση αντιστράφηκε σε αυτή την περίπτωση και έγινε η φύση καταβροχθίζει τις πόλεις.³⁶

35. Stefan Siemer και Ulrike Stottrop, Unter freiem Himmel: Emscher Landschaftspark Regionalverband Ruhr, Birkhäuser Architecture, 2010 Basel σελ. 54-56

36. Stefan Siemer και Ulrike Stottrop, ο.π. σελ. 57-59

37. Stefan Siemer και Ulrike Stottrop, ο.π. σελ. 57-59

38. Stefan Siemer και Ulrike Stottrop, ο.π. σελ. 57-59

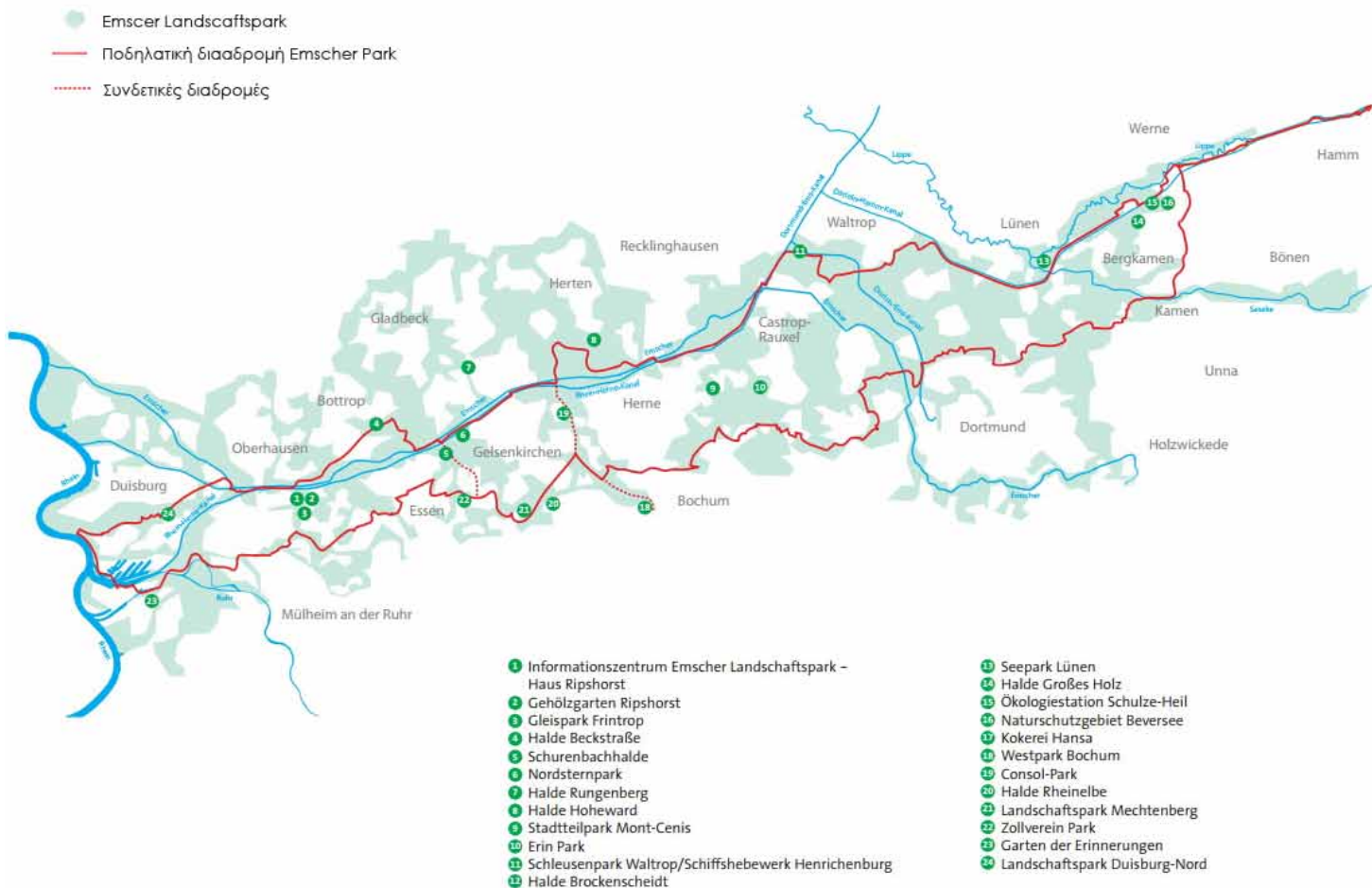
Μέσα από αυτό τον τύπο σχεδιασμού που ακολουθήθηκε στο Emscher Park αλλά και σε άλλες βιομηχανικές περιοχές που αναπλάστηκαν παρατηρούμε μια απροσδόκητη αναβίωση ενός θέματος που χρησιμοποιούνταν στο σχεδιασμό των κλασικών ευρωπαϊκών πάρκων από τον 16ο μέχρι τον 18ο αιώνα. Η ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική κήπων συνήθιζε να τοποθετεί τεχνητά ερείπια στους κήπους και στα πάρκα σαν σύμβολα της παρακμής και της παροδικότητας. Στο σχεδιασμό των μετα-βιομηχανικών πάρκων, τα βιομηχανικά ερείπια μοιάζουν σαν μια νέα ποικιλία στον κατάλογο των θεμάτων των κλασικών πάρκων. Στην αντίληψη των ερειπίων ο Georg Simmel σημειώνει ότι «τα έργα του ανθρώπου τελικά κατανοούνται σαν προϊόντα της φύσης».³⁷ Η χλωρίδα επιδιώκεται να διατηρηθεί ως έχει, με τις λιγότερες δυνατές παρεμβάσεις, και τα διάφορα αποτυπώματα της ανθρώπινης δραστηριότητας στο τοπίο όπως οι σιδηροδρομικές γραμμές ή τα κανάλια αποτελούν πλέον βασικό στοιχείο της σύνθεσης.

Η φύση που εγκαταλείπεται στον εαυτό της κατ' αυτόν τον τρόπο αντιπαράθεται στις έως τώρα απόψεις για το σχεδιασμό των πάρκων. Αυτού του είδους ο σχεδιασμός κατέστη δυνατός μέσα από τη γενικότερη αλλαγή προοπτικής, πιο συγκεκριμένα με το να αντιστραφεί ο έως τώρα ρόλος των πάρκων σαν τεχνητά σχεδιασμένη φύση και να υποστηριχθεί η ίδια η φύση και οι δυναμικές της.³⁸

Αριστερή σελίδα:
21. Πανοραμική άποψη του
Landschaftspark στο Duisburg Nord

Κάτω: 22. Χάρτης του IBA
Emscher Park

Όταν τη δεκαετία του 1980 βοτανολόγοι επισκέφθηκαν τα παλιά και από καιρό εγκαταλεειμμένα βιομηχανικά συγκροτήματα έμειναν έκπληκτοι από το θέαμα που αντίκρισαν. Μια τεράστια ποικιλία νέων ειδών φυτών (πάνω από 200), από όλα τα μέρη

του κόσμου, τα οποία μεγάλωναν στη σκιά των εργοστασίων, στα πιο απρόσμενα μέρη και των οποίων οι σπόροι ήρθαν στην περιοχή του Ρουρ από διάφορες προμήθειες πρώτων υλών όπως μεταλλεύματα κλπ.³⁹ Σε αυτούς τους μικρούς βιότοπους μαζί με τα φυτά εγκαταστάθηκαν και ζώα: κουκουβάγιες και γεράκια χρησιμοποιούν την ηρεμία των ξεχασμένων εγκαταστάσεων, για να προστατευτούν από τον κύριο εχθρό τους τον άνθρωπο.

Σε τέτοια, συχνά ακραία, ενδιαιήματα, παρατηρήθηκε ένα τελείως νέο είδος φύσης: μια βιομηχανική φύση, όπου το θέμα των ερειπίων σκηνοθετείται από την ίδια τη φύση. Ακόμα και σε ψηλά απομονωμένα σημεία πάνω στα εργοστάσια μεγάλωναν φυτά τα οποία πλέον είναι ορατά και έχουν αρχίσει να καταλαμβάνουν εκτάσεις οι οποίες εδώ και πολύ καιρό θεωρούνταν απόρθητες.⁴⁰ Η βρώμα και η στάχτη ήταν καθοριστικοί παράγοντες για να οργιάσει η φύση στα εγκαταλελειμμένα βιομηχανικά κελύφη. Τα βιομηχανικά κτίρια ήταν πάντα σύμβολα της εργασίας θα έπρεπε λοιπόν να αντέξουν στο μέλλον και να διευρύνουν την αντίληψή μας για τον πολιτισμό και το τοπίο. Τα πολύπλευρα αντικείμενά τους δίνουν συνεπώς μια εικόνα ενός χυτού και απαγορευμένου αρχικά μέρους που όμως δίνει νέες δυνατότητες και προοπτικές στην αρχιτεκτονική τοπίου. Επιτρέπουν σε χυτές τεχνικές και τεχνολογίες να χρησιμοποιηθούν στη δομή των κήπων, απομακρύνοντάς τες από τη λίστα των ταμπού, και αναφερόμενες σε νέα ιστορικά σημεία να τοποθετηθούν και αυτές σαν σχεδιαστικά εργαλεία. Με αυτό τον τρόπο επεκτείνεται η ερμηνεία του όρου φύση και αποκτά νέο νόημα το οποίο περιέχει την κουλτούρα της πόλης.⁴¹

Η επιθυμία να επανέλθει το χαμένο φυσικό τοπίο αποτέλεσε μια από τις κυρίαρχες δυνάμεις πίσω από τα αρχικά πάρκα στις πρώην βιομηχανικές εκτάσεις. Οι νέοι σχεδιασμοί του τοπίου υιοθέτησαν τη συγκεκριμένη ουτοπική ιδέα σαν τη βασική αρχή σχεδιασμού. Αυτά τα πάρκα δεν αποτελούν πια πράσινες νησίδες μέσα σε ένα ωκεανό της βιομηχανίας, αλλά εναρκτήρια σημεία για την επανακατάληψη του χαμένου φυσικού χώρου.

Πάνω και κάτω δεξιά:
23,25. Η φύση ανακαταλαμβάνει το
βιομηχανικό τοπίο στο Völklingen,
προσωπικό αρχείο

Κάτω αριστερά: 24. Μία από τις
ποδηλατικές διαδρομές που διασχίζει
το Landschaftspark
στο Duisburg-Nord

«Η σκουριά εννοείται ως το φυσικό συστατικό κάθε δυναμικά εξελισσόμενης πόλης. Ως τέτοια αποτελεί μια ένδειξη μιας υγιούς αστικής ανάπτυξης»⁴²

Η βιομηχανοποίηση στα τέλη του 19ου αιώνα διαμόρφωσε σημαντικά την εξέλιξη των πόλεων και της ζωής μας. Σε μικρό χρονικό διάστημα χτίστηκαν υπερμεγέθη βιομηχανικά συγκροτήματα και ιδρύθηκαν νέες πόλεις. Όμως με την πρόοδο ήρθαν και οικονομικές κρίσεις, πολιτικά γεγονότα και πληθυσμιακές μεταβολές. Θύμα αυτής της ριζικής αλλαγής και του καιρού της κρίσης υπήρξαν οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις και τα εργοστάσια αλλά και άλλων ειδών κτίρια όπως ξενοδοχεία, συγκροτήματα κατοικιών αλλά και κοινωφελή κτίρια όπως νοσοκομεία. Πολλά από αυτά εγκαταλείφθηκαν και στέκονται σήμερα σαν άδεια κουφάρια ξεχασμένα στο παρελθόν.

26. Τεχνητά ερείπια στο Schönbrunn Garten στην Αυστρία, κατά τα πρότυπα της αγγλικής κηποτεχνίας.

39. Lemmer Ruth, Föhl Axel, *Verschunden, Vergessen, Gewahrt?*, *Industriedenkmale in Deutschland*, εκδόσεις Redieck und Schade, 1999 Düsseldorf και Bonn, σελ. 92

40. Stefan Siemer και Ulrike Stottrop, *Unter freiem Himmel: Emscher Landschaftspark* Reginalverband Ruhr, Birkhäuser Architecture, 2010 Basel, σελ. 57-59

41. Dettmar Jörg και Gänser Karl, *Ökologie und Gartenkunst im Emscher Park*, Ulmer Verlag, 1999 Stuttgart

42. Berger Allan, *Drossscape, Wasting Land in Urban America*, Princeton Architectural Press, Νέα Υόρκη 2006, σελ. 1

43. Prietzel Cathrin, *Nutzungsdruck-Konversionsmaßnahmen Bewahren Erneuern Gestalten: Die Umnutzung von industriellen Kulturdenkmälern in Schleswig-Holstein*, 2009 Kiel, σελ. 59

44. Dettmar Jörg και Gänser Karl ο.π.

45. Ενδεικτικοί ιστότοποι:
<http://www.urban-exploring.eu>
<http://www.forbidden-places.net>
<http://www.hfinster.de>
<http://marodes.de>

Το **ενδιαφέρον για τα ερείπια** ήταν ιδιαίτερα δυνατό κατά τη διάρκεια του 18ου και 19ου αιώνα στην Ευρώπη, και πέραν από τα ρωμαϊκά ερείπια είχαν αρχίσει να χαίρουν εκτίμησης και αυτά της εποχής του μεσαίωνα. Αυτή η γοητεία που απέπνεαν τα ερείπια οδήγησαν στη δημιουργία τεχνητών καλλιτεχνικών ερειπίων σε κήπους και πάρκα, μια μόδα που ξεκίνησε από την αγγλική κηποτεχνία του 18ου αιώνα με τα λεγόμενα follies.⁴³ Ακόμα και στα σύγχρονα πάρκα που δημιουργούνται σε πρώην βιομηχανικές εκτάσεις, φαίνεται αυτές οι αρχές να αναβιώνουν αφού διατηρούνται κάποια στοιχεία από τα παλιά κτίρια. Τα ερείπια κατέχουν σημαντικό ρόλο της σύνθεσης του τοπίου και πολλές φορές θεωρούνται πιο σημαντικά και όμορφα από την ίδια τη φύση.⁴⁴ Σήμερα η γοητεία των ερειπίων, της σκουριάς, της κατάπτωσης, και της απομόνωσης που αποτυπώνουν οι εγκαταλελειμμένοι χώροι ικανοποιείται μέσα από την αστική εξερεύνηση (urban exploring). Διάφοροι άνθρωποι, αψηφώντας αρκετούς κινδύνους, καθώς και νομικούς και ιδιοκτησιακούς περιορισμούς, επιλέγουν να αναζητήσουν και να περιπλανηθούν σε ξεχασμένα μέρη των πόλεων όπως παλιά εργοστάσια, εγκαταλελειμμένα κτίρια, εγκαταλελειμμένους σιδηροδρομικούς σταθμούς, κατακόμβες, υπόγεια τούνελ, γραμμές τραινών κτλ.⁴⁵

Τι ωθεί όμως αυτούς τους ανθρώπους σε αυτές τις διαδρομές; Ποια είναι η χωρική, αισθητική και υλική αξία των ερειπίων στις σύγχρονες πόλεις;

Για τους πολεοδόμους, τους επενδυτές και τις επιχειρήσεις real estate οι ερειπωμένες βιομηχανικές εκτάσεις αποτελούν εδάφη προς αξιοποίηση και μελλοντικό κέρδος γι' αυτό και χαρακτηρίζονται ως λανθάνων δυναμικό. Για το κράτος και το δόγμα της μηδενικής ανοχής, της τάξης και της ασφάλειας αποτελούν εστίες ανομίας όπου μπορεί να έχουν βρει κατάλυμα διάφορες περιθωριακές ομάδες. Ο υγεινισμός τα κατηγοριοποιεί σαν εστίες μόλυνσης από τις οποίες κινδυνεύει άμεσα η δημόσια υγεία. Αντίθετα κάποιοι πιο ρομαντικοί τα βλέπουν σαν φορείς της ιστορίας και μιας μνήμης που χάνεται.

Ο Foucault αναφέρει: «Υπάρχουν είδη τόπων που βρίσκονται έξω από όλους τους τόπους, ακόμη και αν είναι εύκολο να προσδιοριστεί η τοποθεσία τους. Επειδή οι τόποι αυτοί είναι τελείως διαφορετικοί από όλες τις άλλες θέσεις τις οποίες αντανakλούν και στις οποίες αναφέρονται, θα τους

27. Urban exploration: Τα αστικά τοπία που λίγοι βλέπουν, Garrett L. Bradley,

αποκαλώ, σε αντίθεση με τις ουτοπίες, ετεροτοπίες».⁴⁶ Τα ερείπια λοιπόν ως ετεροτοπίες αποτελούν μέσα κριτικής πάνω στον υπερ-ρυθμισμένο, υπερ-σχεδιασμένο και υπερ-οργανωμένο σύγχρονο αστικό χώρο. Αντιπροσωπεύουν το χώρο έξω από τις Απολλώνιες διαδικασίες της πειθαρχημένης οργάνωσης, στην οποία οι άνθρωποι επιτηρούνται για να είναι σίγουρο ότι δρουν με τις «αρμόζουσες» πρακτικές, συμβάσεις και συμπεριφορές.⁴⁷ Οι στείρες σκηνές του αστικού, εμπορευματοποιημένου, μονομερώς κατευθυνόμενου, αισθητικά καθορισμένου αστικού περιβάλλοντος, που μεταμφιέζει την υπερβολή του νοήματος και περιορίζει την γκάμα από πιθανές δραστηριότητες, έρχονται σε καθαρή αντίθεση με τα ερείπια που σπάνια περιγράφονται σαν λειτουργικοί χώροι. Πλέον είναι χώροι όπου βασιλεύει η ακαταστασία, ερχόμενοι σε πλήρη αντίφαση με τον πρότερο χαρακτήρα του εργοστασίου, που η γραμμή παραγωγής ήταν οργανωμένη με ένα αυστηρά καθορισμένο δίκτυο όπου πράγματα, άνθρωποι και λειτουργίες ήταν σε συγκεκριμένο ρυθμό και εξασφάλιζαν τις χωρικές οριοθετήσεις. Οι συνεχείς προσπάθειες που χρειάζονταν για να κρατηθούν όλα υπό έλεγχο είναι τώρα εμφανείς μέσα από την απουσία τους.⁴⁸

Σ' αυτές τις γωνιές των πόλεων φαίνεται να έχει παγώσει ο χρόνος και τα ερείπια να παρακολουθούν από απόσταση τα συμβάντα και τις εξελίξεις, αδιαφορώντας παγερά για τους γρήγορους ρυθμούς της σύγχρονης ζωής. Τα ερείπια μπορούν να δημιουργήσουν έναν χώρο ψευδαισθήσεων ο οποίος καταγγέλλει σαν ακόμη πιο απατηλό κάθε πραγματικό χώρο, όλες τις τοποθεσίες στο εσωτερικό των οποίων η ανθρώπινη ζωή είναι οριοθετημένη.⁴⁹ Δείχνουν να αντιστέκονται πεισματικά στο σημειολογικό και σημασιολογικό πόλεμο που μαίνεται καθημερινά στην αστική γεωγραφία. Κάτι σαν παράφωνες νότες που χαλάνε την αρμονία της ομοιομορφίας των σύγχρονων καταναλωτικών προτύπων. Κουβαλούν αρνήσεις όπως συνθήματα και graffiti που «μολύνουν» την όμορφη πλευρά της πόλης αλλά σίγουρα κάνουν πιο ενδιαφέρουσες τις διαδρομές.

Η ρύθμιση της αστικής καθημερινότητας γίνεται φανερή από την απουσία της και από τις δυνατότητες που παρέχονται στα ερείπια. Επειδή τα ερείπια είναι δύσκολο να τα φέρεις στα επικρατή συστήματα αναπαράστασης, επειδή δεν μπορούν να εμπορευματοποιηθούν χωρίς να έχουν μετατραπεί, έρχονται σε αντίθεση με την κοινωνία του θεάματος της σύγχρονης μεταμοντέρνας θεματικής πόλης και μπορούν να προσομοιάσουν φανταστικές, εναλλακτικές πρακτικές οι οποίες γεννούν κρίσιμες και διαφορετικές συνειδήσεις. Ενισχύονται έτσι έννοιες, για το πώς θα μπορούσε ο κόσμος να οργανωθεί διαφορετικά σε σχέση με μια πιο χαλαρή αισθητική, λιγότερο οργανωμένους χώρους όπου να επανεργηθεί η σωματική σχέση με το χώρο.

Ενώ αρχικά ενοχλούσε, η εντροπία ενός ερειπίου κατέχει δυναμικά προοδευτικά αποτελέσματα. Ερείπια με πολλαπλώς ερμηνεύσιμα σημάδια, μπορεί να κρύβουν ένα πολλά υποσχόμενο μέλλον, στο οποίο η δημιουργικότητα και η επιθυμία θα ανατρέφονται παρά θα εντάσσονται στην ατομιστική κατανάλωση.⁵⁰ Ο Richard Sennett αναφέρει ότι το σώμα, μόνο όταν αντιμετωπίζει δυσκολίες διεγείρεται έτσι ώστε να κατανοήσει τον κόσμο στον οποίο ζει.⁵¹ Τα ερείπια είναι «ευτυχείς χώροι» όπου το σώμα μπορεί να απελευθερωθεί από την αυτό-αστυνόμευση και να οδηγηθεί στην επίγνωση της σωματικής πραγματικότητας που προκαλείται από την παρενόχληση της κίνησης. Οι δυσκολίες και τα προβλήματα που συναντά ο αστικός εξερευνητής που

46. Foucault Michel, *Περί αλλοτινών χώρων, Ετεροτοπίες*, 1967 Τυνησία σελ. 4

47. Edensor Tim, *Industrial Ruins: spaces, aesthetics and materiality*, Berg, 2005 Oxford σελ. 24

48. Edensor Tim, ο.π. σελ. 94

49. Foucault Michel, ο.π.σελ. 9

50. Edensor Tim, ο.π. σελ. 95

51. Sennett Richard, *Flesh and Stone: The body and the city in western civilization*, W.W. Norton, 1996 New York-London, σελ. 310

28. Ψυχογεωγραφικός χάρτης του Παρισιού, Guy Debord

περιπλανιέται στους χώρους των ερειπίων είναι ικανά να τον διατηρήσουν ανοιχτό στα ερεθίσματα και να ξυπνήσουν τις αισθήσεις του. Η αντιμετώπιση του άβολου και της έκπληξης, προκαλεί διαδικασίες διαλόγου και διαπραγμάτευσης που τον βοηθούν να καταλάβει τα αταίριαστα σοκ των αστικών δρόμων, ενθαρρύνοντας μια διαφορετική προσέγγιση. Η αποδοχή «της ακαθαρσίας, της δυσκολίας και του εμποδίου» σύμφωνα με το Sennett αποτελούν «μέρος της τέλει εμπειρίας της ελευθερίας».⁵²

Στη θεωρία της περιπλάνησης οι καταστασιακοί αναφέρουν: «*Στο dérive ένα ή περισσότερα άτομα κατά τη διάρκεια μιας συγκεκριμένης περιόδου παρατούν τα συνηθισμένα μοτίβα κίνησης και δράσης, τις σχέσεις, τη δουλειά και τις δραστηριότητες αναψυχής τους, και αφήνουν τους εαυτούς τους να απορροφηθούν από την έλξη του ανάγλυφου του αστικού τοπίου και των συναντήσεων που μπορεί να βρουν εκεί πέρα*». Το dérive αποτελεί βασική πρακτική της ψυχογεωγραφίας, σαν μέθοδος αστικής εξερεύνησης (urban exploring), ενώ τα αποτελέσματα της καταγράφονται στους λεγόμενους ψυχογεωγραφικούς χάρτες. Οι χάρτες αυτοί αποτελούν αποσπασματικές, υποκειμενικές αναπαραστάσεις διαδρομών στην πόλη, που προτείνουν μια διαφορετική ανάγνωση του αστικού τοπίου, όπως βιώθηκε εφήμερα από τον πλάνητα.⁵³

Για να υπογραμμιστούν οι ιδιαίτερες πτυχές της αστικής εξερεύνησης, αντιπαράτίθεται η εμπειρία του να επισκεφτεί κανείς ένα ερείπιο με τις καθιερωμένες μορφές τουρισμού, οι οποίες αποτελούν παραδειγματικούς και κανονιστικούς τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν με τον αστικό χώρο. Ο τουρισμός είναι οργανωμένος έτσι ώστε να συλλαμβάνει οικεία, γνωστά θέαματα, ανενόχλητες και ενιαίες μορφές κινητικότητας, η διάδοση ευκολοχώνευτων, προ-πακεταρισμένων πληροφοριών και προκαθορισμένες ομιλίες για τόπους και κουλτούρες, μια σειρά από κατάλληλες δραστηριότητες επικεντρωμένες στην κατανάλωση, και κανονισμένα δρομολόγια τα οποία συνδέουν αυτές τις περιοχές. Επίσης ο χώρος του τουρισμού είναι αυξανόμενα θεματικός, σκηνοθετημένος, αισθητικά προκαθορισμένος, πειθαρχημένος, υψηλά κανονισμένος, γλυκανάλατος, ομοιογενής και δομημένος μέσω της συνεχόμενης ακολουθίας ίδιων χώρων.⁵⁴ Ο Debord επισημαίνει: «*Όταν η ελευθερία πραγματοποιείται σε έναν κλειστό κύκλο, ξεθωριάζει σε ένα όνειρο, μένοντας μόνο μια εικόνα του εαυτού της. Το περιβάλλον του παιχνιδιού είναι από τη φύση του ασταθές. Σε οποιαδήποτε στιγμή η «κανονική ζωή» μπορεί να υπερिशύσει ξανά. Οι χωρικοί περιορισμοί ενός παιχνιδιού είναι ακόμα πιο εντυπωσιακοί από τους χρονικούς περιορισμούς*».⁵⁵ Από την άλλη μεριά το να εξερευνεί κανείς ερείπια δεν επιτρέπει την προκαθορισμένη «χωρίς εκπλήξεις» κίνηση που παράγει ο τουρισμός καθώς πολλά εμπόδια παρουσιάζονται και πολλαπλές διαδρομές μπορούν να ακολουθηθούν. Η κίνηση είναι τραχεία, διακοπτόμενη και πιθανών επικίνδυνη, γεμάτη με απολαύσεις πέρα της αποστασιοποιημένης ματιάς. Δεν υπάρχει κανείς για να υποχρεώσει καλούπια συμπεριφοράς και πράγματι δεν υπάρχουν προετοιμασίες για την είσοδο και την εκτέλεση μιας τέτοιας σκηνής. Δεν υπάρχουν ξεκάθαρα θέαματα γύρω από τα οποία μπορεί να οργανωθεί μια περιοδεία ή τα οποία να ταιριάζουν σε απαιτήσεις του τι θα ειπωθεί. Τα αξιοθέατα πολλές φορές δεν μπορούν να αποκρυπτογραφηθούν και ποικίλουν για τον καθένα. Δεν υπάρχει τίποτα να αγοράσει κανείς και τίποτα δεν προσφέρει την άνεση της σκηνοθετημένης αισθητικής ενός τουριστικού χώρου. Αυτές οι εμπειρίες δεν μπορούν να εισαχθούν

52. Sennett Richard, *Flesh and Stone: The body and the city in western civilization*, W.W. Norton, 1996 New York-London, σελ. 309-310

53. Internationale Situationniste, *To ξεπέρασμα της τέχνης: Ανθολογία κειμένων της καταστασιακής διεθνούς*, εκδόσεις Ύψιλον, 1999 Αθήνα, σελ. 84-90

54. Edensor Tim, *Industrial Ruins: spaces, aesthetics and materiality*, Berg, 2005 Oxford σελ. 95

55. Debord Guy, *Complete cinematic works: On the passage of a few persons*, AK Press, Oakland 2003, σελ. 17

29. Η ιδιαίτερη ομορφιά του εγκαταλειμμένου βιομηχανικού τοπίου, προσωπικό αρχείο

σε ένα κανονισμένο από πριν λεξιλόγιο ή να θεωρηθούν εξωτικές ή τυπικές. Το να εξερευνεί λοιπόν κανείς ένα ερείπιο είναι ένα είδος **αντι-τουρισμού**.⁵⁶

Τέλος, ένα ιστορικό παράδειγμα που τονίζει την αξία χρήσης των ερειπίων αποτελεί το εικονικό ερείπιο του Κολοσσαίου της κλασικής ρώμης που προσδιορίζει τα χωρικά χαρακτηριστικά τα οποία καθιστούν τα ερείπια κατάλληλα για μια σειρά από συγκεκριμένες δραστηριότητες αλλά και για την οργάνωση και αποδιοργάνωση του χώρου. Ο Christopher Woodward (2001) αναφέρεται στις συναρπαστικά πλούσιες και διαφορετικές αναμνήσεις διάφορων γνωστών συγγραφέων, καλλιτεχνών για το Κολοσσαίο της Ρώμης. Εδώ και πολλούς αιώνες διάφορες απεικονίσεις τόνιζαν τις αμέτρητες χρήσεις που λάμβαναν χώρα εκεί μέσα. Το Κολοσσαίο δεν είχε καμία σχέση όπως το ξέρουμε σήμερα, αλλά ήταν πολύ περισσότερο ένα «απρόσχετο» και «ατημέλητο» μέρος. Οι ταξιδιώτες προσελκύνονταν από τις ιδιαιτερότητες και τις ποικίλες εκπλήξεις που είχε να προσφέρει το μέρος, οι οποίες αναδύονταν ανάμεσα στα άτακτα σκορπισμένα ερείπια, ανάμεσα στα οποία η φύση οργίαζε και φυσικά η έννοια της επιτήρησης δεν υφίσταται. Ήταν ένας χώρος όπου οι άνθρωποι, τα ζώα και τα φυτά ζούσαν μαζί αρμονικά και οι άνθρωποι έπαιζαν και διασκέδαζαν. Σαν αποτέλεσμα αυτών των δραστηριοτήτων ο ζωηρά αισθητήριος χώρος που είχε δημιουργηθεί μαζί με τους ιστορικούς συσχετισμούς των κτισμάτων προσέφερε μια πλούσια εμπειρία φαντασίας και ανάμνησης. Το Κολοσσαίο συνέχισε έτσι για αιώνες, να καλύπτεται από τη βλάστηση και τα υλικά από τα ερείπιά του να χρησιμοποιούνται για νέες κατασκευές. Παρ' όλα αυτά παρέμεινε ένα από τα κύρια αξιοθέατα για αυτούς τους πρώτους λίγους επισκέπτες εκείνης της εποχής, κυρίως γιατί απέπνεε αυτή την εικόνα κατάρρευσης. Με την άνοδο του ιταλικού εθνικισμού και την ανάγκη για την αναβίωση του μεγαλείου της αρχαίας ρώμης, ο αρχαιολογικός χώρος ανακτήθηκε από το κράτος και μέσα στο εθνικό-κατασκευαστικό πλαίσιο το ιταλικό κράτος το 1870 προέβη στην αποκατάστασή του σύμφωνα με τον αναδύμενες ρασιοναλιστικές, επιστημονικές νόρμες της μοντέρνας αρχαιολογίας και της ιστορικής κωδικοποίησης. Όλες οι μεταγενέστερες παρεμβάσεις, ανθρώπινες και μη, απομακρύνθηκαν το συντομότερο δυνατό. Όλα αυτά που μέχρι πρότινος προσέδιδαν στον τόπο ζωή και εξέλιξη αποτελούσαν παρελθόν. Χαρακτηριστικές είναι οι επικρίσεις του Woodward «*Η πιο μνημειακή κατάπτωση στην Ευρώπη: ένας φαλακρός, νεκρός και γυμνός κύκλος από πέτρες... χωρίς σκιές, χρώμα και ήχους*» ένας υψηλά ρυθμισμένος χώρος που λειτουργεί αποκλειστικά σαν τουριστικό και ιστορικό μνημείο. Συνεχίζει λέγοντας ότι παρακολουθώντας τα έργα που εμπνεύστηκαν από το Κολοσσαίο και έγιναν μετά την αποκατάστασή του, δεν μπορεί να βρει κάποιο που να συγκρίνεται με τα παλιότερα. Η μόνη εξαίρεση που αναφέρει είναι τα λόγια του Χίτλερ, για τον οποίο αποτελούσε ένα σύμβολο διαρκής δύναμης αφού απέδιδε το μεγαλείο της ρώμης, και προσομοίαζε την ίδια τη φαντασίωση του Χίτλερ να φτάσει την αθανασία αφήνοντας πίσω μια παρόμοια αρχιτεκτονική κληρονομιά από τις προσπάθειες του Γ' Ράιχ. Καταλήγει λέγοντας ότι «*στους ποιητές και τους ζωγράφους αρέσουν τα ερείπια ενώ στους δικτάτορες τα μνημεία*», και όσο και αν αυτό μπορεί να ακούγεται μια υπερβολική δήλωση, παρουσιάζει πολύ καθαρά τους τρόπους μέσω των οποίων η χρήση έγινε συνώνυμο της οργανωμένης λειτουργίας και η μοντέρνα χωρική οργάνωση η οποία περιέχει «*κατάλληλες*» πρακτικές.⁵⁷

56. Edensor Tim, *Industrial Ruins: spaces, aesthetics and materiality*, Berg, 2005 Oxford σελ. 95

57. Edensor Tim, ο.π. σελ. 22-23

Με την αποβιομηχάνιση οι παλιές βιομηχανίες εγκαταλείπονται και η εικόνα του κόσμου αρχίζει να παίρνει μια διαφορετική κατεύθυνση. Η παλιά δομή των πόλεων αμφισβητείται και καινούρια πρότυπα υιοθετούνται όσον αφορά την αστική ανάπτυξη. Νέες χρήσεις εισάγονται με διαφορετικούς τρόπους στον αστικό χώρο, ο οποίος διαμορφώνεται από τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές απαιτήσεις. Σημειώνεται μία στροφή όσον αφορά τους άξονες διαμόρφωσης της πόλης με το δευτερογενή τομέα να δίνει τη θέση του στον τριτογενή, δηλαδή στις υπηρεσίες, στον πολιτισμό, στη διασκέδαση και στον τουρισμό. Η «αναζωογόνηση των πόλεων» είναι μια σύνθετη έννοια που περιλαμβάνει οικονομική, περιβαλλοντική, κοινωνική, πολιτιστική, συμβολική και πολιτική διάσταση. Οι πολιτιστικές πολιτικές, προκειμένου να είναι γνήσια αναζωογονητικές, θα πρέπει να έχουν θετικές επιπτώσεις σε όλες τις παραπάνω παραμέτρους. Η εμπειρία της δεκαετίας του 1980 ήταν αναγεννητική στη συμβολική και οικονομική σφαίρα, επειδή συνέδεσε την πολιτιστική πολιτική με το «μάρκετινγκ» των πόλεων και με στρατηγικές που επιδίωκαν την επέκταση του τουρισμού και άλλες βιομηχανίες καταναλωτικών υπηρεσιών.¹ Τα βιομηχανικά μνημεία, με την καιρία θέση που κατέχουν, παίζουν ή μπορούν να παίξουν σημαντικό ρόλο σε αυτές τις αλλαγές με τη σωστή επανάχρησή τους. Φυσικά, κάτι τέτοιο επιτυγχάνεται με τη βοήθεια συγκεκριμένων θεσμών οι οποίοι βοηθούν στην ανάδειξη και στην προστασία των παροπλισμένων βιομηχανιών και στον κατάλληλο σχεδιασμό μιας επανάχρησής τους.

4.1 Μοντέλα πολιτιστικής ανάπτυξης

Η πολιτιστική ανάπτυξη των πόλεων έχει ακολουθήσει διαφορετική πορεία από περιοχή σε περιοχή. Τα μοντέλα πολιτιστικής ανάπτυξης χαρακτηρίζονται από διαφορετικά κίνητρα, πεδίο δράσης, είδος πολιτιστικής παραγωγής και πολιτιστικών τοπίων και απευθυνόμενο κοινό. Διακρίνονται τρία βασικά μοντέλα: Η επιχειρησιακή πόλη, η δημιουργική πόλη και η προσοδευτική πόλη. Είναι προφανές ότι δεν υπάρχουν παραδείγματα όπου το καθένα από τα μοντέλα αυτά εφαρμόζεται αυστηρά, καθώς ακόμα και η αλλαγή της διοίκησης μιας περιοχής μπορεί να επηρεάσει άρδην την εξελικτική πορεία και τους στόχους μιας πόλης, ενώ πολλές φορές οι στόχοι της αστικής πολιτιστικής ανάπτυξης μεταβάλλονται με το χρόνο και τις συνθήκες.

Η **επιχειρησιακή πόλη** αναπτύσσεται στοχεύοντας κατά κύριο λόγο το κέρδος και τη δημιουργία συνθηκών για οικονομική ανάπτυξη. Αποσκοπεί στην προσέλκυση επιχειρήσεων και στη δημιουργία ιδιωτικών επενδύσεων. Για την επίτευξη αυτών των στόχων οι δημοτικές αρχές δίνουν έμφαση στην ανάπτυξη νέας κουλτούρας, στον τουρισμό και τις επικοινωνίες. Για αυτό το σκοπό δημιουργούνται επιφανή πολιτιστικά ιδρύματα και κτίρια, ενώ ταυτόχρονα οργανώνονται θεαματικά πολιτιστικά γεγονότα. Με αυτό τον τρόπο η πόλη προβάλλεται σε διεθνές επίπεδο κάνοντας πιο εύκολη την επίτευξη των στόχων της. Προσδίδεται σε αυτή νέα αξία (city branding) η οποία βασίζεται κυρίως στις νέες υποδομές και θέλγητρά της. Όλες οι πολιτιστικές δραστηριότητες και τα έργα πραγματοποιούνται με μεγάλο συγκεντρωτισμό κυρίως σε κεντρικές αστικές περιοχές, καθώς πιστεύεται ότι έτσι αναδεικνύουν τη φυσιογνωμία και την οικονομική ευρωστία της

---

1. Μπιανκίνι Φράνκο, Πάρκινσον Μάικλ, Πολιτιστική πολιτική και αναζωογόνηση των πόλεων: Η εμπειρία της δυτικής Ευρώπης, εκδόσεις Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης & Αυτοδιοίκησης, Αθήνα 1994 σελ. 204

πόλης. Τα βιομηχανικά κτίρια, τα οποία επαναχρησιμοποιούνται, μπορούν να συνεισφέρουν σε αυτήν την κατεύθυνση. Στο Αμβούργο η επανάχρηση του Speicherstadt και η δημιουργία του Hafencity καταφέρνουν όχι μόνο να προσελκύσουν πολλούς επισκέπτες αλλά και μεγάλο αριθμό πολυεθνικών επιχειρήσεων.²

Ένα διαφορετικό μοντέλο πολιτιστικής ανάπτυξης είναι αυτό της **δημιουργικής πόλης**. Εκεί κυρίαρχος στόχος είναι η επίτευξη μιας ικανοποιητικής ποιότητας ζωής. Με τον όρο «Ποιότητα ζωής» εννοείται «το πώς συνδέονται οι κάτοικοι με την πόλη τους ως συλλογική οντότητα, και πώς συμμετέχουν στη δημόσια ζωή της».³ Αυτό θα λειτουργήσει με τη σειρά του ως θέλυτρο για την προσέλκυση της δημιουργικής τάξης, δηλαδή αυτούς με υψηλή μόρφωση οι οποίοι μπορούν με τη σειρά τους να βελτιώσουν την οικονομία της πόλης. Τέτοια άτομα μπορεί να είναι αρχιτέκτονες, προγραμματιστές, καλλιτέχνες, συγγραφείς κλπ. Μια τέτοια πόλη δε στοχεύει τόσο στη δημιουργία ενός προεπιχειρησιακού κλίματος όσο στο να διατηρήσει παλιές γειτονιές με την ιδιαίτερη φυσιογνωμία τους, κάτι το οποίο προσελκύει τις στοχευόμενες μονάδες. Έτσι περιοχές που αναφέρονται στα θέατρα και τις τέχνες διατηρούνται και ενισχύονται, δημιουργώντας μικρά πολιτιστικά κέντρα στον αστικό ιστό. Τα βιομηχανικά κτίρια τα οποία μπορούν να δεχτούν πολιτιστικές χρήσεις συμμετέχουν και ενισχύουν σε πολύ ικανοποιητικό βαθμό αυτό το μοντέλο.⁴ Το Zeisehalle και το Kampnagel στο Αμβούργο είναι δύο τέτοια παραδείγματα τα οποία βρίσκονται στον αστικό χώρο της πόλης και μετά την επανάχρησή τους στεγάζουν πολιτιστικές χρήσεις, αποτελούν δυναμικά κέντρα συνάντησης καλλιτεχνών και οργάνωσης καλλιτεχνικών εκδηλώσεων. Το μοντέλο της δημιουργικής πόλης δεν εφαρμόζεται, ωστόσο, χωρίς προβλήματα. Αν και ευνοείται η πολυεθνικότητα και η πολυπολιτισμικότητα, ο στόχος είναι η δημιουργική τάξη και όχι το σύνολο του αστικού πληθυσμού. Η αποβιομηχανοποίηση και η επανάχρηση των εσωτερικών τμημάτων της πόλης και των λιμενικών χώρων από μέλη της νέας μεσαίας τάξης και αναπτύσσονται ως τόποι τουρισμού και πολιτισμικής κατανάλωσης. Ως συνέπεια, η εργατική τάξη ή οι φτωχοί που προηγούμενως κατοικούσαν σ' αυτές τις περιοχές αναγκάζονται να μεταφερθούν σε άλλους θύλακες.⁵ Στις γειτονιές που βελτιώνονται και αποτελούν το κέντρο αυτού του προτύπου το κόστος της γης αυξάνεται οδηγώντας σε αύξηση των ενοικίων και στην εκτοπισμό των κατοίκων προκαλώντας ένα βεβιασμένο εξευγενισμό της περιοχής (gentrification).

Αν η επιχειρησιακή και η δημιουργική πόλη στοχεύουν στο, μακροπρόθεσμο έστω, οικονομικό όφελος, τότε το μοντέλο ανάπτυξης της **προοδευτικής πόλης** κατευθύνεται προς τελείως διαφορετικούς στόχους. Σκοπός του είναι η αναδιανομή των αγαθών προς όφελος ενός ευρύτερου τμήματος του πληθυσμού. Ο στόχος αυτού του μοντέλου δεν επιτυγχάνεται με την οικονομική ανάπτυξη αλλά με την άμβλυνση των ανισοτήτων ανάμεσα σε ομάδες ανθρώπων και γειτονιές. Τα προοδευτικά τοπικά συμβούλια προσπαθούν να επεκτείνουν την επιρροή τους έναντι του ιδιωτικού τομέα μέσω διαταγμάτων και νομοθεσιών για την απόκτηση καθαρού περιβάλλοντος, προγραμμάτων κατασκευής προσιτής κατοικίας, βελτίωσης των δημοσίων συγκοινωνιών και αύξησης των φορολογικών επιβαρύνσεων στους μεγαλύτερους συντελεστές δόμησης.⁶ Η προοδευτική πόλη προσπαθεί να αναβαθμίσει τις υποβαθμισμένες γειτονιές της με τη δημιουργία πολιτιστικών κέντρων, να ενισχύσει τα εκπαιδευτικά προγράμματα στα σχολεία και καλλιτεχνικά προγράμματα

2. Γοσποδίνη Άσπα, Μπεριάτος Ηλίας, Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2006, σελ. 55-56

3. Μπιανκίνι Φράνκο, Πάρκινσον Μάικλ, Πολιτιστική πολιτική και αναζωογόνηση των πόλεων: Η εμπειρία της δυτικής Ευρώπης, εκδόσεις Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης & Αυτοδιοίκησης, Αθήνα 1994 σελ. 28-29

4. Γοσποδίνη Άσπα, Μπεριάτος Ηλίας, ο.π. σελ. 56-57

5. Norcliffe Glenn, The emergence of postmodernism on the urban waterfront, Journal of Transport Geography, Vol.4, No2, Pergamon, 1996 Ηνωμένο Βασίλειο, μτφ. Δάφνη Καραϊσκάκη, σελ. 18

6. Γοσποδίνη Άσπα, Μπεριάτος Ηλίας, ο.π. σελ. 57-58

γειτονιών προωθώντας τον κοινωνικό συγχρωτισμό. Οι στόχοι αυτού του μοντέλου πολιτιστικής ανάπτυξης έχουν προκύψει από τα αντιρατσιστικά και φεμινιστικά κινήματα της δεκαετίας του 1960. Η στέγαση πολιτιστικών χρήσεων σε βιομηχανίες που βρίσκονται σε υποβαθμισμένες περιοχές προσφέρει θέσεις εργασίας και σχηματίζει δυναμικά κέντρα γειτονιάς πολλές φορές μάλιστα με την υποστήριξη των ίδιων των κατοίκων. Δύο χαρακτηριστικά τέτοια παραδείγματα είναι το Zeche Karl στο Essen και το Honigfabrik στο Αμβούργο. Απειλούμενα από κατεδάφιση σώθηκαν χάρις στις προσπάθειες των κατοίκων της περιοχής οι οποίοι τα μετέτρεψαν σε πολιτιστικά κέντρα, των οποίων τη διοίκηση και τη λειτουργία ανέλαβαν, για ένα διάστημα τουλάχιστον, οι ίδιοι. Το μοντέλο της προσδευτικής πόλης, αν και είναι το πιο ανθρώπινο πρότυπο πολιτιστικής ανάπτυξης, αντιμετωπίζει και τη μεγαλύτερη δυσκολία στην εφαρμογή του. Σε έναν καπιταλιστικό κόσμο οι στόχοι του είναι δύσκολο να εφαρμοστούν, ιδιαίτερα σε μεγάλη κλίμακα, και ο αφιλοκερδής τους χαρακτήρας πνίγεται στη δύναμη των μεγάλων ιδιωτικών επιχειρήσεων, οι οποίες ελλείψει κατάλληλων συνθηκών μπορούν να μεταφερθούν αλλού καταδικάζοντας ενδεχομένως την πόλη σε οικονομικό μαρασμό.

4.2 Επίκεντρα ανθουσών δραστηριοτήτων

Με την αποβιομηχάνιση παρατηρείται σε όλο τον κόσμο μια μεγάλη μεταβολή του αστικού τοπίου, γεγονός λογικό, καθώς δεν είναι μόνο οι βιομηχανικοί χώροι οι οποίοι εγκαταλείπονται, αλλά αλλάζουν και όλες οι διαδικασίες παραγωγής και διακίνησης καθώς και ο τρόπος ζωής της πόλης στο σύνολό της. Η μεταβιομηχανική πόλη είναι ένα νέο τοπίο με διαφορετικές εκφάνσεις. Έτσι, διακρίνονται δύο βασικοί τύποι τοπίων. Ο πρώτος έχει να κάνει με τα σημαίνοντα επίκεντρα, τα οποία αναφέρονται στα νέα τοπία των κεντρικών περιοχών, ενώ ο δεύτερος σχετίζεται με την διάχυτη αστικότητα, η οποία αφορά τα νέα τοπία των περιφερειακών χώρων.⁷ Η κατηγοριοποίηση, ωστόσο, συνεχίζεται. Τα σημαίνοντα επίκεντρα χωρίζονται σε τέσσερις υποκατηγορίες: τα επιχειρηματικά κέντρα, τα πολιτιστικά κέντρα υψηλής τέχνης, τα επίκεντρα δημοφιλούς αναψυχής και τα παραλιακά επίκεντρα πολιτισμού και αναψυχής. Αντίστοιχα στο δεύτερο τύπο, τη διάχυτη αστικότητα, διακρίνονται δύο υποκατηγορίες: οι εξωαστικές νέες κεντρικότητες και η εξωαστική διάσπαρτη κατοικία.⁸

Αν και ο καιρός των βιομηχανιών έχει πια παρέλθει, το αποτύπωμά του παραμένει στο μεταβιομηχανικό τοπίο με τη μορφή των παροπλισμένων εγκαταστάσεων, των χέρσων εκτάσεων και του εγκαταλειμμένου εξοπλισμού. Σχηματίζουν τα αστικά κενά μέσα στον ενιαίο, πολύπλοκο ιστό της πόλης και ταυτόχρονα αποτελούν δυναμικά σημεία αναφοράς και μοναδικά τοπόσημα. Είτε πρόκειται για ένα συγκρότημα ανεξάρτητων, μικρότερων βιομηχανικών κτιρίων είτε για μια ολόκληρη ενιαία εγκατάσταση, ο βιομηχανικός χώρος μπορεί μέσω μιας επανάχρησης να μετατραπεί από αχρησιμοποίητη γη σε ένα δυναμικό cluster δραστηριοτήτων οποιασδήποτε μορφής. Οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις, ή ακόμα και οι περιοχές στις οποίες βρίσκονταν, μπορούν με σωστές επαναχρήσεις να στεγάσουν μια μεγάλη ποικιλία χρήσεων που ανταποκρίνονται στα διαφορετικά πρότυπα ανάπτυξης και δημιουργούν τους αντίστοιχους χώρους στον αστικό ιστό.

7. Γοσποδίνη Άσπα, Μπεριάτος Ηλίας, Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2006, σελ. 43

8. Γοσποδίνη Άσπα, Μπεριάτος Ηλίας, ο.π. σελ. 43

Το Innenhafen στο Duisburg αποτελεί ένα επιχειρηματικό cluster με χρήσεις γραφείων και επιχειρήσεων στο μεγαλύτερο μέρος του. Ωστόσο οι επαναχρήσεις δεν περιορίζονται στον επιχειρηματικό τομέα. Κατά τον Hall ο πολιτισμός θεωρείται ως το «μαγικό υποκατάστατο για όλα τα εργοστάσια και τις αποθήκες που χάθηκαν, ο μηχανισμός που θα δημιουργήσει νέες αστικές εικόνες, κάνοντας την πόλη πιο ελκυστική τόσο στο μετακινούμενο κεφάλαιο όσο και στους μετακινούμενους ελεύθερους επαγγελματίες στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης».⁹ Το Landschaftspark στο Duisburg αποτελεί χώρο καλλιτεχνικών εκθέσεων, συνεδρίων και κοσμικών εκδηλώσεων καθώς και αρκετών παραστάσεων τις οποίες πολύς κόσμος συγκεντρώνεται, για να παρακολουθήσει. Είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα πολιτιστικού κέντρου υψηλής τέχνης. Το CentrO στο Oberhausen αποτελεί δίχως αμφιβολία ένα επίκεντρο δημοφιλούς αναψυχής με εκατομμύρια επισκέπτες το χρόνο όχι μόνο από την ευρύτερη περιοχή αλλά και από το εξωτερικό.¹⁰

Εξίσου σημαντικό πόλο έλξης, ωστόσο, αποτελούν και τα παραλιακά μέτωπα των παραθαλάσσιων ή των παραποτάμιων πόλεων. Πολλές μάλιστα βιομηχανίες είχαν εγκατασταθεί εκεί για την εύκολη διακίνηση των αγαθών τους. Με την επανάχρησή τους η πόλη όχι μόνο επαναπροσδιορίζει τη σχέση της με το υγρό στοιχείο αποκτώντας ξανά επαφή μαζί του αλλά ταυτόχρονα μπορούν να δημιουργηθούν clusters διαφόρων δραστηριοτήτων. Το χαρακτηριστικότερο τέτοιο παράδειγμα είναι το HafenCity στο Αμβούργο. Με τη ραγδαία αύξηση για χερσαίες λιμενικές αποθηκευτικές επιφάνειες, ως αποτέλεσμα της επικράτησης, ήδη από τη δεκαετία του 1960, των containers ως βασικού μηχανισμού στο σύστημα μεταφοράς εμπορευμάτων, καθώς επίσης και λόγω του ολοένα αυξανόμενου βυθίσματος των σύγχρονων εμπορικών σκαφών, το επίκεντρο της λιμενικής δραστηριότητας του Αμβούργου μετατοπίζεται σε νέες, σύγχρονες εγκαταστάσεις στην περιοχή του νότιου Έλβα.¹¹ Στην περιοχή του παλιού λιμανιού σχεδιάζεται το HafenCity μια πόλη μέσα στην πόλη του Αμβούργου, όπου φιλοξενείται μια μίξη χρήσεων από επιχειρήσεις και γραφεία μέχρι κατοικίες, χώροι τέχνης και αναψυχής. Από τον παλιό βιομηχανικό χώρο δημιουργείται ένα cluster διαφορετικών δραστηριοτήτων με δυναμικό ρόλο στην πόλη. Σε αντιστοιχία με τα έργα στο HafenCity προσδίδονται χρήσεις αναψυχής στις παλιές βιομηχανίες κατά μήκος του Έλβα, στα όρια του Αμβούργου, έτσι ώστε όλη η παραποτάμια περιοχή να μετατραπεί σε ένα παραλιακό επίκεντρο πολιτισμού και αναψυχής.¹²

9. Γοσποδίνη Άσπα, Μπεριάτος Ηλίας, Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2006, σελ. 32

10. Γοσποδίνη Άσπα, Μπεριάτος Ηλίας, ο.π. σελ. 43-44

11. Σερράος Κωνσταντίνος, περιοδικό Αειχώρος: τεύχος 16, Άρθρο: Οργανωμένη πολεοδομική ανάπτυξη. Η εμπειρία του Αμβούργου: Από τη δεκαετία του 1950 στο πέρασμα στον 21ο αιώνα, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2011, σελ. 49-52

12. Andre Stark, Essential Quartiers Projects, Hafencity Hamburg, Μάρτιος 2013 Αμβούργο, σελ. 8-11, 50-53

13. Norcliffe Glenn, The emergence of postmodernism on the urban waterfront, Journal of Transport Geography, Vol.4, No2, Pergamon, 1996 Ηνωμένο Βασίλειο, μτφ. Δάφνη Καραϊσκάκη, σελ. 17

Το νέο αυτό αστικό, αποβιομηχανοποιημένο τοπίο πληροί συγκεκριμένα, κύριας σημασίας χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τη μεταμοντέρνα κουλτούρα. Προσφέρουν ένα νέο φάσμα πολιτιστικών «εμπειριών» στο χώρο, ενώ ταυτόχρονα η θέση του παρουσιάζει συγκεκριμένα πλεονεκτήματα, όπως για παράδειγμα με τη θέα κατά μήκος του Έλβα. Το παλιό λιμάνι, το οποίο παλιά εξυπηρετούσε μονάχα χρηστικά κατά το φορνητικό μοντέλο σήμερα αποτελεί εμπόρευμα. Πέρα από αυτά το Hafen-City σήμερα προσφέρεται στην εκμετάλλευση από αναρίθμητες πολιτιστικές και εμπορικές εστίες κατανάλωσης.¹³

Το νέο αστικό αποβιομηχανοποιημένο τοπίο, εκπληρώνει έκδηλα έναν αριθμό χαρακτηριστικών – κλειδιών της μεταμοντέρνας κουλτούρας του καταναλωτή. Πρώτα, παρέχει ένα νέο φάσμα πολιτιστικών «εμπειριών χώρου». Δεύτερον, παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα σειρά αγαθών λόγω θέσης (Leiss, 1983), με πιο αξιοσημείωτο το παράδειγμα της κατοικίας, η οποία έχει επιβλητικές θέες προς το πρώην λιμάνι. Τρίτον, προσφέρει έναν τόπο όπου πολλά στοιχεία που προηγουμένως είχαν μόνο χρηστική αξία μπορούν να εμπορευματοποιηθούν. Τέλος, προσφέρει δυνατότητες εκμετάλλευσης ατελείωτων νέων εστιών κατανάλωσης.¹⁴

4.3 Θεσμοί

Εργαλεία, οργανισμοί και μηχανισμοί
για την πραγματοποίηση μιας επανάχρησης

Ένα εργαλείο το οποίο μπορεί να συνεισφέρει στη διατήρηση των βιομηχανικών τοπίων και στον καθορισμό των καλύτερων στρατηγικών για την επανάχρηση των κτιρίων της είναι το **απόθεμα βιόσφαιρας της UNESCO**. Ανήκει στο διεθνές πρόγραμμα της «Άνθρωπος και Βιόσφαιρα». Ως απόθεμα βιόσφαιρας μπορούν να θεωρηθούν τμήματα του φυσικού και του πολιτιστικού τοπίου τα οποία, ωστόσο, δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως ζώνες φυσικής προστασίας αλλά αντίθετα αποτελούν περιοχές-μοντέλα. Το βιομηχανικό τοπίο μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο δραστηριοτήτων του εργαλείου αυτού ως υποσύνολο του πολιτιστικού τοπίου.

Στόχοι του «αποθέματος βιόσφαιρας» είναι η προστασία του πολιτιστικού τοπίου, η βελτίωση του τρόπου διαβίωσης των κατοίκων της περιοχής που αναλαμβάνει και η επίτευξη της σωστής περιβαλλοντικής ανάπτυξης. Δε στοχεύει στην παρεμπόδιση της οικονομικής εξέλιξης αλλά αντίθετα την ευνοεί με νέες τεχνολογίες, οι οποίες δε βλάπτουν το περιβάλλον, και με την ενίσχυση του τουρισμού. Μπορεί με αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, να ενισχύσει την έννοια του βιομηχανικού πολιτιστικού τοπίου, όπως συνέβη στην περιοχή του Ρουρ, η οποία ορίστηκε ως απόθεμα βιόσφαιρας.

Οι περιοχές οι οποίες είναι σήμερα αναγνωρισμένα αποθέματα βιόσφαιρας οφείλουν να προστατεύονται από την αποδόμηση, να εφαρμόζουν κυκλική οικονομία όσον αφορά τη χρήση των εδαφών, να υλοποιούν φιλικές προς το περιβάλλον ιδέες για τις μετακινήσεις και τις συγκοινωνίες και να προωθούν την επικοινωνία του δομημένου χώρου με το φυσικό περιβάλλον. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι αυτό το εργαλείο πολλές φορές αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό, καθώς ενδέχεται το όνομά της να «αποκλείσει» τον ανθρώπινο παράγοντα.¹⁵

Αριστερή σελίδα:

1. Το Masterplan του Hafencity. Οι παλιές εγκαταστάσεις του λιμανιού μετατρέπονται σε έναν νέο θύλακα που φιλοξενεί χρήσεις: πολιτισμού, διασκέδασης, κατανάλωσης, γαστρονομίας, επιχειρήσεων, κατοικίας και εκπαίδευσης.

14. Norcliffe Glenn, The emergence of postmodernism on the urban waterfront, Journal of Transport Geography, Vol.4, No2, Pergamon, 1996 Ηνωμένο Βασίλειο, μτφ. Δάφνη Καραϊσκάκη, σελ. 17

15. Hober Andrea και Ganser Karl, Industriekultur: Mythos und Modern in Ruhrgebiet im Rahmen der IBA Emscher Park, εκδόσεις Kalrtext, Gelsenkirchen 1999

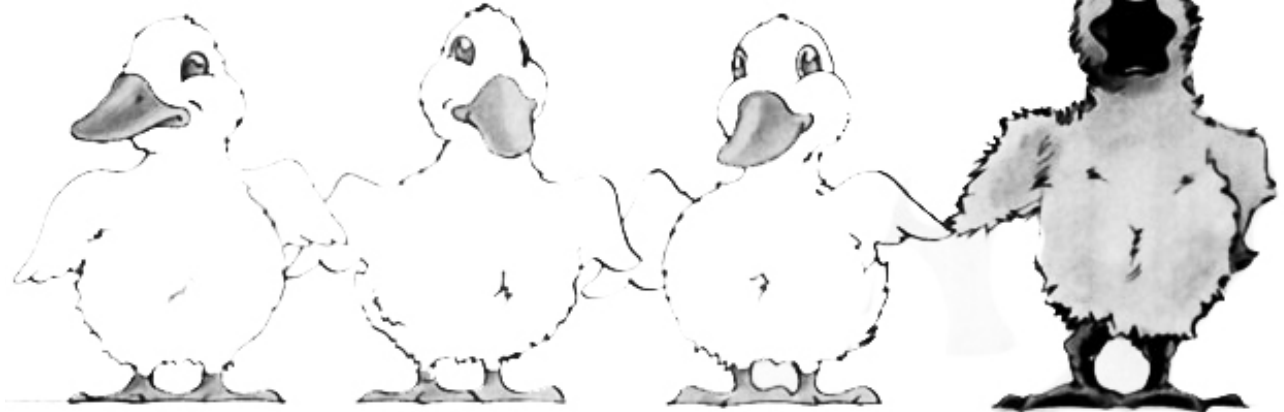
16. <http://whc.unesco.org/en/about/>

Ένας ακόμα μηχανισμός που συνεισφέρει στην προστασία και στην ανάδειξη των βιομηχανικών τοπίων είναι το μνημείο παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς της UNESCO. Πολλά βιομηχανικά μνημεία σήμερα θεωρούνται μνημεία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς και προστατεύονται από την UNESCO. Ιδρυμένος ο θεσμός αυτός από το 1972 έχει συγκεκριμένους στόχους, όπως αυτοί ορίζονται από την UNESCO:

- Παρακίνηση των κρατών να υπογράψουν το σύμφωνο Παγκόσμιας Κληρονομιάς για την προστασία του φυσικού και του πολιτιστικού τοπίου.
- Παρακίνηση των κρατών-μελών στο σύμφωνο να ορίζουν περιοχές στα εδάφη τους ως μνημεία παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς
- Παρακίνηση των κρατών-μελών να οργανώσουν μεθόδους διαχείρισης και καταγραφής της κατάστασης των μνημείων παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς
- Βοήθεια των κρατών-μελών να προστατεύουν τα στοιχεία της παγκόσμιας κληρονομιάς με τεχνολογική υποστήριξη και επαγγελματική εκπαίδευση
- Παροχή άμεσης βοήθειας για τη διατήρηση μνημείων της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς τα οποία βρίσκονται σε άμεσο κίνδυνο
- Υποστήριξη των κρατών-μελών στις εργασίες στην ενημέρωση του κοινού για τη διατήρηση των μνημείων της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς
- Ενθάρρυνση της συμμετοχής του πληθυσμού στη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς
- Ενθάρρυνση διεθνούς συνεργασίας για την προστασία των παγκόσμιων πολιτιστικών μνημείων.¹⁶

Hamburg

Berlin

Munchen

Ruhrgebiet

5.1 Εισαγωγή στην έννοια της βιομηχανικής κουλτούρας

Δε θα ήταν νοητός ο σχηματισμός όρων και η ένταξη των βιομηχανικών μνημείων στις πολιτικές και οικολογικές δράσεις του μέλλοντος χωρίς την ενισχυμένη συζήτηση για τη «βιομηχανική κουλτούρα» τόσο ως μοντέλο εξήγησης για το σύνολο των πολιτιστικών φαινομένων της βιομηχανοποίησης όσο και ως όραμα για το μέλλον ενός πολιτιστικά και τεχνικά υπεύθυνου μοντέλου εξέλιξης των κοινωνιών και της τεχνικής κυρίως όσων αφορά τις πολεοδομικές αναφορές.¹

Στον Emscher δεν παράχθηκε ποτέ τέχνη με την κλασική έννοια του όρου αλλά ένας νέος τύπος πολιτισμού που δε θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς τη βιομηχανοποίηση. Πολιτισμός είναι η αλλαγή της φύσης μέσω της χρήσης των εργαλείων και βασισμένο σε αυτό το σύνολο των μορφών ζωής μιας μονάδας ανθρώπων.²

Ο **όρος βιομηχανική κουλτούρα** συμπεριλαμβάνει το σύνολο του πολιτισμού ο οποίος είναι συνδεδεμένος με τη βιομηχανική εποχή. Στους κόλπους της συγκεντρώνει όλες τις βιομηχανίες και τον εξοπλισμό τους, τα κτίρια διοίκησης και τα αποδυτήρια των εργαζομένων, τους εργατικούς οικισμούς και τις πιο πολυτελείς κατοικίες των διευθυντών, τους υδατόπυργους και τις δεξαμενές γκαζιού και τα προϊόντα της βιομηχανίας. Οι υποδομές οι οποίες δημιουργήθηκαν στα χρόνια της ακμής της βιομηχανίας ανήκουν και αυτές στο χώρο της βιομηχανικής κουλτούρας, όπως οι σταθμοί και οι γραμμές των τρένων, οι αποβάθρες με τους γερανούς κλπ. Ωστόσο, ο όρος δεν περιορίζεται στο χώρο της ύλης. Μια εποχή δε χαρακτηρίζεται μόνο από το οικοδομικό απόθεμα που αφήνει πίσω της αλλά και από όλες τις διαδικασίες, σχέσεις και την καθημερινότητα που τη χαρακτηρίζουν. Οι εργασιακές σχέσεις, οι κοινωνικές διαστρωματώσεις, οι επαναστατικοί τρόποι παραγωγής, τα θαυμαστά επιτεύγματα της τεχνικής, οι αλλαγές στην πολιτική δομή και ο καθημερινός βίος αποτελούν αναπόσπαστες έννοιες αυτού που αντιλαμβάνεται κανείς σήμερα ως βιομηχανική κουλτούρα. Ως πολιτισμική κληρονομιά η βιομηχανική κουλτούρα γίνεται αντιληπτή με διαφορετικό, υποκειμενικό τρόπο ανάλογα με τις γνώσεις του, τις εμπειρίες του, τις αισθητικές του αξίες και το βαθμό εκβιομηχάνισης της χώρας στην οποία ζει.³

Στην ιστορία της τέχνης και του πολιτισμού η ιδέα της «βιομηχανικής κουλτούρας» είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την **επανακάλυψη του όψιμου 19ου αιώνα**, την έρευνα συνδεδεμένη με αυτόν και την εκτίμηση της τέχνης και του πολιτισμού εκείνης της εποχής. Ορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το χώρο των μεγαλουπόλεων. Σχετίζεται με την αντιμετώπιση αστικών, κοινωνικών και λογικών προβλημάτων. Για τους παραπάνω λόγους αποτελεί τμήμα του διαλόγου με την πόλη ως ζωτικό χώρο. Οι κοινωνικές, οικονομικές και οικολογικές συνέπειες της αποκέντρωσης οδηγούν σε μια ενισχυμένη επανεκτίμηση των αξιών και των ελλείψεων αστικών και ημιαστικών δομών καθώς και σε μια εξολοκλήρου επιστροφή στα σχεδιαστικά και πολεοδομικά οράματα. Η βιομηχανική κουλτούρα γίνεται τμήμα ενός νέου μοντέλου κατανόησης των αστικών δομών και για

Αριστερή σελίδα:

1. Πλακάτ του κοινοτικού συνδέσμου του Ruhrgebiet (Kommunalverband Ruhrgebiet) που συγκρίνει, με μία δόση χιούμορ, τη διαφορά του επιπέδου ζωής ανάμεσα στις μεγαλύτερες γερμανικές αστικές περιοχές.

Δεξιά σελίδα:

2. Εργάτης εν ώρα εργασίας, 1920
Hine Lewis

1. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000 σελ. 164-165

2. Hober Andrea και Ganser Karl, Industriekultur: Mythos und Modern in Ruhrgebiet im Rahmen der IBA Emscher Park, εκδόσεις Kalrtext, Gelsenkirchen 1999

3. Παρθένης Σπυριδών, Η προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς και η ανάδειξή της ως τουριστικού πόρου, διπλωματική εργασία, Τμήμα τουριστικής οικονομίας και ανάπτυξης, Εθνική σχολή δημόσιας διοίκησης, Αθήνα 2007 σελ. 11-12

αυτό το λόγο έχει σημαντικό μερίδιο σε μια, ακόμα εν μέρει, αισθητικό – καλλιτεχνική αλλά κυρίως κοινωνικά και οικονομικά αιτιολογημένη ανακαίνιση της πόλης.⁴

Η βιομηχανική κουλτούρα, ωστόσο, όπως ορίστηκε παραπάνω δεν μπορεί να είναι κάτι εγκλωβισμένο στους τοίχους ενός μουσείου, ούτε μπορεί κανείς να αντλήσει όλες τις πληροφορίες για αυτή μέσα από τα βιβλία κάποιας σχετικής βιβλιογραφίας. Είχε σημαντική θέση στη ζωή των κατοίκων των βιομηχανικών περιοχών και πολλές φορές οι διηγήσεις και ακόμα και η σημερινή καθημερινότητά τους μπορεί να φέρει πολύ περισσότερη γνώση από ότι μια στεγνή καταγραφή. Ένα τέτοιο, αν και απρόσμενο, παράδειγμα είναι αυτό που προκύπτει από το τοπικό ποδόσφαιρο. Όχι μόνο στη Γερμανία αλλά και σε άλλες περιοχές με ανεπτυγμένη βιομηχανία οι εργάτες των διαφόρων τοπικών εργοστασίων σχημάτιζαν τις δικές τους ποδοσφαιρικές ομάδες, οι οποίες μάλιστα κατάφεραν να επιβιώσουν μετά την αποβιομηχάνιση. Από αυτές εντύπωση προκαλεί η ομάδα του Gelsenkirchen F.C. Schalke. Η ομάδα ιδρύθηκε από τους ντόπιους εργάτες των μεταλλουργιών και των ορυχείων και μέχρι σήμερα φέρει το παρατσούκλι «die Knappen», δηλαδή οι μεταλλωρύχοι. Το πρώτο γήπεδό της μάλιστα ονομάστηκε Glückauf-Kampfbahn.⁵ **Glück auf** ήταν ο χαιρετισμός που απεύθυναν οι ανθρακωρύχοι ο ένας στον άλλο και αποτελεί κομμάτι του «*Ich wünsche Dir Glück, tu einen neuen Gang auf*» το οποίο μεταφράζεται ως: «Σου εύχομαι τύχη στο να βρεις μια καινούρια φλέβα μεταλλεύματος».⁶ Ο χαιρετισμός αυτός χρησιμοποιείται κανονικά σήμερα, αν και οι κάτοικοι της περιοχής έχουν ξεχάσει πια τη σημασία του. Αποδεικνύεται, λοιπόν, πόσο στενά συνδεδεμένος ήταν ο βιομηχανικός κόσμος με τις ζωές των ανθρώπων εκείνης της εποχής, ώστε ίχνη του να αποτελούν ακόμα και σήμερα τμήμα της καθημερινότητάς τους.

Η σύνδεση της ιδέας της βιομηχανικής κουλτούρας με την τρίτη βιομηχανική επανάσταση, δηλαδή την επέκταση της επικοινωνίας και της παροχής υπηρεσιών, δίνει νέες ελπίδες για την επανασύνδεση πολιτιστικών αξιών στην τεχνολογική εξέλιξη: ωστόσο, και οι τεχνολογικοί μηχανισμοί ελέγχου, όπως στο «1984» του Orwell και οι μεγακατασκευές του Mumford μοιάζουν στην κοινωνία της πληροφορίας ενδεχόμενα πραγματοποιήσιμα και αναπόφευκτα.⁷

5.2 Προς τη σημερινή θεώρηση της βιομηχανικής κουλτούρας

Στις 28 Ιουλίου του 1907 η Berliner Tageblatt ανακοίνωσε στην καλλιτεχνική της σελίδα ότι ο διευθυντής της σχολής τέχνης και τεχνικής στο Düsseldorf, ο καθηγητής **Peter Behrens**, γνωστός για το έργο του στις εφαρμοσμένες τέχνες, είχε συμφωνήσει να δεχθεί τη θέση εργασίας στο Βερολίνο ως καλλιτεχνικός σύμβουλος της Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft, γνωστής και ως AEG. Το έργο της είχε ήδη διακριθεί για την τεχνική του ποιότητα, αλλά η μορφή του καθοριζόταν από τον εκάστοτε διευθυντή. Ο Peter Behrens επιλέχθηκε για αυτόν ακριβώς το σκοπό, για να θέσει πρότυπα σχεδιασμού τα οποία «θα ακολουθούσαν την τάση της εποχής» και θα αποκλήρυσαν «τη μίμηση της χειροτεχνίας, άλλων υλικών και ιστορικών στυλ».⁸ Οι γερμανικές επιχειρήσεις ήθελαν να ανταγωνιστούν τις υπόλοιπες με υψηλή ποιότητα προϊόντων και

4. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000, σελ. 162

5. http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A6%CE%9A_%CE%A3%CE%AC%CE%BB%CE%BA%CE%B5_04

6. <http://de.wikipedia.org/wiki/Gl%C3%BCckauf>

7. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, Denkmale des Industriezeitalters, ο.π. σελ. 164

8. Buddensieg Tilmann, Industriekultur: Peter Behrens and the AEG, εκδόσεις The MIT Press, Νέα Υόρκη, 1984 σελ. 8

3. Παιχνίδι ποδοσφαίρου στο στάδιο Glück auf του Gelsenkirchen με το βιομηχανικό συγκρότημα να κυριαρχεί στο βάθος.

4. Κτίριο της AEG στο Βερολίνο από τον Peter Behrens. Η αισθητική που προωθήθηκε από τα προϊόντα της AEG χαρακτήρισε με μοναδικό τρόπο τις αρχές του 20ου αιώνα.

όχι με ανταγωνιστικές προσφορές. Ο στόχος ήταν να επιτευχθούν αυτές οι «μορφές που πηγάζουν κατευθείαν και αλληλεπιδρούν άμεσα με τη μηχανή και την παραγωγή μηχανών».⁹ Ο Peter Behrens ξεκινώντας από αρχικά ασήμαντους σχετικά στόχους καταλήγει να σχεδιάζει όχι μόνο τα προϊόντα αλλά και τα ίδια τα κτίρια της AEG. Στόχος του από την αρχή ήταν να λύσει τις διαφορές ανάμεσα στον τεχνικό χαρακτήρα των ηλεκτρικών συσκευών και την «καλλιτεχνική διαμόρφωση ενός δωματίου» προς όφελος μιας «συνολικής καλλιτεχνικής τάξης» αποφεύγοντας τον ιστορισμό ή την καλλιτεχνική ατομικότητα που απαιτούσε το art nouveau.¹⁰ Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Joseph August Lux στο Neue Zeit, το εβδομαδιαίο περιοδικό του γερμανικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος: «Τα έργα τέχνης δεν μπορούν να κατασκευαστούν βιομηχανικά ούτε και να αναπαραχθούν μαζικά. Ο στόχος της βιομηχανίας δεν είναι να παράγει τέχνη... αλλά να προωθήσει το καλό γούστο. Η ανάθεση ηγετικών θέσεων σε πολλές βιομηχανίες σε καλλιτέχνες είναι κυρίαρχης σημασίας για τη γενική βελτίωση του δημόσιου γούστου...»¹¹ Συνδεδεμένη εδώ με τον Peter Behrens και τους διορισμένους σε αντίστοιχες θέσεις καλλιτέχνες της εποχής βρίσκεται η πρώτη νόηση της βιομηχανικής κουλτούρας. Πρόκειται ουσιαστικά για την αισθητική η οποία συνδέεται με το βιομηχανικό χώρο και τα προϊόντα του και έχει άμεση σχέση με τις επιχειρήσεις. Ωστόσο, η βιομηχανική κουλτούρα κατά τον Behrens και την AEG δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να ταυτίζεται με την «επιχειρησιακή ταυτότητα», ακόμα και αν οι δυο όροι αυτή τη στιγμή και σε μεγάλο βαθμό συνδέονται με τη διαφήμιση.¹² Η βιομηχανική κουλτούρα, όπως νοήθηκε από τον Behrens και το Muthesius, αρχιτέκτονας εκείνης της εποχής του οποίου το όνομα συνδέεται με το ενδιαφέρον περί τέχνης και τεχνικής και με τη σχολή του Bauhaus, είναι ένα αντιπρότυπο μιας ανθρώπινης κουλτούρας και βρίσκεται αρκετά μακριά από τη σημερινή έννοια του όρου, καθώς δε συμπεριλάμβανε τον ανθρώπινο παράγοντα.

Με το τέλος του δεύτερου παγκόσμιου πλανιέται πάνω από τη Γερμανία ένα πνεύμα έντονης αμφισβήτησης της παράδοσης και ιδιαίτερα της ιστορίας και της ερμηνείας, γεγονός που αιτιολογείται εύκολα αν αναφερθεί κανείς στο ναζισμό. Ποιος ερευνά ποιανού την ιστορία; Με ποιους στόχους λειτουργεί η ιστορική έρευνα και ερμηνεία; Γιατί πρέπει η κάθε μη στεγνή ερμηνεία της ιστορίας να αποφεύγεται ως ιδεολογικά βαμμένη και ευάλωτη σε κακή χρήση; Δρα η υποτιθέμενα αντικειμενική ιστορία συντηρητικά και διατηρεί τη σταθερότητα του συστήματος αντί να προωθεί τη λήψη αποφάσεων και την ανασυγκρότηση;¹³ Αυτά τα ερωτήματα δεν είναι παρά κάποιοι από τους προβληματισμούς που ακολούθησαν την πτώση του Ναζισμού και τη διαίρεση της Γερμανίας. Οι όροι «Ιστορία της καθημερινότητας» και «βιομηχανική κληρονομιά» εκφράζουν την προσπάθεια του ανθρώπου να θεωρήσει τον τρόπο ζωής στο βιομηχανικό κόσμο από διαφορετικές σκοπιές. Υπό αυτήν την οπτική αναθεωρείται και η κουλτούρα του βιομηχανικού κόσμου. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 επέρχεται η αμφισβήτηση του βιομηχανικού κόσμου εξαιτίας όχι μόνο κοινωνικών αλλά και υλικό-οικονομικών κριτηρίων (αντικατάσταση του κάρβουνου από το πετρέλαιο, μεταφορά των κέντρων παραγωγής στην Ασία κλπ).¹⁴

9. Buddensieg Tilmann, *Industriekultur: Peter Behrens and the AEG*, εκδόσεις The MIT Press, Νέα Υόρκη, 1984 σελ. 8-9

10. Buddensieg Tilmann, ο.π. σελ. 9

11. Buddensieg Tilmann, ο.π. σελ. 13

12. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, *Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur*, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000, σελ. 154-157

13. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, ο.π. 151-152

14. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, ο.π. σελ. 152

Το 1966 υπό το σύνθημα «**Ιστορία ως εκπαίδευση**» προσδιορίστηκε από το από τότε συγκυβερνών SPD (σοσιαλδημοκρατικό κόμμα) και από τις κινήσεις του αριστερού χώρου η σύνδεση των ιστορικών εξελίξεων και της νέας ερμηνείας

τους ως μέσα της υποστήριξης, της αιτιολόγησης και της ενημέρωσης των παραπάνω ερωτημάτων. Μια από τις κύριες απαιτήσεις ήταν η διεύρυνση του ορισμού της βιομηχανικής κουλτούρας, ώστε να συμπεριλάβει τον τρόπο ζωής και τις μορφές οργάνωσης των «κατώτερων» στρωμάτων της βιομηχανικής κοινωνίας: εξελίχθηκε αρχικά κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 70 και υπό σημαντική θεωρητική και δημοσιογραφική επιρροή του Hermann Glaser, από το γραφείο πολιτιστικών υποθέσεων της Νυρεμβέργης, η νέα χρήση του όρου «βιομηχανική κουλτούρα»: σε αυτή συμμετέχουν όλα τα μέλη της βιομηχανικής κοινωνίας. Ο τρόπος και η στάση ζωής τους είναι τμήμα του πολιτιστικού συνόλου. Δεν υπάρχει διαχωρισμός ή ιεραρχική διαβάθμιση ανάμεσα στην υψηλή και στη συλλογική κουλτούρα. Στην πράξη προωθούνται νέες κατευθύνσεις, οι οποίες πρόκειται να εξυψώσουν την κοινωνική και τη βιομηχανική κουλτούρα ως βάσεις της σοσιαλδημοκρατικής πολιτιστικής πολιτικής σε σχέση με τις κατεστημένες πολιτιστικές οργανώσεις των πολιτών.¹⁵

Ο Glaser λέει χαρακτηριστικά: «Είναι απαραίτητο για την ταυτότητά μας, να εκτιμήσουμε αυτούς, οι οποίοι αντιμετώπισαν την εποχή της μηχανής «προοδευτικά» υπό την έννοια των προσωπικό-υποκειμενικών και των υλικό-αντικειμενικών επιδόσεών τους. Η μεγάλη προσφορά σε αυτούς, οι οποίοι έζησαν τη ζωή τους «με αξιοπρέπεια» ως άτομα, ομάδες και κοινωνικά στρώματα τη δύσκολη εποχή της βιομηχανοποίησης, οι οποίοι αντιμετώπισαν με κουράγιο απέλπιδες καταστάσεις ή, συχνά ανωνύμως, έπεφταν θύματα των «καταστάσεων», οφείλει να έχει επίσης πολιτιστικές και πολιτικές συνέπειες: η κουλτούρα του «λαού» πρέπει να διαδοθεί ως κουλτούρα περισσότερο εκτιμημένη, καλύτερα διατηρημένη και γεμάτη εντυπώσεις (εν μέρει σε εκθέσεις και μουσεία). Η κουλτούρα του λαού είναι σημαντικότερη από αυτή των κατακτητών και των δυναστειών».¹⁶

Από την ίδια πρόθεση της κινητοποίησης και αναβίωσης ευρύτερων κοινωνικών και πολιτιστικών δράσεων και της ενίσχυσης τοπικών και κοινωνικών δεσμών, ιδιαίτερα σε προβληματικές περιοχές όπως παραγκουπόλεις και νεόδμητους οικισμούς, εμφανίστηκαν οι κοινωνικές κουλτούρες και τα κέντρα πολιτών. Αναφέρθηκαν στην τοπική ιστορία και ιδιαίτερα στο πιο πρόσφατο κοινωνικό, βιομηχανικό και πολιτικό παρελθόν ως σημεία εκκίνησης για τη δημιουργία συνείδησης και ταυτότητας. Με αυτόν τον τρόπο επιτεύχθηκε, επίσης, μια καλύτερη κατανόηση των ιστορικών και βιομηχανικών δομών του αντίστοιχου χώρου στην πόλη.¹⁷

Η σύνδεση της «ελλιπτικής» ιστορίας της τέχνης με την ιδέα της βιομηχανικής κουλτούρας αρχίζει ήδη από το 1970, όπως καταγράφεται στο 12ο συνέδριο ιστορικών της τέχνης στην Κολονία το 1970 με τίτλο «Το έργο τέχνης ανάμεσα στην επιστήμη και την παγκόσμια θεώρηση». Η τέχνη και η αρχιτεκτονική ερευνούνται και ερμηνεύονται τότε ενδυναμωμένα ως δείγματα κοινωνικών και πολιτικών βλέψεων. Η σύνδεση κοινωνικών και ιδεολογικών ζητημάτων με την ιστορία της τέχνης έκανε δυνατό το να γίνει η τέχνη καλύτερα κατανοητή ως πολιτιστικό φαινόμενο και να προσδιοριστεί ο ρόλος και η λειτουργία της. Η ομορφιά ως αξία αντικαθίσταται από την αισθητική εντύπωση: το άσχημο και το απειλητικό, το άβολο και το αποκρουστικό θα μπορούσαν να είναι δυναμικά στοιχεία του σχεδιασμού, μια ιδέα, η οποία είχε εξαπλωθεί μεν στο χώρο της τέχνης αλλά αποκτούσε αργά ισχύ στο χώρο της αρχιτεκτονικής και συνεισέφερε στην κατανόηση των κτιρίων-μνημείων.¹⁸

15. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, *Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur*, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000 σελ. 152

16. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, ο.π. σελ. 152

17. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, ο.π. σελ. 152-153

18. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, ο.π. σελ. 154

5. Οι αντίξοες συνθήκες εργασίας στα χυτήρια

Το νέο ενδιαφέρον για την κουλτούρα της καθημερινότητας και της μάζας συναντήθηκε με τις πολιτιστικό-θεωρητικές και –ιστορικές σκέψεις των δεκαετιών του 1920 και του 1930 οι οποίες είχαν προβληθεί πρώτη φορά με την εργασία του Walter Benjamin με τίτλο: «Το έργο τέχνης την εποχή της τεχνικής του αναπαραγωγής». Η δίχως προηγούμενο εξέλιξη μιας μαζικής κουλτούρας¹⁹ στη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο και τη μουσική εξαπλώθηκε μέσα από τα νέα μέσα και τρόπους επικοινωνίας και έθεσε με ακόμα πιο επιτακτικό τρόπο ερωτήματα σχετικά με τη θεωρητική της εξήγησης και των δομικών μηχανισμών της.²⁰ Το 1980 επικράτησε η τάση της περιγραφής του ιστορικού χώρου ζωής των βιομηχανικών κοινωνιών, της αυτογνωσίας και του τρόπου ζωής των κοινωνικών στρωμάτων τους σε σχέση με τον ισχυρά επεκταμένο από τη Werkbund όρο της «βιομηχανικής κουλτούρας».²¹

Το 1992 το IBA Emscher Park θα θέσει τη βιομηχανική κουλτούρα ως άξονα της αναζήτησης της ιστορικής ταυτότητας για τη διεκδίκηση μιας συνειδητής εξέλιξης της βιομηχανικής κοινωνίας.²²

Ο Hermann Glaser κατανοεί τη βιομηχανική κουλτούρα ως ακόμα μη συνδεδεμένη διαδικασία της πολιτιστικής κατεύθυνσης υπό τις συνθήκες της βιομηχανικής κοινωνίας και ως σταθερό συλλογικό συλλογισμό και περαιτέρω σκέψη στη θέση μιας βολικής παράδοσης σε μια αυξανόμενη ειδικοκρατία, η οποία εφαρμόζει αντί της συλλογικότητας ένα cult της διάσπασης και της νοηματικής συνθετότητας. Την ελπίδα για τη λογική και τη δύναμη αυτό-αναδιαμόρφωσης του μοντέρνου, για την κοινωνικό-οικολογική αναδόμηση της κοινωνίας βλέπει ο Glaser ως πιθανό επόμενο βήμα της βιομηχανικής κουλτούρας. Η τωρινή «βιομηχανική κουλτούρα», σημειώνει ο ίδιος, «έχει εγκλωβιστεί σε έναν ατέρμονο, αρνητικό βρόγχο, λόγω της έλλειψης ενταγμένων προτύπων σκέψης και διαχείρισης». Όπως πολλοί άλλοι προειδοποιεί και ο Glaser περί μίας οπισθοδρομικής ουτοπίας. Δε θα ήταν ο εξαναγκασμός της κατανάλωσης και της ανάπτυξης άξιος διατήρησης αλλά οι κοινωνικές και ανθρωπιστικές αποκτήσεις της βιομηχανοποίησης: «Οι ευλογίες του μοντερνισμού δεν επιτρέπεται να μπουν στο παιχνίδι μέσω επιπόλαιων οπισθοδρομήσεων και ρομαντισμού της «απλής ζωής»», αλλά και ο κίνδυνος της «τηλεκρατίας και του καταναλωτικού ιδυλλίου» θα έπρεπε να ξεπεραστεί μέσω μιας ανανεωμένης χειραφέτησης. Ο Glaser συνεχίζει να βλέπει τον εκδημοκρατισμό του αισθητικού στην κουλτούρα των ανθρώπινων δικαιωμάτων, το μοναδικό μέσο εκπαίδευσης ενάντια στην παλαιώση του ανθρώπου. Για εκείνον μόνο η αισθητική κάνει δυνατό κάθε όραμα του όλου, το οποίο θα μπορούσε να στρέψει προς άλλη κατεύθυνση την όλο και περισσότερο περιγραφόμενη απομάκρυνση της πνευματικής και την τεχνικής κουλτούρας, κάτι το οποίο οδηγεί σε έναν ολικό έλεγχο των τεχνικών διαδικασιών. Το όραμά του για τη μελλοντική βιομηχανική κουλτούρα τονίζει την ανάγκη της ένταξης πολιτιστικών υποσυστημάτων, την αναγέννηση της δυνατότητας επαναδημιουργίας και τελικά τη δημιουργική αναμονή της μελλοντικής ζωής.²³

19. Η οποία ξεχώρισε εν μέρει αργότερα ως «κουλτούρα ψυχαγωγίας»

20. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000 σελ. 155

21. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, ο.π. σελ. 161

22. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, ο.π. σελ. 162

23. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, ο.π. σελ. 165

Όπως χρησιμοποιούνται τα κάστρα ως σύμβολα των εθνικών κρατών έτσι μπορεί να χρησιμοποιηθεί και η βιομηχανική κουλτούρα ως σύμβολο της ευρωπαϊκής ή και της παγκόσμιας ταυτότητας. Πολλοί άνθρωποι, ειδικά νέοι, στη Γερμανία έχουν αρχίσει να αναγνωρίζουν την αισθητική της βιομηχανικής κουλτούρας κάτι που γίνεται φανερό με το παράδειγμα του

HafenCity στο Αμβούργο. Αν και παλιότερα πολλοί αναζητούσαν κατοικίες με θέα το ειδυλλιακό τοπίο της λίμνης Alster, τώρα οι προτιμήσεις κατευθύνονται στις κατοικίες του HafenCity. Εκεί, όμως, η θέα δεν είναι τόσο ρομαντική. Αντί των δέντρων και των κύκνων στη λίμνη, εδώ δεσπόζει η βιομηχανική δραστηριότητα του νότιου λιμανιού με τους γερανούς που σχηματίζουν την κορυφογραμμή και τα πλοία που ανεβοκατεβαίνουν στον Έλβα φορτώνοντας και εκφορτώνοντας εμπορεύματα. Σίγουρα το prestige του αναπλασμένου χώρου αποτελεί ένα θέλγητρο αλλά δεν μπορεί να διαψεύσει και το γεγονός ότι ο χώρος της βιομηχανίας παύει να αποτελεί το οπτικό εξάμβλωμα, το οποίο θεωρούταν κάποτε.

5.3 Κουλτούρα της αποβιομηχάνισης

Η βιομηχανική κουλτούρα είναι κάτι το οποίο υπάρχει σε **άμεση σχέση με το βιομηχανικό κόσμο**. Όταν μετηναποβιομηχάνιση αυτός αλλάζει, πλησιάζοντας όλο και περισσότερο στη σημερινή του μορφή, η βιομηχανική κουλτούρα, όπως αυτή ορίζεται παραπάνω, εξαφανίζεται, όχι ως γνώση ή αισθητική, αλλά επειδή ακριβώς παύει να χαρακτηρίζει τη ζωή των ανθρώπων. Η αποβιομηχάνιση και ο μεταμοντερνισμός δίνουν ζωή σε μια νέα, διαφορετική κουλτούρα, η οποία ερμηνεύει το βιομηχανικό κόσμο όχι όσον αφορά τις διαδικασίες και τις διαφορές κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις που αναπτύσσονταν στα πλαίσια του αλλά μονάχα σε σχέση με την εικόνα του. Πρόκειται πρακτικά για ένα δάνειο ιστορικότητας. Οι δύσκολες συνθήκες ζωής κατά την περίοδο της βιομηχανοποίησης ατονούν μπροστά στην προώθηση της αισθητικής και του «image». Ο Glenn Norcliffe γράφει σχετικά: *«Η μεταμοντέρνα κουλτούρα του καταναλωτή ενδιαφέρεται όχι τόσο για την ποσότητα, αλλά για την ποιότητα της ιδιαιτερότητας. Το κύρος προκύπτει από την κατάληψη μιας καταναλωτικής θέσης, την οποία πολλοί λίγοι, ίσως και κανένας άλλος δεν μπορεί να καταλάβει»*.²⁴ Ο μεταμοντερνισμός μπορεί πολλές φορές να μετατρέψει τη γοητεία των ερειπίων και του περιθωρίου και την εικόνα της παρακμής σε προϊόν προς πώληση για τους «εκλεπτυσμένους». Ο μεταβιομηχανικός κόσμος παράγει με τη σειρά του έναν πολιτισμό ο οποίος βασίζεται ακριβώς σε αυτή την εικόνα του «βιομηχανικού». Ο τουρισμός το προωθεί ως όμορφο και μοναδικό, ο κινηματογράφος δημιουργεί πάνω στην εικόνα της εγκατάλειψης και των ερειπίων και μουσικοί και λογοτέχνες μεταφέρουν την αισθητική αυτή στα έργα τους. Αν και το αποτέλεσμα είναι πολλές φορές παρά πάνω από αξιόλογο, αυτό το που παράγεται δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως βιομηχανική κουλτούρα, αλλά πρόκειται για ένα δευτερογενές προϊόν που αναφέρεται σε κάτι οριστικά χαμένο: χαμένο όχι νοσταλγικά αλλά με τον τρόπο που μια εποχή διαδέχεται την επόμενη.

6. Performance των The Humping Pact στο Zollverein: Η κουλτούρα της αποβιομηχάνισης διαφέρει ριζικά από τη βιομηχανική κουλτούρα

24. Norcliffe Glenn, The emergence of postmodernism on the urban waterfront, Journal of Transport Geography, Vol.4, No2, Pergamon, 1996 Ηνωμένο Βασίλειο, μτφ. Δάφνη Καραϊσκάκη, σελ. 14

«Η θεματική διαδρομή εδώ διαφέρει από τις υπόλοιπες. Οδηγεί σε μέρη γεμάτα μνήμη, ιστορία και συμβολισμό και στοχεύει να εμπνεύσει τους επισκέπτες να μάθουν περισσότερα για την πραγματική ιστορία του Ruhrgebiet»²⁵

Ένας από τους κύριους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι έρχονται σε επαφή με την ιστορία και τη βιομηχανική κουλτούρα είναι ο βιομηχανικός τουρισμός. Σήμερα υπάρχουν ειδικά διαμορφωμένες διαδρομές σε ολόκληρη την Ευρώπη αφιερωμένες αποκλειστικά στην επίσκεψη βιομηχανικών μνημείων και στην ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς. Ωστόσο, πριν αναλυθεί ο βιομηχανικός τουρισμός ως έννοια χρειάζεται να προσδιοριστεί αναλυτικότερα η έννοια του πολιτιστικού τουρισμού και να αποσαφηνιστούν τα κίνητρό του.

Κύριο πόλο έλξης του τουρισμού αποτελεί ο πολιτισμός. Μια τέτοια δήλωση είναι πολύ πιθανόν να μη συναντήσει άμεση αποδοχή, αλλά εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι ακόμα και τα τουριστικά ταξίδια που γίνονται με σκοπό την αναζήτηση του «ήλιου και της θάλασσας» ουσιαστικά αποτελούν την αναζήτηση ενός τόπου όπου τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν πολιτιστικό τοπίο. Ο λόγος που ωθεί τους περισσότερους να ταξιδεύουν είναι η αναζήτηση μιας διαφορετικότητας –ή μιας ετεροτροπίας κατά το Φουκώ– και η απόδραση από την πραγματικότητα. Ο πολιτισμός και ο τουρισμός παρότι μπορεί φαινομενικά να έχουν διαφορετικούς στόχους είναι αλληλένδετοι και η επιβίωση του ενός εξαρτάται από την επιβίωση του άλλου.

Εδώ εισάγεται η έννοια του **πολιτιστικού τουρισμού** ο οποίος είναι «ένα είδος τουρισμού ειδικών ενδιαφερόντων που βασίζεται στην αναζήτηση και στη συμμετοχή σε νέες και βαθιές πολιτισμικές εμπειρίες, είτε αυτές είναι αισθητικής, πνευματικής, συναισθηματικής ή ψυχολογικής φύσεως». (Reizinger, 1994) Αποτελεί πρακτικά μια βιωματική διαδικασία κατά την οποία ο επισκέπτης γνωρίζει και κατανοεί τον κοινωνικό ιστό, την πολιτιστική κληρονομιά και τον τρόπο ζωής που συνδέεται με αυτή. Κατά αυτόν τον τρόπο μέσα από την κατανόηση του παρελθόντος επέρχεται και αυτή του παρόντος. Πρόκειται για μια μορφή αιφόρου τουρισμού, καθώς δεν ασκεί ασφυκτικές πιέσεις στο φυσικό, κοινωνικό, ανθρώπινο και δομημένο περιβάλλον όπως ο μαζικός τουρισμός.²⁶

Ο **βιομηχανικός τουρισμός** αποτελεί μια μορφή πολιτιστικού τουρισμού. Ενδιαφέρεται για τις δραστηριότητες παραγωγής και μεταποίησης, για την οργάνωσή τους, τους τόπους τους, την αρχιτεκτονική των κτισμάτων τους, για τον εξοπλισμό τους, τα μηχανήματά τους και τα εργαλεία τους, ήτοι για τα προϊόντα τους. Πρόκειται για «μια δραστηριότητα εξερεύνησης της βιομηχανικής κληρονομιάς, των επιχειρήσεων που βρίσκονται σε λειτουργία, των μουσείων και των χώρων ερμηνείας των τεχνικών, της εργασίας και των εργατών και των κέντρων της βιομηχανικής έρευνας» (Beaudet, 1996)²⁷ Μέσω του βιομηχανικού τουρισμού οι επισκέπτες έρχονται σε επαφή με τα κτίρια, τις εγκαταστάσεις, τις διαδικασίες παραγωγής, τις κοινωνικές σχέσεις και την καθημερινότητα της βιομηχανικής εποχής. Όντας μια έκφανση του πολιτιστικού τουρισμού δεν έχει να κάνει με τις κλασικές υπηρεσίες διανυκτέρευσης και εστίασης αλλά αντίθετα στοχεύει στο βίωμα μιας «εμπειρίας». Αντί της τουριστικής επιχείρησης εδώ υπάρχει η ίδια η περιοχή που αποτελεί

25. Απόσπασμα από ενημερωτική πινακίδα στο Emscher Park.

26. Παρθένης Σπυριδών, Η προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς και η ανάδειξή της ως τουριστικού πόρου, διπλωματική εργασία, Τμήμα τουριστικής οικονομίας και ανάπτυξης, Εθνική σχολή δημόσιας διοίκησης, Αθήνα 2007, σελ. 43-44

27. Παρθένης Σπυριδών, ο.π. σελ. 50

τον τουριστικό προορισμό. Για να βιωθεί η εμπειρία, απαιτείται η δημιουργία μιας «αφήγησης» για τον τόπο που προκύπτει μέσα από μια συλλογική διαδικασία στηριγμένη στη γνώση και στη μαθησιακή αλληλεπίδραση ενώ οι συμμετέχοντες μπορεί να είναι τουριστικοί παράγοντες, τοπικοί φορείς και αρχές ή άλλες συλλογικότητες. Για την στήριξη ενός τουριστικού προτύπου που επικεντρώνεται σε έναν τόσο άυλο παράγοντα όσο το βίωμα μιας εμπειρίας γίνεται φανερός ο κομβικός ρόλος του πολιτισμού.²⁸

Μια από τις κυριότερες συνεισφορές του βιομηχανικού τουρισμού είναι ότι προσφέρει μια εναλλακτική πρόταση για την ανάπτυξη των πόλεων. Το περιεχόμενό του σχετίζεται άμεσα με τον πολιτισμό και με την ιδιαίτερη ταυτότητα κάθε πόλης. Ο βιομηχανικός τουρισμός συνδέεται με πολιτιστικού περιεχομένου κίνητρα σχετικά με ιστορικές συνοικίες και κέντρα πόλεων, όπου υπάρχουν μνημεία, σημαντικά κτίρια και μουσεία. Για τη δημιουργία τουριστικού ενδιαφέροντος στις πόλεις είναι απαραίτητη η ύπαρξη μεγάλων διοργανώσεων, εκθέσεων και καλλιτεχνικών και αθλητικών δρώμενων. Η συνεισφορά του βιομηχανικού τουρισμού είναι η ανάδειξη νέων σημείων ενδιαφέροντος μέσα σε πόλεις οι οποίες έχουν χάσει την αίγλη τους, γεγονός που έχει πλήξει ιδιαίτερα τις βιομηχανικές πόλεις μετά την αποβιομηχάνιση. Δίνει τη δυνατότητα να υπάρξουν καινούριες συνθήκες ανάπτυξης στην περιοχή και να εκσυγχρονιστούν οι υποδομές στις πόλεις. Η πόλη αναβαθμίζεται αισθητικά και οικονομικά και μέσω αυτών των διαδικασιών δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας. Οι κάτοικοι συνδέονται με την τοπική οικονομία και η πόλη αποκτά νέους ανεκμετάλλετους μέχρι τότε πόλους έλξης. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι η ανεξέλεγκτη οικονομική ανάπτυξη ενδέχεται να βλάψει τα ίδια τα μνημεία τα οποία προωθεί. Εδώ φαίνεται και η αντίφαση που διέπει το βιομηχανικό τουρισμό ο οποίος προωθεί μια αυθεντική εμπειρία μετατρέποντας, όμως, το ίδιο του το αντικείμενο σε καταναλωτικό αγαθό.

7. Performance του Romeo Castellucci σε βιομηχανικό χώρο

Στο ίδιο θέμα ο Hewison το 1987 έχει ορίσει την ιστορική κληρονομιά ως μια βιομηχανία. *«Τέτοιος είναι ο βαθμός εμπορευματοποίησής της από τη δεκαετία του 1970 και μετά. Το θεωρεί κάτι παραπάνω από ένα πάρεργο και μέρος μιας αναζήτησης του «εαυτού» και επομένως ταυτότητας διαμέσου των ριζών. Και σχεδόν ο καθένας, αν ψάξει μερικές γενιές προς τα πίσω, θα βρει συγγενείς που δούλεψαν σε κάποιο από τα εργοστάσια. Έτσι, η ιστορική κληρονομιά της βιομηχανίας, γίνεται κοινός παρονομαστής για μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Την ίδια στιγμή η αμφισημία και ανυπαρξία τόπου μεγάλου μέρους αυτής της κληρονομιάς έρχεται κοντά στη χρήση της στα θεματικά πάρκα, με όλες τις αναμενόμενες ερωτήσεις νοήματος».*²⁹

5.4.1 Ο βιομηχανικός τουρισμός ως βιωματική εμπειρία

Ο βιομηχανικός τουρισμός, στο πλαίσιο της δημιουργίας βιωμάτων από το βιομηχανικό κόσμο, δεν απευθύνεται απαραίτητα στο κοινώς αποδεκτό «όμορφο» ή ακόμα και στο ασφαλές. Ο επισκέπτης των βιομηχανικών μνημείων αφήφά τους «προμακτικούς πύργους» και τις άγονες εκτάσεις αλλά αντίθετα τα αναζητά και ακόμα και η μόλυνση δεν αποτελεί κριτήριο απομάκρυνσης αλλά τουριστικό θέλγητρο (π.χ. Chernobyl). Αυτό ακριβώς αποτελεί μια έκφραση της κουλτούρας της αποβιομηχάνισης που προωθείται μετά το ξεπέρασμα των βιομηχανικών κοινωνιών.

28. Οικονομοπούλου Μάρθα, Αποβιομηχάνιση και πολιτιστική πολιτική, Η περίπτωση της πόλης του Πειραιά, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, ΔΠΜΣ – Αρχιτεκτονική και σχεδιασμός του χώρου, Αθήνα 2011, σελ. 49

29. Norcliffe Glenn, The emergence of postmodernism on the urban waterfront, Journal of Transport Geography, Vol.4, No2, Pergamon, 1996 Ηνωμένο Βασίλειο, μτφ. Δάφνη Καραϊσκάκη, σελ. 17

Από πάνω προς τα κάτω:
8. Επίδειξη λειτουργίας της μηχανής καθαρισμού του σιταριού στο οικομουσείο της Κοπεγχάγης

9. Εργαστήριο δημιουργικής απασχόλησης για παιδιά στο Museum der Arbeit, Αμβούργο

10. Χρήση παραδοσιακού τυπογράφου στο Museum der Arbeit, Αμβούργο

30. Slotka Rainer, Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ.: Άγις Παπαδόπουλος, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA, 1991 Αθήνα, σελ.210

31. Pinard Jacques, Η βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ. Γεώργιος Σπανός, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1991, σελ. 151

32. Föhl Axel, Bauten der Industrie und Technik, Schriftenreihe des deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz, 1994 σελ. 133

33. Οικονόμου Μαρία, Μουσείο: Αποθήκη ή ζωντανός οργανισμός; Μουσειολογικοί προβληματισμοί και ζητήματα, Κριτική, Αθήνα 2003, σελ. 48

Η διατήρηση της μνήμης και η προσπάθεια της αναβίωσης της βιομηχανικής κουλτούρας δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί σε ένα αποστειρωμένο περιβάλλον. Πρέπει να δημιουργηθεί στον επισκέπτη το συναίσθημα ότι βρίσκεται στην καρδιά ενός ανελκυστικού σκελετού ή στη γραμμή πλύσης του μεταλλεύματος. Στις βιομηχανικές εγκαταστάσεις μπορούν, και οφείλουν, να αναπλάθονται ιστορικοί κόσμοι, προκαλώντας τον επισκέπτη να συλλογιστεί. Η επαφή με τα εργαλεία και τα μηχανήματα αυτής της κατηγορίας πρέπει να είναι όσο άμεση γίνεται, οι συνθήκες εργασίας και ζωής και οι παραγωγικές διαδικασίες όσο πιο κατανοητές και απτές είναι δυνατόν. Η ιστορία που δε συνδέεται με τη γνώση και τη χειροπιαστή ενασχόληση με το αντικείμενο παραμένει μια κενή θεωρία. Για το λόγο αυτό πρέπει να περιληφθούν τα τεχνικά μνημεία σε εκπαιδευτικά προγράμματα αλλά και στα ευρύτερα, ευέλικτα προγράμματα λαϊκής επιμόρφωσης.³⁰ Τα νέα μουσεία αντί να παρουσιάζουν κυρίως έτοιμα προϊόντα, επιμένουν περισσότερο στις μεθόδους παραγωγής, στις συνθήκες εργασίας, στις σχέσεις της επιχείρησης με τον εξωτερικό κόσμο, παρουσιάζοντας το χρησιμοποιούμενο υλικό, αναπαραστάσεις σκηνών εργασίας ή καθημερινής ζωής, καθώς και τα σχετικά με την παραγωγή οικονομικά δεδομένα (διαγράμματα εξέλιξης της παραγωγής).³¹

Υπάρχουν πολλές δυνατότητες δυναμικής προβολής του βιομηχανικού κόσμου. Μια από αυτές είναι ένα μουσείο μέσα στο μνημείο. Τα τελευταία χρόνια πολλά τέτοια παραδείγματα έχουν εφαρμοστεί επιτυχημένα. Μόνο στη Nordheim – Westfalen υπάρχουν δεκατέσσερα τουλάχιστον μουσεία-σταθμοί σχεδιασμένα μέσα σε βιομηχανικά συγκροτήματα. Ίσως, ωστόσο, ένα να είναι αρκετό. Ο Hermann Luebbe μιλάει για την «παρεμπόδιση της ιστορίας». Ο συντηρητής μνημείων προτιμάει ιδέες που προσφέρουν περισσότερες οπτικές. Η κλωστοϋφαντουργία είναι ένα παράδειγμα στο Engelskirchen στην Κολονία. Εκεί υπάρχει και ένα μουσείο για τη βιομηχανία. Αντίστοιχα είναι τα ορυχεία του Rammelsberg στο Goslar. Αν και λειτουργεί ένα μουσείο σε κάποια τμήματα της εγκατάστασης, δεν παύει να είναι ένας χώρος που έχει τη δυνατότητα να ζηήσει ο επισκέπτης.³² Ο Riviere όρισε το οικομουσείο ως: «Ένα όργανο που συλλαμβάνεται, κατασκευάζεται και λειτουργεί από κοινού από μια δημόσια (τοπική) αρχή και τον τοπικό πληθυσμό της. Η συμμετοχή της δημόσιας αρχής είναι μέσω των ειδικών, των χώρων και των πόρων που προσφέρει, ενώ η συμμετοχή του τοπικού πληθυσμού εξαρτάται από τις προσδοκίες, τις γνώσεις και την ιδιαίτερη προσέγγισή του. Είναι ένας καθρέφτης για τον τοπικό πληθυσμό να δει τον εαυτό του για να ανακαλύψει την ίδια του την εικόνα, και στον οποίο αναζητάει μια εξήγηση για το περιβάλλον με το οποίο είναι συνδεδεμένος και για τους πληθυσμούς που προηγήθηκαν πριν από αυτόν. Είναι ένας καθρέφτης τον οποίο ο τοπικός πληθυσμός στρέφει προς τους επισκέπτες του για να γίνει καλύτερα κατανοητός, έτσι ώστε η εργατικότητα, τα έθιμα και η ταυτότητά του να εμπνέουν σεβασμό. Είναι μια έκφραση της ανθρωπότητας και της φύσης τοποθετητή την ανθρώπινη δραστηριότητα στο φυσικό της περιβάλλον».³³

Στο οικομουσείο της Κοπεγχάγης το κοινό μπορεί να δει ζωντανά το άλεσμα του σιταριού ή να παρακολουθήσει μια αναπαράσταση του τρόπου ζωής από το εκπαιδευμένο προσωπικό μέσα στις παλαιότερες κατοικίες. Στο Museum der Arbeit (μουσείο της εργασίας) στο Αμβούργο ένας συνταξιούχος εργάτης αναλάμβανε να δείξει με περισσό μεράκι στους επισκέπτες πώς λειτουργούσε ο τυπογράφος. Όμως, η

Από πάνω προς τα κάτω:

11. Ανθρακωρύχοι στα έγκατα της γης δουλεύουν κάτω από αντίξοες συνθήκες.
12. Ο επισκέπτης αναγκάζεται να σκύψει, για να μπορέσει να συνεχίσει, στο μουσείο του Goslar.
13. Οι ακτινογραφίες των πνευμόνων των εργατών και δείγματα της μόλυνσης του νερού στο μουσείο του Zollverein προσπαθούν να τονίσουν τις αρνητικές πιυχές της βιομηχανίας.

34. Föhl Axel, Bauten der Industrie und Technik, Schriftenreihe des deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz, 1994 σελ. 133

αλληλεπίδραση γίνεται και με διαφορετικούς τρόπους. Στο Zeche Zollern στο Dortmund ο επισκέπτης χρειάζεται να κρατήσει στον αέρα το κομπρεσέρ με το οποίο δούλευαν οι μεταλλωρύχοι, για να δει το βίντεο του τρόπου εργασίας στα ορυχεία. Αν το αφήσει το βίντεο σταματά κάνοντας αντιληπτές ακόμα και με αυτόν τον τρόπο τις δύσκολες συνθήκες εργασίας. Στα ορυχεία του Goslar ο υδρόμυλος για την αποστράγγιση και την ανέλκυση του μεταλλεύματος λειτουργεί ακόμα παρουσιάζοντας στο κοινό τον τρόπο λειτουργίας του. Στο τοπικό μουσείο η οροφή χαμηλώνει υπερβολικά υποχρεώνοντας τον επισκέπτη να σκύψει και δίνοντάς του έτσι μια εικόνα για την πραγματική δομή των ορυχείων. Στην οργανωμένη πορεία στο Zollverein μπορεί κάποιος να ακούσει τον, ηχογραφημένο σήμερα, πραγματικό θόρυβο των μηχανών σε πλήρη λειτουργία ενώ προτζέκτορες πρόβαλλαν πάνω στα μηχανήματα βίντεο με τον πραγματικό τρόπο λειτουργίας τους. Τέλος, στο Völklingen υπάρχει μια αίθουσα, όπου η θερμοκρασία ανεβαίνει σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι παρευρισκόμενοι να εκτίθενται στις πραγματικές τότε συνθήκες εργασίας.

Η βιωματική εμπειρία, όμως, δεν περιορίζεται στους τοίχους του μουσείου. Το Emscher Park αποτελεί ένα τεράστιο πάρκο, το οποίο είναι αφιερωμένο ακριβώς σε αυτό το σκοπό. Στο Duisburg στο χυτήρια Meiderich στο Landschaftspark με τις υψικαμίνους πέρα από τον παραδοσιακό τρόπο επίσκεψης υπάρχει η δυνατότητα αναρρίχησης στις υψικαμίνους ή περιπάτου γύρω από τα δοχεία των μεταλλευμάτων. Τα παραπάνω δεν αποτελούν παρά τμήματα της βιομηχανικής αρχαιολογίας, της οποίας η συντήρηση των μνημείων δεν είναι παρά κομμάτι της.³⁴ Στον ίδιο χώρο, κάποιος έχει τη δυνατότητα σήμερα να καταδυθεί στην πλέον γεμάτη με νερό πρώην δεξαμενή γκαζιού.

Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι το Emscher Park δεν απευθύνεται μόνο στους τουρίστες, ούτε και έχει τέτοιο σκοπό. Ο επισκέπτης στα διάφορα βιομηχανικά μνημεία όχι μόνο της περιοχής του Emscher αλλά και στο Völklingen ερωτάται σχετικά με την καταγωγή του και οι υπεύθυνοι ενημερώνουν τους αντίστοιχους καταλόγους. Οι κατάλογοι αυτοί, ωστόσο, εξετάζουν μόνο αν οι επισκέπτες προέρχονται από την ευρύτερη περιοχή του κρατιδίου ή από αλλού. Οι χώροι των βιομηχανικών μνημείων δε θέλουν να αναφέρονται μόνο στον επισκέπτη/τουρίστα αλλά και στο δικό τους τόπο. Εδώ επιβεβαιώνεται και ένας από τους στόχους του βιομηχανικού τουρισμού. Δεν αποσκοπεί μονάχα στην προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς αλλά και στη δημιουργία των απαραίτητων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών για την αναζωογόνηση των περιοχών. Οι βιομηχανικοί χώροι που στρέφονται στον τουρισμό δεν έχουν σκοπό μόνο το κέρδος αλλά και τη δημιουργία ζωτικών σημείων σε περιοχές που μετά την αποβιομηχάνιση οδηγήθηκαν σε μια αναπόφευκτη παρακμή.

Σήμερα ο βιομηχανικός τουρισμός πραγματοποιείται στα επαναχρησιμοποιημένα βιομηχανικά κελύφη καθώς και σε ολόκληρες περιοχές παροπλισμένων εργοστασίων. Δίκτυα πληροφοριών όπως το E.R.I.H. (European Route of Industrial Heritage: ευρωπαϊκή διαδρομή της βιομηχανικής κληρονομιάς) προτείνουν και ενημερώνουν σχετικά με στοχευμένες θεματικές διαδρομές σε τοπικό και υπερτοπικό επίπεδο με σταθμούς τα βιομηχανικά μνημεία διάφορων περιοχών. Πέρα από τους προφανείς στόχους για εκπαίδευση και μετάδοση των γνώσεων του βιομηχανικού παρελθόντος το ERIH στοχεύει στη διαφύλαξη της βιομηχανικής κληρονομιάς και στη δημιουργία

Από πάνω προς τα κάτω:
14,15. Σκηνές από την ταινία *Stalker*
του Tarkovsky (1979)

16,17. Βιομηχανικά ερείπια στο
Hashima Island της Ιαπωνίας, πηγή
έμπνευσης για την ταινία *Skyfall*

18. *Soul Kitchen*, Αμβούργο,
Fatih Akin, 2009

35. <http://www.erih.net/>

36. Hober Andrea και Ganser Karl,
Industriekultur: Mythos und Modern
in Ruhrgebiet im Rahmen der IBA
Emscher Park, εκδόσεις Kalttext,
Gelsenkirchen 1999

37. [http://en.wikipedia.org/wiki/
Stalker](http://en.wikipedia.org/wiki/Stalker)

38. [http://en.wikipedia.org/wiki/
Hashima_Island](http://en.wikipedia.org/wiki/Hashima_Island)

των κατάλληλων συνθηκών ανάπτυξης περιοχών που υποβαθμίστηκαν μετά την αποβιομηχάνιση.³⁵ Ένα παράδειγμα οργανωμένης θεματικής διαδρομής είναι αυτή στην περιοχή του Ρουρ, σχεδιασμένη από το IBA Emscher Park. Ο επισκέπτης ακολουθώντας αυτό το μονοπάτι μπορεί να επισκεφθεί μεγάλο αριθμό βιομηχανικών κτιρίων, μουσειοποιημένων και μη, εργατικών οικισμών και παρατηρητηρίων τοποθετημένων στα διάφορα anchor points στην ευρύτερη περιοχή. Κάθε τέτοιο σημείο έχει ένα αντικείμενο το οποίο το ταυτοποιεί, ένα τοπόσημο μοναδικό στην περιοχή. Η σχεδιασμένη διαδρομή συνδέει όλα τα anchor points σε μια κυκλική διαδρομή 300 χιλιομέτρων που εξυπηρετείται με λεωφορείο. Ανάμεσα στα anchor points επίσης υπάρχουν 24 διαφορετικά μονοπάτια που τα συνδέουν μεταξύ τους σε μικρότερες διαδρομές. Πέρα από τις πινακίδες για το δρόμο υπάρχει ένα σύστημα από μέσα που παρέχουν πληροφορίες και ενημερώνουν τον επισκέπτη για τις διαδρομές στην περιοχή. Η αναμετάδοση πληροφοριών πραγματοποιείται γρήγορα και αποδοτικά. Το σύστημα εξυπηρετεί το marketing, την απόδοση ταυτότητας του τόπου, την κατεύθυνση στο γενικό δίκτυο και τα τοπόσημα.³⁰

5.5 Επιδράσεις της βιομηχανικής κουλτούρας στην τέχνη

Ο βιομηχανικός κόσμος, και πολλές φορές η ρομαντική εκδοχή του, και η συνδεδεμένη με αυτόν κουλτούρα προσφέρουν **έμπνευση στην καλλιτεχνική δημιουργία** μέχρι και σήμερα. Αυτό που επιβιώνει δεν είναι βέβαια η ίδια η βιομηχανική κουλτούρα αλλά μια αναπόληση του βιομηχανικού κόσμου και της αισθητικής του, η οποία είναι, όμως, αρκετή για τους καλλιτέχνες. Εμπνευσμένοι από το πνεύμα της εποχής, όπως αυτό μεταφέρεται από διάφορα μέσα σήμερα, καλλιτέχνες δημιουργούν με βάση την αισθητική, ή τη δική τους ερμηνεία αυτής, εκείνης της περιόδου. Μουσική, κινηματογράφος, λογοτεχνία καθώς και ένα ολόκληρο σύνολο αισθητικής σήμερα έχει επηρεαστεί από τη βιομηχανική κουλτούρα.

Το 1979 προβάλλεται η ταινία *Stalker* του Tarkovsky, η οποία ήταν γυρισμένη εξολοκλήρου μέσα σε εγκαταλειμμένα βιομηχανικά κτίρια, συγκεκριμένα δύο υδροηλεκτρικά εργοστάσια κοντά στο Ταλίν της Εσθονίας και το παλιό χημικό εργοστάσιο Flora στο κέντρο της πόλης. Η αισθητική της περιπλάνησης στο ερημωμένο τοπίο, οι αυστηρές μορφές και οι χώροι των εγκαταλειμμένων βιομηχανιών δεν αποτελούν μονάχα χώρο έμπνευσης αλλά και μεταδίδουν την ατμόσφαιρα της εγκατάλειψης που επικρατούσε στις παροπλισμένες βιομηχανίες.³⁷ Εδώ δεν προβάλλεται η βιομηχανική αισθητική, αλλά μια κουλτούρα και αισθητική της αποβιομηχάνισης. Ένα άλλο παράδειγμα είναι η ταινία *Skyfall*. Εδώ ο Sam Mendes, σκηνοθέτης της ταινίας, εμπνέεται μεν από τα βιομηχανικά εγκαταλειμμένα ερείπια του νησιού Χάσιμα στην Ιαπωνία, το οποίο σήμερα θεωρείται μνημείο της UNESCO, αλλά δεν το αντιμετωπίζει όποιος ο Tarkovsky. Αφού πρόκειται να το καταστρέψει κατά τη διάρκεια της ταινίας, αποφασίζει να αναπαράγει αυτούσιο τμήμα του στη Μ. Βρετανία και το υπόλοιπο με CGI.³⁸ Στην ταινία *Soul Kitchen* του Fatih Akin ο πρωταγωνιστής χρησιμοποιεί μια παλιά αποθήκη, για να στεγάσει το εστιατόριό του, ενώ μια από τις σερβιτόρες ζει σε μια εγκαταλειμμένη σοφίτα του Speicherstadt. Οφείλει εδώ να σημειωθεί ξανά ο ρόλος της τέχνης στη δημιουργία νέου ενδιαφέροντος για τη βιομηχανική κληρονομιά, το οποίο με τη σειρά του οδήγησε στην επανάχρηση συγκεκριμένων βιομηχανικών κτιρίων. Πρόκειται ουσιαστικά για

μια σχέση μοναδική, στην οποία ο καλλιτέχνης αναζητά έμπνευση σε ένα χώρο και μέσω αυτής εξασφαλίζει την αθανασία του, αν όχι όσον αφορά την επανάχρηση, σίγουρα στη μνήμη των ανθρώπων.

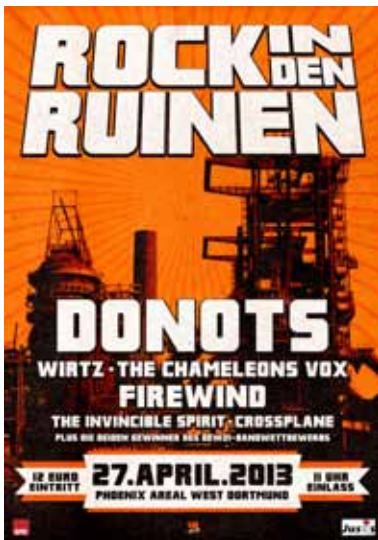
Ούτε η λογοτεχνία μένει αδιάφορη από τη βιομηχανική αισθητική. Το **steampunk** είναι ένας κλάδος της επιστημονικής φαντασίας, ο οποίος υιοθετεί στοιχεία του βιομηχανικού κόσμου, για να πλάσει τους δικούς του. Μια εναλλακτική αντιμετώπιση της ιστορίας της Βικτοριανής Αγγλίας του 19ου αιώνα, μια μηχανοποιημένη «Άγρια Δύση», ένα μετά-αποκαλυπτικό μέλλον, όπου ο ατμός έχει αναδειχθεί ως κινητήρια δύναμη ολόκληρου του πολιτισμού δεν είναι παρά κάποια από τα πεδία όπου σύγχρονοι λογοτέχνες, εμπνευσμένοι από τη βιομηχανική αισθητική, καθώς και το έργο του Ιουλίου Βερν, του H.G.Wells (Ο πόλεμος των κόσμων) και της Mary Shelley (Φρανκενστάιν), συνθέτουν πλήθος ιστοριών. Ωστόσο, το steampunk δεν περιορίζεται στο λογοτεχνικό χώρο. Η μεταφορά πολλών ιστοριών του στο κινηματογράφο καθώς και η ίδια η αισθητική του έχουν εξαπλωθεί σε πολύ μεγάλο βαθμό και στις υπόλοιπες τέχνες, όπως στη γλυπτική, σε σημείο που μουσεία πλέον σήμερα φιλοξενούν εκθέσεις με έργα steampunk. Αναμένεται μάλιστα να σημειωθεί ακόμα μεγαλύτερη εξάπλωσή του στο μέλλον.³⁹

Βέβαια η λογοτεχνία δεν αντιμετώπιζε πάντα με ευμένεια το βιομηχανικό κόσμο. Τα μυθιστορήματα του Εμίλ Ζολά και του Βίκτορος Ουγκώ μας δίνουν μια πιο ρεαλιστική και ειλικρινή εικόνα της εποχής, όπου άνθρωποι αρρώσταιναν και πέθαιναν από τη σκληρή δουλειά στις βιομηχανίες και ο καπνός των εργοστασίων σκοτείνιαζε σιγά σιγά τον ουρανό, καθώς γράφτηκαν εκείνη την εποχή και αποτελούν πραγματικές εκφράσεις της βιομηχανικής κουλτούρας και μπορούν να αντιμετωπιστούν ως ιστορικές. Η ιδέα, όμως, της βιομηχανία ως ο «κακός» της ιστορίας επιβίωσε μέχρι και στον Τόλκιν. Χαρακτηριστικά, ο Δεντρογέννης, ένα ζωντανό δέντρο, λέει για τον κακό μάγο Σάρουμαν, του οποίου το όνομα στη γλώσσα του Τόλκιν σημαίνει άνθρωπος της τεχνικής: « Το μυαλό του είναι γεμάτο μέταλλα και τροχούς, δεν έχει καμία αγάπη για τα πράγματα που μεγαλώνουν». Το θέμα γενικεύεται στο σύμπαν του Τόλκιν με το κακό να σχετίζεται με την έννοια της μηχανής ενώ το καλό με αυτή της φύσης.

Τέλος, ακόμα και η **σύγχρονη μουσική** φέρει τις επιρροές από τη βιομηχανική αισθητική. Τα βιομηχανικά κτίρια αποτέλεσαν χώρο έκφρασης για πολλούς καλλιτέχνες. Ο Herbert Grönemeyer στο τραγούδι του Bochum το 1984 υμνεί την αλήθεια της βιομηχανικής πόλης για την ασχήμια που έβλεπε ο ίδιος σε αυτή αλλά ταυτόχρονα και το ρόλο της ως πόλη των εργατών σε αντίθεση με το Düsseldorf την πόλη των διευθυντών, κάτι το οποίο κέρδιζε την αγάπη του, ενώ παίζει πιάνο ανάμεσα στους σκουριασμένους γίγαντες στο βίντεο του τραγουδιού. Αξίζει να αναφερθεί ότι το τραγούδι γράφτηκε το 1984, όταν οι προβληματισμοί για τη μοίρα των βιομηχανικών πόλεων γίνονται πιο εμφανείς από ποτέ. Η ανεργία τις πνίγει και η βρωμιά των σκουριασμένων κτιρίων τις καταβάλλει, στοιχεία που εμφανίζονται στους στίχους του τραγουδιού. Η άγρια και εγκαταλειμμένη εικόνα των παροπλισμένων βιομηχανιών δίνει ήδη από το 1970 την έμπνευση στους μουσικούς για τη δημιουργία ενός νέου μουσικού ρεύματος με το όνομα industrial, όπου οι μουσικοί προσπαθούν να εντάξουν το βιομηχανικό θόρυβο στα τραγούδια τους. Με το σύνθημα «Industrial music for industrial people» (βιομηχανική μουσική για ανθρώπους της βιομηχανίας)

39. <http://en.wikipedia.org/wiki/Steampunk>

Από πάνω προς τα κάτω:
19. Αφίσα του Φεστιβάλ Rock in den Ruinen στο Dortmund

20. Live cd των Linkin Park από συναυλία στο Ferropolis

η Industrial Records βαφτίζει το νέο ρεύμα. Οι αντιπρόσωποι του δεν παράγουν μόνο μουσική αλλά και mail art, performances και σχεδιάζουν εγκαταστάσεις. Σήμερα η industrial μουσική αποτελεί τμήμα της μουσικής κουλτούρας, από το οποίο μάλιστα ξεπήδησαν περισσότερα είδη όπως το industrial rock και το industrial metal.

5.6 Πολιτιστικές εκδηλώσεις

Δεδομένης της ανάδειξης της βιομηχανικής αισθητικής στο χώρο της τέχνης της καιρίας θέσης πολλών βιομηχανιών στον αστικό χώρο καθώς και του μεγέθους και της δομής τους δεν είναι τυχαία η επιλογή τους για πολιτιστικές εκδηλώσεις τόσο τοπικού όσο και υπερτοπικού χαρακτήρα. Οι μεγάλοι ανοιχτοί χώροι επιτρέπουν την προβολή ταινιών και την οργάνωση συναυλιών, οι οποίες μάλιστα σημειώνουν μεγάλη επιτυχία. Το Rock in den Ruinen στο Phoenix West Areal στο Dortmund και το Melt! στο Ferrropolis είναι μουσικά φεστιβάλ με ιδιαίτερα αυξανόμενη δημοτικότητα. Ιδιαίτερα το Melt! μέσα σε δέκα χρόνια κατάφερε από 2000 άτομα να προσελκύσει το 2007 16000.^{40,41} Ωστόσο, η επαφή με το βιομηχανικό χώρο δεν περιορίζεται στη μουσική. Γιορτές, εκθέσεις και συνέδρια πραγματοποιούνται εκεί αποδεικνύοντας ότι με μια σωστή διαχείριση ένα μνημείο μπορεί να αποκτήσει ζωτικό ρόλο στη ζωή μιας πόλης. Εισχωρούν, μάλιστα, με τέτοιο τρόπο στη ζωή των Γερμανών, που πολλοί επιλέγουν να πραγματοποιήσουν το γάμο τους στους «ναούς» της βιομηχανίας.

5.7 Ελιτισμός

Αν και η βιομηχανική κουλτούρα είναι ένα ζήτημα το οποίο ενέπλεκε όλα τα κοινωνικά στρώματα, καθώς εκφράζει τον τρόπο ζωής ενός ολόκληρου κόσμου, δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς το ίδιο και για την κατανόηση της μεταμοντέρνας κουλτούρας της αποβιομηχάνισης και της βιομηχανικής αισθητικής. Προκειμένου να συνειδητοποιήσει κάποιος το εύρος και την αξία τους χρειάζεται να έχει δεχθεί έστω και κάποια υποτυπώδη αισθητική και πολιτιστική παιδεία. Αυτό έχει να κάνει και με την τάση του μεταμοντέρνου να υιοθετεί διάφορες αισθητικές ως πρότυπες και να τις προάγει σε νέο και παραδειγματικό τρόπο ζωής προωθώντας τις σε διάφορες ομάδες ατόμων. Ας σημειωθεί εδώ ότι χρειάστηκαν πολλά χρόνια και προσπάθειες από πολλές οργανώσεις, για να αναγνωριστεί η αξία, όχι μόνο όσον αφορά την αισθητική αλλά και των ίδιων των βιομηχανικών μνημείων. Δεν έχουν ριζώσει ακόμα στη σκέψη όλων ως μνημεία με τον ίδιο τρόπο που έχει καθιερωθεί στην παγκόσμια συνείδηση το οποιοδήποτε κατάλοιπο της αρχαιότητας και του μεσαίωνα. Ακόμα και τα παλαιότερα σύμβολα της απολυταρχικής εξουσίας, τα παλάτια και τα ανάκτορα, είναι πολύ πιο εύκολα αποδεκτά από τα βιομηχανικά μνημεία, παρά τις μνήμες τις οποίες φέρουν. Αυτός είναι και εν μέρει ο σκοπός όλων των μηχανισμών (τουρισμός, ιστοσελίδες, βιβλία κλπ.). Με δεδομένα τα παραπάνω τίθεται το ερώτημα του πού απευθύνονται στην πραγματικότητα τα βιομηχανικά μνημεία και η προώθησή τους. Θεωρούν πράγματι όλοι ένα επαναχρησιμοποιημένο και διαμορφωμένο βιομηχανικό κτίριο ως σημείο συγκέντρωσης; Μπορεί ο καθένας να αντιληφθεί την αισθητική μοναδικότητα των υψικαμίνων που σχηματίζουν τη δική τους κορυφογραμμή στον ορίζοντα ή ενδέχεται να την αντιμετωπίζει ως ένα εξάμβλωμα που πρέπει να απομακρυνθεί το συντομότερο δυνατόν;

40. http://en.wikipedia.org/wiki/Melt!_Festival

41. <http://www.meltfestival.de/>

Η δυνατότητα κατανόησης και εκτίμησης της βιομηχανικής κληρονομιάς και της συνδεδεμένης με αυτή κουλτούρας δημιουργεί ένα χάσμα ανάμεσα στους ανθρώπους. Αν δε γίνει σωστή διαχείριση του τρόπου παρουσίασης του βιομηχανικού κόσμου, τότε η δημιουργία ελπιστικών ομάδων, οι οποίες θα θεωρούν ότι η βιομηχανική κουλτούρα είναι ίδιον εκείνων, και αποκλεισμός των υπολοίπων δε θα είναι παρά το ρεαλιστικότερο σενάριο. Ο βιομηχανικός κόσμος δεν αναφερόταν σε μια ομάδα εκλεκτών αλλά αντίθετα είχε τέτοια αντίκτυπο στην ανθρωπότητα, ώστε ακόμα και σήμερα μπορεί κανείς να νιώσει την επιρροή του. Αντίστοιχα, λοιπόν, πρέπει να αναφέρεται και η σημερινή κατανόησή του, αντί να περιορίζεται σε συγκεκριμένα άτομα. Οι επιπτώσεις ενός πολιτιστικού ελιτισμού δεν εμφανίζονται μόνο στο επίπεδο του αποκλεισμού κάποιων ομάδων. Ο περιορισμός της κατανόησης των πολιτιστικών προτύπων μπορούν να οδηγήσουν ενδεχομένως σε εσφαλμένη μίμησή τους. Δεν είναι λίγα τα παραδείγματα όπου οι κατώτερες τάξεις προσπαθώντας να μιμηθούν την ανώτερη τάξη παράγουν κτίσματα υποβιβασμένα αισθητικά και κενά σκοπού και νοήματος ακολουθώντας μια άσκοπη διακοσμητική λογική.

Στη Γερμανία η αναγνώριση του βιομηχανικού κόσμου σε όλα τα επίπεδα προχωράει με ραγδαίους ρυθμούς. Η ιστορική έκθεση «Feuer und Flamme» το 1994 στο Gasometer του Oberhausen προσέλκυσε άτομα κάθε μορφωτικού επιπέδου αποδεικνύοντας ότι όλος ο κόσμος μπορούσε να ωφεληθεί και να κατανοήσει με την κατάλληλη παρουσίαση τα βιομηχανικά μνημεία και το σύγχρονο ρόλο τους.⁴² Η θέσπιση εκπαιδευτικής πολιτικής έτσι ώστε το ευρύ κοινό να κατακτήσει την αξία της βιομηχανικής κληρονομιάς και της σημασία της για τη διαμόρφωση ενός τόπου έχει παίξει σημαντικό ρόλο προς αυτήν την κατεύθυνση.⁴³ Σήμερα στη Γερμανία πολλά επαναχρησιμοποιημένα βιομηχανικά μνημεία αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι των πόλεων και της ζωής των ανθρώπων όπως το Zeisehalle στο Αμβούργο ή το Landschaftspark στο Duisburg. Στο Zollverein τα σχολεία οργανώνουν εκδρομές, όπου τα παιδιά φορώντας τα κράνη των μεταλλωρύχων παρακολουθούν πώς λειτουργούσαν τα μηχανήματα, συμμετέχουν σε εργαστήρια παράγοντας τα δικά τους προϊόντα και μαθαίνουν πώς πραγματοποιούνταν οι εξορύξεις. Καθίσταται σαφές, λοιπόν, ότι η ελπιστική κατανόηση και αντιμετώπιση του βιομηχανικού κόσμου από μια μικρή ομάδα «ειδικών» μπορεί εύκολα να προληφθεί με την εφαρμογή σωστών μηχανισμών σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας. Έτσι και αλλιώς δεν πρόκειται μόνο για υποχρέωση αλλά και για δικαίωμα όλων των ανθρώπων να μπορούν να κατανοήσουν αυτό που αποτέλεσε παρελθόν και με τη σωστή χρήση διαμορφώνει το παρόν και το μέλλον τους.⁴⁴

Πάνω: 21. Επίσκεψη σχολείου στο Zollverein.

Δεξιά: 22. Παράσταση στο Landschaftspark Duisburg-Nord

42. Hober Andrea και Ganser Karl, *Industriekultur: Mythos und Modern in Ruhrgebiet im Rahmen der IBA Emscher Park*, εκδόσεις Kalrtext, Gelsenkirchen 1999

43. Σύμβαση της Γρανάδας 1985, άρθρο 15

44. <http://www.gasometer.de/de/ausstellungen/ausstellungsarchiv/93-feuer-und-flamme>

6.1 Ορισμοί

Σύμφωνα με το άρθρο 8 του νόμου 2508/1997: «Ανάπλαση περιοχής είναι το σύνολο των κατευθύνσεων, μέτρων, παρεμβάσεων και διαδικασιών πολεοδομικού, οικονομικού και ειδικού αρχιτεκτονικού χαρακτήρα, που προκύπτουν από σχετική μελέτη και που αποσκοπούν κυρίως στη βελτίωση των όρων διαβίωσης των κατοίκων, τη βελτίωση του δομημένου περιβάλλοντος, την προστασία και ανάδειξη των πολιτιστικών, ιστορικών – μορφολογικών και αισθητικών στοιχείων και χαρακτηριστικών της περιοχής».¹

Η διαδικασία της αποκατάστασης είναι μια πολύ εξειδικευμένη εργασία. Ο σκοπός της είναι να διαφυλάξει και να αποκαλύψει την αισθητική και ιστορική αξία του μνημείου και βασίζεται στο σεβασμό των αυθεντικών υλικών και αυθεντικών καταγραφών. Πρέπει να σταματά εκεί όπου ξεκινάν οι υποθέσεις, και σε αυτή την περίπτωση οποιαδήποτε περαιτέρω εργασία που είναι απαραίτητη πρέπει να ξεχωρίζει από την αρχιτεκτονική σύνθεση και πρέπει να φέρει μια σύγχρονη σφραγίδα. Σε κάθε περίπτωση αποκαταστάσεως πρέπει να προηγείται και να ακολουθείται μια αρχαιολογική και ιστορική μελέτη του μνημείου.²

Αποκατάσταση είναι η επαναφορά ενός κτιρίου, που είτε έχει πάθει βλάβες είτε έχει αλλοιωθεί, σε μια προηγούμενη κατάσταση, χωρίς αυτό να συνεπάγεται απαραίτητα την επαναφορά του στην αρχική κατάσταση.

6.2 Ιστορική εξέλιξη επαναχρήσεων/αναπλάσεων

Η προβιομηχανική δόμηση και οικονομία σηματοδεύτηκαν από την **έλλειψη πόρων και ενέργειας**. Μόνο σε λίγα αντιπροσωπευτικά και κρατικά κτίρια δικαιολογούνταν μεγαλύτερες δαπάνες. Η μάζα των κτιρίων χιζόταν από οικονομικά και αξιόπιστα υλικά με μικρή δαπάνη ενέργειας και δέχονταν συνέχεια συντηρήσεις, παράγοντες οι οποίοι τα επηρέαζαν ακόμα και σε σχέση με τη μορφή τους. Αυτή η παράδοση ξεκινά με τη χρήση τοπικών υλικών και τοποθετείται υπέρ της χρήσης παλιών κτιρίων, καθώς και υλικών από παλιά κτίρια. Κατά το μεσαίωνα ερείπια από απομεινάρια κτιρίων χρησιμοποιούνταν ευρέως ως δομικά υλικά.³

Η «επανάχρηση» μνημειακών κτιρίων όπως οι ναοί, τα αμφιθέατρα, τα ανάκτορα είναι τόσο παλιά όσο η ίδια η αρχιτεκτονική. Ανέκαθεν, χριστιανικοί ναοί ή ισλαμικά τεμένη άλλαζαν μορφή αλλάζοντας θρησκεία, ή διάφορα μνημεία άλλαζαν και χρήση αλλάζοντας πολιτικό καθεστώς όπως κατά τη διάρκεια της Γαλλικής ή Οκτωβριανής επανάστασης. Ρωμαϊκά αμφιθέατρα και ωδεία που μετασχηματίζονταν σε ανάκτορα ή κατοικίες στη μεσαιωνική Ιταλία, ανάκτορα που μετατρέπονταν σε στρατώνες ή αποθήκες και πολλά άλλα.⁴

1. <http://www.minenv.gr/1/13/131/13108/g13108250808.html>

2. Διεθνής χάρτα για τη διατήρηση και αποκατάσταση των μνημείων και συνόλων, (Η χάρτα της Βενετίας) 1964, άρθρο 9

3. Στην Ελλάδα υπάρχουν ουκ ολίγα παραδείγματα βυζαντινών εκκλησιών που στην κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκαν θραύσματα αρχαίων ναών.

4. Μπελαβίλας Νίκος, Τα μνημεία και οι εποχές τους, GRA review 4, Summer-Autumn 2012, Αθήνα σελ. 12

1. Το αβαείο του Mettlach μετατράπηκε σε εργοστάσιο από την Villeroy & Boch

Η επανάχρηση είναι άμεσα συνδεδεμένη με το χώρο της βιομηχανίας πολύ πριν συνδεθεί με τους σκοπούς διατήρησής της. Από την αρχή της ιστορίας της, **η βιομηχανία συμπορεύεται με τη λογική της επανάχρησης**. Στις αρχές του 19ου αιώνα με το τέλος της γαλλικής επανάστασης διάφορα κτίρια που συμβόλιζαν τις παλιές δομές εξουσίας όπως κάστρα και μοναστήρια εκκενώθηκαν. Τότε διάφοροι επιχειρηματίες άδραξαν την ευκαιρία αγοράζοντας ή απαλλοτριώνοντας και μετατρέποντάς τα σε κλωστοϋφαντουργεία, χυτήρια γυαλιού, σιδηρουργεία ή εργοστάσια όπλων. Η λίστα των παραδειγμάτων είναι μεγάλη: η εταιρία Mauser η οποία μετέτρεψε σε εργοστάσιο το μοναστήρι των Αυγουστίνων στο Oberndorf ή η κεραμοποιεία Villeroy & Boch που χρησιμοποίησε για τις εγκαταστάσεις της το Μπαρόκ αβαείο των Βενεδικτινών στο Mettlach το οποίο μάλιστα χρονολογούταν από τον 7ο αιώνα, αλλά και το κάστρο του πρίγκιπα επισκόπου του Lüttich στο Seraing, που αποτέλεσε τον πυρήνα της χαλυβουργίας.⁵ Πολλά παρόμοια «βιομηχανικά μνημεία» όπως το πρώην μοναστήρι του Altenberg στην Κολωνία αργότερα «απελευθερώθηκαν» ξανά, αυτή τη φορά όμως από τη βέβηλη βιομηχανική χρήση τους.

Ο λόγος γι' αυτές τις επαναχρήσεις ήταν λιγότερο η ασέβεια και περισσότερο η **δυνατότητα, μετατροπής και χρήσης** στέρεων/συμπαγών κτισμάτων και αχρησιμοποίητων/ελεύθερων χώρων γρήγορα και φθηνά. Τα συγκεκριμένα κτίσματα προσφέρονταν επίσης γιατί βρίσκονταν συχνά σε μέρη απομονωμένα από τις πόλεις, έτσι ώστε οι τόποι παραγωγής να μην έχουν επιβλαβείς επιπτώσεις για τον πληθυσμό· για παράδειγμα το εργοστάσιο μηχανών της οικογένειας Harkort πάνω στο βουνό Wetter στην περιοχή του Ruhr ή η βιομηχανία χρωμάτων στο μοναστήρι του Altenberg, η οποία καταστράφηκε σε μεγάλο βαθμό από μια πυρκαγιά. Όμως, παρά τις πολλές περιπτώσεις καταστροφών, οι πρώιμες βιομηχανικές μετατροπές, προσέφεραν σε αρκετά ιστορικά κτίρια μια οικονομική, ουσιώδη ευκαιρία να επιβιώσουν στο πέρασμα του χρόνου, μέχρι την τελική αποδοχή και καταξίωσή τους ως μνημεία.⁶

Αργότερα, ακόμα και στο εσωτερικό του βιομηχανικού χώρου, την αλλαγή χρήσεων και την επανάχρηση κάθε άλλο παρά σπάνιο φαινόμενο θα μπορούσε να τη χαρακτηρίσει κανείς: το 1845 η ιδρυμένη το 1802 βιομηχανία χαρτιού στο Euskirchen-Kuchenheim μετατρέπεται σε κλωστοϋφαντουργείο για 140 χρόνια πριν αλλάξει ξανά τη χρήση της σε παράρτημα του βιομηχανικού μουσείου του Ρήνου. Αντίστοιχα παραδείγματα με διαφορετικά, όμως, αποτελέσματα, αποτελεί το κλωστοϋφαντουργείο του Reutling του 1906, του οποίου η παραγωγή στράφηκε στα ηλεκτρονικά αυτοκινήτων και ύστερα σε προβολείς το 1964 μέχρι το 1980 όπως και στο κτίριο Wedding AEG στο Βερολίνο.⁷

Οι νέες ανάγκες που προέκυψαν κατά τη διάρκεια του πολέμου, οδήγησαν στην αλλαγή των παραγόμενων προϊόντων στην πλειονότητα των εργοστασίων, έτσι ώστε να εξυπηρετούν την πολεμική βιομηχανία. Αλλαγές σημειώθηκαν και στην ίδια τη χρήση των κτιρίων. Για παράδειγμα, τα πρώην σφαγεία του Bochum, που είχαν μετατραπεί σε μουσείο σχετικά με τις εξορύξεις το 1927, μετατράπηκαν κατά τη διάρκεια του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου σε καταφύγιο, όπου κρύβονταν 580-760 άτομα την ημέρα από το 1943 μέχρι το 1945.⁸ Αλλά και στον απόηχο του Β' παγκοσμίου πολέμου, μετά τους εκτενείς βομβαρδισμούς, δημιουργήθηκε ένα τεράστιο στεγαστικό πρόβλημα. Η άμεση

5. Föhl Axel, Bauten der Industrie und Technik, Schriftenreihe des deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz, 1994, σελ. 132

6. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000, σελ. 219

7. Föhl Axel, ο.π. σελ. 132

8. <http://www.bergbaumuseum.de/index.php/de/ueber-uns/geschichte>

-Ιδέες επαναχρήσεων υπήρχαν ήδη από την προβιομηχανική εποχή. Ένα ιδιαίτερο παράδειγμα είναι η πρόταση του πάπα Σέξτου του Ε' (1590) για τη μετατροπή του Κολοσσαίου σε κλωστήριο μαλλιού. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα η μορφή του αμφιθεάτρου χαρακτηρίζει τη σύνθεση. Στο ισόγειο θα υπήρχαν τα εργαστήρια και στους πάνω ορόφους οι κατοικίες των εργατών. Έτσι το έως τότε εγκαταλελειμμένο Κολοσσαίο θα μετατρέποταν σε μια μεγάλη εργατική συνοικία και ένα πρότυπο ορθολογικό εργοστάσιο. Aldo Rossi, Η αρχιτεκτονική της πόλης, Σύγχρονα Θέματα, 1987 Θεσσαλονίκη, σελ. 126

2,3,4 Το Αμβούργο μετά τους βομβαρδισμούς των συμμάχων στο δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

λύση βρέθηκε στην αυθόρμητη επανάχρηση και μετατροπή με απλά μέσα σε κατοικίες, διαφόρων βιομηχανικών κτιρίων που είχαν αντέξει από τον πόλεμο αλλά πλέον έμεναν χωρίς χρήση.⁹

Το τέλος του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου βρίσκει αμέτρητες ευρωπαϊκές πόλεις κατά ένα μεγάλο μέρος κατεστραμμένες. Τα 20 χρόνια που ακολούθησαν υπήρξαν μια εποχή ανοικοδόμησης, ανασυγκρότησης και ανεξέλεγκτης επέκτασης (προαστιοποίηση) του αστικού ιστού των πόλεων. Οι παρεμβάσεις αυτής της εποχής καθοδηγήθηκαν κυρίως από τις κεντρικές κυβερνήσεις μέσα από συγκεντρωτικές και ταχύρυθμες διαδικασίες, με τη χρήση ενιαίων και απλουστευμένων σχεδιαστικών προτύπων, με έμφαση στη δημιουργία γρήγορης και φθηνής κοινωνικής κατοικίας και με πολύ μικρή έμφαση στα θέματα της αισθητικής. Δεν είναι περίεργο ότι πολλές ανοικοδομήσεις κέντρων εκείνης της εποχής χαρακτηρίζονται από καταθλιπτική ομοιομορφία και μορφολογική φτώχεια.¹⁰

Όμως, όπως αναφέρει ο Gosselin, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 άρχισε να γίνεται φανερό ότι ορισμένες από τις «προφανείς» μεταπολεμικές πολεοδομικές επιλογές δεν έλυναν, παρά μόνο αναχωροθετούσαν και τροποποιούσαν, τα πολεοδομικά προβλήματα.¹¹ Οι εφαρμοσμένοι πολεοδομικοί και συγκοινωνιακοί σχεδιασμοί του μοντέρνου κινήματος δημιούργησαν ένα γενικευμένο κλίμα δυσαρέσκειας, που οδήγησε στην επανεξέταση του συγκεκριμένου προτύπου της φρενήρους επέκτασης της αστικής δόμησης. Στην αρχιτεκτονική προκύπτουν όλο και μεγαλύτερες ευαισθησίες πάνω σε θέματα ένταξης ή με το σχεδιασμό ο οποίος απευθύνεται σε κοινωνικά θέματα. Η ως τότε αυτοπροσδιορισμένη ως κουλτούρα της αστικοποίησης αρεσκόταν στη θανάσιμη υπερκατανάλωση του ιστορικού αποθέματος αλλά και των φυσικών ζωτικών αποθεμάτων όπως το έδαφος, το νερό και ο αέρας. Μόνο στις αρχές της δεκαετίας του 1970 γίνεται για πρώτη φορά ο νεοεμφανιζόμενος όρος «περιβάλλον», όχι μόνο (κυριολεκτικά) ανθρωπιστικά αλλά και κοινωνικά και νοητικά κατανοητός. Το «ουμανιστικό περιβάλλον» έρχεται στο κέντρο του ενδιαφέροντος του σχεδιαστή.¹² Μια από τις συνέπειες ήταν η «επαν-ανακάλυψη» της κεντρικής πόλης (όχι μόνο με τη στενή έννοια του κέντρου της πόλης αλλά και με αυτή των περικεντρικών ζωνών) και ο πολλαπλασιασμός των παρεμβάσεων νέου τύπου, γνωστών ως *renewal*, με έμφαση στη βελτίωση και ανανέωση (σε αντιδιαστολή προς την εκ βάθρων ανακατασκευή).¹³

Τοπικές **οικονομικές αλλαγές**, όπως η λήξη της ανοικοδόμησης στη Γερμανία, και παγκόσμιες οικονομικές εξελίξεις, όπως η μεταφορά πολλών βιομηχανικών κλάδων στην νοτιοανατολική Ασία και η αντικατάσταση του κάρβουνου από το πετρέλαιο ως βασική πηγή ενέργειας, άρχισαν ήδη από τη δεκαετία του 1960 και 1970 να αλλάζουν τις συνθήκες για τις βιομηχανικές περιοχές της Ευρώπης. Πέρα από τις κοινωνικές αλλαγές στον ορίζοντα διαφαίνονταν και επιταγές στη δομή της πολιτικής οι οποίες έβαζαν σε κίνδυνο την περαιτέρω ύπαρξη των βιομηχανικών περιοχών ως μονάδων αναντικατάστατων για τη λειτουργία της οικονομίας. Η «παγκοσμιοποίηση» των ιδίων των βιομηχανιών και των αγορών τους και η παγκόσμια κατανομή της εργασίας θα δυσχεράνουν σημαντικά την τοπική και την ίδια την κρατική πολιτική, ακόμα και με τη μορφή μέτρων αντιμετώπισης αναγνωρισμένων ως προβληματικών εξελίξεων.

9. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, *Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur*, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000, σελ. 220

10. Αυτό δεν ισχύει, βέβαια, για περιπτώσεις που τα κέντρα των πόλεων ανακατασκευάστηκαν με βάση τα προπολεμικά σχέδιά τους.

Οικονόμου Δημήτρης, *Αστική αναγέννηση και πολεοδομικές αναπλάσεις*, Τεχνικά Χρονικά, ΤΕΕ, 2004 Αθήνα, σελ. 2

11. Οικονόμου Δημήτρης, ο.π. σελ. 2

12. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, ο.π. σελ. 180

13. Οικονόμου Δημήτρης, ο.π. σελ. 2

Η σημασία της διατήρησης υλικών μνημείων, ακόμα και των οικοδομημάτων της βαριάς βιομηχανίας, γίνεται για τους παραπάνω λόγους πολύ δυσκολότερο να εξηγηθεί: ήδη από ιδεολογικής άποψης στον κοινωνικό και οικονομικό τρόπο σκέψης και στις δομές των μεταπολεμικών χρόνων η αισιοδοξία φάνταζε δύσκολη σαν λέξη – χωρίς να θέλει κανείς να σκεφτεί μόνο τις νέες ευκαιρίες και τους αντίστοιχους κινδύνους ή να αναγνωρίσει κανείς τις «ρωγμές» που εμφανίζονται στο μοντέρνο κίνημα. Από την άλλη μεριά, δεν είχε γίνει ακόμα συνειδητή η δυσκολία αντικατάστασης του δομημένου περιβάλλοντος.

Σε αυτή την κατάσταση κλήθηκε η **«πολεοδομική συντήρηση μνημείων»** ως εργαλείο για τη διατήρηση και την ανακαίνιση αστικών δομών, αλλά και για την αποφυγή περαιτέρω σχεδιαστικών λαθών. Η αναθεώρηση, που ξεκίνησε από την αρχιτεκτονική και την κοινωνιολογία, σχετικά με την ουσία της πόλης άλλαξε τη ματιά προς τη δομημένη παράδοση των περασμένων εποχών αλλά και προς την πολεοδομία του παρόντος. Έτσι και αλλιώς η υπερκατανάλωση του τοπίου και της φύσης εξαιτίας της βιομηχανίας, των οικισμών και των συγκοινωνιών αποτελούσε αντικείμενο παραπόνων ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 από τη γερμανική *Werkbund*.¹⁴

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970 οι όποιες κινήσεις αναζωογόνησης ιστορικών παλαιών πόλεων κατέληξαν σε μια αποσπασματική, τεχνοκρατική και οικονομικά ανεπαρκή κατάσταση, η οποία λάμβανε υπ' όψιν της μονάχα ελάχιστα μεμονωμένα κτίρια που άξιζαν να θεωρηθούν ως μνημεία. Η αναπαλαίωση επικέντρωνε το ενδιαφέρον της αποκλειστικά στις παλιές αρχοντικές κατοικίες. Έτσι, οι εργατικές κατοικίες και οι βιομηχανικές περιοχές φαινότουσαν ακόμα πιο άσχημες μετά τις αναπλάσεις.¹⁵ Λόγω της νωπής και μελανής μνήμης από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο υπήρξε έλλειψη προτύπων και εργαλείων για τον αστικό σχεδιασμό. Αντίθετα αρκούσε, εξαιτίας της λαϊκής συμφωνίας, να ενταχθούν σχετικά γρήγορα οι αναζωογονήσεις των κατά κύριο λόγο προβιομηχανικών πόλεων, οι οποίες υποστηρίζονταν από τη συντήρηση μνημείων, στις νομικές πρωτοβουλίες και στα μέτρα των τοπικών διοικήσεων που προωθούν τον πολιτισμό. Έτσι εδραιώθηκαν έννοιες όπως «τομέας της πολιτιστικής κληρονομιάς» και «διατήρηση ιστορικών κέντρων».

Η πρόταση για επανάχρηση κτιρίων με την παλιά τους «δομική ύλη» ήρθε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές της δεκαετίας του 1980, όχι από την υπηρεσία προστασίας μνημείων αλλά από την κοινωνική πολιτική, την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία. Γι' αυτό το λόγο συνδέονται και κρατικοί και δημοτικοί φορείς με τις επαναχρήσεις, καθώς προσδοκούν οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά οφέλη. Από τη δεκαετία του 1970 δημιουργούνται τρόποι χρηματοδότησης και νέες οργανωτικές δομές, ώστε να προωθηθούν οι επαναχρήσεις και να δημιουργηθεί το απαραίτητο νομικό πλαίσιο. Έτσι, η φροντίδα των μνημείων δεν είναι πλέον μια απομονωμένη, ελιτιστική διαδικασία, αλλά μια ουσιώδης, αισθητικά όμορφη και απαραίτητη για την οργάνωση του χώρου πολιτική ανανέωσης, με το δικό της θεωρητικό υπόβαθρο. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο κρατίδιο της βόρειας Ρηνανίας-Βεσφαλίας η μέχρι τότε υπηρεσία διατήρησης/ συντήρησης των μνημείων που υπαγόταν στο υπουργείο πολιτισμού (*Kultur Ministerium*) μεταφέρθηκε στο υπουργείο αστικού σχεδιασμού χωροταξίας και συγκοινωνιών (*Ministerium für Bauen, Wohnen, Stadtentwicklung und Verkehr*).¹⁶

14. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, *Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur*, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000, σελ. 180

15. Hober Andrea και Ganser Karl, *Industriekultur: Mythos und Modern in Ruhrgebiet im Rahmen der IBA Emscher Park*, εκδόσεις Kalrtext, Gelsenkirchen 1999

16. Hober Andrea και Ganser Karl ο.π

Παλιότερα όσον αφορά τις επαναχρήσεις κύριος λόγος ήταν η **αρχιτεκτονική επικαιροποίηση** και όχι ο σεβασμός στην παράδοση όπως επίσης και η απόδοση οικονομικής αξίας. Η επανάχρηση δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται όμοια με τη φροντίδα των μνημείων. Στις επαναχρήσεις το ενδιαφέρον για τη διατήρηση επικεντρώνεται στη διατήρηση της «ουσίας» των μνημείων και στη σχέση των δομικών και συνθετικών στοιχείων, ώστε αυτά να αναδεικνύονται και να προστατεύονται.¹⁷

Όταν το 1975 ανακηρύχθηκε από το ευρωπαϊκό συμβούλιο **«Ευρωπαϊκό έτος προστασίας μνημείων»**, είχε θεωρητικά ολοκληρωθεί το πρώτο βήμα προς την αλλαγή της συνείδησης σχετικά με το δομημένο περιβάλλον. Από εκεί προβλήθηκε στη δημοσιότητα, κυρίως από κοινωνική σκοπιά, ένα κίνημα ανακαίνισης, το οποίο υποστηριζόταν περισσότερο από τη νοσταλγία και τις ιδέες περί αισθητικής. Η συντήρηση μνημείων σπάνια αρκούσαν στο να μεταφέρει μέσα από τη «διατήρηση του αστικού τοπίου» τη συνείδηση της ιστορικής αυθεντικότητας. Η διατήρηση, η οποία συσχετιζόταν με τα ιστορικά κτίρια και με τις καταγεγραμμένες και συχνά ξεπερασμένες σχέσεις κατοίκησης, ήταν μετά βίας επιθυμητή ως πρότυπο.¹⁸

Αυτές οι σχέσεις δεν υπήρχαν, ωστόσο, μόνο στα τμήματα των πόλεων τα οποία είχαν διαμορφωθεί στον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα, αλλά και στις τεράστιες περιοχές των βιομηχανικών προαστίων, στις μικροαστικές συνοικίες του 19ου αιώνα και στα αστικοποιημένα χωριά. Για τις χαρακτηρισμένες ως «υπερήλικες» και «γκρίζες» συνοικίες υπήρχε η αντίληψη πως μόνο μέσω ριζικής ανανέωσης, δηλαδή της μετακίνησης των κατοίκων, της κατεδάφισης, της δομικής αραίωσης και της «ενδιάμεσης φύτευσης», θα μπορούσαν να ξευγενιστούν.¹⁹

Στην πράξη, τα κτίρια του 19ου αιώνα, της δεκαετίας του 1920 και ειδικότερα οι επεκτάσεις του αστικού πυρήνα των νεόδμητων λαϊκών και των πολυτελών συνοικιών, επηρέασαν πολύ περισσότερο τη μορφή του αστικού τοπίου από ότι τα απομονωμένα προβιομηχανικά κτίρια και κατασκευές. Από αυτές τις συνοικίες, όπως για παράδειγμα αυτές δίπλα στους σταθμούς του τρένου στη Φρανκφούρτη, μετά βίας αποσπόντουσαν τα βιομηχανικά και συγκοινωνιακά κτίρια. Το να στραφεί λοιπόν το σύνολο των εργαλείων της αστικής συντήρησης σε αυτές τις περιοχές και το να γίνουν τα μνημεία της βιομηχανικής εποχής αντικείμενο προσοχής, δεν ήταν παρά λογικές συνέπειες.²⁰

Η δεκαετία του 1990 έφερε ανακατατάξεις στη γεωγραφία των πόλεων και στην πολεοδομική πολιτική και, ως αποτέλεσμα, στη στρατηγική των αναπλάσεων. Εμφανίζονται πλέον οι παγκόσμιες πόλεις (global cities), οι οποίες στο πλαίσιο της διεθνούς ανταγωνιστικότητας συγκεντρώνουν ένα πλήθος οικονομικών δραστηριοτήτων και προσπαθούν να διευρύνουν την ακτινοβολία τους στον παγκόσμιο χάρτη. Οι στρατηγικές ανάπτυξης στοχεύουν πλέον στην ενίσχυση της ταυτότητας της πόλης μετατρέποντάς την σε ένα ιδανικό μέρος, για να ζεις, να δουλεύεις, να επενδύεις και να ταξιδεύεις. Μέτρα όπως το «imagineering» και το «re-branding» χρησιμοποιούνται ευρέως για τον επαναπροσδιορισμό της εικόνας των πόλεων για τις οποίες πολλοί άνθρωποι είχαν σχηματίσει αρνητική εικόνα στο μυαλό τους (μολυσμένες, άσχημες κλπ) από τη βιομηχανική εποχή, αλλά και μετά την αποβιομηχάνιση συνέχισαν να χαρακτηρίζονται από την ανεργία και τα brownfields. Προγράμματα ναυαρχίδες «flagship developments» στοχεύουν στο να δημιουργήσουν μια νέα,

17. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, *Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur*, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000, σελ. 219

18. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, ο.π. σελ. 180-181

19. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, ο.π. σελ. 181

20. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, ο.π. σελ. 181

χαρακτηριστική εικόνα της πόλης με τη μεγάλη τους κλίμακα, το υψηλό προφίλ και τον καινοτόμο σχεδιασμό από αρχιτεκτονικά γραφεία διεθνούς φήμης.²¹ Σε αυτό το πλαίσιο είναι προφανές ότι ο ιδιωτικός τομέας πλέον παίζει πολύ μεγάλο ρόλο στη χρηματοδότηση των νέων παρεμβάσεων. Παρατηρείται μια στροφή από την επέκταση προς τα προάστια στην επανάχρηση των υφιστάμενων χώρων και κτιριακών κελυφών στο κέντρο της πόλης, έτσι ώστε οι πόλεις να ξαναγίνουν συμπαγείς. Αυτό σημαίνει να χαρακτηρίζονται από συνεκτικότητα, αστικότητα (urbanity), λειτουργικότητα και δυνατότητες άμεσης επικοινωνίας του πληθυσμού.²²

Αυτό το πνεύμα της «**ανακύκλωσης**» του δομημένου χώρου και των κτιρίων συμβαδίζει και με την υιοθέτηση της λογικής της βιώσιμης (ή αειφόρου) ανάπτυξης, η οποία βρίσκει πρόσφορο έδαφος τη δεκαετία του 1990 και καλείται να καλύψει τις ανάγκες του παρόντος χωρίς να διακυβεύεται η ικανότητα των μελλοντικών γενιών να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες.²³ Στη σύγχρονη πόλη, αναδύονται νέα αισθητικά και καταναλωτικά πρότυπα και υπάρχει πλέον μεγαλύτερη έμφαση στα ζητήματα εικόνας, συμβολισμού και αισθητικής. Οι βιομηχανίες του πολιτισμού, της εκπαίδευσης, του τουρισμού και του ελεύθερου χρόνου είναι πλέον αυτές που υπερισχύουν έναντι των παλιών.

Τη δεκαετία του 1990, ωστόσο, μπορούσαν να ακουστούν τόσο ακραία αντίθετες απόψεις απέναντι στα απομεινάρια της βιομηχανικής εποχής: η έντονη απόρριψή τους ως ιδεολογική και υλική επιβάρυνση της (μη ρεαλιστικής) ελπίδας για μελλοντική εξέλιξη από τη μία και η θέληση να διατηρηθούν τα ιστορικά οικοδομήματα σε καλή κατάσταση ως αποδεικτικά στοιχεία ενός εξαφανισμένου βιομηχανικού κόσμου από την άλλη. Ο πραγματιστικός συμβιβασμός διατήρησης ορισμένων βιομηχανιών ως «οπτικό απόθεμα» εισαγμένα σε καινούριες περιοχές δόμησης είναι το αποτέλεσμα αυτής της κοινωνικής αμφιταλάντευσης.²⁴

Μια νέα επανεκτίμηση των δυνατοτήτων των βιομηχανικών κτιρίων υπό το πρίσμα των έντονα μεταβαλλόμενων συνθηκών στο χώρο φαίνεται – τόσο ιδεατά όσο και υλικά – απαραίτητη.

21. Συλλογικό, *Competitive Cities: A New Entrepreneurial Paradigm in Spatial Development*, OECD, 2007 Paris, σελ. 9

22. Αραβαντινός Αθανάσιος, *Δυναμικές και σχεδιασμός κέντρων στην πόλη των επόμενων δεκαετιών – προς συγκεντρωτικά ή αποκεντρωτικά σχήματα;*, περιοδικό *σειχώρος* τόμος 1 τεύχος 1, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Νοέμβριος 2002 Βόλος, σελ. 9-10

23. Αγγελίδης Μηνάς, *Χωροταξικός σχεδιασμός και βιώσιμη ανάπτυξη*, εκδόσεις Συμμετρία, 2000 Αθήνα, σελ. 51

24. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, *Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur*, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000, σελ. 265

Μεταλλαγές των αναπλάσεων στον ευρωπαϊκό χώρο κατά τη μεταπολεμική περίοδο

Χαρακτηριστικά αναπλάσεων		Περίοδος					
		1950	1960	1970	1980	1990	2000→
Χωρική διάσταση	Κέντρα πόλεων	■	■	■	■	■	■
	Βιομηχανικές ζώνες					■	■
	Γειτονιές-περικεντρικές ζώνες			■	■	■	■
Περιεχόμενα	(Κοινωνική) Κατοικία	■	■	■			
	Κοινωνικός εξοπλισμός		■	■	■	■	■
	Επιχειρηματικές δραστηριότητες					■	■
Βασικοί φορείς	Κεντρικό κράτος	■	■	■	■	■	■
	Τοπική αυτοδιοίκηση			■	■	■	■
	Ιδιωτικός τομέας				■	■	■

■	Ισχυρή παρουσία
■	Μειωμένη παρουσία

5. Πηγή: Οικονόμου Δημήτρης, *Αστική αναγέννηση και πολεοδομικές αναπλάσεις*, Τεχνικά Χρονικά, ΤΕΕ, 2004 Αθήνα, σελ. 1

6.3 Ποιοι είναι οι λόγοι που συμβάλλουν στην επανάχρηση των παροπλισμένων βιομηχανικών συγκροτημάτων;

1. Προστασία και ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς.

Τα βιομηχανικά μνημεία, ο τεχνικός εξοπλισμός, οι εργατικές κατοικίες και τα παραγόμενα προϊόντα αποτελούν πολιτισμικές μαρτυρίες της βιομηχανικής ιστορίας της περιοχής καθώς και των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης της εργατικής τάξης. Συμβολίζουν το δέσιμο ενός τόπου με την εργασία και αποτελούν φορείς της ιστορικής μνήμης. Με την αποβιομηχάνιση και την εγκατάλειψη των συγκεκριμένων χώρων αυξάνεται ο κίνδυνος να χαθούν πολλές ζωντανές αποδείξεις της βιομηχανικής ιστορίας και πολλές περιοχές κινδυνεύουν να χάσουν τον τοπικό χαρακτήρα τους. Επίσης δεν είναι λίγα τα εργοστάσια που παρουσιάζουν έντονο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον. Πολλά φέρουν διάφορα ενδιαφέροντα διακοσμητικά στοιχεία ιστορικισμού που πολλές φορές συγκρίνονται σε ομορφιά και φινέτσα με εξέχοντα δημόσια κτίρια της εποχής τους. Ακόμα πολλά βιομηχανικά κτίρια είναι σπουδαία, γιατί πάνω τους δοκιμάστηκαν και εφαρμόστηκαν για πρώτη φορά πρωτοποριακές και ανατρεπτικές μέθοδοι κατασκευής, όπως η χρήση του σιδήρου, του χάλυβα και μεταγενέστερα του οπλισμένου σκυροδέματος. Έτσι μπορούμε να μάθουμε πολλά από αυτά, γιατί αποτυπώνουν την ιστορία των τεχνολογικών εξελίξεων πάνω στον κατασκευαστικό τομέα. Τέλος, πολλά έχουν ιδιαίτερη αρχιτεκτονική αξία, καθώς αποτελούν τα πρώτα κτισμένα παραδείγματα του μοντέρνου κινήματος και αποτελούν κτίρια μανιφέστα που πρέπει να διατηρηθούν.

2. Η ανάπλαση των βιομηχανικών συγκροτημάτων μπορεί να αποτελέσει ένα βήμα προς την απόδοση κοινωνικής ισότητας.

Η ανάπλαση των εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών ζωνών μπορεί να αποτελέσει παράγοντα δημιουργίας πλούτου σε τοπικό επίπεδο, κινητοποιώντας και εξουσιοδοτώντας τα μέλη της τοπικής κοινωνίας στη δυναμική της περιοχής, ενισχύοντας τις υπάρχουσες τοπικές επιχειρήσεις και ενθαρρύνοντας την ανάπτυξη νέων, δημιουργώντας θέσεις εργασίας με καλές προοπτικές. Είναι επίσης μια ευκαιρία επανασχεδιασμού της κοινότητας με επίκεντρο τις τοπικές ανάγκες, έτσι ώστε να χωροθετηθούν χρήσεις που λείπουν από τη γειτονιά όπως κλινικές, κατοικίες προσβάσιμες σε κάθε είδος εισοδήματος και δημόσιοι υπαίθριοι χώροι. Οι περιοχές που λαμβάνουν χώρα οι αναπλάσεις κρίνεται αναγκαίο να χαρακτηρίζονται από επαρκή συνδεσιμότητα και προσβασιμότητα, προκειμένου να αποτραπεί ο εκτοπισμός, προσκαλώντας ταυτόχρονα την κοινότητα να συμμετάσχει συλλογικά στις διεργασίες αλλαγής. Με την αποκατάσταση των brownfields προσφέρεται μια ευκαιρία αναδιαμόρφωσης του κοινωνικού ιστού των περιοχών, με την ανάδειξη της πολιτιστικής τους ταυτότητας και τη διατήρηση της συλλογικής και ιστορικής τους μνήμης.²⁵

3. Συμβάλλει στον επαναπροσδιορισμό των χωρικών σχέσεων.

Τα εργοστάσια καταλαμβάνουν συνήθως περιοχές «φιλέτα», μεγάλες σε έκταση και ως επί το πλείστον σε κομβικά σημεία μέσα στην πόλη ιδανικά για επενδύσεις. Μέσα από την επανάχρηση των ανενεργών βιομηχανικών περιοχών και την αξιοποίηση του λανθάνοντος δυναμικού που βρίσκεται μέσα σε αυτές, επιτυγχάνεται η συρραφή του αστικού ιστού και η αποκατάσταση της διαρρηγμένης αστικής συνέχειας. Τα πρώην αστικά κενά

25. Μείμαρόγλου Δανάη-Αθηνά, Ανάπλαση και ανάδειξη επιβαρυμένων από πρότερη χρήση χώρων (brownfields) σε αστικές περιοχές, Μεταπτυχιακή εργασία, κατεύθυνση πολεοδομία και χωροταξία, ΕΜΠ, 2009 Αθήνα, σελ. 198

6,7 Η καταστροφή του περιβάλλοντος από τη βαριά βιομηχανία αποτέλεσε για πολλά χρόνια μεγάλο πρόβλημα στη Γερμανία. Πάνω Duisburg Κάτω Frimmersdorf..

μέσα στην πόλη μπορούν να αποτελέσουν ζωντανούς θύλακες στη γειτονιά και να δοθεί η δυνατότητα στους κατοίκους να τα οικειοποιηθούν καθώς και να δώσουν το έναυσμα για περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη της περιοχής.

4. Οικονομική ανάπτυξη. Με την ανάπλαση των εγκαταλελειμμένων και υποβαθμισμένων χώρων ενισχύεται η ανταγωνιστικότητα και η οικονομική δύναμη της εν λόγω περιοχής και δημιουργούνται νέες εργασιακές ευκαιρίες. Βελτιώνοντας τις παρεχόμενες υπηρεσίες και υποδομές, ευνοείται η ευρύτερη χρήση τους, αναζωογονείται και ταυτόχρονα ενδυναμώνεται ο αστικός ιστός. Επιπλέον αποτρέποντας την ανάπτυξη του σχεδίου πόλης σε ανεκμετάλλευτες περιοχές στα προάστια έναντι των brownfields, που είναι ήδη προσαρτημένα σε υποδομές της πόλης, ακόμα και αν αυτές χρειάζονται βελτιωτικές παρεμβάσεις, εξοικονομούνται οικονομικοί πόροι. Πόροι που διαφορετικά θα χρησιμοποιούνταν για την επέκταση του δικτύου μεταφορών, αποχετευτικού και ηλεκτροδοτικού δικτύου, αποδεδειγμένα, για να αξιοποιηθούν διαφορετικά.²⁶

5. Τουριστική ανάπτυξη. Ανάγκη για τη δημιουργία μιας νέας αστικής ταυτότητας, city branding, που να συμβάλλει στην ενίσχυση της πολιτιστικής ταυτότητας της περιοχής και την επαναδιαπραγμάτευση της αξίας της ως τουριστικό προορισμό, προβάλλοντας και αξιοποιώντας την ιστορία και τα χαρακτηριστικά της περιοχής δημιουργώντας νέα κέντρα ενδιαφέροντος. Περιοχές μέχρι τώρα άγνωστες ή ταυτισμένες με αρνητικά στοιχεία στη συνείδηση των ανθρώπων είναι ανάγκη να επανατοποθετηθούν στο χάρτη και να αποτελέσουν ελκυστικά σημεία επενδύσεων και πόλους τουριστικής ανάπτυξης. Έτσι θα δημιουργηθούν νέες θέσεις εργασίας, που μπορούν να βοηθήσουν την τοπική οικονομία.

6. Περιβαλλοντική προστασία και περιβαλλοντική δικαιοσύνη. Αναβάθμιση εξυγίανση του φυσικού περιβάλλοντος και δημιουργία ελεύθερων χώρων πρασίνου. Υπάρχουν δυνατότητες να αναδειχθεί το πράσινο και να προστατευτεί η φύση. Η περιβαλλοντική δικαιοσύνη υφίσταται, όταν τα περιβαλλοντικά ρίσκα και οι κίνδυνοι, από τη μία πλευρά, και οι επενδύσεις και τα οφέλη από αυτές, από την άλλη, ισοκατανέμονται, χωρίς έμμεση ή άμεση διάκριση σε οποιοδήποτε δικαιοδοτικό επίπεδο. Όταν όλοι απολαμβάνουν ίση πρόσβαση στους φυσικούς πόρους και τα οφέλη από την εκμετάλλευσή τους, σε πληροφορίες και απόδοση δικαιοσύνης και συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων σε θέματα διαχείρισης περιβάλλοντος. Η ανάπλαση των παροπλισμένων βιομηχανικών συγκροτημάτων προωθεί ένα οικολογικά ευαίσθητο μοντέλο ανάπτυξης και λειτουργεί ως ένα μέσο απόδοσης περιβαλλοντικής δικαιοσύνης. Συμβάλει στην εξοικονόμηση πρώτων υλών και ενέργειας. Εξασφαλίζει την εξυγίανση και αποκατάσταση των επιμολυσμένων χώρων φρενάροντας τις αναπτυξιακές πιέσεις για οικιστική επέκταση σε αγροτικές και εν γένει ανεκμετάλλευτες περιοχές με αποτέλεσμα τη διατήρηση των βιοτόπων και του ανοιχτού χώρου και τον περιορισμό της ρύπανση των υδάτινων πόρων και της ατμόσφαιρας.²⁷

26. Μείμαρόγλου Δανάη-Αθηνά, Ανάπλαση και ανάδειξη επιβαρυμένων από πρότερη χρήση χώρων (brownfields) σε αστικές περιοχές, Μεταπτυχιακή εργασία, κατεύθυνση πολεοδομία και χωροταξία, ΕΜΠ, 2009 Αθήνα, σελ. 199

27. Μείμαρόγλου Δανάη-Αθηνά, ο.π. σελ. 198-199

6.4 Ποια κτίρια παραμένουν;

Όσο τα κατάλοιπα ή και ευρήματα των παλαιότερων εποχών είναι ελάχιστα, και επομένως δεν τίθεται θέμα επιλογής, αφού θεωρούνται όλα άξια προστασίας και διατήρησης, τόσο, στη σύγχρονη εποχή, οι κατασκευές βιομηχανικής χρήσης, τα μηχανήματα και τα έτοιμα προϊόντα πολλές φορές αφθονούν. Έτσι προκύπτει το ζήτημα ότι δε γίνεται να τα διατηρήσουμε όλα ως έχουν, αφού δεν μπορούν όλα να αποτελούν μνημεία και να έχουν την αξίωση της «αιωνιότητας». Πρέπει λοιπόν να γίνουν επιλογές, όμως, αν είναι δυνατόν, με βάση κριτήρια αντικειμενικά, και επομένως ορθολογικά.²⁸ Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που διάφορα μνημεία και παλιά αντικείμενα έχουν διατηρηθεί ως σήμερα για λόγους ιστορικούς, αισθητικούς ή συγκινησιακούς, είτε γιατί θεωρήθηκαν έργα τέχνης που παρουσίαζαν αδιαμφισβήτητο πολιτισμικό ενδιαφέρον, είτε γιατί αποτελούσαν μέρος μιας συλλογικής φαντασίωσης, όπου ξεχώριζαν συγκεκριμένες αξίες, όπως η δύναμη, η ταχύτητα, η επινοητικότητα, που ενσάρκωναν τα μηχανήματα, οι ατμομηχανές, τα αυτοκίνητα κ.α. ενώ ταπεινότερα υλικά, που παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον για την ιστορία των επιστημών και των τεχνικών, παραμερίζονταν, όπως παλιοί μύλοι, όργανα εξόρυξης ορυχείων ή εκσκαφής φρεάτων, εργαλεία επεξεργασίας του ξύλου ή της πέτρας κ.α.²⁹

Ο συντηρητής τοπίου από τη Ρηνανία, Günther Borchers, απομακρύνθηκε ήδη από το 1971 στην προγραμματιστική του έκθεση με θέμα «Συντήρηση μνημείων σε πολεοδομικά συγκροτήματα» στο επιστημονικό περιοδικό «Γερμανική τέχνη και συντήρηση μνημείων» από μια μουσειοποιημένη και αισθητική οπτική των ιστορικών αστικών τοπίων και υποστήριξε την ένταξη της συντήρησης των μνημείων στις πολεοδομικές διαδικασίες αναπλάσεων.³⁰ Την ίδια στιγμή προωθήθηκε η ένταξη των τεχνικών μνημείων στη συντήρηση μνημείων. Όμως, η καταγραφή και η αξιολόγηση των εν δυνάμει νέων «ειδών» μνημείων έφεραν τους υπεύθυνους φορείς απέναντι σε νέα ερωτήματα. Έπρεπε να βρεθούν νέα κριτήρια που να προσδιορίζουν το τι είναι μνημείο και άξιο διατήρησης.

“Μόνο το 1-2% του συνολικού αποθέματος αντιπροσωπεύει τη μνημειακή αξία”.³¹ Το κατόρθωμα έγκειται στο να διαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο αυτό το μικρό απόθεμα, ώστε να γίνει μια αντιπροσωπευτική εικόνα της οικονομικής, τεχνολογικής και κοινωνικής εξέλιξης των τελευταίων διακοσίων σχεδόν χρόνων. Ο «χώρος παιχνιδιού» πρέπει να επεκταθεί. Αν είναι εφαρμόσιμη η πρακτική της διατήρησης κατά κοινή συμφωνία σε οικονομικό, τοπικό και πάνω από όλα κοινωνικό επίπεδο, εφόσον μπορεί να διατηρηθεί ο κάθε νεογοτθικός ναός, τότε ακόμα το κάθε συγκριτικά «κενό χρήσεων» αντικείμενο μπορεί να μην είναι λιγότερο ή περισσότερο χρήσιμο από ένα σιδηροδρομικό σταθμό με αντηρίδες στον πάνω όροφο, μια δεξαμενή ή ένα χώρο συντήρησης βαγονιών, για να αναφερθούν μονάχα λίγα από τα στοιχεία που διαμορφώνουν το πολιτιστικό τοπίο.³²

Η πλειοψηφία όλων σχεδόν των εργασιακών κλάδων, των οποίων τα βιομηχανικά και τεχνικά κτίρια καταλήγουν στη συντήρηση μνημείων, έχουν με τον ένα ή με τον άλλον τρόπο φτάσει στο τέρμα του μέχρι εκείνη τη στιγμή χρηστικού κύκλου τους.³³ Τα επιστημονικά κριτήρια που πρέπει να έχουμε υπόψη μας για να επιλέξουμε, στην περίπτωση που είναι πάρα πολλά, τα κτίσματα, ο τεχνικός εξοπλισμός και τα προϊόντα που αξίζει να διατηρηθούν

28. Pinard Jacques, Η βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ. Γεώργιος Σπανός, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1991, σελ. 96

29. Pinard Jacques, ο.π. σελ. 96

30. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000, σελ. 182

31. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, ο.π. σελ. 281

32. Föhl Axel, Bauten der Industrie und Technik, Schriftenreihe des deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz, 1994, σελ. 133

33. Föhl Axel, ο.π. σελ. 132

και να συντηρηθούν, είναι τα στοιχεία που παρουσιάζουν κάποιο αρχιτεκτονικό και τεχνολογικό ενδιαφέρον και μας βοηθούν να κατανοήσουμε την εξελικτική πορεία των αρχιτεκτονικών μορφών, των μεθόδων κατασκευής και τη βελτίωση της παραγωγικότητας. Υπό αυτό το πρίσμα, διάφορα πρωτοποριακά κτίρια στα οποία κάποτε εισηχθήκαν ανατρεπτικές κατασκευαστικές μέθοδοι που άφησαν ιστορία, ή διάφορα νέα μηχανήματα που βελτίωναν την παραγωγή έχουν αδιαμφισβήτητη αξία.

Μεγάλες προσπάθειες για τη διεύρυνση του πεδίου ενδιαφέροντος για την ιστορία της τέχνης και της αρχιτεκτονικής κατέβαλε και ο Roland Günter. Εξαιτίας της εργασίας του στην καταγραφή των μνημείων στο Ruhrgebiet δημιούργησε την απαίτηση «κοινωνικής προστασίας» των ιστορικών εργατικών οικισμών ως συμπλήρωση και υπερέψωση της μνημειακής προστασίας.³⁴ Οι εργατικές συνοικίες είναι αναπόσπαστο κομμάτι της βιομηχανικής κληρονομιάς καθώς από αυτές μπορούμε να αντλήσουμε σημαντικές πληροφορίες για τις ασχολίες και τον τρόπο διαβίωσης της εργατικής τάξης.

Βέβαια πολλά είναι τα κτίσματα που δεν είχαν και δεν πρόκειται να έχουν μια τόσο αξιοζήλευτη μοίρα, όπως οι πύργοι των ορυχείων, οι υψικάμινοι, οι πύργοι απόσταξης, ή οποιαδήποτε άλλη ογκώδης, μνημειακή υπερκατασκευή που διατηρήθηκε πολλές φορές όχι τόσο για την αρχιτεκτονική ή τεχνολογική αξία της αλλά κυρίως λόγω του μεγέθους και της καταξίωσής της ως τοπόσημο στην περιοχή. Πολλά κτίσματα καταστρέφονταν, και καταστρέφονται ακόμη και σήμερα, μόλις πιάσουν να λειτουργούν, είτε λόγω άγνοιας της ιστορικής αξίας που φέρουν, είτε εξαιτίας επενδυτικών σκοπιμοτήτων, είτε λόγω της εμπορευματικής αξίας των υλικών, κυρίως των μετάλλων, που τα αποτελούσαν. Στην περίπτωση αυτή εμπίπτει και όλο το βαρύ βιομηχανικό υλικό, που είναι πολύ ογκώδες ή μη αποσυναργολογήσιμο, ώστε να μπορεί να μεταφερθεί κάπου αλλού.³⁵

6.5 Ποιες είναι, όμως, οι ποιότητες και οι προοπτικές που μπορεί να προσφέρει αυτό το «διαφορετικό» αποβιομηχανοποιημένο περιβάλλον;

Πρώτα απ' όλα, είναι αδιαμφισβήτητο ότι σχεδόν όλα τα βιομηχανικά κτίρια **χτίστηκαν για να αντέξουν**. Σε σχέση με τα κτίρια κατοικίας έχουν πολύ ετερογενή τρόπο κατασκευής και επίσης σε σχέση με το υπόλοιπο δομικό απόθεμα έχουν πολύ ευνοϊκότερη καμπύλη γήρανσης.³⁶ Οι φέροντες τοίχοι τους είναι συμπαγείς και φτιάχτηκαν, για να σηκώνουν τα τεράστια φορτία των πατωμάτων. Σίγουρα όμως δεν είναι άτρωτα. Αν παραμεληθούν μπορούν να καταπονηθούν από τα καιρικά φαινόμενα και να γίνουν εύκολη λεία της υγρασίας και της αποσάθρωσης, αν, όμως, διατηρηθούν σωστά και συνεχίσουν να χρησιμοποιούνται έχουν ακόμα πολλές δεκαετίες ζωής μπροστά τους. Η αντοχή και η στερεότητα ήταν οι βασικές παράμετροι που λάμβαναν υπ όψιν τους οι κατασκευαστές. Το να χτίσει κανείς σήμερα ξανά τόσο ογκώδη κτίρια είναι οικονομικά και οικολογικά ασύμφορο σε σχέση με τα χρήματα και τις πρώτες ύλες που μπορούν να εξοικονομηθούν από την επαναχρησιμοποίηση ενός παλιού κελύφους.³⁷

Το δεύτερο πλεονέκτημά τους είναι ότι τα εργοστάσια είναι ιδιαίτερα **προσαρμόσιμα**. Η πλειονότητά τους είναι διαρθρωμένη σε ελεύθερη κάτοψη και μπορούν να επισκευαστούν,

34. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, *Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur*, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000, σελ. 156

35. Pinard Jacques, *Η βιομηχανική αρχαιολογία*, μτφρ. Γεώργιος Σπανός, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1991, σελ. 98

36. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, ο.π. σελ. 280

37. Marcus Binney, Francis Machin, Ken Powell, *Bright Future, The Re-use of Industrial Buildings*, Published by SAVE Britain's Heritage, a registered charity No 269129 founded in 1975 to campaign for historical buildings at risk, London April 1990

για να υποδεχθούν μια ευρεία γκάμα νέων χρήσεων. Οι χώροι διαθέτουν μεγάλα ανοίγματα και ελάχιστες κολώνες, για να υπάρχει αρκετός χώρος για τα ογκώδη μηχανήματα και για τη διευκόλυνση της γραμμής παραγωγής. Εξαιτίας των πολύ ευέλικτων και ευρύχωρων χώρων που διαθέτουν, με λίγες αλλαγές και ανάλογα με τις ανάγκες, είναι δυνατό να ενταχθούν σε αυτά τελείως διαφορετικές χρήσεις, είτε στους μεγάλους χώρους είτε σε υποδιαίρεσεις τους.

Σημαντικό πλεονέκτημα αποτελεί ακόμα το ότι η **χωροθέτηση** των πρώην βιομηχανικών συγκροτημάτων, συχνά **υπόσχεται επενδυτικές προοπτικές**. Πολλά για παράδειγμα βρίσκονται σε προνομιακές τοποθεσίες που προσφέρουν γόνιμο έδαφος για οικονομική ανάπτυξη όπως σε θαλάσσια μέτωπα ή κοντά σε μεγάλους συγκοινωνιακούς κόμβους. Άλλα παρότι είναι ερειπωμένα διαθέτουν παράλληλα μεγάλους ανοιχτούς-ελεύθερους περιβάλλοντες χώρους προσφέροντας μια περιοχή η οποία σπάνια θα βρισκόταν γύρω από παρόμοια κτίρια τα οποία χρησιμοποιούνται ακόμα και είναι σε καλή κατάσταση. Αν το τοπίο διαμορφωθεί σωστά, έτσι ώστε να γίνει ελκυστικό, μπορούν να δημιουργηθούν νέοι ελεύθεροι δημόσιοι χώροι πρασίνου που μπορεί να απουσιάζουν από την περιοχή ή να δημιουργηθούν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για την προσέλκυση επενδύσεων και την εκ νέου χρησιμοποίηση-ενεργοποίηση του χώρου. Μπορούν, επίσης, να διαμορφωθούν οι κατάλληλες συνθήκες για τη δημιουργία νέων κτιρίων τα οποία όμως επιβάλλεται να βρίσκονται σε αρμονία, να σέβονται και ταυτόχρονα να συνομιλούν με τα ήδη υπάρχοντα κτίσματα.³⁸

Ένα δύσκολο ζήτημα είναι πολλές φορές να βρεθεί η χρυσή τομή ανάμεσα στη μετατροπή του κελύφους, έτσι ώστε να εξυπηρετεί τις νέες κτιριολογικές απαιτήσεις και τη διατήρηση των ιδιαίτερων αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών στοιχείων του μνημείου. Βέβαια για τους **συντηρητές** των βιομηχανικών μνημείων τα πράγματα **είναι σαφώς πιο εύκολα** από ότι γι' αυτούς των παραδοσιακών. Τα βιομηχανικά κτίρια, τα οποία μπορεί, παρότι δεν οφείλουν, να έχουν κάποια ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά και διακοσμητικά στοιχεία, δεν έχουν τοιχογραφίες σε κάθε τους εκατοστό όπως αυτά του ρομαντισμού, οι οποίες δεν αντέχουν στη ζέστη, ή γλυπτά αγγέλων όπως αυτά του μπαρόκ. Πολλές βιομηχανικές εγκαταστάσεις είναι εύρωστες, έχοντας δυνατότητα αλλαγής που προσφέρει πολλά περιθώρια. Σύμφωνα με τη συντήρηση μνημείων, όμως, τα βασικά στοιχεία πρέπει να παραμένουν αναλλοίωτα. Αυτό μπορεί να σημαίνει ότι ο σκουριασμένος μεταλλικός σκελετός δεν πρέπει να χαθεί πίσω από το μπετόν, τα ξύλινα δάπεδα δεν πρέπει να υποκύψουν στους κανόνες της πυρασφάλειας παρά μόνο αν υπάρχει πραγματικά ανάγκη ή ότι τα προφίλ των ανοιγμάτων πρέπει να παραμείνουν αναλλοίωτα. Η λευκή ρίγα στο χώρο των μηχανών, ώστε «όλα να είναι σε τάξη», τα φυτεμένα τμήματα των εσωτερικών αυλών των εργοστασίων, «για να φαίνεται κάπως όμορφο», υποδηλώνουν ότι ο βιομηχανικός χώρος είναι συχνά ένας λειτουργικός, αλλά λιτός κόσμος και, αν η νέα χρήση σημαίνει αλλαγή του εξοπλισμού, τότε η αυθεντικότητα και η ουσία ενδέχεται να χαθούν. Για αυτό μπορεί η έλλειψη «καλλιτεχνικής ομορφιάς» να δημιουργήσει την ατμόσφαιρα ενός «Horror vacui» (φόβος του κενού).³⁹

38. Marcus Binney, Francis Machin, Ken Powell, Bright Future, The Re-use of Industrial Buildings, Published by SAVE Britain's Heritage, a registered charity No 269129 founded in 1975 to campaign for historical buildings at risk, London April 1990

39. Föhl Axel, Bauten der Industrie und Technik, Schriftenreihe des deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz, 1994, σελ. 134

Οι ανενεργές βιομηχανικές εγκαταστάσεις αποτελούν τρύπες στη διάρθρωση της πόλης, όπου ο παλιός σκοπός έχει εξαφανιστεί και νέες δραστηριότητες μπορούν να εξελιχθούν, αποτελώντας τη **μαγιά της αστικοποίησης**. Οι νέες αυτές τάσεις

σχετίζονται με οικονομικές προϋποθέσεις. Όταν ο βιομηχανικός κόσμος αφήνει πίσω το δομικό του απόθεμα, χωρίς να υπάρχει κάποιο ισχυρότερο οικονομικό αίτιο, τότε επέρχεται πτώση των τιμών, η οποία δίνει πρόσβαση σε οικονομικά λιγότερο αποδοτικές χρήσεις και χρήστες. Έτσι καλλιτεχνικές πρωτοβουλίες, τις οποίες κανείς νωρίτερα θα απέρριπτε, τώρα γίνονται ευπρόσδεκτες, καθώς δίνουν ζωή σε άδεια εργοστάσια, τα οποία κανείς μέχρι τότε δε χρησιμοποιούσε. Με αυτόν τον τρόπο τα άχρηστα κτίρια μετατρέπονται σε θέλγητρα, γίνονται νέες επενδύσεις και δημιουργούνται θέσεις εργασίας. Με την επανάχρηση των παλιών βιομηχανιών μπορούν να δημιουργηθούν δυνατότητες καθώς και νέοι τύποι κατοίκησης με μικρό κόστος και μεγάλη αξία χρήσης, ακόμα αποτελεί εύκολη και φθηνή προσφορά χώρου για νέες επιχειρήσεις που δεν έχουν μεγάλο κεφάλαιο και πρέπει να στηρίξουν την τοπική οικονομία.⁴⁰

Η αστικοποίηση είναι συνδεδεμένη με τις έννοιες της μετάβασης, των τόπων στο «ενδιάμεσο» και των καιρών μεγάλων αλλαγών. Από τη δεκαετία του 1980 και μετά, το Ruhrgebiet και γενικότερα οι γερμανικές αποβιομηχανοποιημένες πόλεις στρέφονται από το δευτερογενή στον τριτογενή τομέα και στην παροχή υπηρεσιών. Υπάρχουν πολλοί εν δυνάμει χώροι δυνατοτήτων. Μια πρώην βιομηχανική περιοχή μπορεί να ερμηνευτεί ως μια ζώνη μετάβασης (Zone of Transition) όπως είχαν ερμηνεύσει αντίστοιχα το 1900 οι κοινωνιολόγοι του Σικάγο την περιοχή της πόλης στην περιφέρεια του Central Business District Chicago και την είχαν ορίσει ως τόπο της αστικοποίησης.⁴¹ Πολλές περιοχές όπως αυτή του Ruhr, αντίστοιχα, λόγω της μεγάλης αποβιομηχάνισης, προσέφεραν και προσφέρουν πάρα πολλές δυνατότητες για project και πρωτοβουλίες που σχετίζονται με την τέχνη, την οικολογία, την κοινωνία, τον πολιτισμό κλπ. Τα αστικά κενά που άφησε πίσω της η αποβιομηχάνιση, έχουν επανοικηθεί από τον πολιτισμικό διάδοχο του Φορντισμού, το μεταμοντερνισμό.⁴² Τα παλιά κελύφη, τα οποία έχουν μεγάλη αισθητική αξία, προσφέρονται για πειραματισμό και εκθέσεις. Μπορούν να φιλοξενήσουν χρήσεις που στο παρελθόν ήταν αδύνατο να τοποθετηθούν σε μια βιομηχανική περιοχή τόσο ισχυρής παράδοσης.⁴³ Ο μεταμοντερνισμός, όπως γίνεται κατανοητό, προσφέρει κάποιες διορατικές ματιές στο τι συμβαίνει στα αστικά τοπία της αποβιομηχάνισης και αυτοί οι χώροι με τη σειρά τους αντιπροσωπεύουν ένα ιδιαίτερα γόνιμο έδαφος για τη συνεχιζόμενη διεύρυνση και επέκτασή του. Προσφέρουν ένα φάσμα ευκαιριών αναφερόμενων σε κομβικά σημεία μέσα στην πόλη και εστιών ανάπτυξης σε κατά τ' άλλα μέχρι πρότινος άχρηστες περιοχές της πόλης, όπου η ιστορική ευκρίνεια του τόπου σκιαγραφείται με τον πιο εύκολο τρόπο.⁴⁴ Η χρήση των βιομηχανικών μνημείων ως πολιτιστικά κέντρα προσφέρει μια ευκαιρία να διατηρηθούν κτίρια χωρίς καμία, φαινομενικά τουλάχιστον, εμπορική αξία ως καλλιτεχνικά ή ιστορικά αναγνωρίσιμα. Η ευελιξία αυτών των κατευθύνσεων, οι συνήθως μετά βίας αρκετοί πόροι τους, οι οποίοι δεν αρκούσαν για διατηρήσεις μεγάλης βαρύτητας, οι επισκευές για προσωπικό συμφέρον και η ετοιμότητα των χρηστών να δεχθούν την αισθητική γοητεία της παρακμής και την ασυμβατότητα ενός ιστορικού και χρηστικά αλλαγμένου κτιρίου συναντούσε πρακτικά τους στόχους της επιστήμης συντήρησης μνημείων, όπως για παράδειγμα τη διατήρηση της ουσίας, μέσω επισκευών και συντήρησης των κτιρίων.⁴⁵ Πάνω σε αυτές τις ιδέες ουσιαστικά τοποθετείται τα ιστορικό σημείο όπου ένα παλιό βιομηχανικό συγκρότημα μπορεί να μετατραπεί σε ένα **πολιτιστικό μνημείο του μέλλοντος**.

40. Hober Andrea και Ganser Karl, *Industriekultur: Mythos und Modern in Ruhrgebiet im Rahmen der IBA Emscher Park*, εκδόσεις Kalrtext, Gelsenkirchen 1999

41. Hober Andrea και Ganser Karl, ο.π.

42. Norcliffe Glenn, *The emergence of postmodernism on the urban waterfront*, *Journal of Transport Geography*, Vol.4, No2, Pergamon, 1996 Ηνωμένο Βασίλειο, μτφ. Δάφνη Καραϊσκάκη, σελ. 18

43. Hober Andrea και Ganser Karl, ο.π.

43. Norcliffe Glenn, ο.π. σελ. 18

45. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, *Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur*, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000, σελ. 153

Το 1964 στο 5ο άρθρο της χάρτας της Βενετίας διατυπώνεται ότι η διατήρηση των μνημείων διευκολύνεται πάντα όταν αυτά χρησιμοποιούνται για κοινωφελείς σκοπούς. Τέτοια χρήση είναι επομένως επιθυμητή αλλά δεν πρέπει να αλλάξει τη διαρρύθμιση ή τη διακόσμηση του κτιρίου. Μόνο μέσα σε αυτά τα όρια, μετατροπές που απαιτούνται για την αλλαγή της χρήσης, πρέπει να προβλεφθούν και να μπορέσουν να επιτραπούν.⁴⁶ Για να προσθέσει η χάρτα του Δουβλίνου το 2011: «Πρέπει να αναγνωριστεί ότι η συνεχόμενη χρήση και λειτουργία των ενεργών βιομηχανικών κτιρίων και περιοχών, τα οποία έχουν σημασία για το χώρο της βιομηχανικής κληρονομιάς, μπορεί να φέρει στο μέλλον τη σημασία αυτή και να παρέχει τις κατάλληλες συνθήκες για φυσική και οικονομική βιωσιμότητα ως ζωντανές περιοχές παραγωγής ή εξόρυξης».⁴⁷

Τα οικοδομήματα δημιουργούν συχνά σύνθετα προβλήματα, γιατί, μένοντας για αρκετά χρόνια αχρησιμοποίητα, εγκαταλείφθηκαν, τις περισσότερες φορές στο έλεος των στοιχείων της φύσης, και καταρρέουν, αν δεν στεγάσουν κάποια άλλη δραστηριότητα, και σύντομα θα τα καλύψει η λήθη, αν δεν τους δώσουν σημασία οι σύγχρονοί τους. Η αρκετά γρήγορη επαναχρησιμοποίηση τους από μία άλλη επιχείρηση, βιομηχανική ή όχι, είναι, κατά γενικό κανόνα, η καλύτερη λύση, έστω και αν πρέπει να υποστούν μετατροπές που ενέχουν τον κίνδυνο, αν οι νέοι κάτοχοί τους δεν είναι ευαίσθητοι στη διδακτική αξία που αντιπροσωπεύουν, να τα παραμορφώσουν εντελώς. Κτίρια που είχαν άλλοτε τη χαρακτηριστική όψη των βιομηχανικών που στέγαζαν, έγιναν εντελώς αγνώριστα στεγάζοντας άλλα εργαστήρια, γραφεία ή αποθήκες, και ας μην αναφερθούμε σε περιπτώσεις πλήρους αλλαγής προορισμού, που απαιτήσε άπειρες αναπροσαρμογές, πραγματοποιημένες χωρίς να ληφθεί υπόψη το παρελθόν τους: καινούρια ανοίγματα, διαχωρισμός των ευρύχωρων εσωτερικών επιφανειών, υποδιαίρεση καθ' ύψος των πανύψηλων ορόφων, κάλυψη του ιστορικού φέροντος οργανισμού κλπ.⁴⁸

Τα βιομηχανικά κελύφη είναι ανάγκη να φιλοξενήσουν, νέες, ανοιχτές προς το ευρύ κοινό χρήσεις και σε καμία περίπτωση να μην αποτελέσουν ένα παρελθόν προς μουσειοποίηση. Αποτελούν το γνωστικό κέντρο, έτσι ώστε ένα παλιό βιομηχανικό τοπίο να μετατραπεί σε ένα νέο πολιτιστικό. Οι νέες χρήσεις που εφαρμόζονται πρέπει να διατηρούν το αρχικό νόημα του κτιρίου, αλλά η αρχιτεκτονική τοποθέτηση δεν πρέπει να μιμείται την ιστορία, κάτι το οποίο είναι δύσκολο εξαιτίας των διαφορετικών ιδεών περί του τι είναι μνημείο, συντήρηση, διατήρηση και αντιγραφή.⁴⁹

Άλλες φορές η νέα χρήση επιλέγεται με βάση τη δυνατότητα που μπορεί να προσφέρει στο κτιριακό κέλυφος, ώστε να μπορεί να συνεχίσει να υπάρχει και να συμβαδίζει με τα οικονομικά δεδομένα της σύγχρονης κοινωνίας. Σίγουρο είναι, όμως, ότι, αν δεν υπάρξει μια πρόταση με ικανοποιητικό τουλάχιστον μεσοπρόθεσμα όραμα για κάποια επανάχρηση ενός βιομηχανικού κτιρίου, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η βιωσιμότητα του εγχειρήματος, τότε κανείς δεν μπορεί να ελπίζει πως αυτό θα λειτουργήσει και θα παραμείνει.⁵⁰

46. Διεθνής χάρτα για τη διατήρηση και αποκατάσταση των μνημείων και συνόλων, (Η χάρτα της Βενετίας) 1964, άρθρο 5

47. Χάρτα του Δουβλίνου για τη συντήρηση των τοποθεσιών, κτιρίων, περιοχών και τοπίων βιομηχανικής κληρονομιάς, 2011, άρθρο 8

48. Pinard Jacques, Η βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ. Γεώργιος Σπανός, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1991, σελ. 104

49. Hober Andrea και Ganser Karl, Industriekultur: Mythos und Modern in Ruhrgebiet im Rahmen der IBA Emscher Park, εκδόσεις Kalrtext, Gelsenkirchen 1999

50. Föhl Axel, Bauten der Industrie und Technik, Schriftenreihe des deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz, 1994, σελ. 132

Όσο για την επιλογή της νέας χρήσης αυτή καθ' αυτή, η φαντασία είναι αστείρευτη. Από ελαφρές βιομηχανικές χρήσεις, βιοτεχνίες, εργαστήρια μέχρι υπερσύγχρονα γραφεία, κατοικίες (loft), πανεπιστήμια, πολιτιστικοί χώροι, μαγαζιά, μουσεία, κινηματογράφοι, βιβλιοθήκες ακόμα και δημαρχεία ή καζίνο.

6.7 Σενάρια επανάχρησης

1. **Κατεδάφιση του βιομηχανικού συγκροτήματος.** Πολλές φορές, εξαιτίας της κομβικής χωροθέτησης των εργοστασίων σε ζωτικά σημεία μέσα στην πόλη, επιδιώκεται η ολική καταστροφή των παλιών κτισμάτων για την ελευθέρωση μεγάλων ελεύθερων κοινόχρηστων χώρων ή τη δημιουργία νέων σύγχρονων κτιρίων που απαιτούν μεγάλες εκτάσεις. Για παράδειγμα το Βα-ναριαν Viertel στο Αμβούργο είναι η περιοχή όπου βρισκόταν η ζυθοποιία Bavaria-St.Pauli-Brauerei της οποίας όλα τα κτίρια των εγκαταστάσεων κατεδαφίστηκαν με το κλείσιμό της το 2003. Το μόνο που θυμίζει το παρελθόν είναι το όνομα της περιοχής «Βαναρία Viertel» και το όνομα που δόθηκε στον ένα από τους δύο πύργους γραφείων, τον αξιοσημείωτο "Astra-Turm" που στον πυρήνα της κορυφής του αιωρείται μια στέγη σε σχήμα μανιταριού. Το τρίτο ψηλό κτίριο είναι το Empire Riverside Hotel σχεδιασμένο από τον David Chipperfield. Τα κτίρια αυτά πυροδότησαν πλήθος αντιδράσεων και παραπόνων καθώς με το μέγεθός τους διατάραξαν το περίγραμμα της κορυφογραμμής της πόλης. Οι παραδοσιακές εκκλησίες του κέντρου κρύφθηκαν πίσω από τις γυάλινες δίχως χαρακτήρα όψεις κάποιων κτιρίων που θα μπορούσαν να βρίσκονται σε οποιοδήποτε μέρος τους κόσμου.⁵¹ Μια παρόμοια ιστορία διαδραματίστηκε και στο Oberhausen μόνο που η κλίμακα εκεί ήταν πολύ μεγαλύτερη. Μετά την ιστοπέδωση εκτάσεως πρώην βιομηχανικών εγκαταστάσεων της τάξης του 1,5 τ.χμ. , σχεδόν στο κέντρο της πόλης, αναέρθηκε στην περιοχή το μεγαλύτερο εμπορικό κέντρο της Ευρώπης. Το «CentrO» είναι μια οικονομική επιτυχία, μια ατραξιόν με 20 εκατομμύρια επισκέπτες το χρόνο. Η διάρκεια παραμονής σε αυτόν τον τεχνητό κόσμο είναι ήδη ορατά μεγαλύτερη από ότι σε οποιοδήποτε άλλο εμπορικό κέντρο και πρόκειται να αυξηθεί ακόμα περισσότερο εξαιτίας της προσφερόμενης ψυχαγωγίας και του infotainment (περιεχόμενο μέσων βασισμένων στην πληροφόρηση ή προγραμματισμός, τα οποία εμπεριέχουν περιεχόμενο διασκέδασης, ώστε να αυξηθεί η δημοτικότητα από το κοινό και τους καταναλωτές).⁵² Το συγκρότημα περιλαμβάνει ακόμα γραφεία, αθλητικές χρήσεις καθώς και ξενοδοχείο. Δεν είναι τυχαίο που η περιοχή μετονομάστηκε σε Neue Mitte, δηλαδή νέο κέντρο, αφού ουσιαστικά σχηματίστηκε μία νέα πόλη μέσα στην ήδη υπάρχουσα. Φυσικά δεν μπορεί κανείς να αγνοήσει τις επιδράσεις στο κέντρο της πόλης και στα υπόλοιπα τμήματά της. Μείωση του αριθμού των επισκεπτών, η πτώση του τζίρου,

8,9 Η Bavaria Brauerei το 1900 και η περιοχή μετά την ανάπλαση σήμερα.

10, 11. Η περιοχή του Neue Mitte στο Oberhausen πριν και μετά την κατασκευή του Centro.

κλείσιμο των αποθηκών, αυξανόμενη οικονομική και κοινωνική απομόνωση. Η μεγάλη οικονομική επιτυχία του «Centro» τράβηξε την προσοχή και των υπόλοιπων μεγάλων πόλεων του Ruhrgebiet. Το Duisburg, το Essen και το Dortmund ακολούθησαν το παράδειγμα του Oberhausen.⁵³ Και στις δύο προαναφερθείσες περιπτώσεις ταιριάζει ο χαρακτηρισμός του Augé ως μη τόποι, αφού πια δε φέρουν κανένα χαρακτηριστικό της περιοχής και θα μπορούσαν κάλλιστα να βρίσκονται σε οποιοδήποτε μέρος του αναπτυγμένου κόσμου.⁵⁴ Ωστόσο, ο κόσμος δε διαμορφώθηκε από τα μεγάλα project αλλά από αναρίθμητα μικρά εγχειρήματα. Αυτή τη στιγμή υπάρχουν σημάδια συνειδητοποίησης της γνώσης ότι υπάρχουν άλλες ποιότητες και δομές για την επιτυχία οικονομικών στρατηγικών: νέες δυνατότητες στην επικοινωνία και τη διαχείριση, οι τάσεις επανάχρησης και σμίκρυνσης μπορούν να βοηθήσουν να περιοριστεί η κατανάλωση των πόρων και η επιβάρυνση του περιβάλλοντος.

2. Μερική καταστροφή εξαιτίας του εκσυγχρονισμού του εξοπλισμού βιομηχανιών που ακόμα λειτουργούν. Στο πλαίσιο ανανέωσης βιώσιμων μονάδων εγκαθίστανται νέα μηχανήματα, οργανώνονται νέοι τρόποι παραγωγής και ταυτόχρονα καταστρέφεται ο παλιός εξοπλισμός και κάποιες φορές τμήματα του κτιριακού συγκροτήματος. Αυτή η περίπτωση είναι η πιο άμεση και βοηθάει στη διατήρηση του κτιρίου, αφού δεν παύει η λειτουργία του. Ενέχει, όμως, μεγάλους κινδύνους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι ΗΠΑ, όπου σήμερα σώζονται ελάχιστα ιστορικά βιομηχανικά κτίσματα σε σχέση με την Ευρώπη. Ο λόγος είναι ότι η Αμερική γνώρισε μια τόσο γοργή τεχνική εξέλιξη, ώστε οι επιχειρηματίες απέκτησαν μια ιδιαίτερη νοοτροπία και αντιδράσεις εντελώς διαφορετικές από αυτές των ομόλογών τους της Γηραιάς Ηπείρου. Όταν ένα εργοστάσιο παύει να είναι ανταγωνιστικό ή αποδοτικό, πρέπει να μετατραπεί ή να εξαφανιστεί, πράγμα που οδηγεί στην αντικατάσταση ενός μέρους του εξοπλισμού του ή στη μεταβίβαση της κυριότητας σε νέους διευθυντές, που σπάνια θα το διατηρήσουν ως είχε. Τα παλιότερα κτίσματα συχνά κατεδαφίζονται, μεγάλο μέρος του εξοπλισμού πουλιέται σε τιμή ευκαιρίας ή σαν παλιοσιδέρα, και έτσι στο απελευθερωμένο έδαφος, κτίζονται νέα κτίρια, σύμφωνα με σύγχρονες προδιαγραφές, που τα καθιστούν πιο λειτουργικά, για να ασκήσουν είτε την ίδια δραστηριότητα είτε μια νέα, πιο επικερδή από την παλιά.⁵⁵

3. Διάσωση του βιομηχανικού κτιρίου και ριζική επανάχρηση του: το κέλυφος διατηρείται, ο εξοπλισμός, όμως, είτε καταστρέφεται είτε απομακρύνεται και το κτίριο φιλοξενεί νέες χρήσεις. Τα παλιά οικοδομήματα, βιομηχανικά ή παρεμφερή, στα οποία το κοινό συχνάζει και τα θαυμάζει περισσότερο είναι εκείνα που, αφού πάσουν να χρησιμοποιούνται, αποκτούνται από δημόσιους οργανισμούς, οι οποίοι και εγκαθιστούν, μετά από αναστήλωση, διοικητικές υπηρεσίες, πολιτιστικά κέντρα, αίθουσες θεαμάτων και εκθέσεων, ακόμη και μουσεία. Όποτε είναι δυνατόν, οι φυσικές επεμβάσεις πρέπει να είναι αναστρέψιμες και να σέβονται την ηλικιακή αξία και τα σημαντικά ίχνη ή σημάδια και οι αλλαγές πρέπει να καταγράφονται.⁵⁶ Οι οργανισμοί που εκτελούν τις αναστηλώσεις αυτές επιδιώκουν πάντα, όταν γίνονται διαχειριστές των μεγάλων αυτών συγκροτημάτων που παρουσιάζουν έναν ιδιότυπο αρχιτεκτονικό χαρακτήρα, να διαθέτουν μεγάλες αίθουσες, κατάλληλες για συναντήσεις, εκθέσεις ή ακόμα και θεάματα (συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις κ.α.), που τις κάνουν γνωστές στον κόσμο και αξιοποιούν τη διάταξη και τη διακόσμηση τους. Εμπιστεύονται σε αρχιτεκτονικά γραφεία –που σέβονται

51. Freiwald Eckhard και Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Eins und Jetzt, Sutton Verlag, 2013 Erfurt, σελ. 17-18

52. <http://en.wikipedia.org/wiki/Infotainment>

53. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000, σελ. 273

54. Augé Marc, non-places: introduction to an anthropology of supermodernity, Verso, 1995 London

55. Pinard Jacques, Η βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ. Γεώργιος Σπανός, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1991, σελ. 129-130

56. Χάρτα του Δουβλίνου για τη συντήρηση των τοποθεσιών, κτιρίων, περιοχών και τοπίων βιομηχανικής κληρονομιάς, 2011, άρθρο 11

Από πάνω προς τα κάτω:

12. Περισσότερο το όνομα της οδού, παρά η διακοσμητική λογική διατήρησης των θυρών και μέρους του φέροντος οργανισμού, μαρτυρά ότι στην περιοχή παλιά υπήρχε το εργοστάσιο κατασκευής τραμ (StraÙe-Eisenbahn-Gesellschaft) του Αμβούργου.

13,14. Το Caixa Forum στη Μαδρίτη (πάνω) και η Φιλαρμονική του Έλβα στο Αμβούργο (δεξιά), σχεδιασμένα από το γραφείο των Herzog & De Meuron, αποτελούν ίσως την πιο σύγχρονη έκφραση του facadism στη νέα χιλιετία.

Δεξιά σελίδα:

15. Μεταφορά διατηρητέας καμινάδας στο Χαλάνδρι.

τον ιδιότυπο χαρακτήρα των διατηρητέων οικοδομημάτων- τη φροντίδα να διαρρυθμίσουν και να τα προσαρμόσουν στις νέες τους λειτουργίες. Έτσι, αποκαθίστανται οι προσόψεις, και μερικές φορές μάλιστα ανακατασκευάζονται, επιφέροντας τις κατά το δυνατόν λιγότερες μετατροπές στην αρχική τους εμφάνιση οι σημαντικότερες διατάξεις των εσωτερικών τους διατηρούνται, τις περισσότερες φορές, και έτσι αποκτούνται μεγάλες αίθουσες στα σπουδαιότερα κτίρια, όπου γίνονται οι πολιτιστικές εκδηλώσεις. Αντίθετα, τα συμπληρωματικά κτίρια μπορούν να υποστούν περισσότερες μετατροπές, φθάνει να μην εξαλειφθεί η αρμονία του συνόλου, για να εγκατασταθούν εκεί τα γραφεία, οι υπηρεσίες και οι κατοικίες του προσωπικού και όσων συμμετέχουν στα συνέδρια. Τα υλικά (μέταλλο, γυαλί κλπ.), που χρησιμοποιούνται για τις νέες επεμβάσεις/προσθήκες, είναι διακριτά από την υπάρχουσα κατασκευή. Αποτελούν τους αθόρυβους συντελεστές που ταυτόχρονα σέβονται και εξυπηρετούν τις νέες χρήσεις που φιλοξενεί το κτίριο. Το γενικό «ύφος» του οικοδομήματος, καθώς και τα χαρακτηριστικά εκείνα που συνθέτουν την ιδιαιτερότητά του, διατηρούνται και θαυμάζονται από τους επισκέπτες, ιδιαίτερα αν υπάρχει και κάποιο ενημερωτικό υλικό υπό τη μορφή μικρού κειμένου, ιστορικών φωτογραφιών και κάποιων σχεδίων με τα βασικά κατασκευαστικά στοιχεία του «μνημείου».

4. **Διακοσμητική λογική.** Τμήματα κτιρίων ή θραύσματα βιομηχανικού εξοπλισμού χρησιμοποιούνται ως διακοσμητικά στοιχεία σε μια αρχιτεκτονική «βιτρίνα» που εκμεταλλεύεται στο έπακρο το χώρο από τη μία και από την άλλη προσπορίζει οφέλη από τη γοητεία, έστω και αποσπασματική, των βιομηχανικών αντικειμένων. Έτσι παρατηρείται το φαινόμενο κτιρίων όπου διατηρούνται μόνο οι προσόψεις (facadism) και διάφορες σκουριασμένες μηχανές ως διακοσμητικά μοτίβα. Σε αυτή την περίπτωση ο χαρακτήρας της διατήρησης δεν μπορεί να θεωρηθεί πλήρης, αφού καλύπτει μόνο την πρόσοψη και τα παλιά μηχανήματα περισσότερο συνθέτουν ένα ιδιαίτερο σκηνικό παρά προσφέρουν πληροφορίες για το παρελθόν της επιχείρησης.⁵⁷ Μια σύγχρονη οπτική αυτού του τρόπου επανάχρησης παρουσιάζουν διάφορα έργα του γραφείου των Herzog & De Meuron. Στο Caixa Forum της Μαδρίτης, «σήκωσαν στον αέρα» το παλιό κτίριο του ηλεκτρικού σταθμού, έκλεισαν τα παράθυρα και άνοιξαν νέα σε άλλες θέσεις και δημιούργησαν μια νέα στέψη από corten που να παραπέμπει στο χρώμα του τούβλου. Στην περίπτωση της νέας φιλαρμονικής του Αμβούργου κράτησαν μόνο το εξωτερικό κέλυφος της παλιάς αποθήκης δίνοντάς της

δευτερεύουσες χρήσεις όπως παρκινγκ, καμαρίνια κλπ. Η παλιά αποθήκη αποτελεί μόνο τη βάση του νέου τεράστιου κτιρίου, το οποίο φιλοδοξεί να αποτελέσει το νέο τοπόσημο της πόλης, καθώς βρίσκεται στην είσοδο του λιμανιού από το ποτάμι.

5. Μετακίνηση κτιρίων ή διατηρητέων στοιχείων τους και ανατοποθέτηση τους σε άλλο σημείο, με σκοπό να αξιοποιηθεί η πρώην βιομηχανική έκταση και ταυτόχρονα να διαφυλαχθούν τα ιστορικά κτίσματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μια διατηρητέα καμινάδα στο Χαλάνδρι η οποία βρισκόταν στο μέση του οικοπέδου καθιστώντας αδύνατη την ανέγερση νέου κτιρίου. Έτσι η καμινάδα ενισχύθηκε για να μπορέσει να ανταπεξέλθει στα φορτία που επρόκειτο να ασκηθούν κατά τη μεταφορά της. Με αδιατάρακτη κοπή η καμινάδα χωρίστηκε σε τρία κομμάτια και στη συνέχεια συναρμολογήθηκε σε άλλο σημείο του οικοπέδου, όπου και έγιναν όλες οι αναγκαίες εργασίες για την αποκατάστασή της.⁵⁷ Γενικότερα πάντως στην ιστορία διατήρησης των μνημείων υπάρχουν πολλά παραδείγματα, από το ναό του Αμπού Σίμπελ και τα υπόλοιπα κτίρια που αποσυναρμολογήθηκαν και ανακατασκευάστηκαν για να σωθούν από την άνοδο του νερού λόγω του φράγματος του Ασσουάν στην Αίγυπτο μέχρι τα παραδοσιακά αγροτικά σπίτια στη Σκανδιναβία που μεταφέρονται ολόκληρα στα υπαίθρια-οικομουσεία. Τέλος σύμφωνα με το άρθρο 7 της χάρτας της Βενετίας του 1964, ένα μνημείο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την ιστορία της οποίας φέρει μαρτυρίες και από την τοποθεσία στην οποία συνέβησαν. Η μετακίνηση ολόκληρου ή μέρους του μνημείου δεν μπορεί να επιτρέπεται εκτός από περιπτώσεις που το απαιτεί η ασφάλεια του μνημείου ή όπου δικαιολογείται από εθνικό ή διεθνές συμφέρον κυρίαρχης σημασίας.⁵⁸ Και συμπληρώσει το άρθρο 11 της χάρτας του Δουβλίνου το 2011: «Η αποσυναρμολόγηση και μεταφορά είναι αποδεκτές μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όταν η καταστροφή της εγκατάστασης επιβάλλεται από αντικειμενικά αποδεδειγμένους οικονομικούς ή κοινωνικούς λόγους».⁶⁰

6. Διάσωση του εξοπλισμού, με τη μεταφορά και συγκέντρωσή του σε ένα μεγάλο μουσείο για τη βιομηχανική ιστορία. Αυτή η λύση αποτελεί ένα ατυχές σενάριο. Τα μουσεία-μαμουθ δεν εντάσσονται στη σύγχρονη μουσειακή αντίληψη που στρέφεται σε αποκεντρωμένους μουσειακούς χώρους με έντονο εκπαιδευτικό και δημιουργικό χαρακτήρα. Ο εξοπλισμός δεν πρέπει να αποκόβεται από το φυσικό του χώρο και την αλυσίδα παραγωγής, ως τμήμα της οποίας λειτουργήσε.⁶¹

7. Ιδανική λύση είναι το σενάριο της **πλήρους διάσωσης του εξοπλισμού και του κτιριακού συγκροτήματος και της διατήρησής του σαν ένα ζωντανό μνημείο βιομηχανικής κληρονομιάς.** Η διαδικασία της ανάπλασης σε αυτή την περίπτωση αντιμετωπίζει τα βιομηχανικά συγκροτήματα ως «ενιαία σύνολα» κτιριακών εγκαταστάσεων και εξοπλισμού και προτείνει να παραμείνει ο εξοπλισμός στον χώρο που λειτουργήσε, να εντάσσεται ως ιστορικό τμήμα μέσα σε σύγχρονες χρήσεις και να αξιοποιείται για εκπαιδευτικούς και μουσειακούς σκοπούς.⁶² Αυτό αποτελεί ένα θέμα μείζονος σημασίας, καθώς πέρα από τα «ανάκτορα της βιομηχανίας» σημαντικό ρόλο παίζουν τα μηχανήματα και οι εξοπλισμοί. Είτε συγκεντρώνονται σε μουσεία είτε αφημένοι επί τόπου πρέπει να μην παραμεληθούν. Καλό θα είναι να επισκευαστούν πρώτα, όσο είναι ακόμα καιρός, και ύστερα να διατηρηθούν συστηματικά σε κατάσταση λειτουργίας. Αυτό γίνεται, κατά κανόνα, με τις ατμομηχανές και τα αυτοκίνητα. Η απλή έκθεσή τους, έστω και κάτω από τις καλύτερες δυνατές

57. Πολύζος Γιάννης, Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, 1998 Αθήνα, σελ. 21

58. <http://www.2-epsilon.gr/index.php/el/works/metafora-kaminadas>

59. Διεθνής χάρτα για τη διατήρηση και αποκατάσταση των μνημείων και συνόλων, (Η χάρτα της Βενετίας) 1964, άρθρο 7

60. Χάρτα του Δουβλίνου για τη συντήρηση των τοποθεσιών, κτιρίων, περιοχών και τοπίων βιομηχανικής κληρονομιάς, 2011, άρθρο 11

61. Πολύζος Γιάννης, ο.π. σελ. 21

62. Πολύζος Γιάννης, ο.π. σελ. 21-22

συνθήκες, ζημιώνει ίσως όλες αυτές τις συσκευές που τόσα έχουν να μας μάθουν, και που μερικές στιγμές λειτουργίας τους θα τις έκαναν να ξαναζήσουν. Σε μερικές περιπτώσεις, ανάμεσα στα σωματεια διαφύλαξης της βιομηχανικής κληρονομιάς βρίσκεται κάποιος τεχνικός ικανός, ο οποίος με φτωχά μέσα να τα θέτει σε λειτουργία κάποιες φορές το χρόνο, μπροστά σε θεατές προϋδρασμένους, που να τους διακατέχει η αγάπη για την τεχνική, η νοσταλγία του παρελθόντος, ή και απλή περιέργεια. Οι περιοδικές αυτές επιδείξεις, μπορούν να αποσβεστούν ύστερα από μερικές τέτοιες δοκιμές, χάρη στο ενδιαφέρον που θα προκληθεί. Πολλές φορές δεν είναι δυνατό για λόγους οικονομικούς ή τεχνικούς να πολλαπλασιαστούν τα πειράματα αυτά και να αποτελέσουν ένα συνεχές, όμως δαπανηρό, «ζωντανέμα», για ομάδες επισκεπτών που δεν θα είχαν κανένα όφελος. Είναι όμως πάντα χρήσιμο να επιδεικνύονται, μερικές φορές το χρόνο, με το να μπαίνουν σε λειτουργία και να σχολιάζονται αυτά τα μηχανήματα που μπορούν ακόμα να προσφέρουν πολλές γνώσεις σε όσους επιζητούν να κατανοήσουν το μηχανισμό τους ή θέλουν να επανεύρουν τη διαδρομή στοχασμού των εφευρετών τους. Είναι τα βασικά «βιβλία» του τεχνικού πολιτισμού που θα έπρεπε να γίνονται κτήμα όποιου πολίτη θέλει να κατανοήσει την οικονομική ανάπτυξη ενός πολιτισμού.⁶³

8. Γκρέμισμα και ξαναχτίσιμο μιμούμενο την προηγούμενη μορφή αλλά αποκτώντας εντελώς νέα λειτουργία. Στη γωνία Völckerstraße/ Borselstraße στη γειτονιά του Ottensen του Αμβούργου μπορούσε κανείς να βρει από το 1908 το μεγαλύτερο καπνιστήριο ψαριών της περιοχής. Μέχρι πρόσφατα τα γύρω στενά της γειτονιάς είχαν εμποτιστεί από τη συγκεκριμένη μυρωδιά. Αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της ζωής των κατοίκων μιας και οι περισσότεροι εργάτες ζούσαν στη γύρω περιοχή. Το 2003 με το κλείσιμο της επιχείρησης το κτίριο αγοράζεται από μια εταιρία ακινήτων και κατεδαφίζεται. Στη θέση του χτίζεται ένα υπερπολυτελές συγκρότημα κατοικιών και γραφείων που μιμείται την εξωτερική μορφή του προϋπάρχοντος εργοστασίου. Το διαφημιστικό φυλλάδιο ανέφερε: «*Στην καρδιά της ζωντανής γειτονιάς του Ottensen... κατοικίες με αντιπροσωπευτικές ιστορικές κομψές όψεις... υψηλού επιπέδου... αρμονικά ενταγμένες στο χαρακτήρα της περιοχής... σιντριβάνια, χώροι παιχνιδιού και στοές σας προσκαλούν να χαζέψετε... εδώ μπορείτε να βρείτε το προσωπικό σας τρίπτυχο «δουλειά-ζωή-ισορροπία»... μόλις πέντε λεπτά από το κέντρο του Ottensen*». Οι τιμές ενοικίων για

63. Pinard Jacques, Η βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ. Γεώργιος Σπανός, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1991, σελ. 107-108

64. <http://rantanplan102.wordpress.com/2013/06/28/westend-in-hamburg-ottensen-ein-nicht-ort/>

65. Senatsverwaltung für Stadtentwicklung und Umwelt, Alter Schlachthof: Bilanz der Entwicklung, 2007 Berlin, σελ. 6-10

66. <http://topf.squat.net/>

Αριστερή Σελίδα:

16. Το συγκρότημα του Zollverein στο Essen αποτελεί ένα ζωντανό μνημείο βιομηχανικής κληρονομιάς. Ενταγμένο στη λίστα με τα μνημεία παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς της Unesco το 2001

Δεξιά Σελίδα

από πάνω προς τα κάτω:
17, 18. Η περιοχή των σφαγείων στο Ανατολικό Βερολίνο στο παρελθόν και σήμερα.

19. Άποψη της εσωτερικής αυλής του συγκροτήματος Westend στο Ottensen. Απρόσωπο, άχρωμο, εχθρικό.

20. Ότι απέμεινε από το εργοστάσιο Torf στην Erfurt μετά την εκκένωση της κατάληψης.

21. Εσωτερική άποψη της παλιάς τσιμεντοβιομηχανίας Alsen, Setus Studt.

την συγκεκριμένη εργατική περιοχή εξωφρενικές (4000€ για ένα διαμέρισμα 4 δωματίων στο καθόλου ελκυστικό ισόγειο). Σε μια πολυπολιτισμική συνοικία λαϊκών στρωμάτων που κυριαρχεί μια μίξη από παλιά κτίρια, κοινωνικές κατοικίες και βιοτεχνίες ήρθε και προσγειώθηκε το Westend, μια σύγχρονη τειχισμένη κοινότητα (gated community). Μπορεί τα τείχη να μην είναι κυριολεκτικά αλλά η αρχιτεκτονική από μόνη της δεν αφήνει περιθώρια στον έξω κόσμο να έρθει σε επαφή με το συγκεκριμένο συγκρότημα με τους άχαρους κατάλευκους τοίχους, τον αυστηρό ρυθμό, τα υπερδιαστασιολογημένα προστατευτικά κιγκλιδώματα και το αποστειρωμένο αίθριο. Ίσως γι' αυτό και οι μόνοι άνθρωποι που χρησιμοποίησαν το αίθριο ήταν αυτοί στη μακέτα. Πάντως το νέο «μνημείο» δηλώνει φωναχτά το παρών καθώς και το ότι η διαδικασία του gentrification έχει ξεκινήσει να δείχνει τα «δόντια» της στη γειτονιά ή οποία καλείται να εξοικειωθεί με την εικόνα των μεγάλων μαύρων Audi που φέρνουν μαζί τους οι νέοι ένοικοι.⁶⁴ Στο ανατολικό Βερολίνο πάλι, στην περιοχή των παλιών σφαγείων στο Friedrichschain χτίστηκαν νέες πολυτελείς κατοικίες και το μόνο που διατηρήθηκε ήταν η μπροστινή όψη των παλιών κτισμάτων. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις που η παλιά όψη είχε πολλές ζημιές και δε συνέφερε να διατηρηθεί, κατασκευάστηκε εκ νέου μιμούμενη την παλιά μορφή.⁶⁵ Οι επιλογές σχεδιασμού στη συγκεκριμένη περιοχή αποτυπώνουν την πολιτική εξευγενισμού που ακολουθούν οι αρχές οι οποίες προέβησαν τα τελευταία χρόνια σε πολλές εκκενώσεις καταλήψεων και κοινωνικών χώρων στην συγκεκριμένη περιοχή, με τελευταία την εκκένωση της Liebigstraße 14 το Φεβρουάριο του 2011.

9. Μια ιδιαίτερα φιλική προς το ήδη υφιστάμενο κτίριο χρήση είναι αυτή της **μηδενικής παρέμβασης, της διατήρησης και χρήσης του ως έχει**. Υπάρχουν πάρα πολλά παραδείγματα εγκαταλελειμμένων βιομηχανιών, που ενώ οι κυβερνήσεις και οι αρμόδιοι φορείς αδιαφορούσαν για την αξιοποίησή τους και αυτά σιγά σιγά κατέρρεαν υπό το βάρος του χρόνου, χρησιμοποιήθηκαν αυθόρμητα από αυτόνομες ομάδες πολιτισμού, ομάδες νέων, πολιτικές ή κοινωνικές ομάδες. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 ιδρύεται στο Essen-Alfenessen μια πρωτοβουλία από νέους η οποία ήθελε να δημιουργήσει ένα νέο αυτοδιαχειριζόμενο κέντρο νεότητας στην περιοχή του Zeche Carl. Αντίστοιχες περιπτώσεις αποτελούν η κατάληψη της rote Fabrik στη Ζυρίχη, το Stadtwerkstatt στο Linz, το Fabrik στο Gängeviertel στο Αμβούργο ή και τα αντίστοιχα παραδείγματα που υπάρχουν στην Ελλάδα όπως η κατάληψη ΥΦΑΝΕΤ στη Θεσσαλονίκη, η Ματσάγγου στο Βόλο, το Παπουτσάδικο στο Χαϊδάρι που έδωσαν ζωή στα παραμελημένα πρώην βιομηχανικά συγκροτήματα βγάζοντας προς τα έξω ένα τελείως διαφορετικό είδος πολιτισμού και πολιτικού λόγου, βάζοντας τη συλλογικότητα πάνω από τα ατομικά και οικονομικά συμφέροντα. Ιδιαίτερο παράδειγμα αποτελεί η κατάληψη του πρώην εργοστασίου Torf στην Erfurt της ανατολικής Γερμανίας που κατασκεύαζε κατά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο φούρνους για τα κρεματόρια του Άουσβιτς.⁶⁶ Οι νέοι χρήστες του εργοστασίου το μετέτρεψαν σε έναν ανοιχτό κοινωνικό, πολιτιστικό και πολιτικό χώρο. Όμως απ' ότι φαίνεται το 2009 το κράτος προτίμησε να εκκενώσει το συγκεκριμένο κτίριο και να το κατεδαφίσει. Ίσως ήταν μια προσπάθεια να σβήσουν το παρελθόν παρότι διάφορες άσχημες μνήμες αναβιώνουν σήμερα στην συγκεκριμένη περιοχή από την άνοδο του νεοναζισμού. Σε παρόμοιο πλαίσιο μηδενική παρέμβασης κινείται και η χρήση της παλιάς τσιμεντοβιομηχανίας Alsen στην πόλη Itzehoe στο κρατίδιο του Schleswig-Holstein. Το 2006 επιχειρήθηκε η κατεδάφιση του συγκροτήματος και σαν απάντηση, από το

Πάνω: 22, 23. Εκθεσιακός χώρος στο εργοστάσιο Fagus στο Alfeld.

Κάτω δεξιά: 24,25 Χώρος εστίασης στο εργοστάσιο Fagus στο Alfeld.

2008 και ύστερα, λαμβάνει χώρα εκεί το project «planet Alsen». Φοιτητές αρχιτεκτονικής μαζί με καλλιτέχνες συμμετέχουν σε workshop και οργανώνουν παραστάσεις και εκθέσεις με σκοπό την αξιοποίηση και διάσωση της παλιάς βιομηχανίας.⁶⁷

10. Όσον αφορά τις **βιομηχανικές επιχειρήσεις που ακόμα λειτουργούν** θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη η παραδοχή από μέρους τους, του συμφέροντος που θα υπήρχε γι' αυτές να **διατηρήσουν κάποια ίχνη του παρελθόντος** τους, είτε υπό μορφή σχεδιαγραμμάτων ή ορισμένων θεμελίων των εγκαταστάσεων που προηγήθηκαν των σημερινών, είτε υπό μορφή στοιχείων των παλιών υλικών τους, αν δεν μπορούν να διατηρήσουν ολόκληρα τα μηχανήματα, όταν αυτά είναι ογκώδη και δαπανηρά στη συντήρησή τους. Μια τέτοια στάση είναι δυστυχώς σπάνια, όχι τόσο από άγνοια όσο από έλλειψη χώρου, στις περισσότερες μικρές ή μεσαίες επιχειρήσεις. Έτσι ο εκτός χρήσεως εξοπλισμός πρέπει να παραχωρήσει τη θέση του στον καινούριο. Μόνο οι πολύ σημαντικές εταιρίες μπορούν, μερικές φορές, να αντιμετωπίσουν το θέμα της διατήρησης μερικών εργαλείων και μηχανών, πράγμα ευκολότερο, άλλωστε, από τη διαφύλαξη μεγάλων μηχανικών εγκαταστάσεων, που θα αποτελέσουν τον πυρήνα μιας μελλοντικής μουσειογραφικής παρουσίασης, που θα λειτουργήσει και ως διαφήμιση της εμπορικής τους εικόνας. Πρόκειται κατά γενικό κανόνα, για εταιρίες που δέχονται την επίσκεψη τουριστών στις εγκαταστάσεις τους. Οι συσκευές παραγωγής και ό,τι συνδέεται με αυτές, κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο (έτοιμα προϊόντα, πρώτες ύλες, εργαλεία δουλειάς, συντήρησης, κατασκευαστικά σχεδιαγράμματα, μακέτες κ.α.), κερδίζουν, αν καταταγούν κατά θέμα ή βιομηχανικό κλάδο και αν στεγαστούν σε ένα και μόνο μουσείο, όπου θα μπορέσουν να αξιοποιηθούν μέσα στους άνετους και λειτουργικούς χώρους, από το ειδικευμένο προσωπικό και την κατάλληλη παρουσίαση. Ασφαλώς θα είναι σπανιότατα δυνατό να αποκατασταθεί με ακρίβεια το πλαίσιο μέσα στο οποίο ήταν εγκατεστημένα τα μηχανήματα και ο εν γένει εξοπλισμός, όμως, διάφορα εικονογραφικά ντοκουμέντα (αναπαραγωγές παλιών χαρακτικών, παλιές φωτογραφίες, σχέδια, διαγράμματα) και σύντομες επεξηγήσεις, όλα αυτά τοποθετημένα γύρω από τα εκτεθειμένα αντικείμενα, πρέπει να αναπλάθουν τις συνθήκες παραγωγής και ζωής, όπως ήταν στα εργαστήρια και τα εργοστάσια, καθώς και στους οικισμούς, όπου αυτά ήταν εγκατεστημένα.⁶⁸ Ένα πολύ καλό παράδειγμα αποτελεί το Faguswerk στο Alfeld που έχει χαρακτηριστεί από την UNESCO ως μνημείο παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς. Το μεγαλύτερο μέρος του εργοστασίου βρίσκεται ακόμα σε λειτουργία ενώ παράλληλα τμήματά του φιλοξενούν ένα βιομηχανικό μουσείο καθώς και άλλες εκθέσεις. Το κοινό, εκτός από το μουσείο, μπορεί να δει κλεφτά πίσω από τα παράθυρα τους εργάτες που δουλεύουν ή ακόμα να φάει στην καντίνα που είναι ίδια για εργαζόμενους και επισκέπτες.

67. Kritzmann Bernd και Studt Setus, Planet Alsen - eine dokumentation, Planet Alsen e.V., 2006 Itzehoe, σελ. 16-19

68. Pinard Jacques, Η βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ. Γεώργιος Σπανός, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 1991, σελ. 101

6.8 Αποκατάσταση ή διατήρηση;

Από πάνω προς τα κάτω:
26. Το μουσείο μέσα στο Zollverein

27. Urban Art Biennale 2013 στο
Völklingen

Από αριστερά προς στα δεξιά:
28. Urban Art Biennale 2013 στο
Völklingen

29. Το μουσείο μέσα στο Zollverein

Ο χώρος των παλιών εργοστασίων με τις υφές, τα χρώματα και τα μηχανήματα που διαθέτει αποτελεί και ο ίδιος έκθεμα και πολλές φορές μπορεί να συναγωνιστεί σε ποιότητα και ενδιαφέρον τα εκθέματα που εκτίθενται σε αυτόν.

69. Norcliffe Glenn, The emergence of postmodernism on the urban waterfront, Journal of Transport Geography, Vol.4, No2, Pergamon, 1996 Ηνωμένο Βασίλειο, μτφ. Δάφνη Καραϊσκάκη, σελ. 16-17

70. Μπελαβίλας Νίκος, Τα μνημεία και οι εποχές τους, GRA review 4, Summer-Autumn 2012, Αθήνα σελ. 16

71. Διεθνής χάρτα για τη διατήρηση και αποκατάσταση των μνημείων και συνόλων, (Η χάρτα της Βενετίας) 1964, άρθρο 11

Η αποκατάσταση των βιομηχανικών κτιρίων και γενικότερα των μνημείων γεννά το ερώτημα: «αποκατάσταση σε τι»; Από τη στιγμή που έχει ζήσει αρκετές ζωές, το έργο της αποκατάστασης της αρχικής του μορφής σημαίνει αυτόματα τη διαγραφή των σημαδιών/επεμβάσεων από τις διάφορες ιστορικές φάσεις που χρησιμοποιήθηκε, την απέκδυσή του δηλαδή από την ίδια την ιστορία του! Τέτοια διλλήματα αυθεντικότητας, αναπαραγωγής συγκεκριμένων παρελθόντων και διαχείρισης πολλαπλών στρωμάτων ιστορίας και νοήματος επιφέρουν σύγχυση στα περισσότερα έργα που έχουν να κάνουν με την ιστορική κληρονομιά.⁶⁹ Η αγοραία αναστηλωτική λογική συνήθως αναζητά την πρώτη κατασκευαστική φάση, επιδιώκοντας την κάθαρση του μνημείου από τις μεταλλάξεις που επέφερε η ιστορική χρήση του. Αυτός ο αρχαιολογικός πουρισμός βρίσκεται στο ένα άκρο. Στο άλλο βρίσκεται ο «οικονομισμός», η επίκληση της χρησιμότητας και της βιωσιμότητας, επιλογές που οδηγούν συνήθως στις άνευ όρων επεμβάσεις, στο «facadism» ή στην ολική κατεδάφιση όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα.⁷⁰

Στο άρθρο 11 της χάρτας της Βενετίας το 1964 διατυπώνεται παρ' όλα αυτά ξεκάθαρα: «Οι έγκυροι συντελεστές όλων των περιόδων της κατασκευής ενός μνημείου πρέπει να σέβονται, αφού η ενότητα του στυλ δεν είναι ο στόχος της αποκατάστασης. Όταν ένα κτίριο περιλαμβάνει επάλληλες εργασίες διαφορετικών περιόδων, η αποκάλυψη της παλιότερης κατάστασης μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο σε εξαιρετικές περιστάσεις και όταν αυτό που αφαιρείται είναι ελάχιστος ενδιαφέροντος και το υλικό που έρχεται στο φως μεγάλης ιστορικής, αρχαιολογικής και αισθητικής αξίας, και η κατάσταση της διαφύλαξής του αρκετά καλή ώστε να δικαιολογήσει τη δράση. Η εκτίμηση της σημασίας των εμπλεκόμενων στοιχείων και η απόφαση για το τι μπορεί να καταστραφεί δεν μπορεί να έγκειται αποκλειστικά σε αυτόν που είναι υπεύθυνος να φέρει σε πέρας την εργασία της αποκατάστασης».⁷¹

Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται μια αλλαγή στη γραμμή πλεύσης της επιστήμης διατήρησης των μνημείων και ιδιαίτερα στον τομέα των βιομηχανικών κελυφών, όπου τα κτίρια πλέον διατηρούνται και επαναχρησιμοποιούνται χωρίς αυτό να σημαίνει αυτόματα ότι επισκευάζονται ή αποκαθίστανται. Οι μισογκρεμισμένοι τοίχοι με τους πεσμένους σοβάδες, η βρώμα, η σκουριά, όλα τα σημάδια του χρόνου διατηρούνται. Δεν επιδιώκεται η επαναφορά στην πρώτη ή ένδοξη μορφή του.

Πώς θα ήταν άραγε το Völklingen χωρίς τους σκουριασμένους επιβλητικούς όγκους του και τα φυτά να έχουν φυτρώσει μέσα στα ερείπια; Αν ήταν όλα καθαρά και καλογουαλισμένα; Γιατί να το επισκεφτεί κανείς; Τι νόημα θα είχε ο εκθεσιακός χώρος του Zollverein αν οι τοίχοι είχαν σοβατιστεί και ασπριστεί για να σβηστεί όλη η μαυρίλα και η κάπνα από τη λειτουργία του ορυχείου; Ο επισκέπτης αναρωτιέται τελικά για το ποιο είναι το έκθεμα στους συγκεκριμένους εκθεσιακούς χώρους. Οι πίνακες, οι φωτογραφίες, τα αγάλματα ή τα παλιά (άχρηστα πλέον) μηχανήματα, η υφή και οι μουντζούρες των μισογκρεμισμένων πολλές φορές τοίχων;

6.9 Ποιος πραγματοποιεί τις αναπλάσεις-επαναχρήσεις;

Στην πρώτη γενιά αναπλάσεων που ξεκίνησαν την εποχή της ανοικοδόμησης μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο οι αναπλάσεις γίνονται εξ' ολοκλήρου από το **κράτος**. Από το τέλος της δεκαετίας του 1960 και μετά συμμετέχει ενεργά και η τοπική αυτοδιοίκηση για να φτάσουμε στη δεκαετία του 1980 μέχρι και σήμερα, όταν λόγω των ραγδαίων οικονομικών και πολιτικών εξελίξεων σε παγκόσμιο επίπεδο παρατηρούμε μια συνεργασία του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα ή πολλές φορές και αποκλειστική ανάθεση σε ιδιωτικές εταιρίες.⁷²

Στις περιπτώσεις που οι αναπλάσεις γίνονται από το **ιδιωτικό κεφάλαιο** επόμενο είναι να έχουν ως πρώτο μέλημα την άμεση απόσβεση των χρημάτων που επένδυσαν στο έργο και τη δημιουργία γρήγορου κέρδους. Κατά κύριο λόγο οι επεμβάσεις μεταβάλλουν έντονα το τοπίο και το χαρακτήρα της περιοχής και πολλές φορές δεν ενδιαφέρονται για την ανάδειξη του βιομηχανικού χαρακτήρα, ο οποίος είτε καταστρέφεται εντελώς είτε εκφυλίζεται χρησιμοποιούμενος αποσπασματικά απλά σαν ένα αισθητικό σκηνικό.

Αντίθετα στις περίπτωση που ο ανάδοχος του έργου είναι το δημόσιο/κράτος οι αναπλάσεις κατά κύριο λόγο χαρακτηρίζονται ως ηπιότερες. Κυρίαρχο μέλημα είναι, ή θα πρέπει να είναι, η εξυπηρέτηση και η βελτίωση της ζωής του κοινωνικού συνόλου και η διαφύλαξη και ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς. Όμως πολλές φορές πίσω από μια ανάπλαση μπορεί να κρύβονται και πολιτικές σκοπιμότητες όπως η αναβάθμιση μιας περιοχής με σκοπό την προσέλκυση νέων «επιθυμητών-χρηστών» (μεσαία στρώματα) και την εκδίωξη των «μη επιθυμητών» κοινωνικών στρωμάτων ή ομάδων.

30. Η πίσω όψη των κτιρίων του Gängeviertel το 2013

Δεξιά σελίδα
Πάνω: 31. Το Gängeviertel στην αρχή του 19ου αιώνα.

Κάτω: 32. Πανοραμική άποψη των κτιρίων που διατηρούνται σήμερα.

72. Οικονόμου Δημήτρης, Αστική αναγέννηση και πολεοδομικές αναπλάσεις, Τεχνικά Χρονικά, ΤΕΕ, 2004 Αθήνα, σελ. 1-3

Τέλος, όταν την αξιοποίηση επιδιώκουν **πρωτοβουλίες** διάφορων **κοινωνικών ομάδων**, ο χαρακτήρας της ανάπτυξης είναι πιο ήπιος και δεν έχει σαν σκοπό οικονομικά οφέλη αλλά την παροχή βασικών υπηρεσιών που μπορεί να απουσιάζουν από τη γειτονιά. Το αίτημα για χρήσεις που λείπουν (π.χ. πολιτιστικά κέντρα) και ελεύθερους χώρους πρασίνου που μπορούν να χωροθετηθούν σε ανενεργά βιομηχανικά εδάφη είναι μια πάγια διεκδίκηση των κατοίκων. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που κάποιο κτίριο διασώθηκε και αργότερα αναπλάστηκε, επειδή άσκησαν κοινωνική πίεση διάφορες τοπικές κινήσεις πολιτών. Η κοινή γνώμη παίζει ένα κρίσιμο ρόλο στην προώθηση αλλαγών προς την κατεύθυνση της αειφορίας στις πόλεις. Σε μερικά αστικά κέντρα η κοινωνική πίεση οδήγησε στην εγκατάλειψη προγραμμάτων για μαζική αστική ανάπτυξη, επέβαλε πιο ανθρώπινη κλίμακα σε οικιστικά σχέδια, εμπόδισε την αδιάκριτη κατεδάφιση παλιών κτιρίων και ιστορικών τομέων, τροποποίησε προγράμματα κατασκευής αστικών αυτοκινητοδρόμων και προώθησε την μετατροπή εγκαταλελειμμένων περιοχών σε χώρους αναψυχής.⁷³ Τα παραδείγματα είναι άπειρα. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 στο Duisburg κάτοικοι κατεβαίνουν σε διαμαρτυρία και απεργία πείνας για να σώσουν τις εργατικές κατοικίες από κατεδάφιση και τη δημιουργία νέων. 400 κατοικίες κατάφεραν να σωθούν και οι κάτοικοι δηλώνουν ότι επιλέγουν οι ίδιοι για το μέλλον του οικισμού και φροντίζουν οι ίδιοι για τις συνθήκες ζωής και κατοίκησης.⁷⁴ Σημαντικό κομμάτι απαιτούν και τα Stadtteilarchiven (εργαστήρια διαφύλαξης της ιστορικής μνήμης) όπου ιδιαίτερα στο Αμβούργο ομάδες κατοίκων διεκδίκησαν και κέρδισαν τη διάσωση και επανάχρηση παλιών βιομηχανιών με σκοπό να στεγάσουν τα εγχειρήματά τους όπως το Honig-Fabrik στο Wilhelmsburg και το Drahtstifte-Fabrik στο Ot-tensen. Ακόμα το Gängerviertel στο Αμβούργο αποτελεί ακόμα ένα πολύ δυναμικό παράδειγμα όπου ομάδες καλλιτεχνών και κατοίκων απαιτήσαν και κατάφεραν όχι μόνο τη διατήρηση αλλά και την επανάχρηση ενός παλιού οικοδομικού τετραγώνου της πόλης, με εργατικές κατοικίες και δύο ανενεργά εργοστασιακά κτίρια, το οποίο απειλούταν με κατεδάφιση.⁷⁵ Τελευταίο ίσως παράδειγμα είναι οι εντάσεις που δημιουργήθηκαν στο Αμβούργο στην περιοχή St. Pauli το Δεκέμβρη του 2013 με την απόφαση κατεδάφισης των εργατικών κατοικιών Esso Projekt.

73. Αραβαντινός Αθανάσιος, Πολεοδομικός Σχεδιασμός: για μια βιώσιμη ανάπτυξη του αστικού χώρου, εκδόσεις Συμμετρία, 2007 Αθήνα

74. Hober Andrea και Ganser Karl, Industriekultur: Mythos und Modern in Ruhrgebiet im Rahmen der IBA Emscher Park, εκδόσεις Kalrtext, Gelsenkirchen 1999

75. Περισσότερη ανάλυση για το Gängerviertel στη σελ. 166

6.10 Αρνητικές συνέπειες των αναπλάσεων-επαναχρήσεων

Σίγουρα, όμως, οι επαναχρήσεις βιομηχανικών κελυφών και η ανάπλαση πρώην βιομηχανικών περιοχών δυστυχώς δεν έχουν μόνο θετικά αποτελέσματα. Αρχικά σε διάφορες περιπτώσεις που είτε καταστρέφονται τα υπάρχοντα βιομηχανικά κτίρια είτε διατηρούνται μόνο θραύσματα αυτών ως διακοσμητικά στοιχεία η **ιστορική μνήμη δε διατηρείται**.

Επιπλέον, σε δύσκολες περιπτώσεις αποκατάστασης, ιδιαίτερα καταπονημένων από τον καιρό κτιρίων, **η επανάχρηση μπορεί κάποιες φορές να αποδειχθεί πιο ακριβή από μια νέα κατασκευή**. Σοβαρά προβλήματα μπορεί να προκύψουν από βανδαλισμούς βιομηχανικών κτιρίων εξαιτίας της ελλιπούς κατανόησης της ιστορικής, τεχνολογικής και καλλιτεχνικής αξίας, των ερασιτεχνικών και βλαβερών για την ουσία του κτιρίου δράσεων ανακαίνισης και επισκευής και των ελλειπών τεχνολογικών συντηρήσεων. Μέχρι σήμερα υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις που δεν αξιοποιούνται τα εν δυνάμει πλεονεκτήματα τέτοιων χρήσεων (όπως για παράδειγμα: εργατικό δυναμικό, ιδιαίτερη ατμόσφαιρα, μεγάλη προσφορά σε χώρο) σε συνειδητά διαμορφωμένες με συνέπεια σχεδιασμένες ιδέες για εξέλιξη.⁷⁶

Για κάποιες επιχειρήσεις τα παλιά βιομηχανικά κελύφη που έχουν μετατραπεί δε συγκρίνονται με τα καινούρια. Για παράδειγμα διάφορες συγκεκριμένες εξελιγμένες ηλεκτρονικές διαδικασίες απαιτούν ένα υψηλά εξυπηρετούμενο περιβάλλον το οποίο μπορεί να λειτουργήσει αρτιότερα, όταν είναι ενταγμένο/ σχεδιασμένο από την αρχή στα κατασκευαστικά σχέδια. Αυτά όμως τα παραδείγματα αποτελούν τη μειοψηφία.⁷⁷

Δυσκολία απαντάται επίσης στο γεγονός ότι **διαφορετικές τεχνικές πρέπει να εφαρμοστούν σε διαφορετικά παραδείγματα και η κάθε λύση να εξελιχθεί ξεχωριστά** λαμβάνοντας και τον τόπο υπόψη της. Το μόνο που ίσως να βοηθάει αυτές τις προσπάθειες είναι το κάθε προηγούμενο παράδειγμα ξεχωριστά. Όσο περισσότερη γνώση διαδίδεται για τη λύση προβλημάτων, τόσο πιο εύκολα προβάλλονται αντεπιχειρήματα στα «απίθανο» ή «πολύ ακριβό» μιας συζήτησης προτάσσοντας εφαρμοσμένα παραδείγματα. Όσοι συνεχίσουν να αντιτίθενται έχουν τα δικά τους κίνητρα και οφείλουν να τα εξηγούν, ώστε η φροντίδα των μνημείων να τα λαμβάνει υπόψη στη θεώρηση ενός αντικειμένου ως μνημείου αλλά και ως προσφορά στη συνολική εμπειρία.⁷⁸

Τέλος, αλλά ίσως και το πιο σημαντικό, είναι ότι σε επίπεδο πόλης οι αναπλάσεις στις πρώην βιομηχανικές περιοχές και τις όμορες εργατικές συνοικίες πολλές φορές έχουν **αρνητικές συνέπειες για τους ντόπιους πληθυσμούς**. Μέσα από τη διαδικασία του gentrification (εξευγενισμού) παρατηρείται συχνά μεγάλη αύξηση στις τιμές γης, που έχει σαν αποτέλεσμα τον εκτοπισμό των παλιότερων κατοίκων των κατώτερων τάξεων από τις πρώην υποβαθμισμένες περιοχές. Αυτό οδηγεί στο να χάσουν διάφορες γειτονίες την ταυτότητα τους και τα πολυσυλλεκτικά χαρακτηριστικά τους. Αυτός ο μεγάλος αριθμός κοινωνικών, οικονομικών και γεωγραφικών μετατοπίσεων, αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της επικρατούσας από τη δεκαετία του 1980 νεοφιλελεύθερης πολεοδομίας και προωθήθηκε σαν αλλαγή της μόδας της φυγής (white flight) από τα κέντρα των πόλεων. Το κέντρο της πόλης μπορούσε πάλι να ανακαλυφθεί από τους ανθρώπους σαν περιοχή κατοικίας και ζωτικής χώρος.⁷⁹

76. Kierdorf Alexander και Hassler Uta, Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur, εκδόσεις Ernst Wasmuth, Tübingen Berlin 2000, σελ. 153

77. Marcus Binney, Francis Machin, Ken Powell, Bright Future, The Re-use of Industrial Buildings, Published by SAVE Britain's Heritage, a registered charity No 269129 founded in 1975 to campaign for historical buildings at risk, London April 1990

78. Föhl Axel, Bauten der Industrie und Technik, Schriftenreihe des deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz, 1994, σελ. 134

79. <http://www.stadtteilarchiv-offensen.de/pages/stadtteilarchiv.php>

Από πάνω προς τα κάτω:
33. Καθαροί τοίχοι = ακριβότερα
ενοίκια, Ανατολικό Βερολίνο, 2013

34. The Plan, ο σχολιασμός του Tom
Toles πάνω στη white flight και τη
διαδικασία του Gentrification.

80. Προτιμάται η χρήση του όρου στην αγγλική γλώσσα θεωρώντας ότι απόπειρες μετάφρασής του στα ελληνικά, με επικρατέστερο τον όρο «εξευγενισμός», είναι μάλλον αποτυχημένες καθώς δεν αποδίδουν με σαφήνεια την σημασία του όρου «gentrification», ο οποίος προέρχεται τη λέξη gentry που αφορά την αγγλική ταξική διαστρωμάτωση και αναφέρεται στους ευγενείς της Αγγλικής υπαίθρου που βρίσκονται κατώτερα στην κοινωνική ιεραρχία από τους κατεξοχόν ευγενείς του παλατιού, αν και σήμερα μπορεί να αφορά εν γένει σε ανθρώπους υψηλότερης κοινωνικής τάξης. Ωστόσο στην ελληνική γλώσσα, η μετάφραση του όρου «εξευγενισμός» παραπέμπει σε εντελώς διαφορετική σημασία καθώς υποδηλώνει το ευγενές και όχι τους ευγενείς, οι οποίοι άλλωστε ως τέτοιοι δεν υπήρξαν ποτέ στην ελληνική κοινωνία.

Περιοδικό κομπρεσέρ: για το χώρο και την πόλη, τεύχος 4, Οκτώβριος 2012, σελ. 38

81. Ruth Glass, London: aspects of change, MacGibbon & Kee, 1964 London, σελ. xviii-xix

82. <http://www.stadtteilarchiv-ottensen.de/pages/stadtteilarchiv.php>

83. Zukin Sharon, Loft living: Culture and Capital in Urban Change, John Hopkins University Press, 1982 Baltimore, σελ. 2

Ο όρος gentrification⁸⁰ επινοήθηκε από την κοινωνιολόγο Ruth Glass στο Λονδίνο το 1964 προκειμένου να περιγράψει την εισβολή μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων στην εργατική συνοικία Islington του Λονδίνου.

«Μία-μία, πολλές από τις εργατικές γειτονιές του Λονδίνου κυριεύθηκαν από τις μεσαίες τάξεις –ανώτερες ή κατώτερες. Φθαρμένα λιτά παραπήγματα και αγροικίες –δύο δωμάτια στον πάνω και δύο στον κάτω όροφο- επανακαταλήφθηκαν όταν έληξαν οι εκμισθώσεις τους, και έγιναν κομψές ακριβές κατοικίες. Τα μεγαλύτερα Βικτωριανά σπίτια, που είχαν υποβαθμιστεί σε μια προηγούμενη ή πιο πρόσφατη περίοδο –που χρησιμοποιούνταν σαν καταλύματα ή που ήταν αλλιώς υπό καθεστώς πολλαπλής ενοικίασης- αναβαθμίστηκαν για μια ακόμα φορά... Όταν αυτή η διαδικασία «gentrification» ξεκινά σε ένα διαμέρισμα της πόλης, συνεχίζει ταχέως μέχρι όλοι ή οι περισσότεροι αρχικοί ένοικοι της εργατικής τάξης να μετατοπιστούν και να αλλάξει ο συνολικός κοινωνικός χαρακτήρας της περιοχής».⁸¹

Ήδη από τη δεκαετία του 1950 στη Νέα Υόρκη και του 1960 στο Λονδίνο παρατηρήθηκε ένα νέο φαινόμενο κατοίκησης, όπου διάφορες ομάδες καλλιτεχνών, στην προσπάθειά τους να βρουν στέγη είτε με χαμηλό ενοίκιο είτε μέσα από καταλήψεις μετακόμιζαν σε εγκαταλελειμμένα βιομηχανικά κτίρια στα οποία παλιά στεγάζονταν υφαντουργίες, επιπλοποιείες, τυπογραφεία, αποθήκες και εργοστάσια. Καθώς οι βιομηχανίες άρχισαν να εγκαταλείπουν το κέντρο της πόλης προς αναζήτηση στέγασης σε φθηνότερες περιοχές, ή εξαιτίας της αποβιομηχάνισης, πολλοί καλλιτέχνες βρήκαν την ευκαιρία να δημιουργήσουν με πολύ μικρό κόστος τα εργαστήριά (atelier) τους, ικανοποιώντας την ανάγκη τους για ψηλοτάβανους, ευρύχωρους και ενιαίους χώρους με ελάχιστες ή ανύπαρκτες υποδιαιρέσεις του χώρου, εμφανή δίκτυα, εμφανή φέροντα οργανισμό και υπερμεγέθη παράθυρα, ικανούς να στεγάσουν τα μεγάλα σε διαστάσεις έργα τέχνης της εποχής.

Αυτή η νέα κοινωνική ομάδα έφερε μαζί της και τις συνήθειές της καθώς και τις ανάγκες της. Έτσι νέα μαγαζιά ανοίγουν που αναφέρονται στους νέους κατοίκους και καλλιτεχνικά δρώμενα και εκθέσεις λαμβάνουν χώρα. Σταδιακά μέσα από αυτή τη διαδικασία του gentrification οι πρώην απαξιωμένες και υποβαθμισμένες περιοχές μεταμορφώνονται αποκτώντας νέο χαρακτήρα και νέα ταυτότητα. Τα ανακαινισμένα βιομηχανικά κτίρια δημιούργησαν μια νέα μόδα, ένα νέο τρόπο κατοίκησης και ένα νέο ολόκληρο lifestyle. Πάνω σε αυτές τις πρωτοβουλίες ανθρώπων θα «πατήσουν» διάφοροι επιχειρηματίες και ιδιοκτήτες κεφαλαίου οι οποίοι θα δουν σε αυτά «τα νέα εργοστάσια» τις επιχειρήσεις μιας «νέας οικονομίας»,⁸² μιας νέας προοπτικής για να βγάλουν κέρδος από αυτήν.

«Γύρω στο 1970, καθώς τα γυμνά, γυαλισμένα ξύλινα πατώματα, οι εμφανείς τοίχοι από κόκκινο τούβλο και οι όψεις από χυτοσίδηρο των «καλλιτεχνικών γειτονιών» κέρδισαν μια αυξανόμενη δημοτικότητα, οι οικονομικές και αισθητικές αρετές του να κατοικείς σε loft μετατράπηκαν σε bourgeois chic. Τότε άρχισε να μετακομίζουν σε lofts ακόμα και μεγάλοι αριθμοί προερχόμενοι από τις μεσαίες και ανώτερες τάξεις. Ενώ κάποιοι από αυτούς τους νέους ενοικιαστές, όπως οι καλλιτέχνες, έφτιαχναν τα lofts μόνοι τους, άλλοι πλήρωναν αρχιτέκτονες και διακοσμητές, ώστε να πραγματοποιήσουν εκτεταμένες ανακαινίσεις. Αντίθετα με τους καλλιτέχνες, αυτοί οι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν τα lofts μόνο για να ζουν».⁸³

84. Smith Neil, *The new Urban Frontier: Gentrification and the revanchist city*, Routledge, 1996 London, σελ. 57-60

85. Neil Smith, *Uneven Development: Nature, Capital, and the production of Space*, The university of Georgia Press, Athens (Georgia) 1984, σελ. 200

Έτσι στο τρίτο κύμα gentrification που ξεκινάει τη δεκαετία του 1980 και μετά παρατηρούμε πιο μαζικές επεμβάσεις στο ήδη υπάρχον κτισμένο περιβάλλον που περιλαμβάνουν ανακατασκευές ολόκληρων κτηρίων και περιοχών και στη συνέχεια πώληση ή ενοικίαση των νέων διαμερισμάτων (loft) σε πολύ πιο ψηλές τιμές. Αυτό συμβαίνει σύμφωνα με τον Neil Smith γιατί η διαφορά μεταξύ της τρέχουσας γαιοπροσόδου (actual ground rent), τα κέρδη που μπορεί να έχει κάποιος από την τωρινή αξία γης, και της δυνητικής γαιοπροσόδου (potential ground rent) τα κέρδη που μπορεί να επωμιστεί ο επενδυτής από τη νέα, βέλτιστη και εντατικότερη χρήση της, σε υποβαθμισμένες κεντρικές περιοχές είναι μεγάλη με αποτέλεσμα η ανάπλαση, η επανεπένδυση και η χωροθέτηση νέων χρήσεων να αποτελεί μια κερδοφόρα διαδικασία. Η διαφορά αυτή αντιπροσωπεύει το χάσμα ενοικίου (rent gap) εφόσον η γη και το υπάρχον κτηριακό απόθεμα μπορούν να αγοραστούν σε πολύ χαμηλές τιμές, ενώ παράλληλα η μετατροπή των ανενεργών βιομηχανικών χώρων σε κατοικίες που θα προσελκύσει ενοίκους της μεσαίας τάξης είναι ιδιαίτερα προσοδοφόρα.⁸⁴ «Η υποτίμηση του κεφαλαίου μειώνει την τιμή ενοικίου επαρκώς ώστε το rent gap μεταξύ πραγματικής τιμής ενοικίου και προσδοκώμενης τιμής ενοικίου γίνεται επαρκώς μεγάλο και η επανεπένδυση γίνεται πιθανή».⁸⁵

35. "Αυτή η πόλη έχει πουληθεί"
Βερολίνο 2013

Μέρος 2°

Εφαρμοσμένα παραδείγματα
επαναχρήσεων στη Γερμανία

1 Αμβούργο

1.1 Ιστορικά στοιχεία

Το Αμβούργο δικαίως ονομάστηκε Χανσεατική πόλη, αφού ήταν πάντα μια Χανσεατική πόλη, και διαμορφώθηκε από τους εμπόρους και το λιμάνι του. Σαν βιομηχανική πόλη το Αμβούργο άργησε σαφώς να ξεκινήσει παρότι υπήρχαν πολλές βιοτεχνίες εκεί από το 16ο αιώνα, οι περισσότερες από τις οποίες άλλαξαν διαχείριση το (1806-1814), τον καιρό της φραγκοκρατίας. Μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα όπως στην κοιλάδα του Ρουρ, όπου σχημάτιζαν ατέλειωτες εκτάσεις, εδώ δεν υπήρχαν. Η πυκνά δομημένη πόλη με τις στενές οχυρωματικές ζώνες, λόγω απουσίας χώρου, δεν ευνοούσε σε καμία περίπτωση την ανάπτυξη μεγάλων βιομηχανιών. Γι' αυτό η βιομηχανία ουσιαστικά αναπτύχθηκε εκτός της πόλης. Ειδικότερα: στις τρεις παλαιότερα αυτόνομες πόλεις της Altona, του Harburg και του Wandsbek, οι οποίες έγιναν μέρος του μεγάλου Αμβούργου μόλις το 1937.

Αλλά το Αμβούργο δεν έπασχε μόνο από στενότητα χώρου. Μια ποικιλία από κανονισμούς και ενδιαφέροντα κράτησε τη βιομηχανία μακριά από τις πύλες. Αξιοσημείωτο είναι ότι μέχρι το τέλος του 1860 εφαρμόζεται το κλείσιμο των πυλών, που απαγόρευσε μια σταθερή επαφή με τον έξω κόσμο. Τα βράδια οι πύλες αμπαρώνονταν. Ομοίως συμπεριφέρονταν οι συντεχνίες των τεχνιτών (οι Ämpter όπως ονομάζονται στο Αμβούργο), οι οποίες αποστασιοποιούνταν και δεν ήθελαν να επιτραπεί η ελευθερία του εμπορίου (συναλλαγών). Εξάλλου, τα εμπορικά συμφέροντα των εμπόρων είχαν πάντα προτεραιότητα. Αν οι έμποροι από μόνοι τους ήταν εχθρικά καθορισμένοι προς τη βιομηχανία, δεν επέτρεπαν σε αυτή να αναπτυχθεί. Πριν το 1850 υπήρχε μόνο ένα σημαντικό εργοστάσιο στο Αμβούργο: το Stockmeyer. Αυτό θα ξεκινήσει την επισκόπηση ενός κύκλου από ιδεατά εργοστάσια. Τα πρώτα εργοστάσια στο Αμβούργο συναντώνται το 1846. Συνήθως η χημική βιομηχανία στο Billw-erder αναφέρεται σαν η πραγματική πρώτη βιομηχανία. Αυτή η αργοπορημένη αρχή της βιομηχανίας στο Αμβούργο έρχεται στο τέλος μια σειράς σημαντικών γεγονότων και αποφάσεων.¹

1. Παλιό λογότυπο της ζυθοποιίας Holsten στην Altona

Πρώιμη βιομηχανική δραστηριότητα

Brauereien – Ζυθοποιία

Το Αμβούργο αποτελούσε από το μεσαιώνα μια εμπορική πόλη, και η τύχη της διαχείρισης της πόλης βρισκόταν στα χέρια των εμπόρων. Η οικονομία της πόλης ήταν ορισμένη μέσα από το εμπόριο με απομακρυσμένες περιοχές. Ένας από τους σημαντικότερους εμπορικούς σταθμούς όχι μόνο της Ευρώπης αλλά και ολόκληρου του κόσμου ήταν το λιμάνι του Αμβούργου. Η πόλη παρ' όλα αυτά χρησιμοποίησε επίσης νωρίς τις δυνατότητες της για παραγωγή ειδών με υψηλή ζήτηση. Δεν ονομάστηκε, δηλαδή, τυχαία το Αμβούργο τον καιρό της Χανσεατικής ένωσης ως «το σπίτι της ζυθοποιίας της Χανσεατικής»: το 1552, τον καιρό της άνθισης των ζυθοποιιών, υπήρχαν 530 βιοτεχνίες οι

1. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ. 19

οποίες απασχολούσαν γύρω στους 20000 εργάτες. Γι' αυτό η παραγωγή μπίρας αποτέλεσε την πρωτοπόρο επιχείρηση στην πόλη. Δυστυχώς η σημασία τους υποβιβάστηκε εξαιτίας νέων ανταγωνιστών και της ιδιωτικής παραγωγής από τους μέχρι τότε πελάτες. Το 1700 υπήρχαν μόνο 120 ζυθοποιίες και ο αριθμός τους τον καιρό της φραγκοκρατίας το 1810 συρρικνώθηκε στις 17. Αυτές οι μικρές ζυθοποιίες εξαρτιόντουσαν κατά κύριο λόγο από τη χειρονακτική εργασία. Ήταν, όμως, οι πρόδρομοι της πλούσιας παράδοσης μεγάλων ζυθοποιιών που ιδρύθηκαν στο Αμβούργο μετά το 1850.²

Zuckersiedereien – Εργοστάσια ζάχαρης

2.Καρτ ποστάλ με σειρά από ανεμόμυλους από έργο του Theo Stroefler

Μια δεύτερη «πρώιμη βιομηχανία» η οποία καταλάμβανε σημαντικό κομμάτι στον καταμερισμό εργασίας της παραγωγής ήταν τα εργοστάσια ζάχαρης. Από τον 16ο αιώνα σημειώνεται ένας συνεχώς αυξανόμενος αριθμός «Zuckerbäckereien» ή αλλιώς «Zuckersiedereien». Το παγκόσμιο δίκτυο αυτής της παραγωγής ζάχαρης και η περίπλοκη διαδικασία επεξεργασίας παραπέμπουν από μόνα τους σε μια πρώιμη μορφή μίας βιομηχανίας. Η καφέ ημίρρευστη ακατέργαστη ζάχαρη μαζευόταν από την Καραϊβική και τη Βραζιλία από τα ζαχαροκάλαμα και μεταφερόταν σε βαρέλια στις μονάδες μετατροπής.

Το 1800 υπήρχαν στο Αμβούργο γύρω στις 400 βιοτεχνίες με πάνω από 10000 εργαζομένους. Αλλά και η παραγωγή της ζάχαρης θα είχε μια παρόμοια τύχη με τις ζυθοποιίες. Και εδώ ξεπήδησαν νέοι ανταγωνιστές σε άλλες χώρες και νέοι φορολογικοί φραγμοί οδήγησαν στην κατάρρευση της παραγωγής. Τελικά έκλεισαν σχεδόν όλες οι βιοτεχνίες τον καιρό του Ναπολέοντα με το γενικότερο μπουκκόταζ και το κλείσιμο της Ευρώπης, όπου διακόπηκε η αγορά πρώτων υλών από την Αμερική. Το 1814 παρέμεναν μόλις 70 βιοτεχνίες. Τότε ήρθε σημειώνεται μια αποφασιστική αλλαγή: από το 1800 επιβάλλεται σχεδόν καθολικά η χρήση των ζαχαρότευτλων στην παραγωγή της ζάχαρης και σύντομα οι νέες βιομηχανίες ζάχαρης μεταφέρονταν δίπλα στα χωράφια. Αυτό έδωσε στις βιοτεχνίες ζάχαρης του Αμβούργου τη χαρακτηριστική βολή. Παρ' όλα αυτά το Αμβούργο παρέμεινε το σημαντικότερο μέρος για το εμπόριο της ζάχαρης με την παλιότερη αγορά ζάχαρης να αποτελεί μέρος των σημαντικότερων αγορών της πόλης.³

Mühlen – Μύλοι

Μια ακόμα πολύ παλιά παράδοση αποτελούν και οι μύλοι στο Αμβούργο. Ένα πολύ χαρακτηριστικό σκηνικό του Αμβούργου παλιά ήταν η εικόνα των μύλων στις οχυρώσεις της πόλης. Ήδη από το 1235 υπήρχε συνωστισμός από μύλους στο σημερινό μέσα και έξω Alster (τεχνητή λίμνη), και διακρίνονταν στο αστικό τοπίο ακόμα και το 19ο αιώνα ως χαρακτηριστικό σημάδι της πόλης. Ακόμα και στα βόρεια περικόρνα της Alto-na υπήρχε ένα ημικύκλιο από μύλους. Σημαντικοί ήταν επίσης και οι νερόμυλοι, που υπήρχαν στη λίμνη και τα κανάλια. Υπήρξαν οι πρόδρομοι των μεγάλων μύλων οι οποίοι αργότερα προσδιόρισαν το βιομηχανικό τοπίο στο Harburg, το Wilhelms-burg και την Altona.⁴

2. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ. 7

3. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, ο.π. σελ. 7-8

4. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, ο.π. σελ. 9

Σε αντίθεση με την παραγωγή ζάχαρης και την κλωστοϋφαντουργία, που είχε ξεκινήσει ο μαρσαμός τους, η παραγωγή σιδήρου και άλλων μετάλλων αποδείχθηκε να παρουσιάζει σημαντικές προοπτικές για το μέλλον. Μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα η χύτευση και η επεξεργασία μετάλλων γινόταν ακόμα με τα χέρια. Αυτό αποδεικνύουν οι εικόνες από τα εργαστήρια αργύρου του Αμβούργου, όπου εργαζόντουσαν με μικρούς φούρνους και χωνευτήρια τήξης (κάψα). Αλλά όλη η εικόνα της μεταλλουργίας άλλαξε στα μέσα του αιώνα μαζί με το τοπίο. Η δημιουργία μεγάλων συγκροτημάτων με υφικαμίνους και χυτήρια άλλαξε ριζικά την εικόνα της βιομηχανίας.⁵

Η μεγάλη πυρκαγιά και τα επακόλουθά της

Η μεγάλη πυρκαγιά του Αμβούργου ξέσπασε στις 5 Μαΐου του 1842 και κράτησε για τέσσερις μέρες καταστρέφοντας ένα πολύ μεγάλο τμήμα του Αμβούργου. Η φωτιά άρχισε στο σπίτι ενός εμπόρου καπνού τη νύχτα και σύντομα ξέφυγε εκτός ελέγχου. Το ένα τρίτο της παλιάς πόλης καταστράφηκε όπως και το κέντρο της πόλης, 72 δρόμοι, 1100 σπίτια, 102 αποθήκες. Οι νεκροί έφτασαν τους 51 ενώ σχεδόν 20000 έμειναν άστεγοι.⁶ Τα συντρίμμια από τη μεγάλη πυρκαγιά κατέπνιξαν το Hammerbrook, έναν βάλτο νότια του St. Georg, και εξαφάνισαν τα λιμνάζοντα νερά, επιχωματώνοντάς τον με αυτόν τον τρόπο. Αυτή την άδεια έκταση χρησιμοποίησαν οι πρώτες βιομηχανίες, οι οποίες βρήκαν εδώ χώρο που δεν ανήκε στην πολιτεία. Η ανάπτυξη στο συγκεκριμένο χώρο θα επιταχυνθεί σημαντικά, όταν εκκενώθηκε από το 1882 ένα ολόκληρο κομμάτι της πόλης συστηματικά παρατημένο για την ανέγερση του Speicherstadt. Στο μεταξύ οι άνθρωποι που κατοικούσαν πριν εκεί έπρεπε να βρουν που θα μείνουν. Πολλοί θα καταλήξουν απλά στις κοντινές στο λιμάνι και πολύ πυκνά δομημένες εργατικές κατοικίες ενώ άλλοι στην εμπορική περιοχή του Hammerbrook.⁷

Κάτω: 3. Η μεγάλη πυρκαγιά του Αμβούργου το 1842

Κάτω δεξιά: 4. Διακρίνονται να φλέγονται το δημαρχείο και το κέντρο εμπορίου, έργο των αδερφών Suhr.

5. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ. 11-12

6. http://feuerwehrhistoriker.de/download/brand_1842.pdf

7. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, ο.π. σελ. 19

Τα πρώτα μεγάλα ναυπηγεία

Το 1845 ξεκίνησε το Αμβούργο να δεσμεύει και να επιχωματώνει -για να μεγαλώσει σε ύψος- τα νησάκια που βρίσκονταν νότια στη βόρεια όχθη του Έλβα. Στο Grasbrook και στο Steinwerder υπήρχε τότε χώρος, ο οποίος ήταν επίσης κατάλληλος και για μεγαλύτερες επιχειρήσεις (είχε ήδη κάτι μικρά κερνάγια). Και στο 1848 καταγράφεται η ίδρυση και εκκίνηση της λειτουργίας του πρώτου μεγάλου σύγχρονου ναυπηγείου του Stülcken. Όμως, αυτό ήταν μόνο ένα μικρό βήμα προς τη

βιομηχανοποίηση. Με την κατασκευή πλοίων ξεκίνησε μια μεγάλη παράδοση που θα κρατήσει για πολλά χρόνια στο Αμβούργο. Όμως, έπρεπε να περάσουν ακόμα κάποιες δεκαετίες μέχρι περισσότερες μεγάλες επιχειρήσεις να ακολουθήσουν. Πρώτα το 1877 εμφανίζεται το δεύτερο μεγάλο ναυπηγείο των Blohm + Voss.⁸

Η κατασκευή των σιδηροδρόμων στο Αμβούργο και στην Altona

Μια από τις πιο σημαντικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της βιομηχανίας ήταν η κατασκευή του σιδηροδρόμου το 1842, 1833 και 1847, και αρχικά αφού είχε εκπνεύσει ο σκληρός ανταγωνισμός ανάμεσα στο Αμβούργο, τη Δανία και το Βασίλειο του Ανόβερου. Το Αμβούργο έφτιαξε πρώτα το 1842 τη σιδηροδρομική γραμμή ανατολικά μέχρι το Bergedorf η οποία το 1846 θα συνεχίσει μέχρι το Βερολίνο, η Δανία κατασκευάζει το δικό της ανταγωνιστικό σιδηρόδρομο από την Altona βόρεια στο Κίελο, και μετά το Αμβούργο το 1847 επεκτείνει το σιδηροδρομικό του δίκτυο νότια προς τη Βρέμη, μετά στο Venlo (Ολλανδία) και ύστερα ακόμα και μέχρι το Παρίσι. Αρχικά το 1866 υπήρχε ένας συνδετικός σιδηρόδρομος ανάμεσα στην Altona και το Αμβούργο, και το 1872 χτίζεται η γέφυρα του Έλβα που ενώνει το Αμβούργο με το Harburg. Η ανάπτυξη του σιδηροδρόμου ήταν κρίσιμης σημασίας για την μεταφορά των προϊόντων στην εσωτερική γερμανική αγορά.⁹

Οι βιομηχανικοί σιδηρόδρομοι

Η ανάπτυξη της βιομηχανίας αργότερα στο Ottensen/ Bahrenfeld και στο Billwerder από μόνη της έφερε και τους βιομηχανικούς σιδηροδρόμους οι οποίοι μετέφερα απευθείας τα προϊόντα από τα εργοστάσια στους εμπορικούς σταθμούς. Από τις παλιές αποβάθρες και σιδηροδρομικές γραμμές μπορεί κανείς μέχρι και σήμερα να συναντήσει απομεινάρια στα τρία αυτά σημεία της πόλης.¹⁰

5. Ο σιδηρόδρομος περνάει από τις βιομηχανικές περιοχές του Ottensen και του Bahrefeld

8. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ. 21

9. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, ο.π. σελ. 21

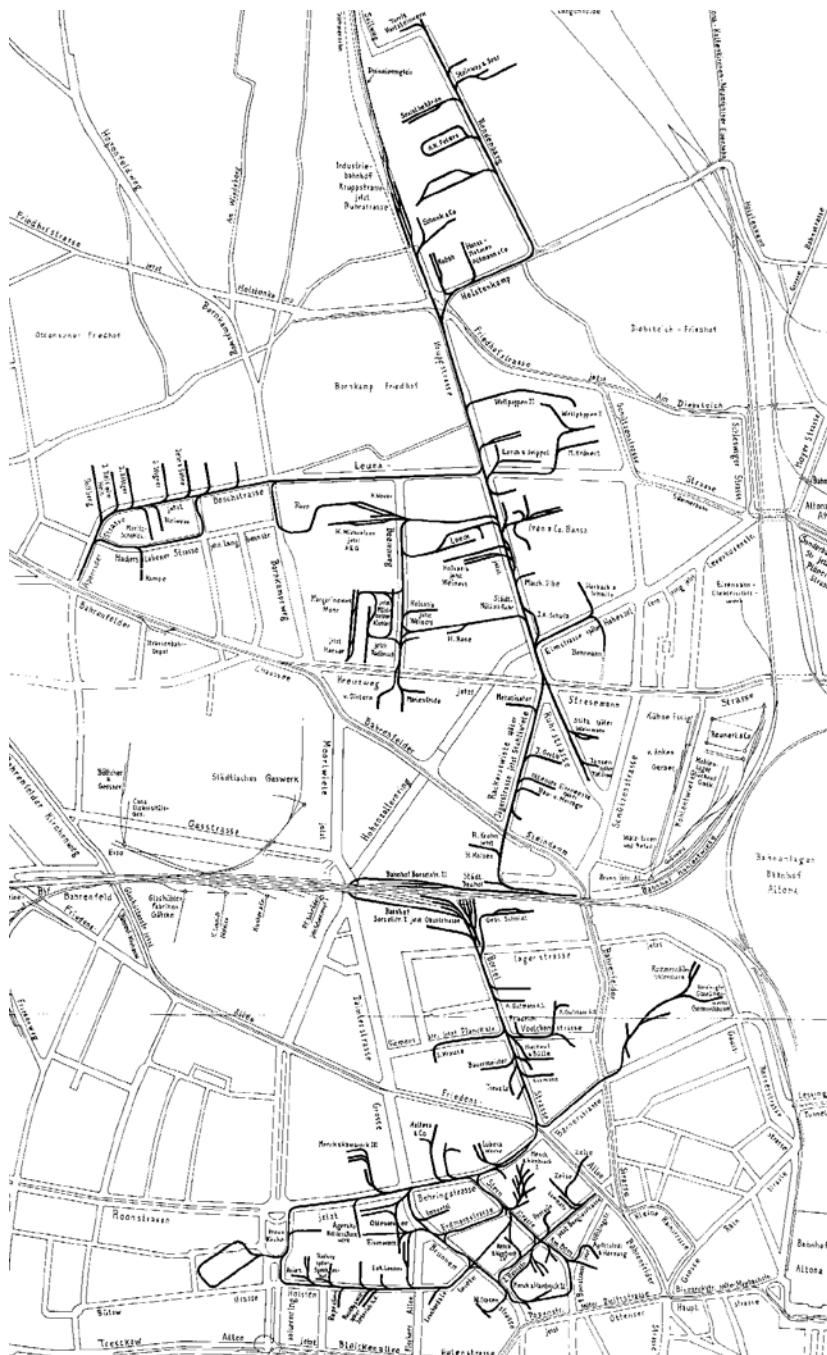
10. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, ο.π. σελ. 21

Ο αμβουργέζικος ανταγωνισμός

Στις γειτονικές πόλεις η βιομηχανοποίηση άρχισε σαφώς νωρίτερα (1850) σε σχέση με το Αμβούργο. Η κύρια αιτία ήταν ο περιορισμός του Αμβούργου εξαιτίας του Zollverein (σύνδεσμος τελωνείων), στον οποίο τα υπόλοιπα γερμανικά κρατίδια είχαν συγχωνευτεί σε μια εσωτερική αγορά χωρίς τελωνιακά όρια. Οι έμποροι του Αμβούργου βλέποντας τα συμφέροντά τους εκεί να μην εκπροσωπούνται και αναγκάστηκαν σχεδόν, αρχικά μέσα από σκληρή πίεση από τον καγκελάριο Bismarck, να ενσωματωθούν στο Zollverein (μόλις το 1888). Μαζί με το Αμβούργο και η Altona με τις περιοχές της έμενε παρεμπιπτόντως εκτός του Zollverein. Όμως, η περιοχή του Ottensen ήταν μέλος και προκλήθηκε εκεί η ραγδαία ανάπτυξη της βιομηχανίας. Το Ottensen ακόμη προσέλκυσε αρκετές επιχειρήσεις από το Αμβούργο, που ήρθαν σαν υποκαταστήματα ή ίδρυσαν εκεί νέες επιχειρήσεις.¹¹

6. Δίκτυο βιομηχανικών
σιδηροδρόμων στο Ottensen, στην
Altona και στο Bahrenfeld

11. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth
Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken:
Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt
2013, σελ. 21

Το τέλος των κλεισμένων θυρών στο Αμβούργο

Οι ανταγωνιστικές πόλεις του Αμβούργου και της Αϊτσαχάουζεν ήταν ήδη στη μέση της βιομηχανοποίησης την εποχή που το Αμβούργο έκλεινε κάθε βράδυ τις πύλες του. Φήμες λένε ότι το συμβούλιο αυτό το είχε κρατήσει μόνο εξαιτίας των εσόδων. Υπήρχε μια γενικότερη πολιτική προστασίας και εσωστρέφειας στο Αμβούργο οδηγούμενη σε μεγάλο από τα συμφέροντα των εμπόρων. Πίστευαν πως το εμπόριο έπρεπε να οδηγεί τη βιομηχανία και όχι αντίστροφα. Οι καταναλωτές έπρεπε να ελέγχουν την αγορά και όχι οι παραγωγοί.¹² Μόλις την 31.12.1860 σταμάτησαν να κλείνουν οι πύλες. Το άνοιγμα προς τα έξω δημιούργησε τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την ανέγερση πολλών σπιτιών, βιλών, και πλούσιων κατοικιών, σύντομα και μεγάλων συγκροτημάτων κατοικιών και εργοστασίων, κοντά στα οποία συχνά χτιζόνταν εργατικές κατοικίες. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι στο Barmbek το οποίο το 1860 ήταν ακόμα ένα μικρό χωριό.¹³

Το ελεύθερο εμπόριο

Το ελεύθερο εμπόριο θα ανακοινωθεί το 1864. Οι συντεχνίες των τεχνιτών έχασαν την επιρροή τους. Πώς ακριβώς είχε αυτή η ελευθερία του εμπορίου επιπτώσεις ωστόσο απευθείας στην βιομηχανοποίηση, είναι αμφιλεγόμενο. Προσεχτικά θα διατυπωνόταν ως εξής: Από το 1840 δεν υπόκειται πια στην αρμοδιότητα των εργοστασίων ο καθορισμός των συντεχνιακών νόμων και κανόνων. Για το αν πολλοί τεχνίτες έγιναν κατασκευαστές-εργοστασιάρχες δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία. Άγνωστος ήταν ακόμα ο ρόλος εμπόρων με ισχυρά κεφάλαια συνιδρυτές σε πολλά εργοστάσια, όπως στο Harburg.¹⁴

Εξαιρέσεις: πριν από την ένωση του Αμβούργου με το Zollverein

Το παράδειγμα του Barmbek δεν δείχνει μόνο τις συνέπειες του ανοίγματος της πόλης προς τα έξω, αλλά και την επίδραση των τελωνειακών συνόρων στο εσωτερικό της πόλης. Το Αμβούργο το 1867 επέτρεψε την ύπαρξη ενός μέρους στο εσωτερικό του εδάφους, το οποίο μπορούσε να είναι ανοιχτό στη Γερμανική περιοχή του Zollverein: μια ζώνη βόρεια του καναλιού του Osterbek στο Barmbek. Εκεί μπορούσαν οι επιχειρήσεις να πουλάνε τα προϊόντα τους σε ολόκληρη τη Γερμανία χωρίς δασμούς. Προέτρεψε έτσι να εγκατασταθούν εκεί εργοστάσια, ακόμα και μια μετέπειτα παγκοσμίου φήμης εταιρία: η New York Hamburger Gummiwaaren Compagnie (1871). Εκεί λοιπόν δημιουργήθηκε μια περιορισμένη μικρή βιομηχανική ζώνη.

Μια επιπλέον μικρή εξαίρεση επιτράπηκε στο Αμβούργο στο Sternschanze: εκεί υπήρχε μια ήττα του Zollverein, αφού οι αμβουρτζικές εταιρίες μπορούσαν να θεωρούνται σαν συνέταιροι-μέλη της ευρύτερης γερμανικής Zollverein. Εκεί όμως αναπτύχθηκαν λίγες εταιρίες, οι περισσότερες από τις οποίες αποτελούσαν απλά παραρτήματα.¹⁵

12. Συλλογικό, Free trade and its reception, 1815-1960, Freedom and Trade: Volume 1, Επιμέλεια Andrew Marrison, εκδόσεις Routledge, Λονδίνο 1998, σελίδα 114

13. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ. 26

14. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, ο.π. σελ. 27

15. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, ο.π. σελ. 27

16. Συλλογικό, Free trade and its reception, ο.π. σελ. 115

17. Henderson W.O., The Zollverein, Cambridge University Press, 1939, σελ. 311

18. Freiwald Eckhardt, ο.π. σελ 27-28

Αριστερή σελίδα
από πάνω προς τα κάτω:

7. Αδερφοί Suhr, Η δυτική πύλη του Αμβούργου: Millerntor, 1800

8. Αδερφοί Suhr, Η πύλη Dammtor, πρώτο μισό του 19ου αιώνα

9. Suhr Peter, Η κύρια ανατολική πύλη του Αμβούργου: Steintor, 16ος αιώνας, λιθογραφία

Δεξιά σελίδα:

Πάνω:

10. Korrmann Georg, Εξωτερική προκουαία του Speicherstadt, 1884

Κάτω αριστερά:

11. Korrmann Georg, η οδός Holländische Reihe, 1883

Κάτω δεξιά:

12. Korrmann Georg, Εμπορικός δρόμος κοντά στην Katharina Kirche, 1884

Μέχρι το 1888 το Αμβούργο περιβαλλόταν από μια ειδική ζώνη του γερμανικού Zollverein. Γύρω από το Αμβούργο υπήρχαν φραγμοί από τελωνεία, που ακρίβαιναν τα αγαθά και τα εμπορεύματα. Όλοι θα ήθελαν τότε, λοιπόν, να επενδύσουν σε εργοστάσια, που λίγο πιο έξω από την πόλη μπορούσαν να παράγουν σαφώς πιο φτηνά! Η ένωση και τα αδιαμφισβήτητα πλεονεκτήματά της –να υπάρχει ένα ελεύθερο λιμάνι- έδωσε το έναυσμα για μια δίχως προηγούμενο ανάπτυξη. Το Αμβούργο, αν και δεν το αναγνώριζε τότε, όφειλε ουσιαστικά τα ευχαριστήρια του στον Bismarck, του οποίου το όραμα και ο αγώνας για μια ελεύθερη γερμανική αγορά χωρίς δασμολογικούς φραγμούς κατάφερε να κρατήσει την πόλη ζωντανή. Όταν το Αμβούργο αναγκάστηκε να υποκύψει στις πιέσεις για είσοδο στο Zollverein και να κάνει ανέλπιστα μεγάλα κέρδη στη συνέχεια, κατασκεύασε το μεγαλύτερο μνημείο για το Bismarck σε όλη τη Γερμανία. Η είσοδος του Αμβούργου στο Zollverein σήμαινε πρακτικά και την αρχή της εκβιομηχάνισής του.¹⁶

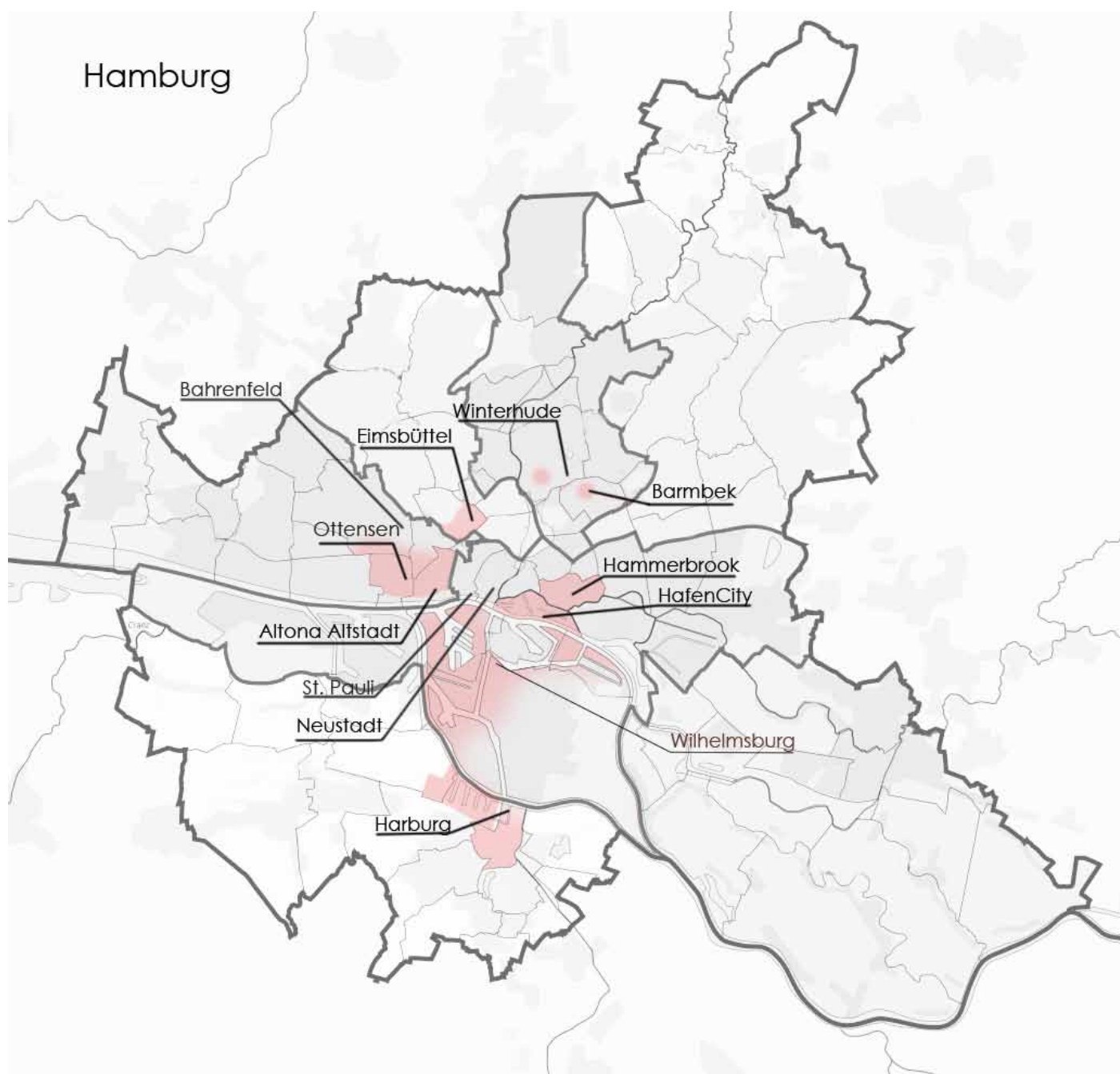
Το 1868 προχώρησαν στο Zollverein τμήματα του Αμβούργου – το Ohlsdorf, το Fuhlsbüttel και το Bergedorf – ενώ η υπόλοιπη πόλη προσχώρησε αργότερα.¹⁷ Το ελεύθερο λιμάνι ήταν εκτός του Zollverein: εδώ μπορούσαν τα αγαθά και τα εμπορεύματα να εισάγονται και να μεταποιοούνται χωρίς δασμούς. Αρχικά οι εξαγωγές από το λιμάνι προς περιοχές που ανήκαν στο Zollverein πλήρωναν μειωμένους δασμούς. Από τότε το ελεύθερο λιμάνι περιβλήθηκε επίσης από μια ζώνη με τελωνεία. Το πλεονέκτημα αυτό τότε έφερε πίσω εταιρίες στο Ottensen, το Harburg και στο Αμβούργο.

Η ταχεία ανάπτυξη στην (από τότε βιομηχανική) πόλη Αμβούργου προσέλκυσε ενδιαφέρον όχι μόνο στο ελεύθερο λιμάνι, αλλά και στην περιοχή πάνω από τη γέφυρα του Έλβα: όλα τα παλιά νησιά του Έλβα σταδιακά μετατράπηκαν σε εμπορικές και βιομηχανικές περιοχές. Πρέπει να τονιστεί ότι το 1912 το Αμβούργο ανέλαβε ακόμα μια σχεδιασμένη και ταχεία αναπτυσσόμενη-διευρυνόμενη βιομηχανική περιοχή, το μοναδικό στο είδος σε ολόκληρο το Αμβούργο: η βιομηχανική περιοχή του Billbrook με σύνδεση στο υδάτινο δίκτυο μέσω καναλιών, σύνδεση με το σιδηρόδρομο και με ένα νέο οδικό δίκτυο.¹⁸

19. Bürtel Reinart, Gewerbehof als Nachnutzung für die New-York-Hamburger Gummi-Waaren Fabrik: Gewerbe als Alternative für den Channel Hamburg, Master Thesis, HafenCity Universität Hamburg 2011, σελ. 104

Το Αμβούργο ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1970 βρέθηκε αντιμέτωπο με τα επιχειρηματικά κέντρα. Στη σημερινή εποχή βρίσκονται άλλοι οικονομικοί πυρήνες περισσότερο στο προσκήνιο της πολεοδομίας, παρολαυτά στο τρέχων μοντέλο της πόλης ενσωματώνεται μια συνέχεια του θέματος προσφορά και ζήτηση σε εμπορικές επιφάνειες. Ο στόχος του Αμβούργου είναι η αύξηση των μετατροπών στις χρήσεις γης σαν μια αυξημένη ανακύκλωση επιφανειών, όπου η ιδέα των επιχειρηματικών κέντρων είναι ευεργετική.¹⁹

13. Παλιοί βιομηχανικοί θύλακες στο κρατίδιο του Αμβούργου

1.2 Offensen

Καπνοβιομηχανίες σε Offensen και Altona

Στη δεκαετία του 1890 ζούσαν στο Offensen περίπου 3200 άτομα τα οποία ασχολούνταν με την επεξεργασία καπνού και σε μεγάλο ποσοστό (84 %) εργάζονταν κατ' οίκον. Πολλές φορές ολόκληρες οικογένειες απασχολούνταν με την παραγωγή πούρων. Η εργασία εξαρτιόταν αποκλειστικά από την προετοιμασία του καπνού από τις βιομηχανίες. Από το 1914 και μετά εμφανίζονται τα τσιγάρα και η αλλαγή στον τρόπο παραγωγής βάζει ένα μόνιμο τέλος στην κατ' οίκον εργασία. Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο το επάγγελμα αυτό υπάρχει μόνο ως γραφική εξαίρεση.²⁰

Αρχή της βιομηχανίας στο Offensen

Από τα μέσα του 19ου αιώνα η έκρηξη στον τομέα της βιομηχανίας άλλαξε άρδην τη δομή του Offensen που μέχρι τότε ήταν ένα χωριό. Σε κυρίαρχη βιομηχανία εξελίχθηκε η μεταλλοβιομηχανία. Η ιστορία του εργοστασίου κατασκευής μηχανών των Menck & Hambrock αποτελεί υπόδειγμα για την εξέλιξη της βιομηχανίας στην περιοχή. Το 1868 δύο νεαροί επιχειρηματίες απέκτησαν ένα χωράφι 2300τμ και εκεί έχτισαν το πρώτο τους εργοστάσιο. Τα επόμενα χρόνια το συγκρότημα κατέλαβε σχεδόν όλο το οικόπεδο και από εκεί επεκτάθηκε σε συνολικά άλλες πέντε μονάδες παραγωγής σε ολόκληρο το Offensen. Η επιχείρηση άρχισε να δουλεύει με 20-25 άτομα και έφτασε νωρίς το 1894 να έχει πάνω από 300 εργαζομένους, οι οποίοι κατασκεύαζαν ατμομηχανές, εκσκαφείς, γεραμούς, αντλίες και μεταφορικά μηχανήματα. Οι εκσκαφείς μάλιστα για δεκαετίες απέκτησαν παγκόσμια φήμη. Το χτίσιμο ενός κτιρίου διοίκησης το 1964 ήταν και η τελευταία μεγάλη οικοδομική αλλαγή της επιχείρησης. Η παρακμή της εταιρείας ήρθε αμέσως μετά με αποτέλεσμα την αγορά της το 1965 από την αμερικάνικη Koehring Company. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 η παραγωγή μεταφέρθηκε στα βόρεια του Αμβούργου και ειδικότερα στην περιοχή Ellerau στο κρατίδιο Schleswig Holstein. Το 1974 ξεκίνησε και η κατεδάφιση των βιομηχανικών κτιρίων και δέκα χρόνια αργότερα δεν υπήρχε πια κανένα σημείο αναφοράς της πρώην βιομηχανίας στην πόλη.²¹

Πολοδομία και αναπλάσεις τη δεκαετία του 1970

Από τη δεκαετία του 1970 η περιοχή του Offensen απειλήθηκε με καταστροφή μέσα από τα πολεοδομικά μεταπολεμικά σχέδια για μια «city West».²² Η αναμονή για γιγαντιαία κτίρια γραφείων, επιχειρήσεων και υπηρεσιών και η σύνδεση με νέες μεγάλες οδικές αρτηρίες όπως το νέο τούνελ του Έλβα, προσέφεραν πρόσφορο έδαφος για τέτοιου είδους εικασίες. Όντας μια παραδοσιακή γειτονιά μεταναστών και της εργατικής τάξης, οι οποίοι ήταν και επηρεασμένοι από τα νέα κοινωνικά κινήματα του τέλους της δεκαετίας του 1960, το Offensen εξελίχθηκε σε μία περιοχή συνεχών διαδηλώσεων και αντιδράσεων ενάντια στα νέα σχέδια. Κινήσεις κατοίκων, πολιτικές και κοινωνικές ομάδες ενώθηκαν όλοι μαζί παρεμβαίνοντας και διεκδικώντας δικαίωμα συμμετοχής στα σχέδια ανάπτυξης, σε αυτοδιαχειριζόμενα κοινωνικά και πολιτιστικά εγχειρήματα, σε παιδικά και φοιτητικά κέντρα. Το Offensen ήταν πρωτοπόρος της πόλης, αφού ήδη από τις αρχές του 70 ξεκίνησε, η εκ νέου χρήση των παροπλισμένων εργοστασίων για κοινωνικούς και πολιτιστικούς σκοπούς ή από «εναλλακτικές» ομάδες.²³

20. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ. 38

21. <http://www.stadtteilarchiv-offensen.de/>

22. Εδώ υπάρχει ένα λογοπαίγνιο θέλοντας να κατηγορηθεί το city Nord, το οποίο αποτέλεσε έναν αποτυχημένο μεταπολεμικό αστικό σχεδιασμό. Σύμφωνα με τις αρχές της μοντέρνας πολεοδομίας δημιουργήθηκε ένα πρότυπο-αποκεντρωμένο επιχειρηματικό κέντρο του οποίου σήμερα τα περισσότερα κτίρια παραμένουν άδεια υπενθυμίζοντας την αποτυχία του συγκεκριμένου σχεδιασμού

23. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, ο.π. σελ. 54

14. Το άδειο πλέον κτίριο του Deutsche Post στο City Nord

«Καταγράψτε τη γειτονία σας όσο αυτή ακόμα υπάρχει!» και «το Ottensen πολεμάει ενάντια στην ανάπτυξη και τις κατεδαφίσεις» ήταν κάποια από τα συνθήματα της εποχής. Αποτέλεσμα των διαμαρτυριών ήταν η επανεξέταση των πολεοδομικών σχεδίων, έτσι ώστε να διατηρηθούν οι παλιές δομές της πόλης με μια ανάμιξη χρήσεων εργασίας, κατοικίας και αναψυχής: έτσι τα σχέδια για τη δημιουργία ενός «city west» δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ. Με την ανάπτυξη της ασθenoύς αστικής εικόνας έγινε το Ottensen μια περιοχή πρότυπο για τη νέα πολεοδομία. Ο υποδειγματικός σχεδιασμός της «Karl Theodor Straße» δίπλα στη Marktplatz και «η αποκατάσταση με μικρά βήματα» διακήρυξαν νέους τρόπους στην ανακατασκευή και αναζωογόνηση των πόλεων. Ένας σύμβουλος αποκαταστάσεων μεσολάβησε ανάμεσα στους κατοίκους και την τοπική εξουσία. Η πυκνότητα των παλιών πρωτοβουλιών, κινήματων και ενώσεων είναι πλέον ένας μύθος, πολλές από αυτές που δραστηριοποιούνταν με το θέμα παλιότερα μπόρεσαν να θεσμοθετηθούν και να συνεισφέρουν μέχρι σήμερα στη ζωτικότητα της περιοχής.²⁴

Πολεοδομία, αναπλάσεις, εξευγενισμός από τη δεκαετία του 1980

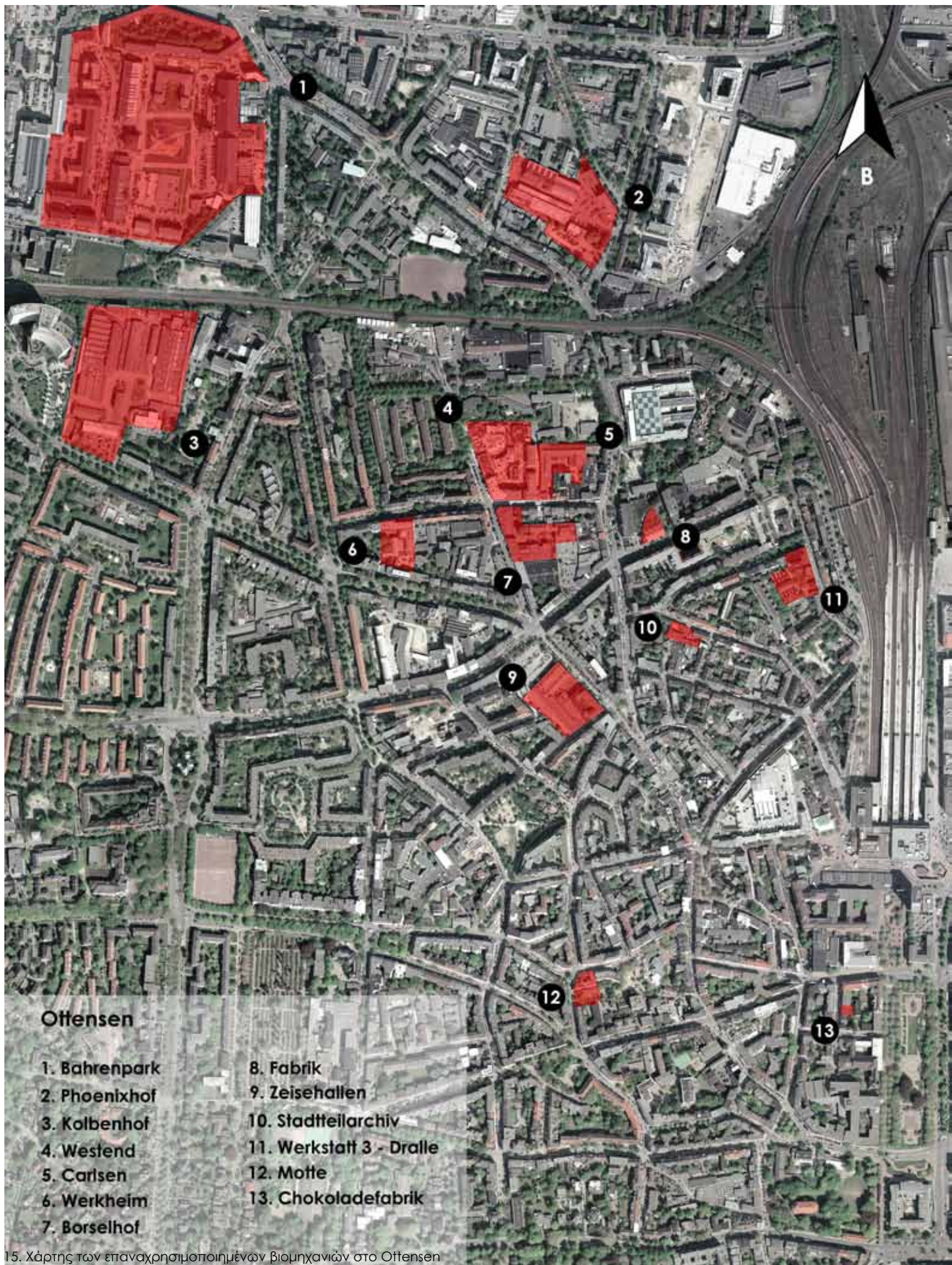
Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 άρχισαν διαρθρωτικές αλλαγές στη δομή της πόλης. Τα παλιά εγκαταλελειμμένα εργοστάσια είτε έγιναν καταλήψεις είτε νοικιάζονταν με πολύ χαμηλά ενοίκια. Η χρήση τους θα νομιμοποιηθεί αργότερα είτε με σταθερά ενοίκια είτε μέσω της αγοράς. Πολιτιστικές και κοινωνικές πρωτοβουλίες, οι οποίες μετά αναφέρονται σαν πρωτοπόρες, αποτελούσαν τους πρώτους χρήστες. Μια αναζωογόνηση των επιφανειών (που μεταφραζόταν ως κατεδάφιση) πολλές φορές μπορούσε να αποφευχθεί. Από το τέλος της δεκαετίας του 1980 ξεκινάει μια νέα φάση διαρθρωτικών αλλαγών, η οποία βλέπει επίσης στα «νέα εργοστάσια» (επαναχρησιμοποιημένα), τις επιχειρήσεις της «νέας οικονομίας», πολλές από τις οποίες σήμερα χρησιμοποιούν τα διατηρημένα, αποκατεστημένα και ανακαινισμένα πρώην βιομηχανικά κτίρια. Στις αγγελίες ακινήτων και στον τύπο ήταν όλο και πιο σαφές, ότι οι τιμές των ενοικίων βρίσκονταν πλέον μια ανάσα από παραδοσιακές περιοχές της αστικής τάξης όπως το Erppendorf και το Othmarschen, αλλά παρόμοια τύχη είχαν και άλλες παραδοσιακές εργατικές συνοικίες όπως το Sankt Pauli, Sankt Georg, Karoiviertel και το Schanzenviertel. Τα συνεχώς αυξανόμενα ενοίκια και η κατασκευή κυρίως ιδιόκτητων κατοικιών φρόντισαν για αυτή την τεράστια αλλαγή. Οι παλιοί ενοικιαστές βρίσκονται κάτω από μια αυξανόμενη πίεση, καθώς εκείνη τη στιγμή έφεραν τη μικρότερη απόδοση των ενοικίων.

Οι πολυάριθμοι πρωτοπόροι της δεκαετίας του 1970 δημιούργησαν μια πολιτιστική και κοινωνική ποικιλία στην περιοχή, η οποία οδήγησε στη δημιουργία μιας ελκυστικής εικόνας. Τον ίδιο καιρό το Ottensen επανεκτιμήθηκε μέσα από κρατικά επιδοτούμενες αναπλάσεις πολλών κτιρίων και αργότερα επίσης μέσα από εταιρίες ακινήτων και άλλους κατασκευαστικούς επενδυτές. Σήμερα το θέμα έχει ως εξής, τη διατήρηση της ποικιλίας: ο κοινωνικός συγκερασμός, η ανάμιξη από φτωχούς και πλούσιους, μετανάστες και γηγενείς και από χώρους δουλειάς και κατοικίας, κατανάλωσης και διασκέδασης.²⁵

24. <http://www.stadtteilarchiv-ottensen.de/>

25. Stadtteilarchiv Ottensen

15. Χάρτης των επαναχρησιμοποιημένων βιομηχανιών στο Offensen

Το σχέδιο του συλλόγου φύλαξης των ιστορικών αρχείων του Ottensen να επαναχρησιμοποιήσει μια παλιά βιομηχανία καρφιών, για να δημιουργήσει τη νέα της στέγη, ήταν πάνω από τις δυνάμεις που θα μπορούσε να έχει μια μικρή και μη κερδοσκοπική οργάνωση.

Με ανοιχτή υποστήριξη μπόρεσαν να αποκτηθούν το 1986 το παλιό εργοστάσιο και οι δύο παρακείμενες εργατικές κατοικίες. Επειδή ο σύλλογος έψαχνε για μεγαλύτερους χώρους τόλμησε κάτι πολύ δύσκολο, να συνδέσει την επιθυμία του για νέα στέγη με την πρακτική συμβολή στη διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς και της ιστορίας της γειτονιάς. Το 1989 τα κτίρια κρίθηκαν διατηρητέα. Έτσι ο σύλλογος με το αρχείο της περιοχής (ιστορικές φωτογραφίες, βιβλία και εφημερίδες) ήταν πρωτοπόρος περαιτέρω προστατευτικών θέσεων. Το 1996 μπόρεσε το κυρίως κομμάτι της Zeißstraße να χαρακτηριστεί ως μία από τις σημαντικότερες αποδείξεις της παραδοσιακής αστικής επέκτασης του Αμβούργου της εποχής της και με την αλλαγή της χιλιετίας χαρακτηρίστηκε ως μνημείο και τέθηκε υπό καθεστώς προστασίας. Αυτό μπορεί να βοηθήσει στο να διαφυλαχθεί η ιστορική εμφάνιση του δρόμου και να διευκολύνει στην αποκατάσταση των κτιρίων στο πνεύμα της διατήρησης των μνημείων.

Είχε έρθει πια η στιγμή για τη διατήρησή των τυπικών κτιρίων κατοικιών που χρονολογούνται από τη δεκαετία του 1860 και μερών του εργοστασίου, το οποίο βρίσκεται στην πίσω αυλή μαζί με τον μηχανολογικό τους εξοπλισμό. Το 1996 κατάφερε το λεβητοστάσιο, το οποίο για δεκαετίες είχε παραμεληθεί άσχημα και ήθελε αποκατάσταση και βρίσκεται στη δεύτερη πίσω αυλή, να χαρακτηριστεί μνημείο. Από την άνοιξη του 1999 μπόρεσε το κτιριακό συγκρότημα μετά την ανακατασκευή και ανάπλαση του λεβητοστασίου να αποκτήσει έναν ελκυστικό εκθεσιακό χώρο.

Το εργοστάσιο καρφιών είχε νοικιάσει ως αποθήκη το κτίριο από τη δεκαετία του 1950. Εκεί καθόντουσαν οι γυναίκες κάτω από κρύα ρεύματα αέρα και συσκεύαζαν τα καρφιά. Το αρχείο της περιοχής συμπεριέλαβε το παλιό λεβητοστάσιο στο συμβόλαιο και το χρησιμοποίησε σαν αποθήκη με αξία φύλαξης, ενώ στο αντίστοιχο διάστημα οι τοίχοι υποχώρησαν με γραφικό τρόπο αλλά ανελέητα. Μετά την αγορά του κατεστραμμένου κτιρίου ο στόχος ήταν, να συνεχίσει να χρησιμοποιείται σαν αποθήκη. Ακόμα με τη σαβούρα και τους χώρους στα συντρίμια ήρθαν οι πρώτες ονειροπολήσεις: αυτή η αίθουσα να αποτελέσει επέκταση του ήδη πολύ στενού εκθεσιακού χώρου στο μπροστά μέρος του εργοστασίου.

Οι από το 1985 υφιστάμενες ομάδες οργάνωσης της κατασκευής και των εκθέσεων των αρχείων της περιοχής συνέλαβαν μια ιδέα επανάχρησης των ερειπίων. Φοιτητές αρχιτεκτονικής σχεδίασαν υπό την καθοδήγηση του αρχιτέκτονα Ulf v. Kieseritzky σε ένα διαγωνισμό ιδεών για τη διαμόρφωση του χώρου. Η ιδέα ενός χώρου εκθέσεων και εκδηλώσεων με γκαλερί για επιπλέον κέρδος χώρου γεννήθηκε και πραγματοποιήθηκε.

Πάντως, όλα αυτά έγιναν δυνατά μόνο μέσα από την αμέριστη υποστήριξη της τοπικής αυτοδιοίκησης, του κρατιδίου του Αμβούργου και με την ενεργή εθελοντική υποστήριξη των μελών του συλλόγου.²⁶

Από πάνω προς τα κάτω:

16. Εσωτερική άποψη του μουσείου στο Stadtteilarchiv Ottensen

17. Η όψη του Drahtstifte – Fabrik όπου φιλοξενείται σήμερα το Stadtteilarchiv. Από τη στενή χαραμάδα που διακρίνεται ανάμεσα στα δύο κτίρια περνάει κανείς για να φτάσει στην πίσω αυλή όπου βρίσκεται το παλιό κτίριο του εργοστασίου.

18. Το αρχείο, η βιβλιοθήκη και το εργαστήριο ιστορίας του Stadtteilarchiv Ottensen

Δεξιά σελίδα: 19. Στο Kolbenhof επιχειρείται μια νέα οπτική όσον αφορά τις επαναχρήσεις των παλιών εργοστασίων

26. <http://www.stadtteilarchiv-ottensen.de/>

Εδώ και πάνω από 100 χρόνια η εικόνα του οικοπέδου στο νούμερο 128 της Friedensallee διαμορφώθηκε από το βιομηχανικό συγκρότημα, που αναδείχθηκε την εποχή, που η περιοχή του Ottensen ανήκε στις κεντρικές βιομηχανικές ζώνες του Αμβούργου.

Τα πρώην κουφάρια του εργοστασίου και η στενή πίσω αυλή θυμίζουν το βιομηχανικό παρελθόν της έκτασης. Στη σχεδόν τεσσάρων εκταρίων έκταση εγκαταστάθηκε το 1935 το χυτήριο που παρήγαγε μέχρι το 2009 πιστόνια για μηχανές πλοίων και αεροπλάνων. Το συγκρότημα με τα χρόνια επεκτεινόταν όσο μεγάλωνε η επιχείρηση, για να φτάσει τελικά στις 6 μεγάλες αίθουσες, ένα τετραώροφο κτίριο διοίκησης, ένα πιεστήριο, ένα κοινωνικό κτίριο καθώς και μια πενταώροφη αποθήκη.

Πολλά από τα ιστορικά βιομηχανικά κτίσματα από το 2010 δίνουν στέγη πλέον σε μικρές βιοτεχνίες για τις οποίες δεν υπάρχει πλέον άλλου χώρος στο Αμβούργο. Τι μέλει γενέσθαι, παραμένει ακόμα άγνωστο. Ο δήμος της Altona σχεδίασε για την πρώην βιομηχανική περιοχή ένα νέο πρόγραμμα ανάπτυξης. Πολιτικός στόχος της επιθυμητής ανάπτυξης είναι μια νέα μίξη κατοικίας και μικρών επιχειρήσεων τόσο του δευτερογενή όσο και του τριτογενή τομέα. Κάτι παρόμοιο δεν έχει πραγματοποιηθεί ξανά στο Αμβούργο. 30000 τμ για 250-350 κατοικίες και άλλα τόσα για μικρές βιοτεχνίες και επιχειρήσεις.

Αυτός ο στόχος είναι το αποτέλεσμα των διαπραγματεύσεων ανάμεσα στις δημοτικές αρχές και στην ιδιοκτήτρια εταιρία. Η πολιτική επιρροή είναι δυνατή, αφού το οικόπεδο είναι χαρακτηρισμένο ως αμιγούς βιομηχανικής χρήσης και είναι απαραίτητη η αλλαγή των χρήσεων γης, για να μπορέσουν να διαμορφωθούν και οι κατοικίες.

Μια πολιτική ρύθμιση είναι επείγοντως απαραίτητη, από την οπτική της οικονομίας της αγοράς οι επιχειρήσεις δεν έχουν καμία τύχη μπροστά στην κατασκευή κατοικιών. Το Kolbenhof είναι ένα από τα τελευταία παλιά βιομηχανικά συγκροτήματα της Altona. Η υπάρχουσα υποδομή έχει ήδη πλήρως αναχρηματοδοτηθεί. Στον αντίποδα των νέων κτιρίων μπορεί το παλιό απόθεμα να νοικιαστεί σε πολύ συμφέρουσα τιμή. Νέα κτίρια για βιοτεχνίες δύσκολα χτίζονται. Οι απαιτήσεις σε πυρασφάλεια, εκπομπές και ασφάλεια των εργαζομένων τα κάνουν για τους ενοικιαστές δυσβάσταχτα και για τους επενδυτές χωρίς ενδιαφέρον. Η όποια κατεδάφιση του παλιού αποθέματος είναι μη αναστρέψιμη και σημαίνει για πολλές μικρές επιχειρήσεις/βιοτεχνίες το κλείσιμο.

Τα αποτελέσματα της μετατροπής των βιομηχανικών και εμπορικών χρήσεων σε κατοικία και η μαζική προώθηση των κτιρίων κατοικίας έχει ήδη εμφανή αποτελέσματα. Ο πολύχρωμος συγκερασμός χάνεται. Στην Altona τα τελευταία δέκα χρόνια οι επιχειρήσεις απωθούνται από τις κατοικίες. Οι βιοτεχνίες κλείνουν είτε γιατί δεν έχουν πια πελατεία είτε γιατί πρέπει να μετακομίσουν στα προάστια ή στην εξοχή. Με αυτή τη φυγή ο δήμος και γενικότερα η πόλη δε χάνει μόνο θέσεις εργασίας αλλά και διάφορους φόρους. Επίσης αυτή η κατάσταση αυξάνει και την κίνηση στους δρόμους, αφού πλέον οι εργαζόμενοι αναγκάζονται να πάρουν το αυτοκίνητο, για να πάνε στη νέα τους δουλειά, που είναι μακριά από την πόλη και συνήθως δεν έχει επαρκή σύνδεση με τις δημόσιες συγκοινωνίες.

Σε αυτή την κατάσταση θέλησε να αντιδράσει ο δήμος της Altona εισάγοντας μία νέα ιδέα για τις χρήσεις γης των παλιών βιομηχανιών. Μέσα από την ανάπλαση και τον περιορισμό των συνολικών αλλαγών, θέλει να διατηρήσει κάποιες θέσεις/περιοχές για μικρές βιοτεχνίες. Η νέα ιδέα για την επανάχρηση του Kolbenhof αποτελεί μέρος αυτής της ευρύτερης στρατηγικής.

Ενδεικτικά στο συγκρότημα φιλοξενούνται ένα ξυλουργείο, ένα καφεκοπτείο, ένα συνεργείο αυτοκινήτων-μηχανών, αλλά και στούντιο φωτογραφίας, κινηματογράφου, ένας ειδικός συντήρησης αμαξιών αντικών, στούντιο ηχογραφήσεων, μια κάβα, ένα ταξιδιωτικό γραφείο καθώς και χώροι ενημέρωσης του σταθμού άγριας ζωής του Αμβούργου και πολλές άλλες επιχειρήσεις ή εγχειρήματα βρήκαν στέγη στο συγκεκριμένο βιομηχανικό συγκρότημα. Στο χώρο λαμβάνουν χώρα και διάφορα φεστιβάλ, όπως το φεστιβάλ τέχνης Knoten, το διεθνές φεστιβάλ ταινιών μικρού μήκους στην αίθουσα no budget hotel, συναυλίες, παζάρια, θεατρικές παραστάσεις, γιορτές και πολλά άλλα.^{27, 28}

20. Το φεστιβάλ street art, Knoten στο Kolbenhof. Όπως και στην UrbanArt Biennale του Völklingen, παρατηρούμε ότι το graffiti αποτελεί προσφιλέθ θέμα στα δρώμενα που λαμβάνουν χώρα σε πρώην εργοστάσια. Στη μεταμοντέρνα πραγματικότητα με την κουλτούρα της αποβιομηχάνισης, φαίνεται να χαιρούν ιδιαίτερης προτίμησης οι πολιτιστικές εκφράσεις του περιθωρίου.

21. Αγορά παραδοσιακών προϊόντων στο Fabrik

Δεξιά: 22. Το Fabrik σήμερα φιλοξενεί πολλές πολιτιστικές δραστηριότητες, όπως συναυλίες και θεατρικές παραστάσεις

Η Fabrik

Στη Barnerstrasse υπήρχε ένα πρώην βιομηχανικό κτίριο, ένα εργοστάσιο, το οποίο έφτιαχνε μηχανήματα επεξεργασίας ξυλείας. Χτίστηκε το 1889 και δέκα χρόνια αργότερα απασχολούσε 100 εργάτες. Το 1904 άλλαξε ιδιοκτήτη. Στις αρχές του 70 σταμάτησε να δουλεύει και μετά μετατράπηκε σε πολιτιστικό κέντρο. Εξαιτίας μιας μεγάλης φωτιάς το 1977 έπρεπε να ξαναχτιστεί. Ένας γερανός εντάχθηκε στο κτίριο αργότερα και προέρχεται από τη γειτονική εταιρία. Ιδιώτες ίδρυσαν το 1971 το πολιτιστικό κέντρο για μουσικές εκδηλώσεις και τέχνη για όλους. Ομάδες εργασίας για παιδιά και ενήλικους (κουζίνες, φούρνος, σπορ, παιχνίδια, φωτογραφίες) καταλάμβαναν ολόκληρη τη μέρα το χώρο, και τα βράδια λάμβαναν χώρα μουσική, θεατρικές παραστάσεις, συζητήσεις και εκθέσεις. Τέλος κάθε δεκαπενθήμερο φιλοξενεί ένα μεγάλο παζάρι.^{29, 30}

Από αριστερά προς τα δεξιά:
23. Η όψη του Fabrik με το γερανό πάνω από την είσοδο

24. Στο μεγάλο παζάρι του Fabrik μπορεί κανείς να βρει απίστευτα αντικείμενα και όταν ο καιρός το επιτρέπει καταλαμβάνει και τον εξωτερικό χώρο του συγκροτήματος

25. Το Motte στο Ottensen

27. <http://kolbenhof.org/>

28. www.metalloft.de

29. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ. 54

30. <http://www.fabrik.de/>

31. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, ο.π., σελ. 55-56

32. <http://www.diemotte.de/>

Die Motte

Το όνομα του προέρχεται από το ευρέως διαδεδομένο παρατσούκλι που είχε ξεκινήσει στο Ottensen το 19ο αιώνα για τη φυματίωση. Οι συνθήκες εργασίες στα παλιά εργοστάσια ήταν ανθυγιεινές και ήταν εκείνες μια από τις αιτίες του ξεσπάσματος της λαϊκής αρρώστιας: «die Motten» (σκόροι). Ο σκόρος όμως κουβαλάει το όνομά του με υπερηφάνεια –το «Mottenburg» (Ottensen) αποτελεί ένα σημαντικό ίδρυμα για την τέχνη- και μορφωτικό κέντρο της περιοχής. Το Motte ήταν ένα εργοστάσιο τσιγάρων. Σήμερα σε ένα διευρυμένο πεδίο από δραστηριότητες για παιδιά και ενήλικες, το μέρος προσφέρει μια μεγάλη ποικιλία από εκδηλώσεις και σεμινάρια στα εργαστήριά του (βίντεο, φωτογραφία, μεταξοτυπία, ζωγραφική, κεραμική, ξυλουργική, μεταλλοτεχνία, ποδήλατα, μηχανές, μελίσσια, κοτέτσια- πιθανών τα πιο διάσημα κοτέτσια στο κέντρο της πόλης). Μουσικά συγκροτήματα κάνουν πρόβες για επικείμενες εμφανίσεις και τη μελλοντική τους καριέρα, συζητούνται θέματα για την ανάπτυξη-μέλλον της περιοχής, απασχολεί πάνω από 100 εργαζομένους και υποστηρικτές που δουλεύουν, συμμετέχοντας στο συνολικό πρόγραμμα και στα project. «Τέχνη και κουλτούρα», «παιδιά και νέοι», «δημιουργικότητα», «κοινωνική κουλτούρα»: αυτές οι λέξεις-κλειδιά χαρακτηρίζουν τη δράση του Motte. Δικαίως αναγνωρίζεται ως το ίδρυμα, στο οποίο εδώ και 35 πλέον χρόνια οι εκδηλώσεις της περιοχής λαμβάνουν μέρος. Το σλόγκαν τους: «Το Motte είναι το κέντρο».^{31, 32}

To Werkstatt 3

Το κτίριο της οδού Nernstweg στον αριθμό 32-34 είναι και αυτό ένα μεγάλο πρώην εργοστάσιο του Ottensen με το πολύ γνωστό όνομα Dralle, ένα εργοστάσιο αρωμάτων και σαπουνιών. Ο Georg Justus Dralle άνοιξε το 1852 το πρώτο του μαγαζί με αρώματα και καλλυντικά στο κέντρο στο Steindamm, από το 1854 συμπεριέλαβε και σαπουνία. Το 1880 πήγε στο Ottensen όπου παρήγαγε τη θρυλική τότε λοσιόν για μαλλιά από σημύδα. Η εταιρία του μεγάλωσε τόσο γρήγορα που στα επόμενα χρόνια ίδρυσε πολλά εργοστάσια σε ολόκληρη την Ευρώπη και την Ασία. Το 1979 μετακινήθηκε το Dralle από το Ottensen σε μια εμπορική περιοχή νοτιότερα του Steilshoop.

Στα βιομηχανικά κτίσματα μετακινήθηκαν το 1979 το Werkstatt 3, το οποίο στηρίζεται από 14 εναλλακτικές ομάδες χρηστών. Εκεί αναπτύχθηκαν project και ασυνήθιστα θέματα συζητούνται. Ταυτόχρονα φιλοξενείται ένας εναλλακτικός κινηματογράφος και ένα εναλλακτικό μπαρ. Το Werkstatt 3 σήμερα αποτελεί ένα κέντρο εκπαίδευσης και πολιτισμού. Στοχεύει στην ενίσχυση της πολυπολιτισμικής ζωής στην πόλη προσφέροντας ένα χώρο ιδεών ανοιχτό σε πρωτοβουλίες και συνδέσμους μεταναστών. Φιλοξενεί στους χώρους του και ένα σχολείο δεύτερης ευκαιρίας.³³ Τα παλιά κτίρια είναι κατά την πλειονότητά τους όμορφα ανακαινισμένα και προβάλλουν επίσης «αρχαιολογικές» λεπτομέρειες όπως μια ιστορική αντλία καυσίμων και την αυθεντική καμινάδα του εργοστασίου. Από τη μεριά της Gausstrasse μπορεί το βιομηχανικό παρελθόν της περιοχής να αναγνωστεί πολύ καθαρά.^{34, 35}

Ottensener Eisenwerke für Dampfkessel und Schiffsmaschinen – Phoenixhof

Τα εργοστάσια σιδήρου του Ottensen στις Fischeralle/ Brunnenstraße 109 και στις Schützenstraße 21/Ruhrstraße έχουν μια πολυτάραχη ιστορία. Η πρώην βιομηχανική περιοχή ανήκει σήμερα στην πόλη και ειδικότερα στην τοπική αυτοδιοίκηση του Bahrenfeld.

Από πάνω προς τα κάτω:

26. Το Dralle με το εργαστήριο ποδηλάτων και την πανύψηλη καμινάδα που αποτελεί τοπόσημο στην Gaußstraße

27. Το Lichtmess Kino προβάλλει εναλλακτικές ταινίες από ολόκληρο τον κόσμο

28. Πρόσωση του Phoenixhof

33. <http://www.werkstatt3.de/das-ist-die-w3>

34. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ. 56

35. <http://www.lichtmess-kino.de/>

36. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, ο.π. σελ.42-43

Πάνω: 29. Η μεγάλη αίθουσα του μηχανουργείου του Ottenser Eisenwerk (σημερινό Phoenixhof) στην εποχή λειτουργίας της.

Κάτω: 30. Η παλιά κεντρική αίθουσα του μηχανουργείου αποτελεί σήμερα τον κεντρικό χώρο διέλευσης από το συγκρότημα και σημείο συνάντησης όχι μόνο για τους εργαζομένους αλλά και τους κατοίκους της περιοχής

Δεξιά: 31. Ο βαθμός παρέμβασης στην πίσω όψη του κεντρικού κτιρίου είναι μεγαλύτερος εξαιτίας των καταστροφών. Όμως ο σχεδιασμός που ακολουθεί την παλιά μορφή, τα νέα υλικά (γυαλί-μέταλλο) που δεν συναγωνίζονται τα υπάρχοντα δομικά στοιχεία καθώς και τα νέα κτίσματα που βρίσκονται σε αρμονία με το παλιό συγκρότημα συνθέτουν μια επιτυχημένη συνταγή επανάχρησης.

Το 1880 ιδρύεται στο Harburg η εταιρία κατασκευής λεβήτων Romeé & Nicolay. Το 1882 μετατοπίζει την έδρα της στο Ottensen. Μετά από μια ιδιοκτησιακή αλλαγή μετονομάζεται σε Ottenser Eisenwerk AG το 1889 (Romeé & Ahrens). Το εργοστάσιο κατασκεύαζε πρώτα ατμολέβητες. Από το χυτήριο και το εργοστάσιο μηχανών παράγονταν λέβητες και αντλίες, από το 1906 συστήματα κεντρικής θέρμανσης, εξαερισμού και εξοπλισμοί ξήρανσης. Το 1914 εγκαθίστανται και άλλα εργοστάσια παραγωγής μηχανών στο Ottensen. Με το πέρασμα του πρώτου παγκοσμίου πολέμου ακολούθησε μια περιπετειώδης ιστορία με πολλαπλές συνολικές αλλαγές του εργοστασίου: το 1920 ιδρύει το εργοστάσιο σιδήρου μια θυγατρική στην περιοχή Peute η οποία κατασκεύαζε πλοία εσωτερικής ναυσιπλοΐας (μαούνες, ρυμουλκά, φορτηγίδες κλπ). Με την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 κάποια κομμάτια της βιομηχανίας κλείνουν ενώ σε μερικές επιφάνειες οικοδομούνται ακόμη και συγκροτήματα κατοικιών. Το 1953 μπαίνει εκ νέου η ναυπηγική βιομηχανία στο παιχνίδι: ο ταχέως ανερχόμενος ιδρυτής των ναυπηγείων Willy H. Schlieker εισέρχεται στην κατασκευή μεγάλων πλοίων, εγκαθιστά ένα νέο ναυπηγείο στο Steinwerder, αναλαμβάνει τη σιδηρουργία στο Ottensen και τη μετακινεί σε νέα τοποθεσία στο Steinwerder. Το 1960 κλείνουν και τα τελευταία τμήματα του εργοστασίου στο Ottensen. Ο Schlieker, όμως, δεν κατάφερε να επιβιώσει από την κρίση στα ναυπηγεία και χρειάστηκε να τα παραχωρήσει στα γειτονικά Blohm & Voss.

Το σιδηρουργείο ανέλαβε στη συνέχεια η Maschinenbau GmbH των ναυπηγείων Stülcken, για να καταλήξει το 1966 στην κατοχή των Blohm & Voss. Το μικρό ναυπηγείο στο Peute αγοράστηκε ξεχωριστά, το οποίο σήμερα δεν υπάρχει πια.³⁶

Τα σημερινά ακόμα διατηρούμενα εντυπωσιακά μέρη της σιδηρουργίας του Ottensen βρίσκονται στη συμβολή των οδών Schützenstraße και Ruhrstraße και από το 1993 μέχρι το 1997 έγινε η μετατροπή τους σε εμπορικό κέντρο το γνωστό Phoenixhof. Μέσω μεγάλων επενδύσεων είχε εξελιχθεί σε ένα μέρος υψηλής ποιότητας και ζήτησης. Η δημιουργία ενός (δημόσιου) χώρου στην κεντρική περιοχή του συγκροτήματος αποτέλεσε δομικό και ζωτικό παράγοντα. Ο επιτυχής συνδυασμός του παλιού με το νέο είναι επίσης υποδειγματικός, υπογραμμίζοντας τα υφιστάμενα κτίρια και δημιουργώντας ιδιαίτερα ελκυστικούς χώρους. Στο Phoenixhof υπάρχουν εντυπωσιακές λεπτομέρειες της παλιάς κατασκευής στις αίθουσες παραγωγής που έχουν διατηρηθεί και ενταχθεί αρμονικά στη νέα κατασκευή. Ακολούθησε μια στρατηγική και δημιούργησε με αυτή ένα δημιουργικό περιβάλλον, δίνοντας

Κάτω αριστερά:

32. Μέχρι και τα σύγχρονα παγκάκια στο Bahrenpark έχουν σαφείς αναφορές στη βιομηχανική αισθητική.

Κάτω δεξιά:

33. Η εσωτερική αυλή του Bahrenpark το καλοκαίρι

Δεξιά σελίδα

από πάνω προς τα κάτω:

34. Η εσωτερική αυλή του Bahrenpark το χειμώνα με την παγωμένη λίμνη

35. Λειτουργικό διάγραμμα των χώρων του επαναχρησιμοποιημένου βιομηχανικού συγκροτήματος

36. Πολυτέλεια και κουλτούρα της αποβιομηχάνισης συνδυάζει το Gastwerk

37. Το Gastwerk (εργαστήριο φιλοξενίας) είναι ένα ξενοδοχείο τεσσάρων αστέρων

37. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ.43

38. Bürtel Reinart, Gewerbehof als Nachnutzung für die New-York-Hamburger Gummi-Waaren Fabrik: Gewerbe als Alternative für den Channel Hamburg, Master Thesis, HafenCity Universität Hamburg 2011, σελ. 102-104

39. <http://www.phoenixhof.de/>

40. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, ο.π., σελ. 64

41. http://de.wikipedia.org/wiki/Otto_von_Bahrenpark

42. <http://www.bahrenpark.de/>

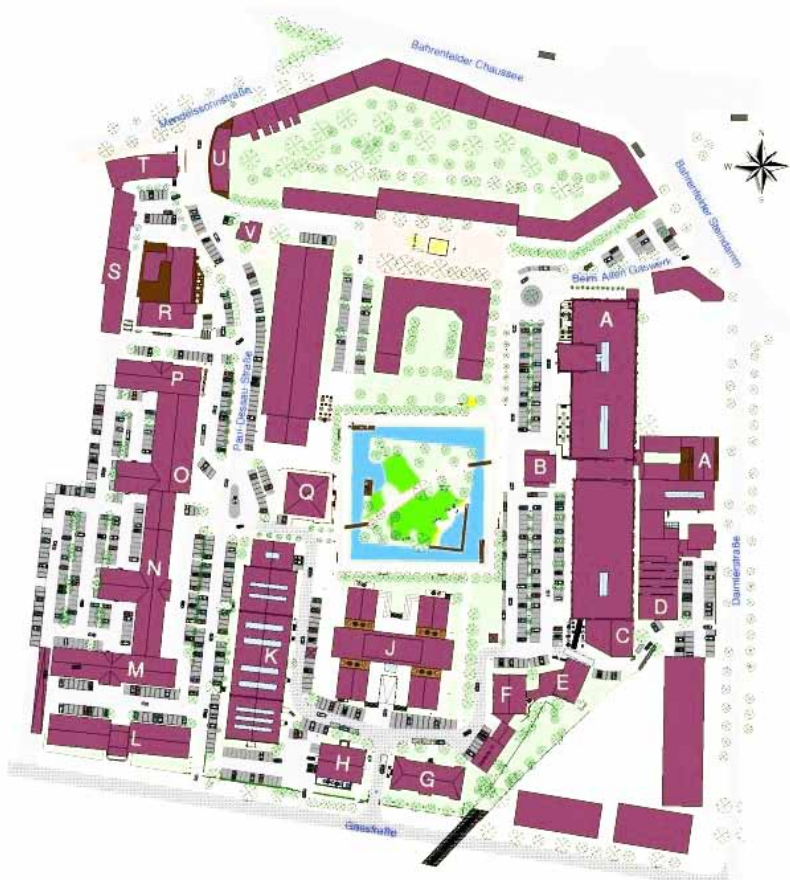
το παράδειγμα και για μελλοντικές επαναχρήσεις. Μέσα και γύρω από αυτό το εμπορικό κέντρο υπάρχει σήμερα ένα πολύχρωμο μίγμα από διαφορετικές μάρκες και εμπόρους. Ανάμεσά τους βρίσκονται και μερικές εταιρίες, οι οποίες συμπεριλαμβάνονταν στη βιομηχανία του Ottensen, σήμερα, όμως, μόνο μία μοναδική περίπτωση παράγει ακόμα τα ίδια προϊόντα: η εταιρία Kehrborg κατασκευάζει ακόμα και σήμερα ράβδους χρυσού.^{37, 38,39}

Η βιομηχανική περιοχή γύρω από την Gasstraße

Το παλιό εργοστάσιο γκαζιού του σημερινού Bahrenpark αποτελεί ένα από τα πιο επιτυχημένα παραδείγματα επανάχρησης μιας παλιάς βιομηχανίας στη σημερινή μορφή του, εν είδη πάρκου και εμπορικού συγκροτήματος (από τους Hollmann & Partner). Μια ποικιλία νέων χρήσεων, μια επιδέξια δημιουργία ενός ομοιογενούς συνόλου από παλιά και νέα κτίρια, μια μίξη από τελείως διαφορετικά νέα παραρτήματα εταιριών και στο κέντρο ένα χώρο πρασίνου με μια λίμνη καθορίζουν τον χαρακτήρα του παραδειγματικού Bahrenpark. Ένας μεγάλος αριθμός κατοικιών, στούντιο καλλιτεχνών και γραφείων μετατρέπουν τις παλιές εργοστασιακές μονάδες σε ένα σύγχρονο κέντρο.

Στην επιμήκη πρώην αίθουσα του κάρβουνου έφταναν παλιά τα τραίνα και ξεφόρτωναν απευθείας. Κομμάτια παλιών σιδηροδρομικών γραμμών διατηρούνται εκεί μέχρι και σήμερα – χρησιμοποιούνται σαν οπτικά θέλγητρα από ένα εστιατόριο. Οι διαμορφωμένες εγκαταστάσεις πρασίνου αποτελούν ένα κέντρο αναψυχής όπως επίσης ο ψήλος άσπρος πύργος κάρβουνου και η μακριά Kohlenhalle (αίθουσα του κάρβουνου). Ο μεγαλοπρεπής κόκκινος πύργος αποτελεί σήμα κατατεθέν του ξενοδοχείου, το οποίο ονομάστηκε «Gastwerk» (εργοστάσιο φιλοξενίας).^{40, 41, 42}

- A - Gastwerk Hotel
- B - Πύργος κάρβουνου
- C - Είλιξ
- D - Κτίριο Anker
- E - Κτίριο Αερογέφυρας
- F - Υπόστεγο
- G - Κτίριο Ρολογιού
- H - Κτίριο Ρολογιού
- J - Νεόκτιστο / Westside
- K - Αίθουσα Κ
- L - Νεόκτιστο / Westside
- M - Νεόκτιστο / Westside
- N - Νεόκτιστο / Westside
- O - Νεόκτιστο / Westside
- P - Νεόκτιστο / Westside
- Q - Νεόκτιστο / Westside
- R - 25 hours Hotel
- S - Κτίριο S
- T - Κτίριο T
- U - Θυρωρείο
- V - 25 Hours Hotel / Villa Parkanlage

38. Φωτογραφίες από τη λειτουργία μέχρι την εγκατάλειψη και από την απαξίωση μέχρι την επανάχρηση του Zeisehallen

43. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ. 40

44. <http://www.zeise.de/>

45. <http://de.wikipedia.org/wiki/Zeisehallen>

Zeisehallen

Ζωτικής σημασίας για το Ottensen αλλά και για το Bahrenfeld ήταν οι μεγάλες μεταλλοβιομηχανίες. Ο Theodor Zeise έχτισε το εργοστάσιό του το 1865 στην Friedensallee 7/9, και το 1869 χυτεύθηκαν τα πρώτα μπουλόνια που προορίζονταν για καράβια. Για πάνω από 100 χρόνια αποτέλεσε ένα από τα πρωτοπόρα εργοστάσια της περιοχής στον τομέα του, και προς το τέλος κατασκεύαζε προπέλες για μεγάλα τάνκερ και τα νεοεμφανιζόμενα πλοία για κοντέινερ. Με την κρίση στα ναυπηγεία τη δεκαετία του 1970 οι παραγγελίες μειώθηκαν και το εργοστάσιο αναγκάστηκε τελικά να κλείσει το 1979.

Το κτίριο έμεινε για πολλά χρόνια άδειο, μέχρι να βρεθεί η νέα του χρήση: ένα Mediazentrum (κέντρο μέσων πολιτισμού). Το «Zeisehallen» προσέφερε χώρο για καταστήματα, εστιατόρια, καφετέριες, ιδρύματα όπως το παράρτημα της σχολής θεάτρου, μουσικής και κινηματογράφου του πανεπιστημίου του Αμβούργου μια ανοιχτή βιβλιοθήκη, ένα βιβλιοπωλείο και έναν κινηματογράφο με 2 αίθουσες. Τα απομεινάρια του εργοστασίου είναι ορατά και σήμερα με εντυπωσιακές λεπτομέρειες όπως το διατηρημένο μέρος της καμινάδας και των φούρνων.^{43, 44, 45}

Chocoladenfabrik

Το 1971 στο Ottensen εξαιτίας της μεγάλης ελλείψεως σε παιδικούς σταθμούς ιδρύεται από γονείς ο σύλλογος παιδικού σταθμού στο Fabrik, όπου φιλοξενήθηκε στον πάνω όροφο του παλιού εργοστασίου στη Barnerstraße. Εξαιτίας όμως διαφορών με τη διαχείριση του Fabrik και την επιθυμία για επέκταση οι γονείς άρχισαν ξανά να ψάχνουν για ένα μεγαλύτερο χώρο, τον οποίο βρήκαν στο παλιό εργοστάσιο σοκολάτας Julius Commentz. Έτσι από το 1973 μέχρι το 1974 έγινε η μετατροπή του εργοστασίου. Όλες οι εργασίες έγιναν αποκλειστικά από τους γονείς και τους δασκάλους και τελικά τον Αύγουστο του 1974 ιδρύεται ο παιδικός σταθμός Chocoladenfabrik. Στο σύλλογο μπορεί ο κάθε γονέας και ο κάθε συνεργάτης να γίνει μέλος. Ως ελεύθερος φορέας τα μέλη διοικούν το χώρο μόνο τους. Η συνέλευση των μελών είναι το αποκλειστικό όργανο που λαμβάνει αποφάσεις για τον παιδικό σταθμό.⁴⁶

Πάνω: 39. Ο Παιδικός σταθμός στην πρώην σοκολατοποιία

Δεξιά και κάτω μέση: 40. Το εσωτερικό αίθριο του Borselhof με τις ράγες του παλιού βιομηχανικού σιδηροδρόμου να διασώζονται μαζί με μία παλιά ατμομηχανή.

Κάτω αριστερά: 41. Εξωτερική άποψη του Borselhof

Κάτω δεξιά: 42. Απέναντι από το Borselhof συναντάμε πάλι σε μια παλιά βιομηχανία πολλές νέες χρήσεις. Από αρχιτεκτονικά γραφεία μέχρι τον εκδοτικό οίκο παιδικών βιβλίων Carlsen.

Μικρότερες βιομηχανίες στο Ottensen

Το εργοστάσιο κατασκευής εξοπλισμών αμμοβολής του Alfred Gutmann το 1885 στην Voelckerstraße 14/20 αποτέλεσε το πρώτο στο είδος του σε ολόκληρη την Ευρώπη. Σήμερα στα ανακαινισμένα κτίρια στεγάζονται αρχιτεκτονικά γραφεία, ο εκδοτικός οίκος παιδικών βιβλίων και κόμικς Carlsen και εταιρίες που σχετίζονται με τα ΜΜΕ. Σαν ενθύμηση του παρελθόντος διατηρούνται στο αίθριο τα παλιά ίχνη των σιδηροδρομικών γραμμών πάνω στα οποία εκτίθεται μια παλιά ατμομηχανή στο πρώην εργοστάσιο κατασκευής μηχανών και μύλων στην Borselstraße 14/18 («Borselhof»). Σήμερα μετά την αποκατάσταση το κτίριο φιλοξενεί διάφορα γραφεία και εταιρίες.⁴⁷

46. <http://www.chocoladenfabrik.de/>

47. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ. 46

Από πάνω προς τα κάτω:
43. Παλιά διαφήμιση του Fishmarkt

44. Το Kohlenhof στις όχθες του Έλβα, Αλτόνα

45. Η χειρωνακτική εργασία και η εμπειρία ήταν απαραίτητες για το κάπνισμα της ρέγγας. Οι κάτοικοι ισχυρίζονται ότι μπορεί τα παλιά καπνιστήρια ψαριών να έχουν κλείσει εδώ και καιρό αλλά η μυρωδιά έχει ποτίσει τα κτίρια και τους δρόμους.

46. Συνωστισμός στο Fischmarkt μια Κυριακή του 1928

1.3 Altona

Altona-Fischindustrie

Η εισαγωγή στην αλιεία ανοιχτής θαλάσσης με ατμόπλοια τη δεκαετία του 1870 κατέστησε την Altona το κέντρο της γερμανικής ιχθυο-βιομηχανίας, ιδιαίτερα στην επεξεργασία της ρέγκας. Στην Altona, το Ottensen και το Bahrenfeld ιδρύθηκαν μόνο ανάμεσα στο 1989 και το 1913 25 μεγάλοι και μεσαιού μεγέθους κονσερβοποιείες. Το 1913 υπήρχαν γύρω στις 100 επιχειρήσεις. Εργάζονταν κυρίως για την τοπική αγορά. Λίγο πριν τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ο αριθμός των εταιριών θα συρρικνωνόταν περίπου κατά το ήμισυ, παρ' όλα αυτά θα κατείχε το 40% της γερμανικής παραγωγής. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στο Αμβούργο και την Altona οδήγησε στη δημιουργία δύο ψαραγορών η μία πολύ κοντά στην άλλη. Πρώτη φορά ενώθηκαν το 1934 σε Fischmarkt Hamburg-Altona GmbH.

Το Αμβούργο ήταν η πρώτη πόλη στη Γερμανία που κατασκεύασε ιχθυόσκαλα. Το 1889 έφτιαξε μια ξύλινη ψαραγορά η οποία άντεξε μόνο 5 χρόνια. Αργότερα ακολούθησε η ψαραγορά του St. Pauli το 1898, ένα μεγαλοπρεπές κτίριο διαστάσεων 50x30 μέτρων, με έναν επιβλητικό πύργο στη μέση. Η αίθουσα θα κατεδαφιστεί το 1971/72.

Η Altona αντέδρασε και έχτισε τη δική της ψαραγορά το 1895/96 πολύ μεγαλύτερη σε μήκος (103x22 μέτρα) και πολύ πιο μεγαλοπρεπής, μια αίθουσα με δύο κλίτη με μεταλλική κατασκευή και τούβλινους τοίχους – και αποτελεί μέχρι σήμερα ένα αριστούργημα αρχιτεκτονικής.

Η πλειοψηφία των εργαζομένων ήταν γυναίκες, κυρίως επειδή οι μισθοί τους ήταν κατώτεροι και προσλαμβάνονταν εποχικά – η περίοδος του ψαρέματος ανοιχτής θαλάσσης ήταν από το Σεπτέμβρη μέχρι το Μάρτη. Τα ωράριά τους ήταν ακανόνιστα (καθορίζονταν από το μέγεθος της ψαριάς) και οι ανθυγιεινές θέσεις εργασίας λίγες. Η μυρωδιά τους μετά τη δουλειά στα εργοστάσια ήταν αποκρουστική. (Αν και ακόμα χειρότερη ήταν η μυρωδιά που παρήγαγαν οι επιχειρήσεις δημιουργίας ιχθυάλευρων και τροφών από απορρίμματα ψαριών, οι οποίες «αρωμάτιζαν» ολόκληρες γειτονιές με τα τις τερατώδεις μυρωδιές τους)

Η ευρύτερη περιοχή της Altona αποτέλεσε κέντρο μεταποίησης ψαριών (καπνιστά, παστά ή κονσέρβες). Οι ντόπιοι παλιά ονόμαζαν χαρακτηριστικά την οδό Hohenesch στο Ottensen λεωφόρος της καπνιστής ρέγκας, και το Osterkirchen-viertel μικρό χωριό της ρέγκας.⁴⁸

Εκεί λάμβανε για πολύ καιρό μέρος το εμπόριο ψαριών (χονδρική πώληση κυρίως), έχασε όμως την αίγλη της με τον πόλεμο και έπρεπε να γκρεμιστεί σαν αυτή του St.Pauli αφού ήταν ήδη σχεδόν ένα ερείπιο. Το 1982 λήφθηκε η απόφαση για την αποκατάσταση και τη μετατροπή της αίθουσας στη σημερινή του μορφή σε κέντρο εκδηλώσεων, ένα αρχιτεκτονικό διαμάντι στη μέση της πολύβουης παραγοράς.

Σήμερα από αυτές τις βιομηχανίες δε λειτουργεί πια καμία. Πλέον μπορούμε να βρούμε μόνο κάποια σημάδια τους, που έχουν απομείνει, όπως οι τετράγωνες καμινάδες. Από τα παλιά κτίρια μόνο η ψαραγορά της Altona παραμένει.⁴⁹

Κάτω: 47. Σήμερα το Fischmarkt δεν περιορίζεται στο εμπόριο ψαριών αλλά φιλοξενεί και άλλες δραστηριότητες όπως συναυλίες ή και η προβολή του τελικού του Μουντιάλ.

Δεξιά: 48. Η ψαραγορά του Αμβούργου υπήρξε κέντρο έντονης οικονομικής δραστηριότητας κατά το 1900. Ακόμα και σήμερα κάθε Κυριακή σφύζει από ζωή. Ανθρωπτοι όλων των ηλικιών, ανεξαρτήτως καιρού, μαζεύονται από τα χαράματα για να αγοράσουν φρέσκα ψάρια.

Εργοστάσια της Grossen Elbstrasse στην Altona

Το ιστορικό τμήμα της Elbstrasse ανήκε από το 19ο αιώνα στην Αλτόνα, το οποίο έχει αλλάξει σε πολύ μεγάλο βαθμό και συνεχίζει να αλλάζει μέχρι σήμερα. Μόνο με μεγάλη προσπάθεια μπορεί κανείς να αναγνωρίσει πλέον τα παλιά κτίρια ή ακόμη και τα εργοστάσια.⁵⁰

Groth & Degenhardt

Αυτό το παλιό εργοστάσιο στον αριθμό 146 της Elbstrasse ήταν ένα από τα πρώτα, που σταδιακά μετασχημάτισε αυτό το δρόμο κατοικίας με τα ύστερο-μπαρόκ σπιτία από το 18ο αιώνα σε έναν δρόμο με βιομηχανίες και επιχειρήσεις. Η φίρμα ιδρύθηκε το 1876 και μετακινήθηκε το 1880 στο σπίτι ενός εμπόρου από την Altona, που είχε στο πίσω μέρος μια αποθήκη και χρονολογούταν από το 1772. Το 1888 αγόρασε η εταιρία τα όμορα ακίνητα, το 1899 άφησε τα γειτονικά κτίρια στο Sanberg να καταρρεύσουν και έχτισε ένα μεγάλο κτηρινωπό τούβλινο κτίριο με τα περίτεχνα αετώματα και πολλά διακοσμητικά στοιχεία.

48. <http://www.stadtteilarchiv-ottensen.de/>

49. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ.35-37

50. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, ο.π., σελ. 69

Το σπίτι έχει τώρα ανακατασκευαστεί σε ένα κτίριο γραφείων με βιοτεχνικά κτίρια στο πίσω κτίσμα (σήμερα λειτουργεί εκεί ένα σιδηρουργείο). Το εργοστάσιο κατασκεύαζε μηχανές για πλοία.

Το 1892 είχε περίπου 30 εργάτες και ανέλαβε το ναυπηγείο Wichhorst από το Kleinen Grasbrook και εντάχθηκε από τότε η Groth & Degenhardt στο ναυτιλιακό τομέα. Στο τετραώροφο νέο κτίριο μεταφέρθηκε επίσης ένα εργοστάσιο τσιγάρων.⁵¹

Heinrich Wilhelm Lange & Co

Από το 1880 μέχρι το 1903 εγκαταστάθηκαν στις όχθες του Έλβα τρεις μεγάλες μονάδες επεξεργασίας σιτηρών, οι οποίες επωφελούνταν από το λιμάνι της Altona. Τα κτίρια αυτά όριζαν το παραποτάμιο μέτωπο λόγω του ύψους τους (έφταναν μέχρι και έξι ορόφους), του μεγέθους των Silo (αποθήκες σιτηρών) και με τη στιβαρότητα των γωνιωδών κατασκευών.

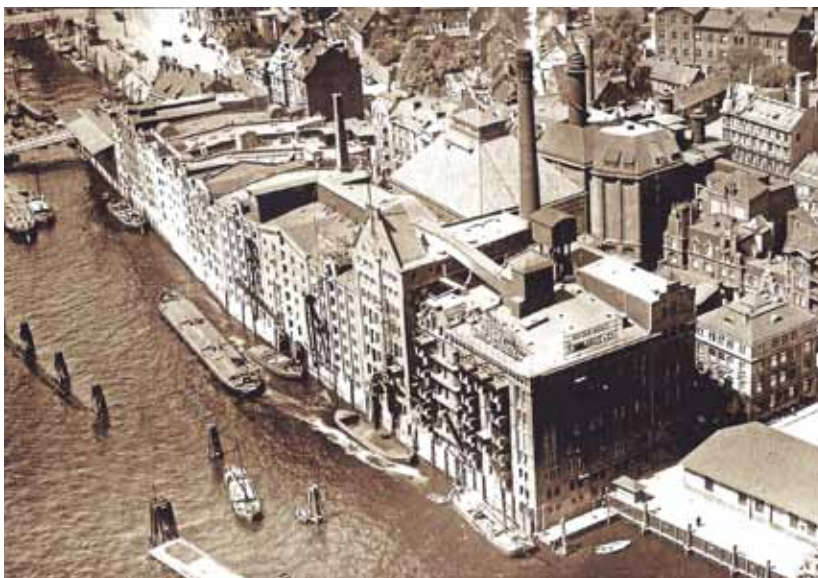
Η μορφή τους καθοριζόταν από την πορεία της μεταποίησης. Ο μύλος της H. W. Lange στην οδό Große Elbstraße 25/31 βίωσε αξιοσημείωτες ανακατασκευές: το 1932 αυξήθηκε κατά δύο ορόφους και έχασε έτσι μεγάλο κομμάτι των ιδιαίτερων στοιχείων της διακόσμησης του, όπως το κόψιμο της καμινάδας. Το κτίριο στον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο υπέστη πολλές ζημιές από τους βομβαρδισμούς. Η αποθήκη καλαμποκιού (με στέγη σε σχήμα σκηνής) εξαφανίστηκε σχεδόν ολόκληρη και από τη μεριά του ποταμού η όψη της είχε πέσει. Η εταιρία έκλεισε το 1999. Από τότε φιλοξενούνται χρήσεις γραφείων και κατοικίας που αναδιαμόρφωσαν τελείως τη μορφή των μύλων. Με μια γυάλινη δεύτερη επιδερμίδα καλύπτονται οι νέοι όροφοι που προστέθηκαν δημιουργώντας ημιυπαίθριους χώρους που ανάλογα με την εποχή και τον καιρό μπορεί να είναι κλειστοί ή ανοιχτοί.⁵²

Δεξιά: 49. Το κτίριο της Heinrich Wilhelm Lange & Co, αεροφωτογραφία 1930

Κάτω: 50. Το κτίριο της Heinrich Wilhelm Lange & Co σήμερα με την προσθήκη του γυάλινου κελύφους,

51. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ.69

52. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, ο.π., σελ.70

Georg Wilhelm Naefefe

Ο G. W. Naefefe απέκτησε το 1875 την παλιά ζυθοποιία Dolck η οποία βρισκόταν εκεί από τον 17ο αιώνα, και την επέκτεινε το 1881 και το 1907. Εκεί διατηρούνται τα κτίρια του εργοστασίου βύνης στην οδό Groben Elbestraße 66/68 με τις χαρακτηριστικές όψεις και έναν περίτεχνο πύργο κλιμακοστασίου. Σημείο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος αποτελούσε και ο σπειροειδής εξαεριστήρας στην οροφή που όμως δυστυχώς αντικαταστάθηκε αργότερα από έναν συμβατικό ορθογώνιου σχήματος. Οι σοβαρές ζημιές που υπέστη κατά τη διάρκεια του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου οδήγησαν σε μια απλουστευμένη ανακατασκευή. Το εργοστάσιο βρισκόταν σε λειτουργία μέχρι το 1992.

Το 1996 άνοιξε στον ίδιο χώρο το Stilwerk Hamburg (εργοστάσιο του στυλ), «το μόνο πολυκατάστημα για έπιπλα, design και lifestyle σε ένα ιστορικό πρώην εργοστάσιο βύνης, το οποίο έχει ανακατασκευαστεί με τις αρχές της διατήρησής του ως μνημείο». Το Stilwerk ανακαίνισε άριστα και πολυτελώς το κτίριο. Αποτελεί την κύρια αγορά (των ανώτερων τάξεων) όσον αφορά τα έπιπλα και την εσωτερική διακόσμηση, ένα μέρος συνεχών εξελίξεων στο χώρο του design στο Αμβούργο. Παγκοσμίου φήμης σχεδιαστές πουλάνε εκεί τα μοναδικά τους προϊόντα. Πρόκειται για ένα κέντρο πολιτισμού και επικοινωνίας που προωθεί σε στιλιστικό περιβάλλον εκθέσεις και εκδηλώσεις.⁵³

⁵⁴

Πάνω: 51. Το stilwerk με τη γέφυρα του που περνάει πάνω από τη Hafenstraße.

Κάτω: 52. Επετειακή αφίσα για τη συμπλήρωση 100 χρόνων λειτουργίας της ζυθοποιίας Elbschloss

Elbschlossbrauerei

Η Elbschlossbrauerei ιδρύθηκε το 1881 στο Nienstedten του Αμβούργου. Χτίστηκε σε μέρος πρώην εκτάσεων του πάρκου, όπου το 1804/06 ο δανός αρχιτέκτονας Christian Frederik Hansen έχτισε μια νεοκλασική εξοχική βίλα την οποία οι κάτοικοι της περιοχής την ονόμαζαν το κάστρο του Έλβα και από εκεί πήρε και το όνομά της η ζυθοποιία. Ως αποτέλεσμα της γενικευμένης κρίσης που αντιμετώπισαν οι ζυθοποιίες στη Γερμανία πωλείται το εργοστάσιο σε μια εταιρία από το Dortmund το 1993 και τελικά το 1997 θα κλείσει. Όλος ο μηχανολογικός εξοπλισμός αποσυναρμολογείται και στέλνεται στη Ρουμανία. Η συνολική περιοχή αναδιαμορφώνεται. Ένα παλιό κτίριο θα απομείνει (το οποίο στεγάζει σήμερα τα γραφεία μιας ναυτιλιακής εταιρίας) και άλλη μια παλιά όψη της ζυθοποιίας θα διατηρηθεί. Εν τω μεταξύ θα ανεγερθούν οχτώ νέα μεγάλα κτίρια οι «κατοικίες στο κάστρο του Έλβα» όπου αναφέρονται σε «ώριμους ανθρώπους» με «μοναδικό στυλ ζωής». Εδώ μένουν δηλαδή ηλικιωμένοι στα δικά τους διαμερίσματα ή στη βίλα φροντίδας όσοι πάσχουν από γεροντική άνοια και χρειάζονται βοήθεια.^{55, 56}

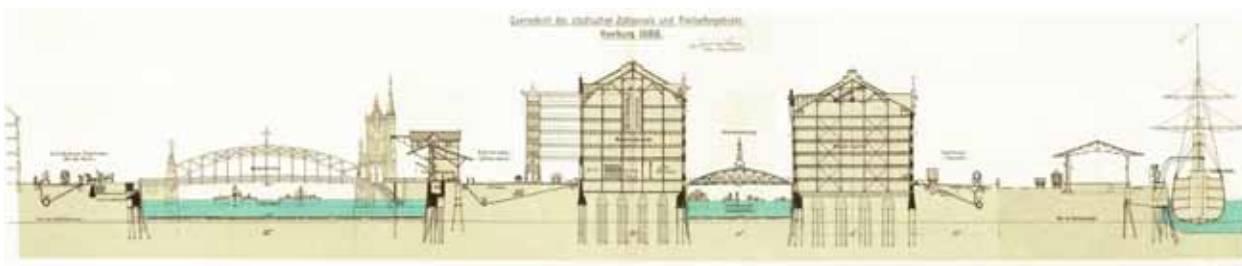
53. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ.72

54. <http://www.stilwerk.de/hamburg/>

55. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, ο.π., σελ.13-14

56. http://www.nienstedten.de/Burgerverein/Elbschloss/body_elbschloss.html

53. Τομή του Speicherstadt, 1888

Αριστερά:

54. Koppmann Georg,

Speicherstadt, 1883 και

55. το Speicherstadt to 2013

Ο Έλβας αποτελούσε περισσότερο δρόμο παρά εμπόδιο στη μέση του Speicherstadt

Κάτω δεξιά: 56. Το Speicherstadt to 1873 σε αυτή τη μεριά του Hafencity από κτριακής άποψης φαίνεται σαν να μην έχει περάσει ούτε μια μέρα αφού μόνο οι χρήσεις είναι αυτές που έχουν αλλάξει

1.4 Speicherstadt-Hafencity

Στις 25 Μαΐου του 1881 μετά από μακροχρόνιες διαμάχες και τις πεισματικές πιέσεις του Bismarck αναγκάζεται η πόλη του Αμβούργου να υπογράψει τη συμφωνία για την ένταξη της στην ένωση τελωνειακών δασμών του γερμανικού Ράιχ, διατήρησε όμως την τελωνειακή διοίκηση και το δικαίωμα να καθορίσει μια μικρή περιοχή ελεύθερου (χωρίς δασμούς) του λιμανιού. Σε αυτόν το θύλακα μπορούσαν να συνεχίσουν να ισχύουν τα κληρονομικά προνόμια των εμπόρων του Αμβούργου, να αποθηκεύουν τα εισαγόμενα προϊόντα χωρίς φορολογικές επιβαρύνσεις. Το 1883 η περιοχή νότια του κέντρου και ειδικότερα τα νησιά Kehrwieder και Wandrahm επιλέχθηκαν για την ανέγερση της νέας ζώνης αποθηκών του λιμανιού. Για την ανέγερση των νέων συγκροτημάτων αποθηκών αναγκάστηκαν σταδιακά να φύγουν από τα 1000 σπίτια που υπήρχαν εκεί γύρω στους 20000 ανθρώπους και τα παλιά κτίρια όλα κατεδαφίστηκαν. Η πόλη κατά κύριο λόγο δε μερίμνησε για την αποζημίωση των κατοίκων και η μεταστέγασή τους αφέθηκε στα χέρια της ελεύθερης αγοράς. 24 αρχιτέκτονες και 15 μηχανικοί δούλεψαν στο σχεδιασμό του Speicherstadt από το 1883 έως το 1888 και τελικά μέχρι το 1927 υπήρχαν 322.000τμ αποθηκών και 37.000τμ γραφείων. Στην εποχή του ήταν το μεγαλύτερο και πιο σύγχρονο κέντρο αποθήκευσης στον κόσμο. Όλες οι αποθήκες είχαν σαν κοινό χαρακτηριστικό ότι η μια μεριά έχει πρόσβαση στο δρόμο και η άλλη στα κανάλια, στο ποτάμι. Το ύψος των κατασκευών ήταν κατά κανόνα 28 μέτρα. Διέθεταν ένα υπόγειο, το ισόγειο που προοριζόταν για γραφεία βρισκόταν 1,12 μέτρα πάνω από τη στάθμη της γης, και από πάνω υπήρχαν 6 με 7 όροφοι αποθηκών. Το ισόγειο είχε ύψος 3,2 μέτρα, μέχρι τον τρίτο όροφο στα 2,95 μ και από τον τέταρτο όροφο 2,75 μ. Η φέρουσα ικανότητα κυμαινόταν στα 1800 κιλά/τμ στους τρεις πρώτους ορόφους στα 1500 κιλά/τμ στους υπόλοιπους και τέλος 500κιλά/τμ στη σοφίτα.

Κάτω αριστερά:
57. Το HafenCity φιλοξενεί μουσεία κάθε ενδιαφέροντος όπως το Automuseum.

Κάτω δεξιά: 58. Το Speicherstadt σήμερα δεν αποτελείται από σκοτεινές αποθήκες αλλά επιδιώκει να γίνει ένα νέο κέντρο πολιτισμού.

Δεξιά σελίδα:
αριστερή στήλη
από πάνω προς τα κάτω:
59. Για να φτάσει κανείς στην κύρια έκθεση του Kesselhaus περνάει πρώτα μέσα από την καμινάδα

60. Η μεγάλη νύχτα των μουσείων στο Maritimes Museum (διεθνές ναυτικό μουσείο).
Εσωτερική και εξωτερική άποψη.

61. Μακέτα του HafenCity

Δεξιά στήλη:
62. Άποψη του Speicherstadt από την εσωτερική πλευρά των παλιών αποθηκών στην οδό Am Sandtorkai.

63. Το Info-point του HafenCity φιλοξενείται σήμερα στο Kesselhaus.

57. Lemmer Ruth, Föhl Axel, Verschwunden, Vergessen, Gewahrt?, Industriedenkmale in Deutschland, εκδόσεις Redieck und Schade, Rostock 1999, σελ. 61-64

58. <http://hhla.de/de/historie/speicherstadt/geschichte.html>

Εξαιτίας του περιορισμένου χρόνου κατασκευής ο Meyer και οι συνεργάτες του χρησιμοποίησαν –μια τότε καινοτομία- μεταλλικό σκελετό για τη στήριξη του κτιρίου. Πάνω από αυτόν μπορούσαν να γίνουν οι όψεις από κόκκινα τούβλα στο παραδοσιακό νεογοθικό στυλ των βόρειων χανσεατικών πόλεων. Οι στέγες πολλές φορές είχαν ξύλινο σκελετό για οικονομία χρόνου στην κατασκευή.

Ακόμα και σήμερα το Speicherstadt διαθέτει ιδιαίτερα προτερήματα για την αποθήκευση: οι τούβλινοι τοίχοι που φτάνουν σε πάχος μέχρι και τα 1,2 μέτρα κρατάνε τη θερμοκρασία σχετικά σταθερή. Τα κανάλια κρατάνε σταθερή την υγρασία του αέρα σε επίπεδα από 60 μέχρι 70 τοις εκατό. Λόγω της απομόνωσης των ορόφων των αποθηκών ήταν δυνατή η αποθήκευση προϊόντων με δυνατές μυρωδιές τα οποία δεν έπρεπε να έρθουν σε επαφή μεταξύ τους. Έτσι, για παράδειγμα, μπορούσε στην ίδια αποθήκη σε διαφορετικούς ορόφους να αποθηκευτούν ταυτόχρονα χαμομήλι και μοσχοκάρυδο.

Από την άλλη πλευρά οι αποθήκες χτίστηκαν σε μια εποχή όπου τα εργατικά χέρια ήταν πιο φθηνά. Από πάντα έπρεπε τα προϊόντα να ανυψώνονται στις αποθήκες με βαρούλκα στην αρχή υδραυλικά και αργότερα ηλεκτρικά. Δεν υπήρχαν ανελκυστήρες και εξαιτίας του χαμηλού ύψους και της σχετικά μικρής αντοχής των πατωμάτων δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν περονοφόρα ανυψωτικά μηχανήματα.

Από τη δεκαετία του 1960 και με την εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην αποθήκευση η κίνηση στο Speicherstadt είχε αρχίσει να φθίνει, με την καθιέρωση των container στην αποθήκευση πολλά προϊόντα όπως ο καφές και το κακάο που παραδοσιακά αποθηκεύονταν στο Speicherstadt σταμάτησαν. Και έτσι το Speicherstadt εξελίχθηκε τη δεκαετία του 1980 στο μεγαλύτερο κέντρο εισαγωγής και αποθήκευσης ανατολίτικων χαλιών σε ολόκληρο τον κόσμο με τη συνολική αξία των χαλιών να εκτιμάται στα 2 δισεκατομμύρια μάρκα (στις αποθήκες είχαν περισσότερα χαλιά και από την Τεχεράνη) και μερικές από τις αποθήκες λειτουργούν μέχρι και σήμερα. Το 1988 η πόλη προσπάθησε να ιδιωτικοποιήσει την περιοχή αλλά οι αντιδράσεις ήταν μεγάλες με την καμπάνια «κάτω τα χέρια σας από το Speicherstadt!». Τελικά το 1991 3,3 εκτάρια αφαιρέθηκαν από τις εγκαταστάσεις του λιμανιού και ιδιωτικοποιήθηκαν, ενώ τα υπόλοιπα κτίρια χαρακτηρίζονται διατηρητέα κατευνάζοντας έτσι τα πνεύματα για κάποια χρόνια. (Είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την σπάνια εικόνα τη πόλης του Αμβούργου: τα άσπρα πλακάτ με τις χαρακτηριστικές σιλουέτες των κτιρίων από καφέ τούβλα και τις επιγραφές «κανένα ξεπούλημα του Speicherstadt!».)

Το 1997 η πόλη του Αμβούργου αποφασίζει να ξεκινήσει το μεγαλύτερο σχέδιο ανάπτυξης περιοχής στο κέντρο της πόλης στην Ευρώπη το γνωστό Hafencity μέρος του οποίου θα αποτελεί το Speicherstadt. Οι εργασίες ξεκίνησαν το 2001 και αναμένεται να ολοκληρωθούν το 2025. Από τις 13 Σεπτεμβρίου του 2012, όταν μεταβλήθηκαν ξανά τα όρια του εμπορικού λιμανιού, το Speicherstadt δεν αποτελεί πιο μέρος του.

Σε ανακαινισμένα κτίρια της περιοχής βρίσκει κανείς σήμερα: το μουσείο των τελωνείων, το μουσείο των μπαχαρικών, το μουσείο του Speicherstadt, το Hamburg Dungeon (ιστορικό τραινάκι του τρόμου), Miniatur Wunderland (η μεγαλύτερη έκθεση μοντέλου σιδηροδρόμου στον κόσμο), τα αρχιτεκτονικά αρχεία του Αμβούργου, Dialog im Dunkel (μουσείο τυφλών), το Info-center του Hafencity, το μουσείο αυτοκινήτων και το παγκόσμιο ναυτικό μουσείο του Αμβούργου.^{57, 58}

64. Το λιμάνι του Αμβούργου τη δεκαετία του 1930 και σήμερα. Οι εξελίξεις στην τεχνολογία, όπως η αποθήκευση σε κοντέινερ και τα πλοία με μεγαλύτερο βύθισμα, έχουν αλλάξει τη γεωγραφία (θέση και δομή) του λιμανιού.

1.5 Neustadt

Gängeviertel

59. <http://www.hamburgs-geschichte.de/1892cholera.html>

60. <http://das-gaengeviertel.info/gaengeviertel/denkmalschutz.html>

61. <http://de.wikipedia.org/wiki/G%C3%A4ngeviertel>

62. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ. 114

63. <http://www.honigfabrik.de/>

Όπως υποδηλώνει και το όνομα του (Gängeviertel = συνοικία με δρομάκια), Gängeviertel ονομάζονται οι εργατικές συνοικίες στο Altstadt και στο Neustadt του Αμβούργου, οι οποίες ήταν πολύ πυκνά χτισμένες. Περιείχαν βιοτεχνίες και οι κατοικίες σε αυτές ήταν προσβάσιμες μόνο από πολύ στενά δρομάκια, δαιδαλώδεις εσωτερικές αυλές και περάσματα. Οι συνθήκες υγιεινής, όπως ήταν λογικό λόγω του κακού ηλιασμού και αερισμού, ήταν πολύ άσχημες και πολλές φορές μεταδοτικές ασθένειες έβρισκαν εύφορο έδαφος στους στενούς δρόμους. Χαρακτηριστικά ο γιατρός Robert Koch γράφει για το ξέσπασμα της χολέρας στο Αμβούργο το 1892 στον τότε βασιλιά: «Υψηλότατε, ξεχνάω ότι βρίσκομαι στην Ευρώπη. Δεν έχω δει ποτέ ξανά χειρότερες συνθήκες υγιεινής σε κατοικίες, μια κόλαση μικροοργανισμών και αναπαραγωγής μικροβίων». Αυτή, όμως, δεν ήταν μοναδική η επιδημία. Η χολέρα είχε ξεσπάσει ξανά και ξανά, αν και σε μικρότερο βαθμό, το 1822, 1831, 1832, 1848, 1859, 1866 και το 1873.⁵⁹ Ήταν, λοιπόν, μια φυσική κατάληξη το γεγονός ότι μέχρι το έτος 1960 μόνο μία τέτοια συνοικία παρέμενε σε όλο το Αμβούργο, καθώς οι υπόλοιπες κατεδαφίστηκαν. Η διάσωση της μοναδικής αυτής συνοικίας οφείλεται αποκλειστικά στις προσπάθειες καλλιτεχνών και των κατοίκων της περιοχής, οι οποίοι θέλησαν να διατηρήσουν το συγκρότημα των εργατικών κατοικιών με το Fabrik χρησιμοποιώντας ποικίλα εγχειρήματα και φιλοξενώντας διάφορες συλλογικότητες.

Τα περισσότερα κτίρια του σημερινού Gängeviertel έχουν μνημειακή αξία, αλλά και ολόκληρο το συγκρότημα σαν σύνολο μαρτυρά την τεράστια ιστορία του: μπορεί κανείς να διαβάσει την οικοδομική εξέλιξη των κτιρίων της πόλης από το 17ο μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα και φαίνεται η σύνδεση ανάμεσα στο χώρο εργασίας και κατοικίας, τρόποι δόμησης οι οποίοι ήταν τυπικοί για ολόκληρο το κέντρο της πόλης μέχρι το χτίσιμο του Speicherstadt πριν από 120 χρόνια. Οι ιστορικές κατόψεις έχουν σε μεγάλο βαθμό διατηρηθεί και αποτυπώνουν τις κάποτε πολύ ετερογενείς συνθήκες στέγασης και εργασίας στο συγκεκριμένο οικοδομικό τετράγωνο, όπου άσημες εργατικές κατοικίες βρίσκονταν δίπλα σε κατοικίες της μεσαίας τάξης.

Ιστορικά ενδιαφέροντα από κτιριακής άποψης είναι τα «δύο πρόσωπα» μερικών κτιρίων, τα οποία εντυπωσιάζουν αρχιτεκτονικά, με το πόσο μοναδικά αντιλαμβάνεται κανείς μερικές προσόψεις. Για παράδειγμα στη στοά του Schier έχει ένα αντιπροσωπευτικό μπροστινό κτίριο από τη μεριά του δρόμου ενώ στο εσωτερικό της αυλής βρίσκονται μόνο απλά τούβλινα κελύφη, η «Fabrik» φέρει διακοσμητικά στοιχεία στην πρόσοψη και στην πλάγια όψη αλλά η πίσω παραμένει αυστηρή, δίχως κανένα στολίδι.

Μετά από χρόνια εγκατάλειψης και φθοράς χρειάζονται τα κτίρια τώρα επειγόντως μια προσεκτική αλλά εκτενής ανακαίνιση, και ο κύριος στόχος τους είναι η διατήρηση του ιστορικού κτιριακού αποθέματος. Για αυτό οι στέγες πρέπει να σφραγιστούν, τα σαπισμένα ξύλινα στοιχεία να αντικατασταθούν και να επιλυθούν τα προβλήματα της υγρασίας, έτσι ώστε το Gängeviertel να διαφυλαχθεί και για το μέλλον ως φορέας ιστορικής μνήμης της πόλης. Στους χώρους του πέρα από το Fabrik βρίσκεται και το Geschichtswerkstatt (ιστορικό αρχείο της περιοχής) του Neustadt.

Fabrik

Στην καρδιά του Gängeviertel βρίσκεται από το 1903 το εργοστάσιο. Κάποτε παράγονταν εδώ ζώνες και αγκράφες, σήμερα οι πρώην βιομηχανικοί χώροι του αποτελούν ιδανικό μέρος για συναυλίες, εκθέσεις, θεατρικές παραστάσεις, αναγνώσεις και πάρτι. Εξαιτίας της αδιαφορίας για οποιαδήποτε αξιοποίηση από το δήμο, δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες να εξελιχθεί ένας συλλογικός ανοιχτός χώρος στον οποίο άνθρωποι μπορούν να δουλεύουν, να δημιουργούν, να συζητάνε ή απλά να συννευρίσκονται. Οι χώροι είναι ανοιχτοί και μπορούν να φιλοξενήσουν δράσεις και από άλλες συλλογικότητες.^{60, 61}

1.6 Wilhelmsburg

Honigfabrik – Mohr & Co.

Το εργοστάσιο των Mohr & Co. ήταν μία από τις τελευταίες τόσο χαρακτηριστικές μονάδες επεξεργασίας φυτικών ελαίων στην Industriestraße 125/131 στην περιοχή του Wilhelmsburg. Το κτίριο κατασκευάστηκαν το 1906 και το 1913 σαν τυπικά εργοστασιακά κτίσματα χτισμένα με κόκκινα τούβλα, με λεβητοστάσιο και καμινάδα. Από το 1911 το εργοστάσιο ονομάζεται Spreisefett-Industrie Elbe GmbH (βιομηχανία βρώσιμων λιπών) και παράγει μαργαρίνη. Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο μεταστεγάστηκε εκεί μια εταιρία μεταποίησης και διανομής μελιού μέχρι τη δεκαετία του 70.

Από το 1976 μια πρωτοβουλία κατοίκων άρχισε να καταβάλει προσπάθειες για τη διατήρηση του παλιού εργοστασίου και τη μετατροπή σε πολιτιστικό κέντρο γειτονιάς, κάτι που επιτεύχθηκε το 1979. Από τότε γίνεται και το κέντρο ευρέως γνωστό ως «Honigfabrik» (εργοστάσιο μελιού). Εδώ επίσης έχει την έδρα του το εργαστήριο ιστορίας του Wilhelmsburg. Η γκάμα των πολιτιστικών δραστηριοτήτων είναι ευρεία: Ένα πλούσιο πρόγραμμα από εκδηλώσεις για τα παιδιά, μέχρι εκθέσεις και συναυλίες. Γαστρονομικές απολαύσεις, ανοιχτά εργαστήρια (ξύλου, μετάλλου, κηπουρικής κλπ.), ιστιοπλοΐα και η καθιέρωσή του ως σημείο συνάντησης στη γειτονιά (συνεπικουρούμενο από το πάρκο που βρίσκεται στην πίσω μεριά του κτιρίου) συμπληρώνουν το πάζλ. Ένα ιδιαίτερο κατόρθωμα είναι το εργαστήριο ιστορίας (Geschichtswerkstatt), το οποίο φροντίζει πάνω από 5000 ιστορικές φωτογραφίες από πολλά μέρη της πόλης, παλιές βιομηχανίες και από το λιμάνι, από τις οποίες πάνω από 500 είναι από το Wilhelmsburg.^{62, 63}

Πάνω: 65. Η Fabrik στη δεσπόζει στη μέση της εσωτερικής αυλής του Gängeviertel

Δεξιά: 66. Η σημερινή μορφή και επιβίωση του Honigfabrik οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις προσπάθειες των κατοίκων της περιοχής.

Αριστερή σελίδα από πάνω προς τα κάτω: 67. Οι κακές συνθήκες υγιεινής εξαιτίας της πυκνής δόμησης και της φτώχειας στα Gängeviertel ήταν πηγή πολλών επιδημιών.

68. Το παλιό σε πρώτο πλάνο και το νέο στο βάθος. Η στενότητα αναγκάζει και τους σημερινούς κατοίκους να απλώνουν τα ρούχα ανάμεσα στα κτίρια κάτι που παραπέμπει σε ένα πιο μεσογειακό ταπεραμέντο.

69. Το Juri bar του Gängeviertel, λόγω θέσης, συνεχίζει να αποτελεί χώρο συγκέντρωσης, απλά πλέον δεν αναφέρεται αποκλειστικά στους εργάτες του Gängeviertel.

70. Η συλλογικότητα του Gängeviertel με την πρόσκληση «Komm in die Gänge» (έλα στο στενό).

1.7 Eimsbüttel

Johann Wilhelm von Eicken - Factory

Στο εσωτερικό συγκροτημάτων κατοικιών στη λεωφόρο Hoheluftchaussee 95 κρύβεται ένα αξιοσημείωτο, πλούσια διακοσμημένο εργοστάσιο, το οποίο ήταν κάποτε του υπερσύγχρονο καπνεργαστάσιο της εταιρίας Von Eicken. Ιδρύθηκε το 1770 στο Mühlheim του Ρουρ και άνοιξε ένα υποκατάστημα το 1886 στο Αμβούργο. Το 1897 μεταφέρει την έδρα του στο Αμβούργο. Το 1902/03 ανεγέρθηκαν στην πίσω αυλή τα νέα κτίρια διοίκησης, ένα κτίριο κατοικιών, ένα εργοστασιακό κτίριο, ένα λεβητοστάσιο και ένας στάβλος για άλογα και άμαξες. Για τους εργάτες, τους οδηγούς, τους αχθοφόρους, τους φύλακες και τους μηχανικούς υπήρχαν διαθέσιμες κατοικίες. Το πιο χαρακτηριστικό κτίριο ήταν αυτό του εργοστασίου με τη δεξαμενή νερού/καμινάδα, την πλούσια αρχιτεκτονική διακόσμηση και ξεχωριστά σχεδιασμένα παράθυρα. Στη στενή πλευρά (αριστερά δίπλα στον πύργο) βρίσκονται οι επίσης πλούσια διακοσμημένες εγκαταστάσεις του λεβητοστασίου.

64. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ. 78

65. Ενημερωτική πινακίδα για τα βιομηχανικά κτίρια του Αμβούργου

66. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, ο.π. σελ.80-82

Το 1912 το εργοστάσιο απασχολούσε περίπου 100 εργάτες. Η παραγωγή ξεκινούσε στον τέταρτο όροφο με την ταξινόμηση των φύλλων. Στους κάτω ορόφους γινόταν η επεξεργασία, η οποία τελείωνε στο ισόγειο με τη συσκευασία των έτοιμων προϊόντων. Τη δεκαετία του 1980 πωλείται ολόκληρο το συγκρότημα και η εταιρία μετακομίζει στο Lübeck. Εκεί σήμερα η ίδια οικογένεια μετά από 7 γενιές συνεχίζει να παράγει τσιγάρα και καπνό.

Σήμερα η τοποθεσία του παλιού εργοστασίου ονομάζεται "Factory" και αποτελεί ένα κέντρο από δημιουργικές εταιρίες/γραφεία που ασχολούνται με το χώρο της διαφήμισης και του κινηματογράφου.^{64, 65}

Straße-Eisenbahn-Gesellschaft (SEG)

Οι συνολικές εγκαταστάσεις του SEG ενσαρκώνουν μια πολύ περιπετειώδη ιστορία: ήδη πριν από την κατασκευή της μονάδας παραγωγής για τραμ τη δεκαετία του 1880 στην οδό Falkenried 7 υπήρχε ένα αμαξοστάσιο για τα ιππήλατα τραμ με επιπλέον εγκαταστάσεις στάβλων για περίπου 300 άλογα. Με τον ερχομό των ηλεκτρικών τραμ τη δεκαετία του 1880 ξεκινάει και η κατασκευή ενός εργοστασίου, που ανέλαβε τη λειτουργία του τραμ το 1892, και από το 1894 παρήγαγε ηλεκτρικά τραμ και από το 1912 βαγόνια για το μετρό. Το 1914 κατάφερε να κατασκευάσει 6000 οχήματα και απασχολούσε 700 εργαζομένους. Το 1919 ανέλαβε η Hochbahn-AG το εργοστάσιο και το 1926 το ανακατασκεύασε πλήρως. Τη δεκαετία του 30 μπορούσαν να παράγονται πλέον πολλά βαγόνια. Βασική εργασία πάντως ήταν η φροντίδα και η επισκευή των αμαξοστασίων της Hamburg Hochbahn AG και η φροντίδα των στάσεων στην πόλη. Επίσης ασχολούνταν με την κατασκευή και συντήρηση ειδικών οχημάτων (όπως για αεροδρόμια και για το στρατό).

Από το 1972 επικεντρώθηκε η μονάδα στην εξέλιξη και παραγωγή αστικών και υπεραστικών λεωφορείων. Το 1997 ανακοινώθηκε η απόφαση για πώληση των εγκαταστάσεων και το 1998 μεταβιβάστηκε στις τοπικές αρχές της περιοχής του Hummelsbüttel.

Αριστερή σελίδα
από πάνω προς τα κάτω:
71. Το Factory στο Eimsbüttel με τον
εντυπωσιακό υδατόπυργο-καμινάδα
και τη μοναδική διακόσμηση

72. Μέχρι το 1898 το τραμ στο
Αμβούργο ήταν ιππήλατο.

73. Το 12όροφο κτίριο γραφείων
σήμερα

Δεξιά σελίδα
Πάνω: 74. Διακοσμητική λογική
διατήρησης των θυρών και
μέρους του φέροντος οργανισμού
στην εσωτερική αυλή πολυτελών
κατοικιών.

75. Από το πρώην Werkhalle
διατηρείται ένα μέρος της όψης και
έχει μετατραπεί πλέον σε πολυτελείς
κατοικίες.

Κάτω: 76. Το Kampnagel σήμερα

Δεξιά: 77. Τα παλιά κτίρια
εργοστασίων στο Osterbekkanal

Το 2002 αποφασίστηκε ένα νέο αναπτυξιακό σχέδιο της περιοχής, το οποίο πλέον θα επέτρεπε και χρήσεις κατοικίας. Αυτή ήταν η αρχή της ανάπλασης του Falkenried με τη δημιουργία ενός κέντρου στο οποίο αναμιγνύονται εμπορικές χρήσεις, χρήσεις γραφείων/υπηρεσιών και κατοικία.

Το αποτύπωμα των πρώην συνεργείων μπορεί να αναγνωστεί ακόμα στα σημερινά συγκροτήματα κατοικιών της οδού Straßenbahnstieg. Μέρη του παλιού μεταλλικού φέροντος οργανισμού της αίθουσας του συνεργείου και ιδιαίτερα οι παλιές ψηλές πόρτες καταγράφονται σαν αρχιτεκτονικά αποσπάσματα (που μαρτυρούν την ιστορία του μέρους) στα νέα κτίρια. Παράλληλα έχουν διατηρηθεί και κάποια μέρη της παλιάς σιδηροδρομικής γραμμής που διέσχιζε το συγκρότημα. Από τα παλιά κτίρια έχει διατηρηθεί μόνο το πρώην κτίριο διοίκησης – αν και σήμερα έχει μετατραπεί σε υπερπολυτελείς κατοικίες. Στέκεται διακοσμητικά ανάμεσα στα νέα κτίρια καταστημάτων και γραφείων, τα οποία μέσω γκρι τόνων ή απαλών χωμάτων δημιουργούν μια διαφορετική εικόνα σε σχέση με τα κόκκινα τούβλα του παλιού. Το ψηλότερο κτίσμα είναι ένας 12όροφος πύργος ο οποίος δεν συνάδει τόσο με τον αρχιτεκτονικό χαρακτήρα της περιοχής.

Ο χώρος του παλιού εργοστασίου αποτελεί σήμερα ένα σημαντικό κέντρο στην περιοχή του Eimsbüttel τόσο για τις επιχειρήσεις όσο και ως κέντρο κατοικίας με παιδιά να παίζουν στους υπαίθριους χώρους στο εσωτερικό του συγκροτήματος.⁶⁶

1.8 Hamburg-Nord

Nagel και Kaemp (Kampnagel)

Η εταιρία Nagel & Kaemp ιδρύεται το 1865 ως γραφείο πολιτικών μηχανικών και ανοικοδομεί το 1874/75 ένα εργοστάσιο στο Osterbekkanal (Jarrestrasse 2/26). Εκείνο αναπτύχθηκε γρήγορα φτάνοντας από 6 κτίρια σε 23 το έτος 1900. Στη συνέχεια ο αριθμός τους μειώνεται στα 14 – μετά από μια συγκέντρωση της παραγωγής- αλλά η αδόμητη επιφάνεια αυξάνεται σημαντικά. Οι μεγάλες αίθουσες σχεδιάζονται διαφορετικά και τα κτίρια αποθηκών και διοίκησης στρέφονται στο δρόμο.

Το εργοστάσιο παρήγαγε αρχικά μηχανές αποφλοιώσης ρυζιού αλλά μετέφερε στη συνέχεια την κύρια ασχολία της στην παραγωγή (ηλεκτρικών) γερανών σε συνεργασία με την εταιρία Siemens & Halske. Πιθανότατα ο πρώτος γερανός λιμανιού να κατασκευάστηκε εκεί. Η Nagel & Kaempf έγινε παγκόσμια γνωστή για τους γερανούς της για πλοία και αποβάθρες. Υπάρχουν μέχρι και σήμερα γερανοί της σε πολλά λιμάνια.

Το 1897 η εταιρία απασχολούσε 200 εργαζομένους ενώ το 1914 αυξάνονται σε 500. Το όνομά της αλλάζει σε «Kampnagel AG, πρώην Nagel & Kaempf» το 1934. Το 1968 αναλαμβάνει την Kampnagel η Deman AG και εντάσσεται μαζί της στη Mannesmann AG. Από εδώ και στο εξής παράγει περονοφόρα ανυψωτικά μηχανήματα.

Από τη δεκαετία του 1960, όταν φτάνει η Kampnagel στο ναδίρ της, μειώνεται η ζήτηση των γερανών ανέλκυσης γενικών αγαθών. Το 1981 τελικά η εταιρεία κλείνει. Την ίδια, όμως, χρονιά ανοίγει με την ίδια επωνυμία στον ίδιο χώρο ένα θέατρο και πολιτιστικός χώρος ο οποίος είναι το ίδιο γνωστός με την τότε βιομηχανία.⁶⁷

New-York-Hamburger Gummi-Waaren Compagnie AG⁶⁸

Ο ιδρυτής της New-York-Hamburger Gummi-Waaren Compagnie AG, Conrad Poppenhusen, ήταν συνιδρυτής της πρώτης βιομηχανίας σκληρού λάστιχου στον κόσμο στη Νέα Υόρκη. Ο συνέταιρός του H.W. Maurien ήταν αντίστοιχα ο ιδρυτής της πρώτης αντίστοιχης βιομηχανίας της Ευρώπης στο Harburg. Η κοινή τους προσπάθεια έμελλε να έχει μεγάλη επιτυχία.

Η εταιρία ήταν πολύ επιτυχημένη μέχρι τη δεκαετία του 1930 έχοντας ήδη αγοράσει από το 1929 την ανταγωνιστική της, Gummi-Kamm AG στο Harburg. Το 1943 το εργοστάσιο στο Barmbek καταστράφηκε ολοσχερώς κατά τη διάρκεια των βομβαρδισμών της επιχείρησης «Gomorra», σε τέτοιο βαθμό ώστε να μην μπορεί να ξαναχτιστεί τίποτα. Η συνολική έκταση αγοράστηκε το 1959 από την πόλη του Αμβούργου και η επιχείρηση έδωσε τη θέση της στη θυγατρική της, την τότε ονομαζόμενη Gummi-Kamm AG, και συνέχισε την παραγωγή με το όνομα NYH μέχρι το 2009, όταν μεταφέρθηκε στο Lünenburg.

Δεξιά σελίδα

από πάνω προς τα κάτω:

78. Το Kampnagel σήμερα αποτελεί χώρο πολιτισμό με τις δραστηριότητές του να έχουν στραφεί σε διαφορετική κατεύθυνση.

79. Μετροπόντικας έξω από το Museum der Arbeit.

80. Νέες προσθήκες στο παλιό κτίριο όπου φιλοξενείται το Museum der Arbeit στο Barmbek.

Αριστερή σελίδα:

81. Ατμομηχανή δίπλα στις γραμμές του μετρό στο Barmbek στη διαδρομή προς το μουσείο της εργασίας.

67. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ. 83

68. εργοστάσιο ελαστικών Αμβούργο-Νέα Υόρκη

69. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ.84-86

70. <http://www.museum-der-arbeit.de>

Πίσω από το παλιό εργοστάσιο βρισκόταν η εσωτερική αυλή και στα δεξιά τα χυτήρια αλουμινίου, τα όποια και τα δύο είχαν δημιουργηθεί τη δεκαετία του 1880 και τα οποία δέχτηκαν επεκτάσεις. Τυπική ήταν η υψικάμινος στο δεξί άκρο της εγκατάστασης. Από αυτό το μεγάλο συγκρότημα από τούβλο δυστυχώς δε σώζονται παρά ελάχιστα τμήματα: το σημερινό «χυτήριο» και το λεβητοστάσιο φιλοξενούν το μουσείο της εργασίας ως εργοστασιακά κτίρια.

Το συγκρότημα στη δεξιά πλευρά με την υψικάμινο ονομαζόταν μικρό εργοστάσιο (Kleine Fabrik) και περιλάμβανε μικρές αίθουσες. Δυστυχώς σήμερα δεν απομένει τίποτε από αυτό. Ανάμεσα στο μικρό και το μεγάλο εργοστάσιο βρίσκεται πιεσμένο ένα επίμηκες πολυώροφο κτίριο του οποίου η πρόσοψη είναι στραμμένη στη Maurienstrasse. Είναι χτισμένο με τούβλα πάνω σε έναν εσωτερικό σκελετό και παραμένει ανέπαφο στο μεγαλύτερο μέρος του, πλην του τελευταίου ορόφου, ο οποίος χρειάστηκε να αποκατασταθεί.

Στα ερείπια του εργοστασίου στο Barmbek υπήρχαν μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο μικρά εργαστήρια και εμπορικοί πάγκοι. Τη δεκαετία του 1980 ανακαινίζονται μερικά κτίσματα, για να δημιουργηθεί ένα κατάστημα για τη γειτονιά, τα «χυτήρια αλουμινίου» και το μουσείο της εργασίας. Τα κτίρια τους ανακαινίστηκαν με πολλά έξοδα στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Στον παλιό χώρο της βιομηχανίας βρίσκονται πλέον νέα αστικά κτίρια. Κατά μήκος της οδού Poppenhusen είναι κτισμένο το κτίριο διοίκησης του Barmbek και στο κανάλι ένα επίμηκες κτίριο για τα τοπικά γραφεία (σήμερα κεντρική διοίκηση της SAGA/GWG)

Σχετικά με την παραγωγή της New-York-Hamburger Gummi-Waaren Compagnie: Παρήγαγε στην ουσία τα ελαστικά που προορίζονταν για οπλισμό, κοντέινερ, σωληνώσεις και μονώσεις βιομηχανιών ηλεκτρισμού, καθώς και πολλές άλλες δραστηριότητες. Η βάση για όλα τα προϊόντα είναι το καουτσούκ και για αυτό ακριβώς το λόγο άνηκε η βιομηχανία στη διαδικασία μεταποίησης ενός προϊόντος από τις τροπικές χώρες. Στο χώρο του Αμβούργου η σημαντικότητά της ήταν και παραμένει μεγάλη. Στο μουσείο της εργασίας σήμερα βρίσκονται εκθέματα σχετικά με τη βιομηχανική εποχή στο Αμβούργο, τα όποια σε συνδυασμό με τα διάφορα εργαστήρια που οργανώνονται δίνουν στους κατοίκους την ευκαιρία να έρθουν σε επαφή με το βιομηχανικό παρελθόν της πόλης. Τέτοιου είδους προγράμματα απευθύνονται σε άτομα κάθε ηλικίας και το προαύλιο είναι έτσι διαμορφωμένο, ώστε να έχει άμεση σχέση με το κανάλι, κάτι το οποίο εκμεταλλεύονται και οι κάτοικοι του Αμβούργου, όταν το επιτρέπει ο καιρός διατηρώντας το χώρο ζωντανό μέσα στην πόλη.^{69, 70}

1.9 Hammerbrook

Reese & Wichmann

Το 1908 ανεγέρθη το νέο κτίριο του εργοστασίου Reese & Wichmann στην οδό Wendenstraße 130 στην περιοχή του Hammerbrook με τις κάποτε μοντέρνες εγκαταστάσεις. Εξωτερικά διατηρεί τα χαρακτηριστικά στοιχεία της βιομηχανικής αρχιτεκτονικής της εποχής, και αποτέλεσε την παλαιότερη σοκολατο-βιομηχανία του Αμβούργου. Ιδρύθηκε το 1831 στο Spreersort στην παλιά πόλη.

Τα κτίρια ομαδοποιούνται σε μια εσωτερική αυλή, που κλείνει δυτικά εξωτερικά από το λεβητοστάσιο με την ψηλή, περίτεχνα σχεδιασμένη καμινάδα. Στην αυλή μπροστά από το εργοστάσιο διατηρείται μέχρι σήμερα η παλιά πλακόστρωση. Το συγκρότημα έχει άμεση πρόσβαση στο νότιο κανάλι. Το 1914 απασχολούσε γύρω στους 300 εργαζομένους.

Μέχρι σήμερα θεωρείται το εργοστάσιο λαμπρό παράδειγμα της βιομηχανικής αρχιτεκτονικής του Αμβούργου. Λειτουργούσε μέχρι το 1996 ως σοκολατο-βιομηχανία και σήμερα έχει αποκατασταθεί άρτια παραλαμβάνοντας επίσης νέες προσθήκες. Έχει μετατραπεί σε κτίριο επιχειρήσεων με πολυάριθμες μικρές εταιρίες να στεγάζονται εκεί.⁷¹

82. Σήμερα το εργοστάσιο σοκολάτας Reese & Wichmann φιλοξενεί διαφορετικές, μικρότερες επιχειρήσεις.

83. Το αίθριο και οι όψεις του Reese & Wichmann είναι χαρακτηριστικές της αρχιτεκτονικής εργοστασίων του Αμβούργου.

84. Όψη του εργοστασίου σοκολάτας Reese & Wichmann 1914

1.10 Bergedorf

Η βιομηχανοποίηση στο Bergedorf ξεκίνησε πριν από το Αμβούργο, αφού ήδη από το 1868 ανήκε στο Zollverein. Επιπλέον είχε από πολύ νωρίς σύνδεση μέσω του σιδηροδρόμου με το Αμβούργο, ο οποίος κατευθυνόταν προς το Βερολίνο. Παρ' όλα αυτά υπήρχε ακόμα μία δίοδος προς τον Έλβα και το λιμάνι διάμεσο του ιστορικού σημαντικού καναλιού του Schleusengraben, που ήδη από το 1443 είχε δημιουργηθεί σαν ένας από του παλιότερους υδάτινους γερμανικούς δρόμους και στις όχθες του είχαν τώρα εγκατασταθεί οι περισσότερες βιομηχανίες. Το πρώτο μεγάλο εργοστάσιο που δημιουργήθηκε ήταν η βιομηχανία γυαλιού (1877) και το 1882 η βιομηχανία καρεκλών που το 1914 έφτασε να απασχολεί περίπου 700 εργαζομένους.⁷²

Η περιοχή του Ruhr (ή Ruhrgebiet όπως την αποκαλούν οι Γερμανοί) βρίσκεται ανάμεσα στα ποτάμια Rhine, Ruhr, Emscher και Lippe. Είναι η μεγαλύτερη βιομηχανική περιοχή της Ευρώπης και είναι ο χώρος, όπου συναντιούνται διαφορετικές κουλτούρες και πολιτισμοί εδώ και πολλές γενιές. Αποτέλεσε για πολλά χρόνια το κέντρο της γερμανικής παραγωγής. Παλιότερα ο χαρακτήρας της περιοχής οριζόταν από το κάρβουνο, το ασάλι και τη μύρα που παράγονταν εκεί. Τώρα το μέλλον της χαράσσεται μέσα από την έρευνα, την τεχνολογία και τον τομέα των υπηρεσιών. Θέατρα, μουσεία και μουσική ανήκουν επίσης εδώ.

Εν ολίγοις, η περιοχή προσφέρει κάτι ξεχωριστό για όλους. Πάνω από όλα, όμως, διακρίνονται οι μεγαλύτεροι «μάρτυρες» της βιομηχανικής κληρονομιάς – οι «Καθεδρικοί της εργασίας». Πλέον έχουν μετατραπεί σε τόπους μνήμης, ανακάλυψης και περιπέτειας για τους επισκέπτες. Το άλλοτε μολυσμένο τοπίο έχει αρχίσει να μεταβάλλεται. Η φύση οργιάζει ξανά και νέα είδη πλάι σε παραδοσιακά φυτά δημιουργούν ένα μοναδικό συνονθύλευμα. Τα βιομηχανικά μνημεία και το φυσικό περιβάλλον δημιουργούν ένα συναρπαστικό συνδυασμό για εξερεύνηση.⁷³ Η μοναδική χλωρίδα και πανίδα στα εγκαταλειμμένα ορυχεία και βιομηχανικές ζώνες αποτελούν ένα μοναδικό θέλγητρο από μόνες τους. Ένα πεδίο βιομηχανικής κληρονομιάς καλεί τους επισκέπτες σε ένα ταξίδι σε μια άγνωστη για αυτούς περιοχή.

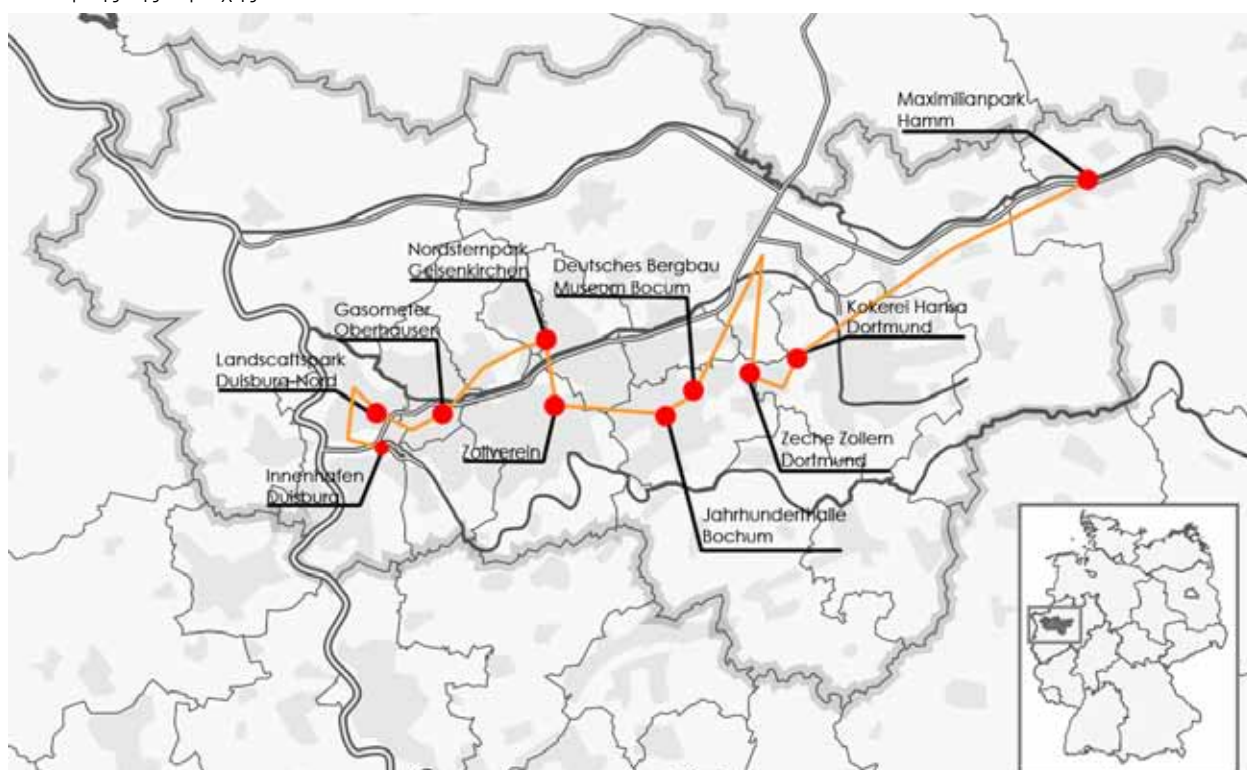
Το μονοπάτι της βιομηχανικής κληρονομιάς οδηγεί τον επισκέπτη στα κύρια σημεία της περιοχής σε μια διαδρομή πάνω από 400 χιλιόμετρα με τα απαραίτητα σήματα πληροφόρησης. Πέρα από τα κτίρια κατά μήκος της διαδρομής βρίσκονται και άλλα στοιχεία της βιομηχανικής εποχής όπως τα τεχνικά μνημεία τα οποία έχουν μετατραπεί σε τοπόσημα της περιοχής με μοναδική παγκόσμια σημασία. Κύριο στοιχείο αυτής της διαδρομής πέρα από την εξερεύνηση είναι η μνήμη με την οποία είναι επιφορτισμένη η περιοχή του Ρουρ.

71. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und jetzt, εκδόσεις Sutton, Erfurt 2013, σελ.123

72. Freiwald Eckhardt, Freiwald-Korth Gabriele, ο.π., σελ.27

73. Lemmer Ruth, Föhl Axel, Verschwunden, Vergessen, Gewähr?, Industriedenkmale in Deutschland, εκδόσεις Redieck und Schade, Rostock 1999, σελ. 69-72

85. Χάρτης της περιοχής του Ruhr.

2.1 Η ποδηλατική διαδρομή του Emscher Park

Η ποδηλατική διαδρομή του Emscher Park οδηγεί μέσα από μια περιφερειακή (προαστιακή) ζώνη πρασίνου και σημειακές ανθρώπινες παρεμβάσεις-έργα, από το Duisburg μέχρι το Hamm. Πολλά χιλιόμετρα της διαδρομής του Emscher Park ακολουθούν τις χαράξεις των παλιών, αχρησιμοποίητων πλέον, βιομηχανικών σιδηροδρομικών γραμμών που τέμνουν το τοπίο. Ένα καλό παράδειγμα είναι η “Ore Line”, μια ποδηλατική διαδρομή που ξεκινάει από το Jahrhunderthalle του Bochum και φτάνει στο Rhein-herne Kanal. Οι εντυπωσιακές νέες γέφυρες αποτελούν επιβλητικά στοιχεία κατά μήκος των διαδρομών του πάρκου και συμβάλλουν στη δημιουργία μιας μεγαλειώδους εικόνας και εμπειρίας.

Η ποδηλατική διαδρομή του Emscher Park είναι μια από τις δύο βασικές διαδρομές της “Industrial Heritage Cycle Trail”. Μαζί με την “Ruhrgebiet circuit”, διατρέχει μια από τις πιο συναρπαστικές και πολυσχιδής τουριστικές περιοχές για ποδηλάτες στην Ευρώπη. Τα κόκκινα και άσπρα σημάδια σε όλο το ποδηλατικό δίκτυο του NRW είναι σηματοδεδειμένα με σχετικές πληροφορίες της διαδρομής. Και από τις δύο μεριές των μονοπατιών οι δίκυκλιστές μπορούν να έρθουν σε επαφή και να ανακαλύψουν μια ασύγκριτη βιομηχανική τοπιογραφία.⁷⁴

86. Η ποδηλατική διαδρομή στην κοιλάδα του Ruhr περνάει μέσα από τελείως διαφορετικά τοπία και ακολουθεί τις παλιές βιομηχανικές σιδηροδρομικές ράγες.

Δεξιά σελίδα από πάνω προς τα κάτω: 87. Τα ρούχα των εργατών είναι ακόμα κρεμασμένα στο Kokerei Hansa.

88. Η πινακίδα στα ελληνικά προϊδεάζει για την καταγωγή των εργατών, καθώς και για τις συνθήκες εργασίας στο Kokerei Hansa.

89. Η φύση και η σκουριά κατακτούν σιγά σιγά τις εγκαταστάσεις του Kokerei Hansa.

90. Τα μηχανήματα παραμένουν στις αρχικές τους θέσεις διατηρώντας ακέραια την εικόνα του χώρου.

74. Ενημερωτική πινακίδα στο Emscher Park

Kokerei Hansa

Στο Kokerei Hansa στην περιοχή Huckarde του Ντόρτμουντ δημιουργήθηκε ένα μνημείο πολιτιστικής και τεχνικής κληρονομιάς στην εργασία. Με το ξεκίνημα της διαδρομής της βιομηχανικής κληρονομιάς (Route der Industriekultur) μπορούσαν οι επισκέπτες στην περιοχή να έρθουν σε επαφή με τους σταθμούς της παραγωγής κοκ. Το Hansa Kokerei του Ντόρτμουντ ήταν το τελευταίο από τα 17 εργοστάσια οππάνθρακα που χτίστηκαν στην περιοχή του Ρουρ τη δεκαετία του 1920 με την έκρηξη του ρασιοναλισμού.³⁶ Μετά τον παροπλισμό της εταιρίας το 1992, όταν στράφηκε προς τα εκεί το ενδιαφέρον των υπερμάχων της διατήρησης, θέλησαν να μετατρέψουν το Kokerei σε μουσείο. Η απάντηση της γειτονιάς ήταν ξεκάθαρη «αρκετά με τη βρωμιά». Η επιθυμία για διατήρηση και φροντίδα συνάντησε σθεναρή αντίσταση.

Για αρκετό καιρό το Kokerei είχε προσφέρει από τη μία θέσεις εργασίας αλλά από την άλλη και σκουριά και βρωμιά στη γειτονιά. Τώρα οι ντόπιοι επιθυμούσαν μόνο την κατεδάφισή του και το σβήσιμο της όποιας οπτικής ενθύμησης της πτώσης της βιομηχανίας άνθρακα και κοκ, καθώς η τελευταία οδήγησε πάνω από 5000 εργαζομένους σε πρόωρη σύνταξη ή σε μεταφορά τους σε άλλες εργοστασιακές μονάδες στην περιοχή του Ρουρ.

Από τη στιγμή που έκλεισε το εργοστάσιο ήταν αναγκαίο να εποικήσει γρήγορα μια νέα, μοντέρνα, σύγχρονα προσανατολισμένη εκμετάλλευση (νέα χρήση), έτσι ώστε οι δημοτικές αρχές να κάμψουν την αδιάλλακτη στάση των πολιτών. Σε μία οργάνωση (επιτροπή) με το όνομα «ο δρόμος μας προς το μέλλον/ Huckarde 2000 plus» ελάχιστοι από τους 170 παρόντες ψήφισαν υπέρ της διατήρησης του Kokerei και μετατροπής του σε μνημείο.

Παρ' όλα αυτά το κρατίδιο της βόρειας Ρηνανίας-Βεσφαλίας και η ιδιοκτήτρια εταιρία δεν υπέκυψαν στις πιέσεις των πολιτών και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Παρέδωσαν το Kokerei στην προστασία του ιδρύματος προστασίας βιομηχανικής κληρονομιάς και πολιτιστικής ιστορίας το οποίο ιδρύθηκε το 1995 και εγκατέστησε την έδρα του στους χώρους γραφείων του Kokerei.

Όταν πια τα σχέδια για κατεδάφιση είχαν εξανημιστεί, ιδρύουν το 1996, αυτοί που ήταν ενάντιοι, έναν κύκλο υποστήριξης του εγχειρήματος. Υποστήριξαν την έκδοση πληροφοριακών εντύπων, τις δραστηριότητες την ημέρα προστασίας βιομηχανικών μνημείων το 1996 και 1997 και δουλεύοντας σε συνεργασία με το ίδρυμα μετατράπηκαν από οργισμένοι πολέμιοι σε πραγματικούς υποστηρικτές της προστασίας βιομηχανικών μνημείων.

Η φάση της αντίστασης είχε καμφθεί και το Kokerei μπορούσε τελικά να ξεπεράσει την εποχή του κάρβουνου και να παραδοθεί ολοκληρωτικά στις υπηρεσίες του ιδρύματος. Μέχρι πρότινος ανήκαν σε αυτήν συγκεκριμένα μόνο ένα κτίριο γραφείων, το θυρωρείο (είσοδος) και τα λουτρά. Το υπόλοιπο συγκρότημα ήταν ακόμα απαγορευμένη περιοχή (brown-field) καθώς υπόκειντο σε περιβαλλοντικές διατάξεις οι οποίες απαγόρευαν τη χρήση του μέχρι τον καθαρισμό της μολυσμένης

περιοχής η οποία βρισκόταν σε εξέλιξη. Ακόμα και σήμερα δεν είναι προσβάσιμη στο κοινό ολόκληρη η τοποθεσία. Το υπόλοιπο, ωστόσο, συγκρότημα αποτελεί πλέον ένα ανοιχτό κτίριο μνημείο, το οποίο μπορεί να φιλοξενεί εκθέσεις κατά καιρούς, αν και το πραγματικό έκθεμα είναι τα μηχανήματα και τα ρούχα των εργατών τα οποία βρίσκονται μέχρι και σήμερα στις αρχικές τους θέσεις δίνοντας την εντύπωση ότι η εργασία στο Kokerei δε σταμάτησε παρά μια μέρα πριν.^{75, 76}

Από πάνω προς τα κάτω:
91. Η επιβλητική art nouveau αισθητική του Zeche Zollern δεν παραπέμπει σε εργοστάσιο.

92. Ο ανελκυστικός μηχανισμός του Zeche Zollern σήμερα εκτός λειτουργίας δεσπόζει πάνω από το χώρο του παλιού εργοστασίου.

Δεξιά: 93. Η αίθουσα μηχανών του Zeche Zollern το 1920

Δεξιά σελίδα:
94. Ο γυάλινος «ελέφαντας» του Maximilian Park στο Hamm αποτελεί χαρακτηριστικό τοπόσημο, οι απόψεις για την αισθητική του διίστανται

95. Το Bergbau Museum στο Bochum ξεχωρίζει με τον ανυψωτικό σκελετό από πάνω του, ο οποίος μεταφέρθηκε εκεί το 1973

Zeche Zollern

Πρόκειται σίγουρα για το πιο όμορφο ανθρακωρυχείο της κοιλάδας του Ρουρ. Το 1898 η εταιρεία εξόρυξης του Gelsenkirchen χτίζει ένα «πρότυπο» ανθρακωρυχείο δίπλα στο χωριουδάκι του Bövinghausen. Ο συνδυασμός υψηλού επιπέδου αρχιτεκτονικής και των τελευταίων τεχνολογιών συμβολίζει την αυτονόητη εξουσία της πιο σημαντικής επιχείρησης εξόρυξης της εποχής. Η τοποθεσία κοσμήθηκε με υπερβολικά ακριβή αρχιτεκτονική. Τα κτίρια συνθέτουν ένα ολοκληρωμένο έργο τέχνης και αποτυπώνουν τη μετάβαση από τον ιστορικισμό, που είναι το κυρίαρχο στυλ στο μπροστά μέρος του συγκροτήματος, στο πρώιμο μοντέρνο στυλ. Το Zeche Zollern καθιερώνει και νέες τεχνολογικές εξελίξεις με τη χρήση νέων μηχανημάτων στην ανατολική πτέρυγα του μηχανουργείου, που εγκαταστάθηκαν το 1903 και ήταν από τις πρώτες στον κόσμο. Όμως, ο άνθρακας σταμάτησε να ανεβαίνει στην επιφάνεια το 1955, και το 1966 έκλεισε το εργοστάσιο. Το 1969 κρίθηκε το μηχανουργείο διατηρητέο, και σώθηκε έτσι από τα σχέδια κατεδάφισης που συζητιόντουσαν. Το 1981 το συγκρότημα πέρασε στην ιδιοκτησία του δημοσίου και από το 1986 μεταφέρθηκε εκεί η διεύθυνση του βιομηχανικού μουσείου της Βεσφαλίας.

Οι σύγχρονοί του το αποκαλούσαν το «αρχοντικό της εργασίας», και οι εξαισίες όψεις του από κόκκινα τούβλα και τα πλούσια διακοσμημένα βαθμιδωτά αετώματα θυμίζουν πιο πολύ ένα αριστοκρατικό μέγαρο παρά ένα εργοστάσιο. Σήμερα είναι πολύ δύσκολο για κάποιον να συλλάβει το γεγονός ότι με το κλείσιμο του τη δεκαετία του 1960 απειλήθηκε με κατεδάφιση. Το πιο σημαντικό αντικείμενο στον αγώνα για τη διατήρησή του συγκροτήματος ήταν το μηχανουργείο με την εντυπωσιακή είσοδο σε στυλ Art Nouveau – σήμερα σήμα κατατεθέν της Industriekultur (βιομηχανικής κουλτούρας) στο χώρο του Ρουρ. Έπειτα από αρκετά χρόνια αποκαταστάσεων άνοιξε και πάλι τις πόρτες του στο κοινό το 2013 αυτή τη φορά ως μουσείο. Η μόνιμη έκθεση αποτυπώνει παραστατικά τις συνθήκες ζωής και εργασίες των ανθρακωρύχων τόσο στα ορυχεία όσο και στα σπιτία τους.

Μέσα από τις αφηγήσεις πρώην εργατών μπορεί κανείς να πάρει μια ιδέα για το πόσο δύσκολες και ανθυγιεινές ήταν οι συνθήκες εργασίες εκείνη την εποχή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο διαδραστικός χαρακτήρας της περιήγησης στο μουσείο, όπου για παράδειγμα για να μπορέσει κανείς να δει ένα βίντεο με εργάτες που δούλευαν στο ορυχείο στις αρχές του αιώνα χρειάζεται να σηκώσει ένα αληθινό κομπρεσέρ της εποχής. Αν ο επισκέπτης αναγκαζόταν να το αφήσει εξαιτίας του βάρους του, το βίντεο έκλεινε και σε επόμενη προσπάθεια ξεκινούσε από την αρχή. Παρά τη διαδραστικότητα, όμως, είναι πολύ δύσκολο να αντιληφθεί κανείς τις πραγματικές συνθήκες εργασίας μέσα στα ορυχεία, κάτι που γίνεται ίσως μοναδικά απτό, όταν ο επισκέπτης συναντά τη λίστα των νεκρών από ατυχήματα στα ορυχεία. Ωστόσο, ακόμα και έτσι το σκοτάδι, ο κλειστός χώρος και η σκόνη που μπορούσε να προκαλέσει αναπνευστικά προβλήματα είναι κάτι που λίγοι μπορούν να αντιληφθούν. Εκτός του κανονικού μουσείου υπάρχει και χώρος ειδικά διαμορφωμένος για παιδιά.^{77, 78, 79}

75. Lemmer Ruth, Föhl Axel, *Verschwinden, Vergessen, Gewahrt?*, Industriedenkmale in Deutschland, εκδόσεις Redieck und Schade, Rostock 1999, σελ. 113-115

76. http://www.industriedenkmalsstiftung.de/docs/472991885334_de.php

77. <http://www.lwl.org/LWL/Kultur/wim/portal/S/zollern/ort/geschichte/>

78. Route Industriekultur – Industrial Heritage Trail, ενημερωτικό έντυπο του E.R.I.H. για την περιοχή του Ρουρ, 2013, σελ. 26-27

79. Ενημερωτική πινακίδα για το Zeche Zollern

80. Route Industriekultur – Industrial Heritage Trail, ο.π., σελ. 32

2.3 Hamm

Maximilian Park

Το πολύ διάσημο πάρκο αναψυχής δημιουργήθηκε το 1984 για την εθνική έκθεση κηποτεχνίας στο εγκαταλελειμμένο ορυχείο του Maximilian και ακόμα και σήμερα αποτελεί προσφιλή προορισμό. Σήμα κατατεθέν του αποτελεί ο γυάλινος ελέφαντας, ο οποίος κατασκευάστηκε πάνω στο πρώην κτίριο καθαρισμού κάρβουνου και του οποίου το κεφάλι είναι προσβάσιμο με ανελκυστήρα. Αν και είναι μια αισθητικά αμφίβολη επιλογή χαρακτηρίζεται από πρωτοτυπία και αποτελεί τοπόσημο του πάρκου. Ο ελέφαντας «επιβλέπει» μια μεγάλη περιοχή γεμάτη με λουλούδια, σκιερά δάση και συναρπαστικούς χώρους για παιχνίδι. Ένα ιδιαίτερο σημείο ενδιαφέροντος αποτελεί και το σπίτι των πεταλούδων όπου ο επισκέπτης μπορεί να περιπλανηθεί ανάμεσα σε ελεύθερες τροπικές πεταλούδες. Μια μεγάλη ποικιλία πολιτιστικών εκδηλώσεων λαμβάνουν χώρα στα πρώην κτίρια του εργοστασίου.⁸⁰

2.4 Bochum

Bergbaumuseum – Μουσείο ορυχείων

Πρόκειται για το μεγαλύτερο μουσείο σχετικά με τις εξορύξεις στον κόσμο. Σχέδια για τη δημιουργία του μουσείου υπήρχαν από το 1868 αλλά δεν εφαρμόστηκαν μέχρι το 1927 λόγω οικονομικών δυσχερειών. Τελικά ο Heinrich Winkelmann, μηχανικός ορυχείων και αργότερα πρώτος διευθυντής του μουσείου, συνέλαβε το σχέδιο για τη μετατροπή του παλιού σφαγείου σε μουσείο. Ο μεταλλικός ανυψωτικός σκελετός (του πρώην εργοστασίου Dortmund Zeche Germania) ο οποίος ορθώνεται πάνω από το γερμανικό μουσείο εξόρυξης του Bochum από το 1973 αποτελεί τοπόσημο της περιοχής και είναι ορατός από πολύ μακριά. Οι επισκέπτες μπορούν να ανέβουν στην κορυφή με τον παλιό ανελκυστήρα που ανέβαιναν και οι εργάτες και να απολαύσουν μια πανοραμική άποψη της κοιλάδας του Ρουρ. Η σημερινή μορφή του μουσείου οφείλεται κυρίως στο διάσημο αρχιτέκτονα βιομηχανικών κτιρίων Fritz Schupp τη δεκαετία του 1930. Κατά το

81. <http://www.archdaily.com/148520/deutsches-bergbaumuseum-benthem-crouwel-architekten/>

82. <http://www.bergbaumuseum.de/index.php/en/about-us/history>

83. Route Industriekultur – Industrial Heritage Trail, ενημερωτικό έντυπο του E.R.I.H. για την περιοχή του Ρουρ, 2013, σελ. 16 84. <http://www.jahrhunderthalle-bochum.de/en/besucher/historie/jahrhunderthalle-bochum>

85. Route Industriekultur – Industrial Heritage Trail, ο.π. σελ. 14

86. Ενημερωτική πινακίδα για τη Jahrhunderthalle

δεύτερο παγκόσμιο μετατράπηκε σε καταφύγιο. Σήμερα περιέχει μία περιεκτική ιστορική συλλογή από αντικείμενα εξόρυξης τα οποία κατανεμημένα σε διάφορα τμήματα και μαζί με ειδικές εκθέσεις αφηγούνται την παγκόσμια ιστορία της εξόρυξης. Το ανοιχτό προς το κοινό υπόγειο δίκτυο τούνελ των ορυχείων (γύρω στα 2,5 χιλιόμετρα) αποτελεί μια ιδιαίτερη ατραξιόν και δίνει τη δυνατότητα στους επισκέπτες να δουν από κοντά τις μεγάλες εξελίξεις που συνέβησαν στις εξορύξεις. Το ορυχείο είχε κατασκευαστεί πολύ νωρίτερα με σκοπό να είναι ανοιχτό στους επισκέπτες και δεν είχε υπάρξει ποτέ ως πραγματικός χώρος εξόρυξης.

Από το 2009 χτίστηκε το «Μαύρο Διαμάντι» ένα σύγχρονο κτίριο που αποτελεί επέκταση του μουσείου και φιλοξενεί περιοδικές εκθέσεις. Αρχιτέκτονες του έργου ήταν οι Bentheim Crouwel Architekten. Το καινούριο κτίριο συνδέεται με το παλιό με δύο κλειστές γέφυρες. Η μορφή του αναφέρεται σε μια κάθετη τομή ενός ορυχείου. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα μαύρο κύβο με φωτισμένους διαδρόμους στην όψη και φρεάτια. Η μαύρη, τραχιά υφή του είναι εμπνευσμένη από το κάρβουνο ενώ το φως των διαδρόμων κυμαίνεται από λευκό, σε ελαφρύ πορτοκαλί μέχρι βαθύ κόκκινο. Ολόκληρο το κτίριο μοιάζει σαν πράγματι να εξορύχτηκε από ένα ορυχείο.^{81, 82, 83}

Jahrhunderthalle

Με τα μεγάλα ανοίγματα και την ανάλαφρη κατασκευή από ασάλι αποτέλεσε ένα από τα πρώτα παραδείγματα κτιρίων που είχαν σχεδιαστεί για να εξυπηρετήσουν βιομηχανικές χρήσεις. Αλλά αυτό δεν ήταν από την αρχή φανερό. Στην έκθεση του Düsseldorf παρουσιάστηκε επενδυμένο με σοβά και γύψο, καθώς και με ένα πύργο με ρολόι, κάτι που θύμιζε περισσότερο στη μορφή και διακόσμηση εκκλησία. Η αποστολή του αρχιτέκτονα Heinrich Schumacher ήταν να σχεδιάσει ένα περίπτερο για την έκθεση το οποίο μεταγενέστερα θα μπορούσε να ενωθεί με το υπόλοιπο εργοστάσιο. Το 1903 θα συναρμολογηθεί ξανά στο Μπόχουμ αλλά αυτή τη φορά δίχως τις διακοσμήσεις και τα εξωτερικά περιβλήματα.

Η αίθουσα επεκτάθηκε σε διάφορες φάσεις ανάλογα με τις ανάγκες μέχρι να φτάσει τη σημερινή της επιφάνεια των 8900 τμ. Όταν η εταιρεία Krupp αγόρασε το συγκρότημα το 1968, οι υψικάμνοι σταμάτησαν και η Jahrhunderthalle έχασε τη λειτουργία της. Μέχρι το 1991 αποτέλεσε συνεργείο και αποθήκη.

Ακολουθώντας το κλείσιμο του εργοστασίου, η πόλη του Μπόχουμ και το κρατίδιο της βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας άρχισαν να ψάχνουν λύσεις για την βέλτιστη επανάχρηση αυτού του τεράστιου συγκροτήματος. Η απαλλοτρίωση των 34,5 εκταρίων της εταιρείας από το δημόσιο στα τέλη της δεκαετίας του 1980 σήμαιναν την αρχή για την αξιοποίηση του χώρου. Αναγνωρισμένοι πολεοδομικά γραφεία κλήθηκαν, στα πλαίσια ενός workshop, να σχεδιάσουν και να προτείνουν λύσεις για τα εγκαταλελειμμένα κτίρια και τον περιβάλλοντα χώρο. Η πρώτη φορά που χρησιμοποιήθηκε η Jahrhunderthalle σαν πολιτιστικός πολυχώρος έγινε το 1991 με μια μεγάλη συναυλία σε συνεργασία της συμφωνικής του Μπόχουμ και της φιλαρμονικής της Λειψίας. Ακόμα και τότε που οι εργασίες αποκατάστασης δεν είχαν γίνει, ήταν ξεκάθαρο ότι η Jahrhunderthalle ήταν κάτι παραπάνω από ένα βιομηχανικό κειμήλιο.

Το 2003 αποτέλεσε το κύριο πολιτιστικό σταυροδρόμι της τριενάλε του Ρουρ, και προβλήθηκε σαν χώρος φιλοξενίας θεατρικών φεστιβάλ και «συνεδριάσεων» πάνω στην τέχνη.^{84, 85, 86}

Αριστερή σελίδα

από πάνω προς τα κάτω:

96. Η επέκταση του Bergbau Museum από τους Benthem Crouwel Architekten με την υφή, το χρώμα και τα ανοίγματα να παραπέμπουν σε τομή ορυχείου μέσα στο έδαφος.

97. Εργάτες στον ανυψωτικό σκελετό: οι επισκέπτες στο Bergbau Museum ανεβαίνουν με παρόμοιο τρόπο στην κορυφή του ανυψωτικού μηχανισμού όπου υπάρχει το παρατηρητήριο.

98. Άποψη της Jahrhunderthalle σήμερα.

Δεξιά σελίδα:

99. Η Jahrhunderthalle στην έκθεση του Düsseldorf το 1902

100. Η Jahrhunderthalle κατά την ανακατασκευή του στο Bochum το 1902

101. Οι μηχανές κατά τη διάρκεια της λειτουργίας της Jahrhunderthalle το 1924.

West Park Bochum

Η βασική ιδέα πίσω από τα δημοτικά πάρκα και κήπους που δημιουργήθηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα ήταν να δώσουν στους τοπικούς αστικούς πληθυσμούς την ευκαιρία για άμεση πρόσβαση στη φύση και να συνδέσουν με αυτή δραστηριότητες ψυχαγωγίας. Η Jahrhunderthalle με τη βιομηχανική αρχιτεκτονική των τελών του 19ου αιώνα βρίσκεται στην καρδιά του West park στο Bochum. Κάποτε αποτελούσε την κεντρική καμινεία που τροφοδοτούσε με συμπιεσμένο αέρα τις υψικαμίνους των χαλυβουργείων του Bochum. Σήμερα αποτελεί ένα από τους πιο διάσημους πολιτιστικούς πολύ-χώρους στο κρατίδιο της Nord Rhein – Westfalen.

Ο περιβάλλον χώρος του πάρκου έχει ιδιαίτερα τοπιογραφικά χαρακτηριστικά. Αφού τα περισσότερα εργοστάσια παραγωγής γκρεμίστηκαν, απέμεινε ένα βαθμιδωτό τοπίο τριών επιπέδων το οποίο φανερώνει τα σημάδια του βιομηχανικού παρελθόντος του. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων έχουν σχεδιαστεί μια σειρά από νέα μονοπάτια και διαδρομές. Ένα πολυποίκιλο δίκτυο από γέφυρες, ράμπες και σκαλιά προσφέρει στους επισκέπτες μοναδικές θεάσεις των βιομηχανικών κειμηλίων. Το West park αποτελεί επίσης το ιδανικό μέρος, για να ξεκινήσει ή

να τελειώσει κανείς τις διαδρομές κατά μήκος του “Ore Railway”. Η παλιά βιομηχανική σιδηροτροχιά έχει μετατραπεί σήμερα σε ένα μονοπάτι για ποδηλάτες και πεζοπόρους και το οποίο οδηγεί σε κατασκευασμένα βιομηχανικά τοπία μέσα στην καρδιά του Em-scher Park.⁸⁷

2.5 Gelsenkirchen

Nordstern Park

Πάνω:
102,103. Τα νέα κτίρια-υλικά σέβονται και συνομιλούν με τις εναπομείνουσες κατασκευές στο Westpark του Bochum.

Κάτω:
104. Τα κτίρια στο Nordstern Park του Gelsenkirchen φιλοξενούν σήμερα κυρίως γραφεία.

105. Η Jahrhunderthalle διακρίνεται στην καρδιά του Westpark Bochum, το οποίο σήμερα αποτελεί κέντρο συνάντησης για την πόλη.

Δεξιά σελίδα:
106. Wandt Bernhard, Duisburg-Hochfeld, Niederrheinische Hütte (Duisburg-Hochfeld, σιδηρουργεία του κάτω Ρήνου), 1900

107. Το Innenhafen του Duisburg κατέχει σήμερα όπως και παλιότερα κεντρική θέση στη ζωή της πόλης

Το 1993 το ανθρακωρυχείο Nordstern σταμάτησε να λειτουργεί και έκλεισε μια και καλή τις πόρτες του. Τα χρόνια που ακολούθησαν το μέρος επανασχεδιάστηκε και διαμορφώθηκε ειδικά το τοπίο του, για να μπορέσει να φιλοξενήσει την εθνική έκθεση κήπου το 1997. Στη διαδικασία της μετατροπής μεγάλο βάρος δόθηκε στη διατήρηση της ιστορίας της περιοχής και την αποφυγή της αλλοίωσης του παλιού της χαρακτήρα. Έτσι τα παλιά-εγκαταλελειμμένα βιομηχανικά κελύφη συνειδητά και φανερά συνδιαλέγονται άμεσα με το νέο σχεδιασμό της περιοχής.

Ακόμα και κατά τη διάρκεια οργάνωσης-σχεδιασμού σχεδόν κανένας δε θα συσχέτιζε το νέο πάρκο με τις Βερσαλίες, αλλά οι βασικές αρχές που κρύβονται πίσω από το σχεδιασμό του νέου πάρκου παραπέμπουν σε ένα κήπο της εποχής του μπαρόκ. Αντί για κάποιο παλάτι σαν κεντρικό σημείο ενδιαφέροντος, εδώ έχουμε το παλιό βιομηχανικό συγκρότημα στο οποίο οδηγούν οι κύριοι άξονες χάραξης των μονοπατιών. Στο νησί του Em-scher, ένα καλλιτεχνικό έργο με τη μορφή ξύλινης κατασκευής, επανερμηνεύεται και ξαναπαρουσιάζεται το πραγματικό τοπίο ενός σταθμού φορτοεκφόρτωσης άνθρακα. Οι χαρακτηριστικές γεωμετρικές χαράξεις-γραμμές ενός μπαρόκ κήπου είναι επίσης αναγνωρίσιμες. Μια μίξη από ευρεία μονοπάτια σε σχήμα αστεριού και άξονες ενώνουν τις διάφορες περιοχές και προσφέρουν στους επισκέπτες τη δυνατότητα ενός ευχάριστου και διασκεδαστικού περιπάτου μέσα στο πράσινο.

Με αυτό τον τρόπο, ένα πρώην βιομηχανικό τοπίο μετατράπηκε σε πάρκο που δέχεται χρήσεις ψυχαγωγίας, εργασίας και κατοικίας. Video art έχει αρχίσει να προβάλλεται στο φρεάτιο ορυχείου από το φθινόπωρο του 2010. Άλλα σημεία ενδιαφέροντος του πάρκου είναι το “Deutschland Express” μακέτα σιδηροδρόμων, χώρος για τα παιδιά, γκραφίτι hall of fame, climbing garden and mock mining gallery. Επίσης αποτελεί τον πράσινο συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην πόλη του Gelsenkirchen και των προαστίων του Horst και του Heßler τα οποία είχαν αποκοπεί βίαια για πάνω από έναν αιώνα, αφού ανάμεσά τους υπήρχαν τα παλιά ανθρακωρυχεία.

Το βιομηχανικό παρελθόν της περιοχής μπορεί κανείς να το γνωρίσει μέσω των υπαίθριων πινακίδων πληροφόρησης που υπάρχουν διάσπαρτες σε όλο το πάρκο καθώς και μέσα από τα κτίρια που έχουν διατηρηθεί και τα περισσότερα έχουν μετατραπεί σε κτίρια γραφείων. Το επιβλητικό κεντρικό διοικητικό κτίριο ανήκει στην τρίτη μεγαλύτερη εταιρεία ακινήτων στη Γερμανία και δεσπόζει στο χώρο μαζί με τους δύο γειτονικούς πύργους ανθρακωρυχείων. Το 2009 ξεκίνησε μια επέκταση στον πύργο δημιουργώντας ένα παρατηρητήριο, όπου οι επισκέπτες σε μια ταράτσα από ύψος 83 μέτρων μπορούν να απολαύσουν μια πανοραμική άποψη ολόκληρης της περιοχής. Στην κορυφή τοποθετήθηκε και το νέο άγαλμα του Ηρακλή του Gelsenkirchen από το Markus Lüpertz και μαζί με το κέντρο τεχνολογίας πολυμέσων που φιλοξενείται στο παλιό κτίριο αποτελούν νέες ατραξιόν. Τοπόσημο του πάρκου αποτελεί και η νέα διπλή τοξωτή γέφυρα όχι μακριά από το υπαίθριο αμφιθέατρο που φιλοξενεί συχνά παραστάσεις και συναυλίες.

Στη μέση του Emscher Park, λοιπόν, το Nordstern Park αποτελεί ένα εντυπωσιακό παράδειγμα της ικανότητας ενός συνειδητά και στοχευμένα σχεδιασμένου πάρκου το οποίο σα σκοπό είχε να γκρεμίσει τα παλιά τείχη που είχε υψώσει η βαριά βιομηχανία που λειτουργούσε στην περιοχή και είχε αποκόψει τους κατοίκους από το πράσινο αλλά και από το κέντρο της πόλης.^{88, 89, 90}

2.6 Duisburg

Άνθρωποι από όλον τον κόσμο έχουν στο μυαλό τους συνδεδεμένο το Duisburg με τη βαριά βιομηχανία και το μεγαλύτερο εσωτερικό λιμάνι όλης της Ευρώπης. Από την αρχή του μεσαιώνα η πόλη θεωρείται ένα σημαντικό λιμάνι και χώρος εκφόρτωσης αγαθών από άλλες χώρες. Οι πρώτοι, όμως τεχνητοί κόλποι ανάμεσα στις όχθες του Ρήνου και τις εκβολές του Ruhr δεν χτίζονται παρά στις αρχές του 19ου αιώνα. Ο πρώτος κόλπος δημιουργήθηκε επεκτείνοντας μια φραγμένη ροή του Ρήνου παράλληλα στα τείχη της πόλης. Τότε δημιουργείται το εσωτερικό λιμάνι.

Τρία χιλιόμετρα βορειοδυτικά στις εκβολές του Ruhr ένας σταθμός δασμών (τελωνείο) χρησίμευσε ως πυρήνας για τη δημιουργία της μικρότερης πόλης του Ruhrort που από τα μέσα του 18ου αιώνα εξελίσσεται σε σημαντικό λιμάνι για φόρτωση και εκφόρτωση τοπικών αγαθών. Το 1905 οι πόλεις και τα λιμάνια τους συγχωνεύτηκαν.

Το μονοπάτι της βιομηχανικής κληρονομιάς ξεκινά από το εσωτερικό λιμάνι του Duisburg. Εδώ μια νέα συνοικία γεννιέται γύρω από το λιμάνι με τους αναπαλαιωμένους μύλους του και τις αποθήκες του. η μίξη χρήσεων κατοικίας, απασχόλησης, πολιτισμού και διασκέδασης αποτελούν ένα ζωντανό παράδειγμα της μεταμόρφωσης του συνόλου της περιοχής. Ένας περίπατος κατά μήκος της ακτογραμμής δείχνει πώς η ιστορία μπορεί να έρθει στη ζωή ως ένα ελκυστικό μείγμα από ιστορικά κτίρια και σύγχρονη αρχιτεκτονική.

Η πρόσβαση στο Ruhrort από το εσωτερικό λιμάνι γίνεται μέσω караβιού ή άμεσα με το τραμ. Το μεγάλο αυτό λιμάνι με τις σύγχρονες εγκαταστάσεις του για φόρτωση και εκφόρτωση βρίσκεται ανάμεσα στα δύο σημεία.

87. Ενημερωτική πινακίδα για το West Park Bochum

88. <http://www.nordsternpark.de/>

89. Route Industriekultur – Industrial Heritage Trail, ενημερωτικό έντυπο του E.R.I.H. για την περιοχή του Ρουρ, 2013, σελ. 62

90. Ενημερωτική πινακίδα για το Nordstern Park

Η συνοικία του λιμανιού του Ruhrort δεν κυριαρχείται πλέον από τις ζώες και την εργασιά των οδηγών караβιών. Το λιμάνι του Ruhrort οδηγεί τους επισκέπτες σε μια ιστορία 250 χρόνων. Το τελευταίο τροχήλατο ποταμόπλοιο στο Ρήνο και το μουσείο για τα γερμανικές υδάτινες οδούς είναι σημαντικοί πόλοι έλξης.⁹¹

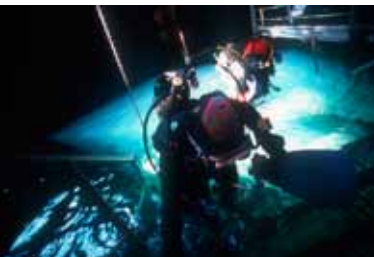
Landschaftspark Duisburg-Nord

Η κάπνα από τις χαλυβουργίες σκοτεινίαζε κάποτε τον ουρανό στην κοιλάδα του Ρουρ. Επίσης την ίδια στιγμή ήταν το κύριο μέσο εξασφάλισης των προς το ζην για τους εργάτες και τους κατοίκους. Στην περιοχή Meiderich στο βόρειο Duisburg οι συντηρητές θέλησαν να δώσουν πίσω στο κοινό την παλιά χαλυβουργία αλλά αυτή τη φορά σαν πάρκο αναψυχής.

Για πάνω από έναν αιώνα η αιθαλομίχλη, τα φουγάρα και η σκληρή εργασία διαμόρφωσαν μια εικόνα για την περιοχή του Ρουρ ακόμα και πολύ έξω από τα γερμανικά σύνορα. Ακόμα και το 1982 χτίστηκε μια νέα υψικάμινος, και το 1983 η εταιρεία δεν επισκεύασε το Gasometer αλλά ακόμα και σε αυτό το χρονικό σημείο η διοίκηση δεν έθετε κανένα ζήτημα για κλείσιμο. Μόλις δύο χρόνια αργότερα στις 4 Απριλίου του 1985 το εργοστάσιο κλείνει και βρίσκει τους εργαζόμενους απροετοίμαστους.

Παρολαυτά αποχώρησαν σχεδόν χωρίς διαμαρτυρίες και μέσω ενός κοινωνικού σχεδίου απορροφήθηκαν σε άλλα εργοστάσια της εταιρείας. Για την πόλη, αυτή η δομική αλλαγή έθεσε ένα άλλο πρόβλημα: τι μπορούσαν να κάνουν με 200 εκτάρια εγκαταλελειμμένης βιομηχανικής περιοχής με μια μεγάλη χαλυβουργία. Κατεδάφιση ή διατήρηση; σε κάθε περίπτωση η αναδιαμόρφωση της περιοχής ήταν πολύ ακριβή.

Το κρατίδιο της βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας αποφάσισε να διατηρήσει και να αναζωογονήσει τα βιομηχανικά κατάλοιπα, έτσι το 1988 ξεκίνησαν τα σχέδια για την «παγκόσμια οικοδομική έκθεση IBA Emscher Park». Το Duisburg-Meiderich ήταν μέρος αυτού του σχεδίου: μέχρι το 1999 έπρεπε να είχε δημιουργηθεί ένα ζωντανό βιομηχανικό μνημείο από τα ερείπια της πρώην χαλυβουργίας. Από το 1994 όταν τελείωσε η πρώτη φάση των εργασιών περιπλανήθηκαν και οι πρώτοι εκδρομείς στην νέα διαμορφωμένη εικόνα της περιοχής.

Πάνω: 108. Ο φωτισμός του εργοστασίου το βράδυ δημιουργεί μια μοναδική ατμόσφαιρα.

Κάτω: 109. Οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις στο Landschaftspark Duisburg Nord κυριαρχούν ακόμα στο τοπίο.

Αριστερή σελίδα από πάνω προς τα κάτω: 110. Ενημερωτικές πινακίδες παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες για τη βιομηχανική ιστορία κατά μήκος του Route der Industriekultur.

111. Οι σκουριασμένοι εξαεριστήρες αποτελούν ένα μεγαλειώδες θέαμα μέχρι και σήμερα.

112. Η παλιά δεξαμενή γκαζιού προσφέρεται για εξερεύνηση από τους επίδοξους δύτες.

113. Οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις στο Landschaftspark Duisburg Nord έχουν μετατραπεί, ώστε να δέχονται επισκέπτες κάθε ηλικίας.

114. Ένας διαφορετικός τρόπος για την εξερεύνηση του βιομηχανικού τοπίου είναι και η αναρρίχηση.

115. Ο άλλοτε μολυσμένος Emscher σήμερα ρέει ανάμεσα σε πράσινες όχθες.

91. Ενημερωτικές πινακίδες για το Duisburg

Χωρίς τα χρήματα του κρατικού προϋπολογισμού δε θα ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί τόσο γρήγορα το έργο της διατήρησης: συνολικά διατέθηκαν 100 εκατομμύρια μάρκα από το 1991 μέχρι το 1999, από τα οποία το 90% προερχόταν από το κράτος, και τα υπόλοιπα από το δήμο της πόλης. Όταν ο πακτωλός ποταμός των χρημάτων στέρεψε το 1999 έπρεπε τα κονδύλια για τη διατήρηση να διασφαλιστούν μέσα από μακροπρόθεσμους σχεδιασμούς εισαγωγής νέων χρήσεων. Ήδη σήμερα το εργοστάσιο έχει πολλούς ενοικιαστές: ένα εστιατόριο, το μουσικό πάρκο δέλτα, σύλλογο αναρριχητών, σύλλογο καταδύσεων κα. Το κύριο εισόδημα στηρίζεται πάντως στις διάφορες μικρές ή μεγάλες εκδηλώσεις που λαμβάνουν χώρα, και θέλουν να χρησιμοποιήσουν σαν σκηνικό τον σκουριασμένο ρομαντισμό της χαλυβουργίας.

Η κληρονομιά του μνημείου της βιομηχανικής εποχής αναγνώρισε την τεράστια αξία της ψυχαγωγίας στον πρώην ναό της εργασίας. Οι μηχανές δεν προκαλούν πια δέος αλλά αποτελούν εν δυνάμει χώρο εξερεύνησης, περιπέτειας και παιχνιδιού, όπου κανένας παιδικός χώρος δεν είχε καταφέρει ως τώρα να επινοήσει.

Όμως, τα σχέδια ανακαίνισης για τη φιλοξενία των διαφόρων δραστηριοτήτων δε συναντούν πάντα την αμέριστη έγκριση των συντηρητών. Στην καμινεία έπρεπε να τοποθετηθούν καθίσματα, μια σκηνή και τουαλέτες τα οποία αναπόφευκτα άλλαξαν τον αυθεντικό βιομηχανικό χαρακτήρα της αίθουσας, αλλά ήταν απαραίτητες αλλαγές, για να μπορέσει να νοικιαστεί η αίθουσα.

Πλέον μπορεί κανείς να σκαρφαλώσει στην πλατφόρμα στην κορυφή μιας από τις υψικαμίνους ή να συμμετέχει σε μια ξενάγηση σχετικά με τη βιομηχανία. Οι υψικάμινι περιβάλλονται από πράσινες εκτάσεις, χέρσα πεδία και κήπους, ακόμα και μια φάρμα ανοιχτή σε παιδιά και ενήλικους.

Το βράδυ το πάρκο μετατρέπεται σε χώρο συνάντησης. Τα παλιά σιδερένια και ασάλινα εργοστάσια μετατρέπονται μέσω του φωτισμού σε θέαμα, χάρη στο σχεδιασμό από το βρετανό αρχιτέκτονα, Jonathan Park. Το Landschaftspark στοχεύει στο να γεφυρώσει το κενό ανάμεσα στην ιστορία της βιομηχανίας, την οικολογία, τη διασκέδαση, τον ελεύθερο χρόνο και τις καλλιτεχνικές δραστηριότητες.

Επιπρόσθετα, πέρα από την ψυχαγωγική αξία και την προστασία του μνημείου υπάρχει και μια τρίτη διάσταση: η προστασία και διατήρηση των οικολογικών θυλάκων. Η ιδέα υποστηρίζει την ανάκτηση μέσω της φύσης, η οποία δεν ξεκίνησε παρά το 1985 με το κλείσιμο του εργοστασίου. Μέρη του συγκροτήματος είχαν τεθεί σε αχρηστία ήδη νωρίτερα. Εδώ

μπόρεσαν με όλη την ησυχία τους να φυτρώσουν πάνω από 200 είδη φυτών από ολόκληρο τον κόσμο, των οποίων οι σπόροι ήρθαν στην περιοχή του Ρουρ από τις προμήθειες μεταλλευμάτων και άνθρακα.

Σε αυτούς τους μικρούς βιότοπους μαζί με τα φυτά εγκαταστάθηκαν και ζώα: κουκουβάγιες και γεράκια χρησιμοποιούν την ηρεμία των ξεχασμένων εγκαταστάσεων, για να προστατευτούν από τον κύριο εχθρό τους τον άνθρωπο. Αυτό τον μικρό πλούτο θέλουν να διαφυλάξουν σήμερα, έτσι ώστε στο μέλλον οι κάτοικοι να μη χρειάζεται πια να πάνε μέχρι τις Άλπεις για να χαλαρώσουν.^{92, 93, 94}

Duisburg Innenhafen

Η γερμανική αγορά δημητριακών άκμασε γύρω στο 1900 στο εσωτερικό λιμάνι του Duisburg και οι όχθες γέμισαν με μύλους και silo. Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο μειώθηκε σημαντικά η σημασία του εσωτερικού λιμανιού και οι παλιές αποθήκες σιτηρών κινδύνεψαν με κατεδάφιση. Σήμερα αρχιτέκτονες, καλλιτέχνες και πολεοδόμοι συνεργάστηκαν για να μετατρέψουν το παλιό λιμάνι σε μια συναρπαστική σύγχρονη περιοχή κατοικίας, γραφείων και αναψυχής. Έγινε πιο ελκυστική με τη χωροθέτηση του μουσείου σύγχρονης τέχνης MKM, μια μεγάλη γκάμα από εστιατόρια, μπιστρό και μπαρ, το μουσείο της πόλης, και το σημείο εκκίνησης για την περιήγηση με караβάκι στο μεγαλύτερο λιμάνι της ενδοχώρας της Ευρώπης. Επίσης έχει διαμορφωθεί το λιμάνι έτσι ώστε να μπορεί να παρέχει τουριστικές υπηρεσίες, να δεχθεί σκάφη αναψυχής αλλά και να προσφέρει ενοικιάσεις σκαφών.⁹⁵

Kraftzentrale Duisburg

Η κεντρική εγκατάσταση γκαζιού, «κεντρική δύναμη» όπως ονομάζεται στην αρχική της βιομηχανίας χτίστηκε σε δύο φάσεις, το 1906 και το 1911 και αποτελούσε τον τεχνολογικό πυρήνα της εταιρίας. Εδώ υπήρχαν δέκα μεγάλες μηχανές γκαζιού για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας του εργοστασίου.

Με τη μετατροπή της χαλυβουργίας σε πάρκο απέκτησε και το «Kraftzentrale» μια νέα χρήση. Από την ανακαίνιση της αίθουσας το 1997 αποτελεί έναν από τους μεγαλύτερους πολιτιστικούς χώρους της περιοχής. Η ατμόσφαιρα και η ακουστική αξιολογήθηκαν στην ίδια κλίμακα από το κοινό και τους καλλιτέχνες. Είτε σε μεγάλες παραστάσεις με 6000 θεατές είτε χωρισμένη για μικρότερα δρώμενα, η αίθουσα φιλοξενεί συναυλίες, συνέδρια και γκαλά.^{96, 97}

92. Lemmer Ruth, Föhl Axel, *Ver-schwunden, Vergessen, Gewahrt?*, Industriedenkmale in Deutschland, εκδόσεις Redieck und Schade, Ros-tock 1999, σελ. 69-72

93. <http://en.landschaftspark.de/the-park>

94. Ενημερωτική πινακίδα για το Landschaftspark Duisburg-Nord

95. <http://www.innenhafen-duis-burg.de>

96. <http://www.innenhafen-duis-burg.de>

97. Ενημερωτική πινακίδα για το Kraftzentrale Duisburg

Zollverein

Η περιοχή του Zollverein βρίσκεται βόρεια του Essen και αποτελείται από τα βιομηχανικά συγκροτήματα Zeche Zollverein Schacht 12, Kokerei Zollverein και Schachanlage 1/2/8 και είναι ένα από τα πιο σημαντικά βιομηχανικά μνημεία της Ευρώπης. Από το Δεκέμβριο του 2001 έχει συμπεριληφθεί στη λίστα της Unesco με τα παγκόσμια μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς.

Η ιστορία του Zeche Zollverein, ονομάστηκε από την "Allgemeinen Deutschen Handels- und Gewerbeverein" που απαιτήσαν την αύξηση των φόρων εντός της Γερμανίας. Ιδρύθηκε το 1847 όταν ο πρωτοπόρος στη βιομηχανία Franz Haniel άρχισε να δουλεύει στο βυθιζόμενο φρεάτιο 1/2. Περισσότερα φρεάτια ανοίχτηκαν τα επόμενα χρόνια μαζί με τη δημιουργία μονάδας μεταποίησης και το οπτανθρακοποιείο.

Το φρεάτιο 12 κατασκευάστηκε μεταξύ 1928 και 1932 σε σχέδια των πρωτοπόρων στη βιομηχανική αρχιτεκτονική Fritz Schupp και Martin Kremmer. Τα ζωγρά περιγράμματα και η γενική αισθητική σύλληψη, που θύμιζε τη σχολή του Bauhaus, καθιέρωσε το εργοστάσιο σαν ορόσημο στην κατασκευή βιομηχανικών κτιρίων τον 20ο αιώνα. Ήταν ευρέως αποδεκτό ως το καλύτερο, πιο σύγχρονο, μεγαλύτερο και αποδοτικότερο ανθρακωρυχείο στην Ευρώπη. Το 1986 το Zollverein, το τελευταίο τότε ανθρακωρυχείο στο Essen, κλείνει οριστικά. Το παρακείμενο οπτανθρακοποιείο το οποίο και αυτό είχε σχεδιαστεί από τον Fritz Schupp και κατασκευαστεί ανάμεσα στο 1957 και 1961 συνέχισε να λειτουργεί μέχρι τα μέσα του 1993.

Σήμερα το όνομα "Zollverein" συμβολίζει τη σύνδεση ανάμεσα στο παρελθόν και στο μέλλον. Σαν τέτοιο λοιπόν αποτελεί καθρέφτη της κτιριακής μεταρρύθμισης στην κοιλάδα του Ruhr. Από το 1989 το συγκρότημα φιλοξένησε καλλιτεχνικές, πολιτιστικές και σχεδιαστικές δραστηριότητες. Το Zollverein μετατρέπεται σταδιακά σε μια νέα μονάδα παραγωγής και σε ένα νέο χώρο εργασίας. Τη μετατροπή του ιστορικού κτιρίου και της συνολικής εγκατάστασης ανέλαβαν οι OMA, οι οποίοι διατήρησαν σε πολύ μεγάλο βαθμό τις υπάρχουσες εγκαταστάσεις και επέκτειναν τα οδικά δίκτυα της περιοχής, ώστε να βελτιωθεί η πρόσβαση στο

Αριστερή σελίδα
από πάνω προς τα κάτω:
116. Το ναυτικό μουσείο του Duisburg φιλοξενείται σήμερα σε ένα από τα παλιά βιομηχανικά κτίρια του λιμανιού.

117. Σύγχρονα κτίρια γραφείων στο παλιό λιμάνι του Duisburg.

Δεξιά: 118. Ο ανυψωτικός σκελετός πάνω από το Zollverein αποτελεί τοπόσημα για την ευρύτερη περιοχή.

Από πάνω προς τα κάτω:
119. Οι εναέριοι διάδρομοι μεταφοράς άνθρακα είναι χαρακτηριστικοί στο Zollverein.

120. Στα πλαίσια της ανακαίνισης του χώρου προστίθεται ακόμη και πισίνα

121. Η νέα είσοδος του Rem Koolhaas αλλάζει τον τρόπο πρόσβασης στο χώρο του Zollverein υπακούοντας, όμως, τις αρχικές χαράξεις.

122. Ο Fritz Schupp σχεδίασε το κτίριο του φρεατίου 12 το 1932 εμφανώς επηρεασμένος από το αρχιτεκτονικό στυλ του Bauhaus.

98. <http://www.oma.eu/projects/2002/zollverein-masterplan>

99. Ενημερωτική πινακίδα για το Zollverein

100. Lemmer Ruth, Föhl Axel, *Verschunden, Vergessen, Gewahrt?*, Industriedenkmale in Deutschland, εκδόσεις Redieck und Schade, Rostock 1999, σελ. 57-60

101. Ενημερωτική πινακίδα για το Zollverein Park

χώρο. Οι εναέριοι διάδρομοι του για τη μεταφορά κάρβουνου χρησιμοποιούνται πλέον από τους επισκέπτες. Περιοδείες στο Zollverein οδηγούν τους επισκέπτες όχι μόνο στους χώρους του εργοστασίου, όπου γίνονται αναπαραστάσεις της λειτουργίας των μηχανημάτων τα οποία βρίσκονται ακόμα στο χώρο, αλλά και σε ένα ορυχείο βάθους 1000 μέτρων. Μέσα στα επόμενα χρόνια καλείται να αφιερωθεί στην εκμετάλλευση και στην ανάπτυξη αυτής της νέας δυναμικής του.^{98, 99, 100}

Zollverein Park

Το ανθρακωρυχείο του Zollverein με το πολύ αυστηρά ορισμένο σχέδιο τα ορθοκανονικά κτίρια, τις γέφυρες μεταφοράς και ζώνες αποτελεί την κορωνίδα στον τομέα της βιομηχανικής αρχιτεκτονικής. Το πάρκο του Zollverein είναι μια προσεκτικά σχεδιασμένη προσπάθεια να συνεχίσει αυτή η παράδοση στο σήμερα. Σε ένα ήδη υπάρχων βιομηχανικό περιβάλλον εντάσσονται τα με ακρίβεια σχεδιασμένα σε σχήμα άρπας μονοπάτια και οι πολύ καλά οργανωμένοι ελεύθεροι χώροι, οι οποίοι έχουν τοποθετηθεί σε ένα διευρυμένο τόξο γύρω από το τοπίο. Εκεί συμπεριλαμβάνονται ένας κυκλικός περίπατος, τα τρία βιομηχανικά συγκροτήματα καθώς και το δάσος με τα γλυπτά ανάμεσα στο φρεάτιο 12 και στο οπτανθρακοποιείο. Σε αυτό το χώρο ο διεθνούς φήμης γλύπτης Ulrich Rückriem έχει οργανώσει 24 τεράστια κομμάτια γρανίτη σε ένα γλυπτό με τον τίτλο "Castell". Το αποτέλεσμα είναι ένας στοχαστικός χώρος που δίνει στο πάρκο μια πολύ ιδιαίτερη αξία. Το πάρκο του Zollverein αποτελεί μια αρμονική τριλογία μαζί με το Nordstern Park στο Gelsenkirchen και το West Park του Bochum. Είναι και τα τρία άμεσα συνδεδεμένα μεταξύ τους μέσω της ποδηλατικής διαδρομής. Τα βιομηχανικά συγκροτήματα του ανθρακωρυχείου του Zollverein καθώς και το οπτανθρακοποιείο έχουν συμπεριληφθεί από το 2001 στον κατάλογο της Unesco με τα παγκόσμια μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς και η τοποθεσία αποτελεί πλέον ένα από τα πιο εντυπωσιακά και διάσημα βιομηχανικά μνημεία στην ευρύτερη μητροπολιτική περιοχή του Ruhr.¹⁰¹

3. ΛΟΙΠΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

3.1 Κάτω Σαξονία Rammelsberg-Goslar

Από πάνω προς τα κάτω:

123. Τα βαγόνια των ορυχείων δεν έχουν μετακινηθεί από τη θέση τους.

124. Οι περιοδείες πραγματοποιούνται στα ορυχεία του Goslar πραγματοποιούνται σήμερα με άριστο φωτισμό σε αντίθεση με τις πραγματικές συνθήκες εργασίας.

125. Οι τροχοί μέσα στο ορυχεία του Goslar περιστρέφονται ακόμη κατά τη διάρκεια των επισκέψεων.

Τα μεταλλεία του Rammelsberg στο βουνό Harz έχουν καταγεγραμμένα πάνω από χίλια χρόνια ιστορίας εξόρυξης, αποτελούν από το 1992 μνημείο παγκόσμιας πολιτισμικής κληρονομιάς της UNESCO, αποτέλεσαν βασικό εκθεσιακό χώρο της Expo 2000 (που έλαβε μέρος στο Ανόβερο αλλά και σε διάφορα άλλα μέρη στο κρατίδιο της Κάτω Σαξονίας), και τέλος αποτελούν ένα πολύ πετυχημένο παράδειγμα διατήρησης και τουριστικής αξιοποίησης ενός βιομηχανικού μνημείου.

Αυτό το αριστούργημα των Schupp και Kremmer τελείωσε μόλις το 1938. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ένα από τα μεγαλύτερα αποθέματα στον κόσμο 30 εκατομμυρίων τόνων εξαντλείται και τα ορυχεία κλείνουν. Λίγο μετά το κλείσιμό τους βρέθηκαν σε κίνδυνο κατεδάφισης, η οποία, όμως, ευτυχώς δεν πραγματοποιήθηκε. Η εταιρεία Preussag AG Metall είχε ήδη βγάλει άδειες κατεδάφισης για κάποια μέρη των ορυχείων. Με τις εγκαταστάσεις διαλογής αποκαλύφθηκαν υπόγειες διαδρομές ηλικίας άνω των χιλίων χρόνων, τα τούνελ των οποίων είχαν πλημμυρίσει.

Ήδη από την τρίτη εκατονταετία γινόταν εξόρυξη μεταλλευμάτων στο βουνό Erz. Η κοινότητα 50000 κατοίκων του Goslar ευχαριστούσε το βουνό του Harz (που βρισκόταν 2 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της παλιάς πόλης) για τον πλούτο που τους παρείχε, για την ύπαρξή του και την ομορφιά του. Καθώς στο βουνό εκτός από ψευδάργυρο, μόλυβδο και χαλκό υπήρχαν επίσης και κοιτάσματα ασημιού (μέταλλο από το οποίο φτιάχνονταν τα νομίσματα της εποχής), αποφάσισε ο Kaiser Heinrich ο 2ος τον 11ο αιώνα να χτίσει ένα παλάτι ανάμεσα στην πόλη και στα ορυχεία. Η πόλη αποτέλεσε έτσι ένα σημαντικό κέντρο πολιτικών αποφάσεων την εποχή του ιερού ρωμαϊκού βασιλείου του γερμανικού έθνους. Ο Kaiser μπορεί μετά από κάποια χρόνια να ξαναέφυγε αλλά τα ορυχεία παρέμειναν η βάση για την ευημερία της πόλης. Αυτό μαρτυρούν τα 1500 διατηρημένα, εν μέρει πλούσια διακοσμημένα ξύλινα πλαίσια από την εποχή ανάμεσα στο 15ο και 19ο αιώνα.

Μετά τον παροπλισμό των ορυχείων η πόλη του Goslar ιδρύει το μουσείο εξόρυξης του Rammelsberg. Η πόλη αναλαμβάνει τη διαχείριση από την εταιρία, η οποία κατείχε μέρος της ιδιοκτησίας από το 1924 και εξολοκλήρου από το 1968. Όμως, ο διευθυντής του ορυχείου μαζί με 21 τεχνικούς συνεχίζουν να εργάζονται για το μουσείο εξασφαλίζοντας την παρακολούθηση των προδιαγραφών ασφάλειας και των οικολογικών προδιαγραφών που ορίζει ο νόμος. Ήταν σημαντικό να συντηρηθούν τα ορυχεία μαζί με τις υπέργειες και υπόγειες εγκαταστάσεις, ακριβώς όπως ήταν όταν δούλευαν. Μόνο στις βαθύτερες υπόγειες τοποθεσίες είχαν εισχωρήσει τα υπόγεια ύδατα.

Φυσικά αυτά τα μεγάλα σχέδια δεν είναι πάντα οικονομικά. Μόνο ο δήμος του Goslar δαπανά για διατήρηση, αποκατάσταση και τρέχοντα έξοδα μέχρι και 2 εκατομμύρια μάρκα ετησίως – ένα μεγάλο κομμάτι του κοινοτικού προϋπολογισμού. Μέχρι το 2010 η δήμαρχος υπολόγισε ότι είχαν λάβει επιπρόσθετες επιχορηγήσεις

από το κρατίδιο της Κάτω Σαξονίας, από το γερμανικό κράτος και από την ευρωπαϊκή ένωση συνολικά 30 εκατομμύρια μάρκα. Πάντως η δήμαρχος ισχυρίζεται ότι από ιστορικής και αρχαιολογικής σημασίας τα αξίζει με το παραπάνω τα λεφτά που δαπανούνται.

Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι οι πλήρως διατηρημένες μεσαιωνικές αποστραγγιστικές στοές που διανοίχτηκαν το 1150. Ο θόλος του Feurgezäher αποτελεί το παλιότερο χτισμένο με τούβλα υπόγειο ορυχείο στην κεντρική Ευρώπη. Το Röder-Stollen-System είναι ένα εκτενές υπόγειο σύστημα υδρόμυλων που ετοιμάστηκε στις αρχές του 19ου αιώνα και βοήθησαν στην αποστράγγιση και στην ανέλκυση των μεταλλευμάτων στην επιφάνεια.

Πάνω: 126. Το μουσείο του Goslar ανάμεσα στη φύση του βουνού Harz.

Δεξιά: 127. Η έκθεση συνεχίζεται και προβολές πραγματοποιούνται μέσα στα ορυχεία.

Δεξιά σελίδα:

128. Οι εγκαταστάσεις του Völklingen δεσπόζουν σήμερα στο τοπίο.

129. Η φύση κατακτά με τον καιρό τα παλιά σιδηροορυχεία.

130. Οι εσωτερικοί χώροι του Völklingen φιλοξενούν σήμερα πολλές διαφορετικές εκθέσεις.

131. Κίτρινο, κόκκινο, πορτοκαλί και καφέ. Οι αποχρώσεις της σκουριάς.

102. Lemmer Ruth, Föhl Axel, *Verschwunden, Vergessen, Gewahrt?*, Industriedenkmale in Deutschland, εκδόσεις Redieck und Schade, Rostock 1999, σελ. 53-58

103. <http://www.rammelsberg.de/>

3.2 Saarland

Völklingen

Ως το παγκόσμιο πρώτο μνημείο βιομηχανικής κληρονομιάς χωρίς αρχιτεκτονική ταξινόμηση συμπεριέλαβε η UNESCO τα σιδηρουργεία του Völklingen στη λίστα με τα μνημεία παγκόσμιας πολιτισμικής κληρονομιάς της ανθρωπότητας. Για αρκετό καιρό έλλειπε η χρηματοδότηση από το κρατίδιο της Saarland καθώς και κάποια ιδέα για την επαναξιοποίησή του. Το 1999, δεκατρία χρόνια μετά από το κλείσιμο του εργοστασίου, ξεκινάει πλέον η μετατροπή του σε βιομηχανικό μουσείο.

Ανάμεσα στις υψικαμίνους πλανιέται ακόμα η μυρωδιά των καυσαερίων. «Υπάρχουν κατάλοιπα ακόμα στις σωληνώσεις», εξηγεί ο Manfred Görgen και δείχνει πάνω στις μαυρισμένες από τη σκουριά σωλήνες, οι οποίες οδηγούν προς τις έξι υψικαμίνους. Ο Görgen γνωρίζει εδώ κάθε γωνία: μέχρι πριν από δέκα χρόνια εργαζόταν εδώ στη χαλυβουργεία, σαν επιστάτης στα αποθέματα ενέργειας. Ακόμα και την 4η Ιουλίου του 1986, την ημέρα που το εργοστάσιο έκλεισε οριστικά, έκανε την τελευταία του βάρδια και ήταν αυτός που σταμάτησε τη διαδικασία τήξης του σιδήρου στην παλαιότερη ακόμα εν ενεργεία γερμανική βιομηχανία σιδήρου.

Το μέρος έχει παραμείνει ίδιο σαν να μην πέρασε ούτε μια μέρα από τότε μέχρι σήμερα. Ούτε μια βίδα δε λείπει, κανένα από τα κτίσματα δεν έχει κατεδαφιστεί. Στην αίθουσα των εξαεριστήρων βλέπουμε τις τουρμπίνες σε ύψος σπιτιού, σαν να μπορούν ανά πάσα στιγμή να ξεκινήσουν πάλι να γυρίζουν όπως πριν, στα 80 χρόνια λειτουργίας τους. Ανάμεσα στο 1904 και 1914 κατασκευάστηκαν 6 μηχανές. Ήταν παγκοσμίως η πρώτη φορά που μπορούσαν να κινούνται τουρμπίνες με τα αέρια υψικαμίνων, των οποίων τα αέρια, προέκυπταν από την τήξη του σιδήρου στις υψικαμίνους.

Ήταν σαφές ότι έπρεπε τα αέρια να καθαριστούν. Αυτή η ανάγκη ήταν η κινητήριος δύναμη για την ανακάλυψη μιας μεθόδου στην αρχή του αιώνα στο Völklingen, η οποία εισήχθη στην τεχνική ιστορία ως ο καθαρισμός των ξηρών αερίων. Το κλειστό σύστημα από μικρούς και μεγαλύτερους σωλήνες- από τις υψικαμίνους στον ξηρό καθαρισμό αερίων, στη συνέχεια στις μηχανές εξαερισμού (φουσητήρες) και από εκεί πίσω στις υψικαμίνους - υπάρχει μέχρι και σήμερα.

«Κανένα άλλο σιδηρουργείο στον κόσμο δεν είναι τόσο πλήρες και άρτιο και διατηρεί τόσα πολλά κρίσιμα βήματα εξέλιξης από την εποχή άνθισης της βαριάς βιομηχανίας», αιτιολογεί η UNESCO, στο γιατί συμπεριέλαβε το 1995 τα σιδηρουργεία στον κατάλογο με τα μνημεία παγκόσμιας πολιτισμικής κληρονομιάς. Το ότι μετά τον παροπλισμό του Völklingen το 1986 δεν κατεδαφίστηκε ούτε άλλαξε απολύτως τίποτα, αν και αυτές ήταν οι πρώτες σκέψεις του δήμου, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό και στις προσπάθειες του Manfred Görgen: ο μηχανολόγος ασχολείται ενεργά εδώ και δέκα χρόνια από το κλείσιμο του εργοστασίου, στο οποίο δούλεψε όλη του τη ζωή, και αγωνίστηκε, έτσι ώστε να μετατραπεί σε μουσείο βιομηχανίας. Μαζί με συναδέλφους και φίλους από το 1987 ίδρυσαν την πρωτοβουλία για την αξιοποίηση της σιδηρουργείας του Völklingen.

Για πρώτη φορά το 1992 μπορούσαν να αισθανθούν οι φίλοι των σιδηρουργείων πιο σίγουροι για την τύχη του εργοστασίου, όταν το κρατίδιο αποφάσισε να μην προχωρήσει σε κατεδάφιση και η κάποτε απαγορευμένη πόλη στην οποία είχαν μόνο πρόσβαση οι εργάτες της σιδηρουργίας, να μετατραπεί σε μια ζωντανή περιοχή, στην οποία θα έχουν πρόσβαση, θα τη χαίρονται και θα αναφέρονται σε αυτή όλοι οι πολίτες της πόλης, έτσι ώστε αυτό το σημαντικό κομμάτι του παρελθόντος να ενταχθεί και να αποτελέσει ένα μόνιμο κομμάτι της πόλης.

Αλλά η διατήρηση των σιδηρουργείων δε βρίσκεται μόνο στην καρδιά των πρώην εργατών. Ο συντηρητής μνημείων Johann Peter Lüth, τοποθετείται επίσης από την ημέρα του παροπλισμού της βιομηχανίας υπέρ της δημιουργίας ενός μουσείου βιομηχανικής κληρονομιάς στη Saarland. «Θεωρούμε τη σιδηρουργία σαν ένα αντικείμενο όπως η ακρόπολη, το οποίο είναι ξένο και πρέπει να μείνει ως έχει» εξηγεί σχετικά με τη μετατροπή του μέρους σε μουσείο. «Όποιος έρχεται σήμερα δεν μπορεί πια να φανταστεί, πώς οι άνθρωποι εδώ παλιότερα εργαζόντουσαν, πόσο καυτά και υγρά ήταν πάνω στους φούρνους». Ούτε να εξιστορήσουν μπορούν οι σκουριασμένες σωλήνες τους δύο παγκοσμίους πολέμους, κατά τη διάρκεια των οποίων αποτελούσαν σημαντική μονάδα παραγωγής. Στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο το 90% των χαλύβδινων κρανών κατασκευάστηκε εκεί, ενώ στο δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο προμήθευσε η χαλυβουργία με τα απόβλητα σε βενζόλιο, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως καύσιμη ύλη των ταγκ.

Όμως η χρηματοδότηση της πραγματοποίησης ενός μουσειακού project αντιμετώπισε προβλήματα. Πολλοί ήθελαν ένα ιδιωτικώς χρηματοδοτούμενο πάρκο αναψυχής με ρολερόκοστερ που θα πέραναν ανάμεσα από τις υψικαμίνους. Άλλοι μιλούσαν για μια τριών διαστάσεων εμπειρία-περιήγηση ανάμεσα στο χώρο και την τεχνολογική ιστορία και θα υποστηρίζονταν από διάφορα πολυμέσα. Ωστόσο τίποτε από αυτά δε συνέβη. Τα έξοδα συντήρησης μόνο ήταν δυσθεώρητα κάτι το οποίο καθυστέρησε τη δημιουργία του μουσείου. Η αργοπορία αυτή, όμως, οδήγησε σε ωριμότερες αποφάσεις. «Αφού ξεκινήσαμε αργά, κάναμε και λιγότερα λάθη», λέει ο Diether Breitenbach ο υπουργός πολιτισμού του Saarland.

132. Πανοραμική άποψη του Völklingen

Τελικά ιδρύθηκε από την περιοχή, το επιμελητήριο βιομηχανίας και εμπορίου, το επιμελητήριο εργασίας και την πόλη του Völklingen στις αρχές του 1996 τον «Οργανισμό βιομηχανική κουλτούρα». Με κρατικούς πόρους θα μπορέσει να παρουσιαστεί η ιστορία των σιδηρουργείων κατά μήκος της κυκλικής διαδρομής. «Από εδώ και στο εξής πρόκειται να ακολουθήσει η πολιτιστική εξέλιξη», δηλώνει ο Breitenbach. Με κρατικά κονδύλια ύψους 5 εκατομμυρίων μάρκων γίνεται προσπάθεια να γίνει η παγκόσμια κληρονομιά πιο προσιπή στους τουρίστες. Στην πόλη τοποθετούνται ενημερωτικές πινακίδες και η πρωτοβουλία «Σιδηρουργεία Völklingen» προσφέρει καθημερινά μια περιοδεία. Το μεγαλύτερο μέρος του ποσού διατέθηκε στην καμινεία: Τοποθετείται σκηνή, παραβάν και καινούριες σωληνώσεις, ώστε να μπορούν να φιλοξενηθούν εκεί εκθέσεις που θα παρέχουν τα χρήματα για τη συντήρηση του χώρου. «Πρέπει να υποστηρίξουμε οικονομικά όλες τις προεργασίες και να αναστήσουμε το συγκρότημα προκειμένου να προσελκύσουμε επενδυτές.», ελπίζει ο Breitenbach.

Σήμερα τα σιδηρουργεία του Völklingen επισκέπτονται χιλιάδες επισκέπτες κάθε χρόνο. Εκθέσεις και το κέντρο επιστημών «Ferrodom» φιλοξενούνται στις αίθουσές του. Το δίκτυο διαδρομών του έχει επεκταθεί σε μήκος και έκταση με χώρους παιχνιδιού για παιδιά και πικνίκ. Το 2007 το Λουξεμβούργο και η ευρύτερη περιοχή του ορίζονται Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης και το Völklingen κατέχει κεντρική θέση αποκτώντας έτσι μεγάλη φήμη. Το 2008 τοποθετούνται φωτοβολταϊκά πάνελ στην οροφή, μια εγκατάσταση από τις πιο σύγχρονες της Ευρώπης εκείνη την εποχή, καθώς και ανεμογεννήτριες στη γραμμή του άνθρακα. Επίσης οργανώνεται ένα ηχητικό installation από τον Stephan Matthieu το οποίο προσομοιάζε το θόρυβο της εγκατάστασης, όταν λειτουργούσε.^{104, 105}

3.3 Σαξονία

Καπνοβιομηχανία Yenidze-Δρέσδη

Πρόκειται για ένα από τα πιο αξιοσημείωτα κτίρια της Δρέσδης: άσπροι ασβεστόλιθοι, αυστηρά γεωμετρικά χωρισμένο από σκούρες ροζ διαμήκεις ζώνες-κορδέλες, η στέγη καλύπτεται με (πρασινωπά κεραμίδια Biberschwänze). Ολόκληρος ο επιβλητικός γυάλινος τρούλος με τα αυθεντικά πιστά χρώματα, κόκκινο του ρουμπινιού, σμαραγδί πράσινο, μπλε και κίτρινο, που τη νύχτα φωτίζεται σαν τοπάζιο. Οι μιναρέδες, οι οποίοι είναι απλά μια ψευδαίσθηση, κρύβουν έξυπνα τις καμινάδες (σαφτ εξαερισμού) στην υψηλότερη θέση στο οχταόροφο κτίσμα. Το άρθρο τοπικής εφημερίδας το 1910 ανέφερε: «Στην μεριά της παλιού κέντρου τώρα ένα κτίριο κυριαρχεί στη θέα, και δημιουργεί απορίες για το αν κανείς βρίσκεται στις όχθες του Έλβα ή στα στενά του Βοσπόρου. Από τις όχθες του Έλβα ανυψώνεται το περήφανο κτίριο με το λαμπρό άσπρο χρώμα. Το μνημειώδες κτίριο έχει δημιουργηθεί σε αυστηρό κλασσικό ανατολίτικο στυλ».

Ένα χρόνο πριν, το 1909, είχε ο Hugo Zietz εγκαινιάσει το νέο του βιομηχανικό κτίριο μετά από δύο χρόνια από την εκκίνηση των διαδικασιών κατασκευής. Το όνομα το οποίο ακόμα και σήμερα φέρει, μας πάει πίσω στο 1886, όταν ιδρύθηκε η ανατολίτικη καπνοβιομηχανία Yenidze των προερχόμενων από το Osnabrück επιχειρηματιών. Το όνομα το δανείστηκαν από την περιοχή καλλιέργειας καπνού, την Ξάνθη, η οποία κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας ονομαζόταν Yenidje.¹⁰⁶

104. Lemmer Ruth, Föhl Axel, Verschwunden, Vergessen, Gewähr?, Industriedenkmale in Deutschland, εκδόσεις Redieck und Schade, Rostock 1999, σελ. 29-32

105. <http://www.voelklinger-huette.org/>

106. http://www.tobaccor-views.com/blend_detail.cfm?ALPHA=G&TID=2835

Το πρότυπο για τον 27χρονο Αρχιτέκτονα Hammitzsch πρέπει να αποτέλεσε το μαυσωλείο του χαλίφη Khair Bak στο Κάιρο. Ενάντια στην εξαγριωμένη αντίσταση του δημοτικού συμβουλίου και υπό την απειλή, να εγκατασταθεί η καπνοβιομηχανία του μπροστά από τον πύργο της Δρέσδης, μπόρεσε ο Hugo Zietz να πραγματοποιήσει τα κατασκευαστικά του σχέδια. Η φήμη που απέκτησε ο νεαρός αρχιτέκτονας από την κατασκευή αυτού του έργου οδήγησε και στη διαγραφή του από το επιμελητήριο των αρχιτεκτόνων. Όμως το κτίριο για τους κατασκευαστές είχε ανεκτίμητη αξία. Όχι μόνο γιατί εκεί μπορούσε να συγκεντρώσει τα τρία διάσπαρτα στην περιοχή της Δρέσδης εργοστάσια, αλλά πολύ περισσότερο επειδή αυτό το διαφορετικό «τζαμί» κατάφερε να γίνει σήμα κατατεθέν της βιομηχανίας καπνού στον τομέα της διαφήμισης, μια στρατηγική η οποία αργότερα θα ονομαζόταν εταιρική ταυτότητα (corporate identity.)

Ο Hugo Zietz ήταν ένας εξαιρετικά πρωτοπόρος εργοστασιάρχης για την εποχή του. Για τους 1500 εργαζομένους που απασχολούσε, το 90% των οποίων ήταν γυναίκες, επέτρεψε την κατασκευή στους τελευταίους ορόφους, κάτω από το γυάλινο τρούλο, ενός ησυχαστηρίου και εγκαταστάσεων μπάνιων με μπανιέρες και ντουζιέρες. Εκτός αυτών εκεί δημιουργήθηκε και μια κουζίνα.

Ακόμα στις αρχές του 20ου αιώνα ανήκε η καπνοβιομηχανία στις μεγάλες μάρκες. Το ένα τέταρτο της παραγωγής τσιγάρων της Γερμανίας προερχόταν από τη Δρέσδη. Όμως, η Yenidze δεν μπόρεσε να ανταγωνιστεί σε βάθος χρόνου τις βρετανικές και αμερικάνικες βιομηχανίες και τη μεγάλη γερμανική Reemtsma. Το 1925 αναγκάστηκε ο Hugo Zietz να πουλήσει τη βιομηχανία στην Deutsche Bank, κατόπιν παραγγελίας της Reemtsma. Κατάφερε παρολαυτά να αποσπάσει το καθόλου ευκαταφρόνητο ποσό των 18 εκατομμυρίων χρυσών Μάρκων. Όμως, τα χρήματα δεν μπόρεσαν να καταπραΰνουν την απώλεια της επιχείρησης για τον Zietz ο οποίος πέθανε μερικά χρόνια αργότερα.

Το τζαμί του καπνού προκαλούσε μεγάλη δυσαρέσκεια με τη μέθοδο κατασκευής του, ακόμα και αφού αυτή ολοκληρώθηκε, με τον σύγχρονο σκελετό από ασφάλι, που είχε σα μοντέλο τους Αμερικάνικους ουρανοξύστες και εξωτερικά ένα κομμάτι από το 1001 νύχτες. Ακόμα τη δεκαετία του 1950 ο αρχηγός (Νέστορας) της υπηρεσίας Σαξονικής κληρονομιάς-διατήρησης Fritz Löffler τάχθηκε ενάντια στον κτιριακό αυτό εκτροχιασμό, όπως τον αποκάλεσε. Δεν ήθελε άλλο πια να ανέχεται ένα τέτοιο κτίριο-παράσιτο δίπλα ακριβώς από την Frauenkirche, τα ανάκτορα του Zwinger και την Όπερα.

Αλλά το Yenidze επέζησε κατά την εποχή του τρίτου ράιχ αλλά και την κριτική των χρόνων της ανατολικής Γερμανίας, όταν επίσης βομβαρδίστηκε και έπαθε σοβαρές ζημιές. Όλα τα σχέδια ανακατασκευής και κατεδάφισης έμειναν παλιόχαρτα, απέτυχαν εξαιτίας του μεγάλου κόστους της κατεδάφισης. Έτσι η νότια πτέρυγα, η οποία είχε υποστεί μεγάλες ζημιές κατά τον βομβαρδισμό τη νύχτα της 13ης Φεβρουαρίου του 1945, επισκευάστηκε προσωρινά. Μια πρόχειρη ξύλινη στέγη προστάτευε από τα καιρικά φαινόμενα (βροχή, χιόνι, αέρα) μέχρι το 1994. Η γυάλινη οροφή ήταν ακόμα μόνο ένας επίπεδος θόλος με ενός τόνου κίτρινα κομμάτια.

Από πάνω προς τα κάτω:
133. Καρτ ποστάλ από τις
23 Νοεμβρίου 1909 με την
καπνοβιομηχανία Yennidze στη
Δρέσδη.

134. Barth Claudia, Σήμερα η
Yennidze αποτελεί σημαντικό
τοπικό στοιχείο της Δρέσδης, αν
και παραπέμπει πιο πολύ στον
ανατολικό κόσμο.

Μόλις τη δεκαετία του 80 το κτίριο κρίθηκε διατηρητέο. Σήμερα μας χαιρετά η περσική οξυκόρυφη επίστεψη του θρόνου όχι όμως με ένα μισοφέγγαρο αλλά με μια χρυσή κορώνα. Η πιστή ανακατασκευή αυτής της περιοχής της οροφής χρειάστηκε ιδιαίτερη προσπάθεια. Οι μινιάρδες ανακατασκευάστηκαν στη Λειψία και χρησιμεύουν όπως και στην αρχική κατασκευή για εξαερισμό/φουγάρα. Με φύλλα χαλκού επιστρώθηκαν οι επάλξεις και περιοχή της στέγης. Ο θόλος συμπεριλαμβανομένης την κατασκευής του πύργου ύψους 20 μέτρων και κατά μέσο όρο 17,33 μέτρα ανακατασκευάστηκε με χαλύβδινη κατασκευή. Οι υαλοπίνακες με τα λαμπερά τους χρώματα κατασκευάστηκαν σύμφωνα με ιστορικά πρότυπα – από 860 τετραγωνικά μέτρα γυαλιού.

Καθώς τον καιρό της ανατολικής Γερμανίας παρασκευάζονταν τσιγάρα μόνο σε πρόχειρα ανακατασκευασμένα κτίρια μέχρι το 1953, χρησιμοποιείται το Yennidze από το 1970 από την εταιρία «VEB Tabakkontor» μόνο ως αποθήκη και διαχειριστικά γραφεία. Εδώ ήταν τα κεντρικά του ακατέργαστου καπνού για όλη την ανατολική Γερμανία. Το 1992 αγοράστηκε από την εταιρία ακινήτων Euwo Immobilienfonds GmbH & Co ολόκληρη η έκταση. Οι προσφορές έγιναν μέσα από κλειστά κεφάλαια ακινήτων, που τελικά συμμετείχαν 330 επενδυτές ενδιαφερόμενοι και οι οποίοι κατέθεσαν 45 εκατομμύρια Μάρκα. Από την αγορά μέχρι τη μελέτη και την τελική ανακατασκευή δαπανήθηκαν πάνω από 75 εκατομμύρια μάρκα.

Σίγουρα μπορούσαν να έχουν οι επενδυτές τη χαρά της απόσβεσης όμως για την απόδοση έπρεπε να περιμένουν. Τότε το εξαιρετικό αντικείμενο του Τζαμί του καπνού πέφτει θύμα εκείνης της εποχής της υπερπροσφοράς χώρων γραφείων. Έτσι από τους αρχικούς προϋπολογισμούς που προέβλεπαν (είχαν σχεδιάσει) αξίες ενοικίου από 29 μέχρι 32 μάρκα το τετραγωνικό οι επενδυτές μπορούσαν να τις δουν μόνο στα όνειρά τους. Οι τιμές μετά βίας έφτασαν στα 22 με 24 μάρκα το τετραγωνικό.

Αυτές οι συνθήκες ισχύουν ακόμη και σήμερα μόνο το 15% από τις εμπορικές επιφάνειες των 8200 τετραγωνικών (εκ των οποίων τα 6800 είναι χώροι γραφείων) ενοικιάζεται. Στο υπόγειο υπάρχει μια ντισκοτέκ και ένα μπιστρό, στους τελευταίους ορόφους στο θόλο μπορεί κανείς να έχει μια πανοραμική θέα όλης της Δρέσδης από τα 32 παράθυρα ενώ ακόμα υπάρχει και ένα εστιατόριο το οποίο όμως σερβίρει παραδοσιακές σαξονικές και όχι ανατολίτικες σπεσιαλιτέ. Στους ενδιάμεσους ορόφους γραφείων βρισκόταν μέχρι πρότινος μόνο ένας ενοικιαστής (ο οποίος παρεμπιπτόντως προέρχεται από το Osnabrück). Αξίζει να σημειωθεί αυτό που λέει και ο εργολάβος Gerd Kuhfuß, ο οποίος είχε δουλέψει εκεί: «Κανένας γνήσιος κάτοικος της Δρέσδης δε θα ονόμαζε ποτέ την βιομηχανία Yennidze Τζαμί του καπνού. Αυτά τα φέρανε μαζί τους οι νεοφερμένοι και οι επενδυτές».¹⁰⁷

107. Lemmer Ruth, Föhl Axel, *Verschunden, Vergessen, Gewahrt?*, Industriedenkmale in Deutschland, εκδόσεις Redieck und Schade, Rostock 1999, σελ. 73-76

Είναι αναμφίβολο ότι πλέον τα βιομηχανικά κτίρια αποτελούν ένα μεγάλο κομμάτι της ιστορίας και της εξέλιξης του πολιτισμού. Αυτό που υπήρξε παλαιότερα ανεπιθύμητο, επειδή ήταν συνδεδεμένο με τη μόλυνση του περιβάλλοντος, την καταπίεση και τις αντίξοες συνθήκες της εργασίας, σήμερα έχει κατακτήσει το χαρακτηρισμό του ως μνημείο. Η αντίληψη έχει διευρυνθεί αλλά ακόμα όλα τα κοινωνικά στρώματα δεν είναι το ίδιο ανοιχτά σε αυτή την αποδοχή. Είναι στόχος μιας σωστής διαχείρισης του βιομηχανικού αποθέματος και της καλλιέργειας μιας γενικότερης παιδείας η επίτευξη αυτού του στόχου. Ωστόσο, η μουσειοποιημένη αντιμετώπιση της ιστορίας επιφέρει αντίθετα αποτελέσματα από αυτά στα οποία απασκοπούν οι ερευνητές και οι συντηρητές. Μέσω μιας σωστής επανάχρησης διατηρούμε ένα ζωντανό δεσμό με το παρελθόν, δημιουργούμε ενεργά σημεία μέσα στην πόλη, τα οποία προάγουν τον πολιτισμό, την οικολογία (προστασία του περιβάλλοντος) και νέους τρόπους κατοίκησης, εργασίας και δημιουργίας. Οι πάλοι ποτέ πηγές ρύπων και αποβλήτων αποτελούν πλέον σημεία εκκίνησης για τη δημιουργία ζωνών πρασίνου, αναψυχής και τη γενικότερη αναβάθμιση του περιβάλλοντος και της ζωής των κατοίκων. Εντάσσονται ξανά στη ζωή των ανθρώπων αυτή τη φορά με άλλη λειτουργία και χαρακτηριστικά.

Εκτός από το ίδιο το δομικό, βιομηχανικό απόθεμα ίσης σημασίας είναι και όλες οι διαδικασίες παραγωγής και ο πολιτισμός που συνδέονταν με αυτό. Η διατήρηση ενός κτιρίου, η οποία αγνοεί τον πολιτιστικό πλούτο, τον οποίο φέρει, είναι μια διατήρηση κενή, μια μουμιοποίηση του βιομηχανικού κόσμου. Για αυτό πρέπει να απομνημονεύονται και οι διαδικασίες και οι σχέσεις που συνδέονταν με αυτόν. Τα βιομηχανικά ερείπια αποτελούν στοιχείο κοινωνικής μόρφωσης, καθώς η ύπαρξή τους και μόνο στο χώρο θέτει κοινωνικά ζητήματα και καλεί τους κατοίκους της γειτονιάς να πάρουν θέση όσον αφορά τη διαχείρισή τους. Η κουλτούρα της αποβιομηχάνισης αποτελεί ένα σημαντικό κομμάτι του σημερινού πολιτισμού με σημαντικές επιρροές στη μουσική, στον κινηματογράφο και στη λογοτεχνία κλπ. Η αισθητική των ερειπίων όχι μόνο παραμένει μέχρι και σήμερα αλλά ασκεί και σε πολλούς μια μοναδική γοητεία. Σε αυτό στηρίζονται μέχρι και νέες μορφές τουρισμού, μια διαδικασία που κρύβει όμως κινδύνους όπως για παράδειγμα μια εσφαλμένη μίμηση, η οποία δημιουργεί μια κίβδηλη εικόνα, και η επικράτηση μιας διακοσμητικής λογικής που δε διατηρεί την ιστορική μνήμη.

Οι επαναχρήσεις στο χώρο της βιομηχανίας συνέβαιναν πολύ πριν απ' όσο μπορούμε να φανταστούμε ανάλογα με τις ανάγκες της εποχής. Είναι άμεσα συνυφασμένες με τις ιδέες περί βιωσιμότητας και ανακύκλωσης του κτισμένου αποθέματος και των επιφανειών. Τα βιομηχανικά κτίρια προσφέρουν μεγάλες προοπτικές όσον αφορά τις επαναχρήσεις και την επιλογή της νέας χρήσης. Το πραγματικό εμπόδιο σε μια τέτοια διαδικασία είναι τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα που σχετίζονται με αυτή. Ελλείψει παιδείας πολλά μνημεία έχουν χαθεί και συνεχίζουν να χάνονται, είτε επειδή δεν ήταν τόσο εντυπωσιακά είτε γιατί υπήρχαν άλλα συμφέροντα. Όταν υπάρχει πραγματική διάθεση, ενδιαφέρον και ενημέρωση, τότε ακόμα και μια κατεστραμμένη βιολογικά περιοχή μπορεί να αποτελέσει ζωτικό χώρο και σημείο ενδιαφέροντος όπως το Bitterfeld. Όμως, οι τελευταίες

γενιές αναπλάσεων είναι στοχευμένες αποκλειστικά στο τι θα φέρει κέρδος, θα βελτιώσει την ανταγωνιστικότητα της πόλης σε παγκόσμιο επίπεδο, τι θα προσελκύσει νέες επενδύσεις και νέους τουρίστες κλπ. Δημιουργείται, δηλαδή, μια κατεύθυνση του σχεδιασμού προς τις συγκεκριμένες νέες «επιθυμητές» χρήσεις που χωράνε στην περιοχή και την προσέλκυση των νέων «επιθυμητών» χρηστών-καταναλωτών που θα τις επανακατοικήσουν. Πολλές κοινωνικές ομάδες αποκλείονται και κομμάτια της πόλης χάνουν τον πολύμορφο χαρακτήρα τους.

Όλα τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν παραπάνω, είτε αφορούν τη θεώρηση ενός αντικειμένου ως μνημείου, είτε τη διάσωση και επανενεργοποίηση ενός κτιρίου ή χώρου από ομάδες κατοίκων, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι αποφάσεις για μια επανάχρηση δεν πρέπει να γίνονται αποκλειστικά από μια απρόσωπη πρωτοβουλία, ιδιωτική ή κρατική, αλλά πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η γνώμη και οι ανάγκες των κατοίκων. Έτσι, όχι μόνο γίνονται κοινωνικά προσανατολισμένες παρεμβάσεις στον αστικό χώρο αλλά μπορεί και να αποφευχθεί το φαινόμενο του *gentrification*. Επιτυγχάνεται μια απόδοση κοινωνικής δικαιοσύνης, δηλαδή δίνονται στη γειτονιά χρήσεις και δημόσιοι χώροι, τα οποία μέχρι τώρα υπολείπονταν. Διευρύνεται η αντίληψη της ιστορίας και της ιστορικής, συλλογικής μνήμης, καθώς δεν πρέπει να διασώζεται η μνήμη μόνο της μιας πλευράς, για παράδειγμα μόνο του ισχυρού κράτους ή των επιτυχημένων βιομηχάνων, αλλά και η σκοπιά αυτών οι οποίοι αποτέλεσαν τα «γρανάζια» της μηχανής της βιομηχανίας. Μια τέτοια κουλτούρα επιβιώνει στη Γερμανία από τη δεκαετία του 1970, όταν άνθρωποι «από τα κάτω» με ελάχιστο προϋπολογισμό και μόνο με προσωπικό τους μεράκι κατάφεραν να διαφυλάξουν στοιχεία και μνήμες από ένα εύθραυστο παρελθόν, οι οποίες είναι σήμερα ανεκτίμητες, όσον αφορά την κατανόηση της ιστορίας. Σε αυτή την κατεύθυνση κινούνται και ομάδες πολιτών με τα *Stadtteilarchiven*. Μια νέα επανεκτίμηση των δυνατοτήτων των βιομηχανικών κτιρίων υπό το πρίσμα των έντονα μεταβαλλόμενων συνθηκών στο χώρο φαίνεται – τόσο ιδεατά όσο και υλικά – απαραίτητη· ένα νέο είδος προτύπου επανάχρησης, όπου επιδιώκει και συνδράμει στην πολυχρωμία, την πολυσυλλεκτικότητα και την ποικιλία από χρήσεις και χρήστες.

Ξένα:

Augé Marc, non-places: introduction to an anthropology of supermodernity, Verso, 1995 London

Bianchini Franco, Parkinson Michael, Πολιτιστική πολιτική και αναζωογόνηση των πόλεων: Η εμπειρία της δυτικής Ευρώπης, εκδόσεις Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης & Αυτοδιοίκησης, Αθήνα 1994

Berger Alan, Drosscape, Wasting Land in Urban America, Princeton Architectural Press, Νέα Υόρκη 2006

Binney Marcus, Machin Francis, Powell Ken, Bright Future, The Re-use of Industrial Buildings, Published by SAVE Britain's Heritage, a registered charity No 269129 founded in 1975 to campaign for historical buildings at risk, London April 1990

Buchanan R. Angus, Industrial Archaeology in Britain, εκδόσεις Penguin Books, Αγγλία 1972

Buddensieg Tilmann, Industriekultur: Peter Behrens and the AEG, εκδόσεις The MIT Press, Νέα Υόρκη, 1984

Debord Guy, Complete cinematic works: On the passage of a few persons, AK Press, Oakland 2003

Deftmar Jörg και Gänser Karl, Ökologie und Gartenkunst im Emscher Park, Ulmer Verlag, 1999 Stuttgart

Dickens Charles, Τα δύσκολα χρόνια, Εκδοτικός οίκος Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 2010 Αθήνα

Edensor Tim, Industrial Ruins: spaces, aesthetics and materiality, Berg, 2005 Oxford

Engels Friedrich, Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία, εκδόσεις Μπάουρον, 1974 Αθήνα

Foucault Michel, Περί αλλοτινών χώρων, Ετεροτοπίες, 1967 Τυνησία

Föhl Axel, Bauten der Industrie und Technik, Schriftenreihe des deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz, 1994

Frampton Kenneth, Μοντέρνα Αρχιτεκτονική: Ιστορία και κριτική, εκδόσεις Θεμέλιο 2009

Freiwald Eckhard και Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und Jetzt, Sutton Verlag, 2013 Erfurt

Glass Ruth, London: aspects of change, MacGibbon & Kee, 1964 London

Henderson W.O., The Zollverein, Cambridge University Press, 1939

Hober Andrea, Ganser Karl, Industriekultur: Mythos und Modern in Ruhrgebiet im Rahmen der IBA Emscher Park, εκδόσεις Kalrtext, Gelsenkirchen 1999

Kierdorf Alexander και Hassler Uta, Denkmale des Industriezeitalters, Von der Geschichte des Umgangs mit Industriekultur, εκδόσεις Ernst Wasmuth, 2000 Tübingen Berlin

Lefebvre Henry, Το δικαίωμα στη πόλη: Χώρος και πολιτική, εκδόσεις Κουκίδα, 2007 Αθήνα

Lemmer Ruth, Föhl Axel, Verschwunden, Vergessen, Gewahrt?, Industriedenkmale in Deutschland, εκδόσεις Redieck und Schade, 1999 Rostock

- Mende Michael, Föhl Axel**, Niedersachsen und Bremen: Denkmale der Industrie und Technik, Nicolaische Verlagsbuchhandlung, 1990 Berlin
- Nagel Frank Norbert**, Kulturlandschaftsforschung und Industriearchäologie, Ergebnisse der Fachsitzung des 52. Geographentags Hamburg, εκδόσεις Franz Steiner, Geographische Gesellschaft Hamburg, 2001 Stuttgart
- Nagel Frank Norbert**, Kulturlandschaftsforschung und Industriearchäologie Band 2 Türme, Schornsteine, Industrie – Mühlen, Land – Art Bedeutung und Bewertung von Landmarken in der Kulturlandschaft, Institut für Geographie, 2006 Hamburg
- Palmer Marilyn, Neaverson Peter**, Industry in the Landscape, εκδόσεις Routledge, 1994 Νέα Υόρκη
- Palmer Marilyn**, Industrial Archaeology: Principles and Practice, εκδόσεις Routledge, 1998 Νέα Υόρκη
- Pevser Nikolaus**, A history of building types, Thames and Hudson, 1976 London
- Pinard Jacques**, Η βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ. Γεώργιος Σπανός, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 1991 Αθήνα
- Pinol Jean-Luc**, Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα, μτφρ. Ιωάννα Δουραμπέη, Έφη Κάννερ, εκδόσεις Πλέθρον, 2000 Αθήνα
- Pinol Jean-Luc**, Francois Walter, Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη: 1 Ως το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, εκδόσεις Πλέθρον, 2007 Αθήνα
- Rossi Aldo**, Η αρχιτεκτονική της πόλης, μτφρ. Βασιλική Πετρίδου, εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, 1987 Θεσσαλονίκη
- Sennett Richard**, Flesh and Stone: The body and the city in western civilization, W.W. Norton, 1996 New York-London
- Siemer Stefan, Stottrop Ulrike**, Unter freiem Himmel: Emscher Landschaftspark Reginalverband Ruhr, Birkhäuser Architecture, 2010 Basel
- Slotta Rainer**, Εισαγωγή στη βιομηχανική αρχαιολογία, μτφρ.: Άγις Παπαδόπουλος, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991 Αθήνα
- Smith Neil**, Uneven Development: Nature, Capital, and the production of Space, The university of Georgia Press, 1984 Athens (Georgia)
- Smith Neil**, The new Urban Frontier; Gentrification and the revancisht city, εκδόσεις Routledge, 1996 Λονδίνο
- Stratton Michael, Trinder Barrie**, Twentieth century industrial archaeology, εκδόσεις E & FN Spon, 2000 Λονδίνο
- Zukin Sharon**, Loft living: Culture and Capital in Urban Change, John Hopkins University Press, 1982 Baltimore
- Συλλογικό**, Vereinigung der Landesdenkmalpfleger c/o Landesamt für Denkmalpflege Hessen, Vorsitzender: Prof. Dr. Gerd Weiss, εκδόσεις Michael IMHOF 2011 Petersberg
- Συλλογικό**, Competitive Cities: A New Entrepreneurial Paradigm in Spatial Development, OECD, 2007 Paris
- Συλλογικό**, Senatsverwaltung für Stadtentwicklung und Umwelt, Alter Schlachthof: Bilanz der Entwicklung, 2007 Berlin

Ελληνική:

Αγγελίδης Μηνάς, Χωροταξικός σχεδιασμός και βιώσιμη ανάπτυξη, εκδόσεις Συμμετρία, 2000 Αθήνα

Αραβαντινός Αθανάσιος, Πολεοδομικός Σχεδιασμός: για μια βιώσιμη ανάπτυξη του αστικού χώρου, εκδόσεις Συμμετρία, 2007 Αθήνα

Βαΐου Ντίνα, Μαντουβάλου Μαρία, Μαυρίδου Μαρία, Το ζήτημα της αποβιομηχάνισης, Τεύχος σημειώσεων του Μαθήματος ιστορία και θεωρία 8 εμβαθύνσεις, κατεύθυνση: Θεωρίες για τη σύγχρονη πόλη, ΕΜΠ, 2006 Αθήνα

Γοσποδίνη Άσπα, Μπεριάτος Ηλίας, Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη, εκδόσεις Κριτική, 2006 Αθήνα

Ζήβας Διονύσης, Τα μνημεία και η πόλη, εκδόσεις Libro, 1997 Αθήνα

Λάββας Γεώργιος, Επίτομη ιστορία της αρχιτεκτονικής: με έμφαση στο 19ο και 20ο αιώνα, University Studio Press, 2002 Θεσσαλονίκη

Μωραϊτης Κώστας, Το τοπίο, Πολιτιστικός προσδιορισμός του τοπίου, εκδόσεις Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 2005 Αθήνα

Οικονόμου Μαρία, Μουσείο: Αποθήκη ή ζωντανός οργανισμός; Μουσειολογικοί προβληματισμοί και ζητήματα, Κριτική, 2003 Αθήνα

Συλλογικό, Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, 1998 Αθήνα

Συλλογικό, Πορεία: τιμητικός τόμος στον καθηγητή Διονύση Α. Ζήβα / Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων, εκδόσεις Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 2007 Αθήνα

Συλλογικό, Internationale Situationniste, Το ξεπέραςμα της τέχνης: Ανθολογία κειμένων της καταστασιακής διεθνούς, εκδόσεις Ύψιλον, 1999 Αθήνα

Εγκυκλοπαίδεια νέα δομή 1996 Αθήνα

Ξένες Εργασίες:

Bürtel Reinart, Gewerbehof als Nachnutzung für die New-York-Hamburger Gummi-Waaren Fabrik: Gewerbe als Alternative für den Channel Hamburg, Master Thesis, HafenCity Universität Hamburg 2011

Prietzl Cathrin, Nutzungsdruck-Konversionsmaßnahmen Bewahren Erneuern Gestalten: Die Umnutzung von industriellen Kulturdenkmalen in Schleswig-Holstein, 2009 Kiel

Ελληνικές Εργασίες:

Μείμαρόγλου Δανάη – Αθηνά, Ανάπλαση και ανάδειξη επιβαρυμένων από πρότερη χρήση χώρων (brownfields) σε αστικές περιοχές, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, ΔΠΜΣ – Πολεοδομία χωροταξία, Αθήνα 2008/2009

Οικονομοπούλου Μάρθα, Αποβιομηχάνιση και πολιτιστική πολιτική: Η περίπτωση της πόλης του Πειραιά, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, κατεύθυνση πολεοδομία και χωροταξία, ΕΜΠ, 2011 Αθήνα

Παρθένης Σπυριδων, Η προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς και η ανάδειξή της ως τουριστικού πόρου, διπλωματική εργασία, Τμήμα τουριστικής οικονομίας και ανάπτυξης, Εθνική σχολή δημόσιας διοίκησης, Αθήνα 2007

Χόρμπα Κανέλλα, Η βιομηχανική αρχαιολογία και ο επαναπροσδιορισμός του δημοσίου χώρου: Παραδείγματα και τεχνικές από τον ευρωπαϊκό χώρο, Ερευνητική εργασία, Πολυτεχνείο Κρήτης, 2012 Χανιά

Ψαρρά Α., Η μετάβαση στο μεταφορντισμό. Τάσεις και χαρακτηριστικά της νέας μεταβιομηχανικής κοινωνίας, διπλωματική εργασία μεταπτυχιακού, Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: Πολεοδομία - Χωροταξία ΕΜΠ, 2001-2002

Ξένα άρθρα:

Kantor Paul, The dependent city: The changing political economy of urban economic development in the United States, *Urban Affairs Quarterly*, vol.22 June 1987

Norcliffe Glenn, The emergence of postmodernism on the urban waterfront, *Journal of Transport Geography*, Vol.4, No2, μτφ. Δάφνη Καραϊσκάκη, Pergamon, 1996 Ηνωμένο Βασίλειο

Ελληνικά άρθρα:

Αραβαντινός Αθανάσιος, Δυναμικές και σχεδιασμός κέντρων στην πόλη των επόμενων δεκαετιών – προς συγκεντρωτικά ή αποκεντρωτικά σχήματα;, περιοδικό αιχώρος τόμος 1 τεύχος 1, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, Νοέμβριος 2002 Βόλος

Μπελαβίλας Νίκος, Τα μνημεία και οι εποχές τους, *GRA review* 4, Summer-Autumn 2012, Αθήνα
Οικονόμου Δημήτρης, Αστική αναγέννηση και πολεοδομικές αναπλάσεις, *Τεχνικά Χρονικά*, ΤΕΕ, 2004 Αθήνα

Σερράος Κωνσταντίνος, περιοδικό Αιχώρος: τεύχος 16, Άρθρο: Οργανωμένη πολεοδομική ανάπτυξη. Η εμπειρία του Αμβούργου: Από τη δεκαετία του 1950 στο πέρασμα στον 21ο αιώνα, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2011

Περιοδικό κομπρεσέρ: για το χώρο και την πόλη, τεύχος 4, Οκτώβριος 2012

Χάρτες και διεθνείς συμβάσεις:

Χάρτα των Αθηνών για την αποκατάσταση των ιστορικών μνημείων, Θέσεις της πρώτης διεθνούς συνόδου αρχιτεκτόνων και τεχνικών των ιστορικών μνημείων, Αθήνα 1931

Χάρτα του Nizhny Tagil για τη βιομηχανική κληρονομιά, μτφρ. Χριστίνα Αγριαντώνη και Νίκος Μπελαβίλας, 2003, Ρωσία

Διεθνής χάρτα για τη διατήρηση και αποκατάσταση των μνημείων και συνόλων (**χάρτα της Βενετίας 1964**), 2η διεθνής σύνοδος αρχιτεκτόνων και τεχνικών των ιστορικών μνημείων, Βενετία, 1964

Συλλογικές θέσεις του ICOMOS-TICCIH για τη συντήρηση των τοποθεσιών, κτιρίων, περιοχών και τοπίων βιομηχανικής κληρονομιάς, «**Αρχές του Δουβλίνου**», Τελευταίο έγγραφο συμπεριλαμβανομένων των σχολίων από τις συμβουλευτικές και εκτελεστικές επιτροπές του ICOMOS με σκοπό τη διανομή στα μέλη του ICOMOS εν όψει της κατάθεσής του στη 17η Γενική Συνέλευση του ICOMOS, 19/06/2011

Λοιπές πηγές:

Route Industriekultur – Industrial Heritage Trail, ενημερωτικό έντυπο του E.R.I.H. για την περιοχή του Ρουρ, 2013

Ενημερωτικές πινακίδες για τα βιομηχανικά κτίρια του Αμβούργου
Ενημερωτικές πινακίδες για τα βιομηχανικά κτίρια της περιοχής του Ρουρ

Kritzmann Bernd και Studt Setus, Planet Alsen - eine dokumentation, Planet Alsen e.V., 2006 Itzehoe.

Stark Andre, Essential Quartiers Projects, Hafencity Hamburg, Μάρτιος 2013 Αμβούργου

Διαδίκτυο:

Μέρος 1°

Κεφάλαιο 1

<http://www.erih.net/industrial-history.html>
<http://walk2geographies.wordpress.com/2011/06/20/fordisme-fordism/>
http://en.wikipedia.org/wiki/Quaternary_sector

Κεφάλαιο 2

<http://www.icomos.org/en/about-icomos/mission-and-vision/history>
<http://www.ticcih.gr/index.php?timitat1=94758&timitat2=0>
<http://en.wikipedia.org/wiki/Luddite>
http://en.wikipedia.org/wiki/Eiffel_Tower#cite_ref-loyrette174_6-0
<http://www.fosterandpartners.com/projects/dresden-station-redevelopment/>
http://de.wikipedia.org/wiki/Internationale_Bauausstellung_Emscher_Park
http://www.hamburger-geschichtswerkstaetten.de/html/ueber_uns____.html
<http://www.e-faith.org/home/?q=content/what-e-faith>
<http://www.e-faith.org/home/?q=content/european-industrial-and-technical-heritage-year-2015>

Κεφάλαιο 3

<http://www.erih.net/european-theme-routes/industrial-landscapes/history.html>
http://en.wikipedia.org/wiki/Carbonia,_Sardinia
<http://www.industrielles-gartenreich.de/>
<http://de.wikipedia.org/wiki/Schrebergarten>
http://de.wikipedia.org/wiki/Moritz_Schreber

Κεφάλαιο 4

<http://whc.unesco.org/en/about/>

Κεφάλαιο 5

http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A6%CE%9A_%CE%A3%CE%AC%CE%BB%CE%BA%CE%B5_04
<http://de.wikipedia.org/wiki/Gl%C3%BCckauf>
<http://www.erih.net/>
<http://en.wikipedia.org/wiki/Stalker>
http://en.wikipedia.org/wiki/Hashima_Island
<http://en.wikipedia.org/wiki/Steampunk>
http://en.wikipedia.org/wiki/Melt!_Festival
<http://www.gasometer.de/de/ausstellungen/ausstellungsarchiv/93-feuer-und-flamme>

Κεφάλαιο 6

<http://www.bergbaumuseum.de/index.php/de/ueber-uns/geschichte>
<http://en.wikipedia.org/wiki/Infotainment>
<http://rantanplan102.wordpress.com/2013/06/28/westend-in-hamburg-ottensen-ein-nicht-ort/>
<http://topf.squat.net/>
<http://www.stadtteilarchiv-ottensen.de/pages/stadtteilarchiv.php>
<http://www.2-epsilon.gr/index.php/el/works/metafora-kaminadas>

Μέρος 2°**Αμβούργο**

<http://www.honigfabrik.de/>
<http://www.museum-der-arbeit.de>
<http://hhla.de/de/historie/speicherstadt/geschichte.html>
<http://das-gaengeviertel.info/gaengeviertel/denkmalschutz.html>
<http://de.wikipedia.org/wiki/G%C3%A4ngeviertel>
<http://www.stadtteilarchiv-ottensen.de/>
<http://kolbenhof.org/>
www.metaloft.de
<http://www.fabrik.de/>
<http://www.diemotte.de/>
<http://www.werkstatt3.de/das-ist-die-w3>
<http://www.lichtmess-kino.de/>
<http://www.phoenixhof.de/>
http://de.wikipedia.org/wiki/Otto_von_Bahrenpark
<http://www.bahrenpark.de/>
<http://www.zeise.de/>
<http://de.wikipedia.org/wiki/Zeisehallen>
<http://www.chocoladenfabrik.de/>
<http://www.stilwerk.de/hamburg/>

Περιοχή του Ρουρ

<http://www.lwl.org/LWL/Kultur/wim/portal/S/zollern/ort/geschichte/>
http://www.industriedenkmal-stiftung.de/docs/472991885334_de.php
<http://www.archdaily.com/148520/deutsches-bergbau-museum-benthem-crouwel-architekten/>
<http://www.bergbaumuseum.de/index.php/en/about-us/history>
<http://www.jahrhunderthalle-bochum.de/en/besucher/historie/jahrhunderthalle-bochum>
<http://www.nordsternpark.de/>
<http://en.landschaftspark.de/the-park>
<http://www.innenhafen-duisburg.de>
<http://www.oma.eu/projects/2002/zollverein-masterplan>

Λοιπή Γερμανία

<http://www.rammelsberg.de/>
<http://www.voelklinger-huette.org/>
http://www.tobaccoreviews.com/blend_detail.cfm?ALPHA=G&TID=2835

Μέρος 1°

Κεφάλαιο 1

1. Denkmale der Industrie und Technik, Von der Geschichte des Umgangs mit der Industriekultur, σελίδα 20
2. http://www.gymmuenzenstein.ch/stalder/klassen/sa/rev_d/watt.htm
3. http://en.wikipedia.org/wiki/Marine_steam_engine
4. http://www.michael-giesecke.de/geschichte/frame_techisierung/dokumente/t4_verkehr/fliesstext/t4_umwege_ueber_eisenbahn.htm
5. <http://www.geschichte.uni-osnabrueck.de/71.htm>
6. <http://www.jahrhunderthalle-bochum.de/de/besucher/historie/infotafeln-westpark/der-bochumer-verein-fuer-bergbau-und-gussstahlfabrikation>
7. <http://legendista.wordpress.com/2012/12/18/futures/>
8. <http://www.libraries.uc.edu/liblog/2013/01/02/consumerism-in-1920s-cincinnati-adventures-in-the-subway-and-street-improvements-digitization-project/>
9. <http://www.pinterest.com/rmvw/model-t-ford/>
10. <http://3d-printerkit.com/some-day-my-prints-will-come/>
11. http://en.wikipedia.org/wiki/Assembly_line
12. <http://www.doctormacro.com/Movie%20Summaries/M/Modern%20Times.htm>
13. <http://ixnilatisistorias.blogspot.gr/2013/07/1973-1979.html>
14. http://content.time.com/time/photogallery/0,29307,1882089_1850973,00.html
15. <http://lebenswege.rlp.de/dauerausstellung/kommen-gehen-bleiben/die-neue-alte-heimat-beginnt-am-gleis/>
16. Προσωπικό αρχείο
17. <http://www.erih.net/industrial-history/germany.html>
18. http://www.tripadvisor.com.gr/Attraction_Review-g580151-d523992-Reviews-Benedictine_Palace_Palais_de_la_Benedictine-Fecamp_Seine_Maritime_Haute_Normandie_.html
19. <http://www.communitycouncilsglasgow.org.uk/calton/>
20. https://www.courses.psu.edu/nuc_e/nuc_e405_g9c/dresden/altstadt/tobakm.html
21. <http://www.mylearning.org/history-of-leeds--poverty-and-riches/images/1-574/>
22. <http://hanser.ceat.okstate.edu/6083/baltard.htm>
23. <http://hasxx.blogspot.gr/2012/03/fabrica-de-turbinas-aeg-peter-behrens.html>

24. Προσωπικό αρχείο
25. <http://www.mimoo.eu/projects/Netherlands/Rotterdam/Van%20Nelle%20factory>
26. <http://www.photographyofchina.com/blog/edward-burtynsky-4>
27. <http://www.photographyofchina.com/blog/edward-burtynsky-4>

Κεφάλαιο 2

1. Denkmale der Industrie und Technik, Von der Geschichte des Umgangs mit der Industriekultur, σελίδα 219
- 2-3. Προσωπικό αρχείο
4. Denkmale der Industrie und Technik, Von der Geschichte des Umgangs mit der Industriekultur, σελίδα 106
5. <http://en.wikipedia.org/wiki/Luddite>
6. <http://www.akpool.co.uk/categories/33135-postcards-professions-mining>
7. http://en.wikipedia.org/wiki/The_Crystal_Palace
8. http://en.wikipedia.org/wiki/Gustave_Eiffel
9. <http://www.sonnabendgallery.com/index.php?v=artist&id=4&col=13&art=67>, <http://www.artnet.com/auctions/artists/bernd-and-hilla-becher/f%C3%B6rderer%C3%BCrme-winding-towers-3>
10. Προσωπικό αρχείο
11. <http://www.historicalhoney.com/finding-victorian-manchester/>
12. <http://www.koenigshuette.com/english.html>
13. <http://www.gusto-graeser.info/Wirkung/Ausstellungen/SchulzeSoelde2010.html>

Κεφάλαιο 3

1. <http://www.steel-photo.org/tag/august-thyssen-hutte/>
2. Denkmale der Industrie und Technik, Von der Geschichte des Umgangs mit der Industriekultur, σελίδα 144
3. http://www.allposters.com/-sp/The-Iron-Bridge-Over-the-Severn-at-Coalbrookdale-Posters_i1861713_.htm
4. <http://www.photography-now.com/exhibition/details/52312>
5. Denkmale der Industrie und Technik, Von der Geschichte des Umgangs mit der Industriekultur, σελίδα 149
6. <http://www.bild.de/regional/leipzig/melt-festival/ferropolis-droht-konzert-verbot-31071106.bild.html>
7. <http://www.akpool.de/ansichtskarten/24094766-ansichtskarte-postkarte-moenchengladbach-viersenerstrasse-wasserturm-tram>

8. <http://gippslandactiongroup.wordpress.com/>
9. http://www.edwardburtynsky.com/site_contents/Photographs/Tailings.html
10. http://www.edwardburtynsky.com/site_contents/Photographs/China.html
11. http://www.norbertmichalke.de/Museum/index.html#91_bitterfeld.jpg
12. <http://www.gutmagazin.dsgv.de/ausgaben/gewinner/strukturwandel-in-bitterfeld/bitterfeld-alt-neu/>
13. <http://socks-studio.com/2012/06/07/ferropolis-a-city-of-derelict-machines/>
14. <http://www.studenthandouts.com/01-Web-Pages/01-Picture-Pages/10.07-Industrial-Revolution/Over-London-by-Rail-Gustave-Dore-1870-Print-Industrial-Revolution.htm>
15. Rudolf Holtappel, Oberhausen, Ruhrgebiet 1950-1970
16. <http://www.east-durham.co.uk/seaham/children%20mines/little%20trapper.htm>
17. <http://www.behance.net/gallery/SchreiberMeister-Logo-Design/2106680>
18. Freiwald Eckhard, Hamburgs Gängeviertel, σελίδα 27
- 19-20. Freiwald Eckhard, Hamburgs Gängeviertel, σελίδα 29
21. Προσωπικό αρχείο
22. <http://www.iba.nrw.de/main.htm>
- 23-25. Προσωπικό αρχείο
26. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vena_10.jpg
27. <http://www.versobooks.com/authors/1820-bradley-l-garrett>
28. <http://mappingweirdstuff.wordpress.com/2009/06/14/mapping-weird-stuff-psycho-geography/>
29. Προσωπικό αρχείο

Κεφάλαιο 4

1. <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=222923&page=27>

Κεφάλαιο 5

1. <http://www.indukult-vereine.de/Blotevogel/Blotevogel.html>
2. <http://www.archives.gov/press/press-kits/1930-census-photos/>
3. http://www2.herne.de/historische_ansichten/viewer.swf
4. <http://architectuul.com/architecture/aeg-turbine-factory>
5. <http://www.stadtteilarchiv-ottensen.de/pages/stadtteilarchiv.php>
6. <http://humpingpact.com/intro/>

7. <http://textblueten.com/2012/09/04/der-besucher-ist-kein-passiver-zuschauer-sondern-selbst-teil-der-tragodie-von-romeo-castelluccis-folk/>

8-10. Προσωπικό αρχείο

11. http://www.planet-wissen.de/laender_leute/nordrhein_westfalen/steinkohlebergbau/unter_tage.jsp

12-13. Προσωπικό αρχείο

14. <http://www.theguardian.com/film/filmblog/2011/apr/08/andrei-tarkovsky-stalker-japan-fukushima-nuclear>

15. <http://gerryco23.wordpress.com/2013/04/15/zona-geoff-dyers-personal-take-on-tarkovskys-stalker/>

16. <http://www.barnorama.com/hashima-island-japans-ghost-island/>

17. <http://clearingcustoms.net/tag/hashima-island/>

18. <http://www.soul-kitchen-film.com/>

19. Προσωπικό αρχείο

20. <http://www.linkinpark.com/>

21. https://www.zollverein.de/angebote/schlagworte_kinderundfamilie

22. <http://www.landschaftspark.de/startseite>

Κεφάλαιο 6

1. <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=584411&page=57>

2. <http://justice4germans.com/2013/08/01/hamburg-museum-to-examine-raf-raids-that-killed-many-thousands-of-german-civilians/>

3. <http://einestages.spiegel.de/s/tg/29302/operation-gomorra-die-bombardierung-von-hamburg-1943.html>

4. <http://www.hna.de/lokales/kassel/bombennacht/zeitzeugen-bombennacht-gesucht-3132964.html>

5. Πηγή: Οικονόμου Δημήτρης, Αστική αναγέννηση και πολεοδομικές αναπλάσεις, Τεχνικά Χρονικά, ΤΕΕ, 2004 Αθήνα, σελίδα 1

6. <http://merchinomics.wordpress.com/2012/12/19/tk-max-or-should-that-be-min-thyssen-krupp-crisis-by-felix/>

7. http://www.t-online.de/reisen/aktivurlaub/id_19200918/sid_40847556/si_0/-/-.html

8. Hamburgs Alte Fabriken: Einst und Jetzt, σελίδα 17

9. http://de.wikipedia.org/wiki/Altes_Bavaria-Gel%C3%A4nde

10. http://www.primolo.de/home/obstadt/hp_innen4.htm

11. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:CentrO_Oberhausen.jpg

12-13. Προσωπικό αρχείο

14. <http://studioberlin.org/2014/?p=1346>

15. <http://www.2-epsilon.gr/index.php/el/works/metafora-kaminadas>

16. Προσωπικό αρχείο

17. http://de.wikipedia.org/wiki/Zentralvieh-_und_Schlachthof

18-19. Προσωπικό αρχείο

20. http://de.wikipedia.org/wiki/Besetzung_des_Topf-und-S%C3%B6hne-Gel%C3%A4ndes_in_Erfurt

21-30. Προσωπικό αρχείο

31. Freiwald Eckhard, Hamburgs Gängeviertel

32. http://www.ndr.de/regional/hamburg/gaengeviertelrundgang101_p-1.html

33. Προσωπικό αρχείο

34. <http://scholasticadministrator.typepad.com/thisweekineducation/2011/03/the-plan.html#.UxtDHj-SxeE>

35. Προσωπικό αρχείο

Μέρος 2°

1. <http://www.altona.info/2011/04/04/ein-stueck-altona-die-holsten-brauerei/>

2. http://www.tpa-project.info/html/body_windmills.html

3. http://www.tpa-project.info/html/body_windmills.html

4. <http://www.cachecoins.org/hamburg1842.htm>

5. Freiwald Eckhard και Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und Jetzt, σελίδα 59

6. <http://www.industriebahn-ottensen.de/plan.htm>

7. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hamburg_1800_Millerngate.jpg

8. <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dammtor1587.jpg>

9. <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hhstonegate.jpg>

10. <http://www.androgon.com/22074/kultur/die-speicherstadt-vermessen>

11. <http://www.androgon.com/22074/kultur/die-speicherstadt-vermessen>

12. <http://www.androgon.com/22074/kultur/die-speicherstadt-vermessen>

13-15. Προσωπικό αρχείο

16. <http://www.viadavinci-citytours.com/city-touren/europa/deutschland/hamburg/ottensen.html>

17. <http://www.stadtteilarchiv-ottensen.de/pages/stadtteilarchiv/drahtstiftfabrik.php>
18. <http://www.hamburg.de/geschichtswerkstatt/348008/stadtteilarchiv-ottensen.html>
19. <http://kolbenhof.org/>
20. <http://www.molotow.com/magazine/blog/blog/2013/12/10/knoten-13-hamburg/>
21. <http://www.fabrik.de/stadtteilarbeit/markt.php>
22. <http://www.abendblatt.de/kultur-live/article1530458/Weniger-Foerderung-Die-Fabrik-steht-unter-Druck.html>
23. Προσωπικό αρχείο
24. <http://www.altona.info/2012/08/28/fabrik-soll-saniert-werden-brgerschaft-will-400-000-euro-bereitstellen/>
- 25-26. Προσωπικό αρχείο
27. <http://venyoo.de/veranstaltungsort/27074/lichtmess-kino-hamburg>
28. Προσωπικό αρχείο
29. Freiwald Eckhard και Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und Jetzt, σελίδα 44
- 30-34. Προσωπικό αρχείο
35. <http://www.bahrenpark.de/>
36. www.Gastwerk.com
37. Προσωπικό αρχείο
38. <http://www.altona.info/2011/03/20/ein-stueck-altona-die-zeise-hallen/>, <http://weblogyhamburg.wordpress.com/2011/02/12/die-zeise-hallen-in-hamburg-ottensen/>, http://www.txmx.de/fotos_vol2/zeise/, προσωπικό αρχείο
39. <http://www.chocoladenfabrik.de/>
- 40-42. Προσωπικό αρχείο
43. <http://www.koeser.com/shop/shopping/index.php?setmenu=historie-koeser>
44. http://stadtteilgeschichten.net/handle/2339/3024/discover?fq=subject_filter:schaufenster\\|\\|\\|Schaufenster
45. Freiwald Eckhard και Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und Jetzt, σελίδα 36
46. <http://stadtteilgeschichten.net/handle/2339/3164>
47. <http://www.deutschland-tonight.de/region/hessen/locationdetails/Hamburg/22767/Grosse-Elbstrasse-9/Fischauktionshalle-Hamburg/397/>
48. <http://www.hamburg.de/altona/zeitleiste/316068/galerie-fischmarkt.html>
49. Freiwald Eckhard και Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und Jetzt, σελίδα 71

50. Προσωπικό αρχείο
51. www.stilwerk.de
52. Freiwald Eckhard και Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und Jetzt, σελίδα 13
53. http://en.wikipedia.org/wiki/File:Hamburg_Speicherstadt_1888_Querschnitt.jpg
54. <http://www.androgon.com/22074/kultur/die-speicherstadt-vermessen>
55. Προσωπικό αρχείο
56. http://en.wikipedia.org/wiki/File:Speicherstadt_1890.jpg
- 57-63. Προσωπικό αρχείο
64. <http://hhla.de/de/historie/speicherstadt/geschichte.html>
- 65-66. Προσωπικό αρχείο
67. http://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Datei:Pincerno_-_Hamburger_Neustadt_12_-_1900.JPG&filetimestamp=20081211210347&
68. Προσωπικό αρχείο
69. <http://www.abendblatt.de/hamburg/mein-quartier/article2055308/Faltenrock-Party-loewen-kommen-in-die-Gaenge.html>
70. <http://das-gaengeviertel.info/gaengeviertel/portraets-haeuser/fabrik.html>
71. Προσωπικό αρχείο
72. http://einestages.spiegel.de/static/entry/fahrn_fahrn_fahrn_mit_der_strassenbahn/21453/pferdebahn.html
- 73-76. Προσωπικό αρχείο
77. Freiwald Eckhard και Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und Jetzt, σελίδα 83
- 78-83. Προσωπικό αρχείο
84. Freiwald Eckhard και Freiwald-Korth Gabriele, Hamburgs Alte Fabriken: Einst und Jetzt, σελίδα 123
- 85-92. Προσωπικό αρχείο
93. <http://www.lwl.org/LWL/Kultur/wim/portal/S/zollern/ort/geschichte/>
94. <http://blog.1800flyeurope.com/2011/05/one-elephant-youll-never-forget>
95. Προσωπικό αρχείο
96. <http://architextsassociation.com/2013/04/05/the-color-in-architecture-2-of-10-black/schwarzer-diamant-by-benthem-crouwel-photo-thomas-robbin/>
97. <http://www.geevor.com/index.php?object=196>
98. Προσωπικό αρχείο

99. http://www.mrpa.de/references_alt.htm
100. <http://www.jahrhunderthalle-bochum.de/en/besucher/historie>
101. <http://www.jahrhunderthalle-bochum.de/en/besucher/historie>
- 102-105. Προσωπικό αρχείο
106. <http://www.ebay.com/itm/Duisburg-Hochfeld-Niederrheinische-Hutte-1900-/260810678619>
107. Προσωπικό αρχείο
108. <http://www.fotocommunity.de/pc/pc/display/4740509>
- 109-111. Προσωπικό αρχείο
112. <http://en.landschaftspark.de/leisure-sport>
- 113-132. Προσωπικό αρχείο
133. http://www.maurische-architektur.de/front_content.php?idcat=103
134. <http://www.fotocommunity.de/pc/pc/display/22132141>